

ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS

SERIES HISTORICA LXXVI.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai

Főszerkesztő:

BARTA RÓBERT

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXXVI.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XXXII.

A Debreceni Egyetem
Történelmi Intézetének kiadványa

Szerkesztette:
BARTA RÓBERT–GLIGA EVELIN–ÓNADI SÁNDOR

Debreceni Egyetem, Debrecen
2024

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

Felelős szerkesztő: Barta Róbert

Nemzetközi szerkesztőbizottság:

Anssi Halmesvirta (Jyväskylä yliopisto, Jyväskylä)
Bárány Attila (Debreceni Egyetem)
Barta János (Debreceni Egyetem)
Forisek Péter (Debreceni Egyetem)
Kerepeszki Róbert (Debreceni Egyetem)
Kónya Annamária (Prešovská Univerzita, Eperjes-Prešov)
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Eperjes-Prešov)
Krzysztof Kania (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Torun)
Orosz István (Debreceni Egyetem)
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Papp Klára (Debreceni Egyetem)
Püski Levente (Debreceni Egyetem)
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)
Takács Levente (Debreceni Egyetem)

Lektorálták:

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének oktatói

Technikai szerkesztők:

Gluga Evelin–Ónadi Sándor

A kötet kiadását támogatta:

Debreceni Egyetem Történelmi Intézet,
Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ISSN 1217-4602 (Nyomtatott)

ISSN 2732-012X (Online)

ISSN 1786-9846 (Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica)

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

© Szerzők

Nyomta a Kapitális Nyomda, Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

GYÖNGYÖSSY MÁRTON: II. András kísérlete a pénzügyigazgatás reformjára. Kutatási helyzetkép	7
PINTÉR ZOLTÁN ÁRPÁD: Egy kései boszorkányper anatómiája: Gorzás Susa esete a Nagykunságban	33
BENCZE ANDRÁS: Spanyol–orosz kapcsolatok a napóleoni háborúk időszakában, különös tekintettel a félszigeti háború (1808–1814) időszakára	43
GLIGA EVELIN: Erzsébet császárné angolszász falkavadászatai.....	63
SZOKA MARGIT: Az újfehértói zsidóság migrációs és gazdasági jellemzői a 19–20. század fordulóján.....	77
BERETZKY ÁGNES: A lengyel és ukrán érdekek metszéspontján: Sir Lewis Namier pályaképe	95
ZILAHY-SEBESS ÁGNES: A Nemzetek Szövetsége konfliktuskezelésének sikerei és kudarcai (1920–1939)	105
KEREPESZKI RÓBERT: Éjjeli őrjárat. Nagyvárosi „alvilág” és a rendőri razziák Budapesten a 20. század első évtizedeiben.....	133
SIPOS NIKOLETTA: Közelítések a két világháború közötti nagyvárosi női bűnözés társadalomtörténetéhez – Budapest példáján.....	167
BAUMAN FRUZSINA KATALIN: A Magyar Királyi Operaház mint az állami reprezentáció helyszíne a két világháború közötti Magyarországon	183
KOVÁCS GYULA: A közmunkák és az ínségmunka – akciók finanszírozása Debrecenben 1930 és 1933 között	203
DOBOS BOGLÁRKA: A magyar politika ír szemmel: Owen O’Malley diplomáciai tevékenysége Magyarországon (1939–1941).....	233
KALLÓ OLGA BORBÁLA: Emberség és rendőrség – Magyar Dezső embermentő tevékenysége	251

HEGEDÜS ZOLTÁN: A brit külpolitika jellemzői és változásai a második világháború utáni két évtizedben.....	261
DOMINIC NUSZER: Horrible Histories or History? Rule or Cruel Britannia? Examining the Philosophy of Horrible Histories	279
E számunk szerzői.....	289
Szerkesztői útmutató a „Történeti tanulmányok” jegyzeteléséhez	291

Gyöngyössy Márton

II. András kísérlete a pénzügyigazgatás reformjára Kutatási helyzetkép

„A pazarló II. András, az országos és királyi vagyon eltékozlója, akinek nevéhez a magyar történet egyik legsomorúbb korszaka fűződik, pénzverésében sem tagadta meg magát. Mértéktelen nyerészkedési vágytól hajtva, kufárok és csalók kezére bízta a pénzverés ügyét és saját busás haszna reményében elnézte, sőt elősegítette azoknak üzelmait. András pénzverésében az alattvalók pénzügyi kiszákmányolásának nagyon csúnya és a magyar pénztörténetben példátlanul álló alakjával ismerkedtünk meg.”

(Hóman Bálint, 1916.)¹

„A közelmúltban az egész Árpád-dinasztia legnagyobb hatású reformereként aposztrofált II. András uralkodása idején a magyar pénzverés olyan mértékű átalakításon esett át, amelynek révén több szempontból is élesen elválik egymástól a 11–12., illetve a 13. századi magyar pénzügypolitika. Ennek az átalakításnak az egyes elemei (a pénzverés decentralizációjának feltételezhető kezdete és a kamarabérleti rendszer megszületése, a veretek előállítási technológiájának és pénzlábjának megváltozása, az új típusú éremképek megjelenése, a kétszintű címletrendszer bevezetése, a szigla-rendszer megszűnése) külön-külön jól ismertek a magyar numizmatikai szakirodalomban, de együttesen vizsgálva őket olyan magas szintű pénzügyi reform tárul elénk, amelyhez hasonlót a középkori magyar pénztörténetben csupán hármat ismerünk.”

(Tóth Csaba, 2018.)²

A két idézet jól jelzi, hogy a magyar numizmatikai szakirodalomban száz év különbséggel egészen másképp ítélik meg II. András pénzverését. Tanulmányomban a két idézetből kiindulva egyrészt szeretnék egyfajta kutatási helyzetképet adni, másrészt a király pénzverésének egyes elemeit megvizsgálni, egy-két megállapítást pontosítani, újragondolni, annak eldöntése érdekében, hogy beszélhetünk-e sikeres pénzreformról II. András uralkodása idején.

¹ Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet. 1000–1325.* Bp. 1916. (reprint: Maecenas Kiadó, Budapest, 1991.) (Továbbiakban: Hóman, 1916.) 312.

² Tóth Csaba: II. András pénzreformja. In: *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. Kádas István–Skorka Renáta–Weisz Boglárka. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes / Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). Bp. 2018. (Továbbiakban: Tóth, 2018.) 61.

HÓMAN BÁLINT II. ANDRÁS PÉNZVERÉSÉRŐL

Hóman Bálint több mint száz éve megjelent, máig megkerülhetetlen pénztörténeti művében részletesen foglalkozott II. András (1205–1235) pénzverésével.³ Megállapításait az alábbiakban lehet röviden összefoglalni. A magyar pénzverésben ekkor részben friesachi hatásra új éremképek jelentek meg: az érmeiken láthatunk két vagy háromtornyos épületet, királyi főt, mellképet, ülő alakot, kettős keresztet és többszörösen vágott pajzsot.⁴ Másrészt azzal, hogy az egyes éremfajokból denár és obolus is készült, kialakult a kétszintű címletrendszer.⁵ Hóman vitathatatlanul legnagyobb érdeme, hogy II. András pénzeit négy súlycsoportba sorolta, és ennek alapján – valamint figyelemmel a politikai eseményekre – négy időrendi sort állított fel: 1205–1215k. (0,5659 g), 1215–1222k. (0,6222 g), 1222–1230 (0,9118 g), 1230–1235 (0,778 g).⁶ Szintén az ő érdeme annak felismerése, hogy II. András idejében már több pénzverde működött az országban, a forrás alapján („*monete, que cuditur in Cenadiensi Diocesi*” – 1221) Csanád egyházmegyei kamarának elnevezett verdét viszont Szegedre helyezte, ezzel megnyitva egy máig tartó, és újabban fellángolt vitát.⁷ Hóman úgy vélte, hogy a magyar pénzverés 1218 után a kamarabérleti rendszer keretei között működött, másrészt a pénzverők és pénzváltók elleni panaszokat („*comites camere, monetarii, salinarii et tributarii, nobiles regni nostri sint; ismaelite et iudei fieri non possint*” – 1222, Aranybulla) a bérletrendszer hibás működésével magyarázta.⁸ Hóman mutatta be pénzforgalmi elemzésében először azt is, hogy az ország valóságos értékpénzei a 13. század első felében a friesachi veretek („*marcas argenti ad pondus Ungarie bonorum et electorum frisaticorum*” – 1232) voltak.⁹ Megfogalmazott egy tarthatatlan elméletet is: III. Béla jövedelemkimutatásának egyik szöveghelyét („*Strigoniensis* (ti. archiepiscopus) *habet ... unum monetarium*”) pénzverési jogosultságként értelmezte, azaz szerinte az esztergomi érsek is veretett pénzeket, amelyeket a püspöksüveges fejlet mutató veretekkel (CNH I. 184–188.) azonosított, sőt az egyikben (CNH I. 188.) olvasható **m**–**A** betűpárost egyenesen az érseki pénz (*moneta archiepiscopalis*) rövidítéseként oldot-

³ „A friesachi denárok kora (1200–1240)”: Hóman, 1916. 289–314.

⁴ Hóman, 1916. 299–301.

⁵ Hóman, 1916. 301.

⁶ Hóman, 1916. 302–309. Zárójelben a Hóman által 5% hozzáadásával megállapított kiverési átlagsúly, lásd uott 308.

⁷ Hóman, 1916. 303, 458.

⁸ Hóman, 1916. 460–467.

⁹ Hóman, 1916. 291–298., az idézett oklevélszöveg uott 311. (4. jegyzet)

II. ANDRÁS KÍSÉRLETE A PÉNZÜGYIGAZGATÁS REFORMJÁRA

ta fel. Azt viszont helyesen állapította meg, hogy ezek a pénzek – súly- és finomsági adataik alapján – teljesen beleillenek a királyi pénzek előbb ismertetett rendszerébe, sőt be is sorolta őket az egyes csoportokba.¹⁰ Végezetül Hóman elfogadta Josip Brunšmid szlavón hercegi pénzverésről megfogalmazott – amint később látni fogjuk: tarthatatlan – elméletét, amelyet aztán tovább is fejlesztett.¹¹

TÓTH CSABA II. ANDRÁS PÉNZVERÉSÉRŐL

Száz év elteltével a témát újra részletesen vizsgáló Tóth Csaba II. András-hoz „*magas szintű pénzügyi reform*”-ot kapcsol, annak jelentőségét pedig egyenesen Szent István, Károly Róbert vagy éppenséggel Hunyadi Mátyás intézkedéseivel hasonlítja.¹² Összefoglalásában a friesachi denárok forgalmát, hazai közkedveltségét és a szép számú hazai utánvereteket nemcsak a korábbi szerzők által hangsúlyozott politikai kapcsolattal, hanem – igen helyesen – a kereskedelmi forgalommal hozza összefüggésbe, bár arra azonban írott forrás hiányában ő sem tud magyarázatot adni, hogy pontosan milyen árucikkek, termények fejében érkezett a friesachi pénz a magyar pénzforgalomba.¹³ Tóth Csaba úgy véli, hogy a „reform” egyik eleme a pénzverés decentralizációja volt, nevezetesen 1221-ben már írott forrás említi a csanádi egyházmegye területén vert pénzt, de azt ő is elismeri, hogy a decentralizáció tényleges mértéke kérdéses, mivel arra az 1250-es évekig nincs újabb adat.¹⁴ Az „új berendezkedés” másik és nagyobb hatású eleme a kamarabérleti rendszer életbe léptetése volt: az ezzel kapcsolatban meghivatkozott Aranybulla 24. cikkelye viszont nem a bérletrendszer ellen, hanem a bérlők személye – az izmaeliták és a zsidók – ellen tiltakozik. A bérleti rendszer meglétét támasztja alá egy 1232-es oklevél is: Teha comes a kamara irányításából fakadó tartozása kifizetésére elad egy falut. Míg szórványos adatok szerint a magyar pénzverésben a 12. században izmaeliták vettek részt, a 13. században már zsidókat lehet kimutatni. Utóbbiak szerepvállalásával hozhatók összefüggésbe a korabeli vereteken látható héber betűjelek. Mindezek alapján Tóth úgy

¹⁰ Hóman, 1916. 312–314. Ahogy az Hómannál olvasható, az érseki pénzekkel kapcsolatos feltevést Nuber Károly fogalmazta meg először, de szóban. Hóman tehát Nuber elméletét fejlesztette tovább.

¹¹ Hóman, 1916. 302. (2. jegyzet), 331–334.; Hóman Bálint: A magyar czímer történetéhez. = *Turul* 21, 1918. (Továbbiakban: Hóman, 1918.) 5. ; Hóman Bálint: II. András- és IV. Béla-kori szlavón denárok. = *Numizmatikai Közölny* 18–19, 1919–1920. (Továbbiakban: Hóman, 1919–1920.) 33–42.

¹² Tóth, 2018.

¹³ Tóth, 2018. 61–63.

¹⁴ Tóth, 2018. 64.

véli, hogy a verde kikerült a közvetlen királyi kezelés alól, és ez a munkaszervezet átalakulásához és a személyzet lecserélődéséhez vezetett.¹⁵ Az időszakot fontos technológiai változások is jellemzik. Megváltozott a verőtőkészítés technikája: korábban ponttűk beütésével alakították ki a köriratot és az éremképet, a 13. század elejétől a verőtöveket már vegyes technikával készítették, végül vésték. Mindezek mögött Tóth Csaba hangsúlyosan a szakembergárda lecserélését (is) látja.¹⁶ A technológia mellett átalakult a pénzek éremképe: friesachi denárokat utánzó éremképek (épületek, emberalakok) jelentek meg, címerelemek (kettős kereszt, vágások) bukkantak fel, a motívumkincsben valós és mesebeli állatokkal találkozhatunk.¹⁷ Az előbbi jelenségekkel párhuzamosan megszűnt az ellenőrzést szolgáló sziglarendszer: II. András első pénztípusain még láthatunk sziglakat, aztán már más típusú pénzverőjegyeket alkalmaztak.¹⁸ A technológiai és éremképi változások mellett nehezebb pénzláb bevezetése mutatható ki: II. András veretei súlyosabbak (0,5–0,8 g) mint a korábbi pénzek (max. 0,3 g). Másrészt ezzel párhuzamosan kialakult a kétcímletű rendszer, a denár mellett megjelent a fél-denár (obolus).¹⁹ Végezetül metrológiai kérdések kapcsán további kutatások szükségességére hívja fel a figyelmet, mivel szerinte II. András idején megváltozott a pénzek finomsága, másrészt pénzverési alapsúlynak már ebben az időben is a budai márka tekinthető.²⁰

ZSOLDOS ATTILA II. ANDRÁS KINCSTÁRI REFORMJÁRÓL

Zsoldos Attila szerint II. András kincstári reformjainak egyik csoportja az adórendszerrel kapcsolatos intézkedéseket tartalmazta. Ebben a körben a legfontosabb a kamarahaszna fejében szedett *collecta* volt, amelyet szerinte akkor szedtek, amikor a király nem bocsátott ki új pénzt. Bevezetésére 1213/1214-ben került sor. Zsoldos Attila szerint nem valószínű, hogy II. András minden évben új pénzt bocsátott ki, nagyszámú pénztípusát pedig azzal magyarázza, hogy „*időnként több pénzverő műhely működhetett egymással párhuzamosan az országban*”. Úgy véli, ezért szerepel az esztergomi és a kalocsai érsek 1211-es egyezményében utalás arra, hogy az esztergomi érseket illeti a pénzverés a tizede „*bárhon is verjék [a pénzt] az országban*”. Azt viszont ő is elismeri, hogy egyetlen

¹⁵ Tóth, 2018. 64–65.

¹⁶ Tóth, 2018. 65–66.

¹⁷ Tóth, 2018. 66.

¹⁸ Tóth, 2018. 66–68.

¹⁹ Tóth, 2018. 68.

²⁰ Tóth, 2018. 68–69.

II. ANDRÁS KÍSÉRLETE A PÉNZÜGYIGAZGATÁS REFORMJÁRA

adatunk van másik pénzverde működésére, 1221-ből, amikor a csanádi püspök pénzveréséről értesülünk. Zsoldos szerint a kamara haszna okán szedett *collecta* a magyar király rendszeres bevételei közé tartozott a késő Árpád-korban.²¹ II. András az adórendszer átalakítása mellett új vámokat vezetett be: a harmincadot (1208-ban már működött a győri harmincad) és a Szent László kori előzménnyel rendelkező nyolcvanadot (1217-ben már bizonyosan szedték ezt is).²² Zsoldos Attila rámutat arra is, hogy a kincstári reformok másik csoportja a kincstári szervezet átalakítását célozta. A 13. század elejétől ismerünk kamaraispánokat. Közülük a legelső név szerint ismert, egy bizonyos Gatk 1211 előtt működött, de a források nemcsak kamaraispánként, hanem királyi pénzverőmesterként is említik, később jelenik meg Sámuel (1232 előtt), majd Teha (1232) és Marcell (1233). Mindebből az következik, hogy az 1222-es tilalom nem lépett életbe: a bérletrendszer, amelynek kialakulását Zsoldos 1214–1216-ra teszi, tovább működött, és láthatóan zsidó származású kamaraispánokkal is számolnunk kell. A zsidó és muszlim kamaraispánokhoz a király nyilvánvalóan a bérletrendszer miatt ragaszkodott, hiszen így biztosíthatta, hogy a pénzverést tőkeerős vállalkozók vezessék, akiktől a bérleti díj keretében biztos jövedelemre számíthatott.²³ Hogy mindezek rendszerré álltak össze, és ténylegesen kincstári reformokról beszélhetünk, az is bizonyítja szerinte, hogy a pénzverés technológiája átalakult, a verőtöveket már nem poncolták, hanem vésték, valamint eltűntek a szigrlák (mellékjegyek). Zsoldos Attila is fontosnak tartja kiemelni az érmék súlyának növekedését, valamint azt, hogy a denárokat váltópénz (fél-denár) kíséri. Úgy véli, hogy a fordulópont az 1210–1220-as évek fordulójára tehető.²⁴ Összességében Zsoldos a kincstári reformok súlypontját 1218 körülre helyezi, és azokat sikeresnek tartja, mivel eredményeit utódai is fenntartották.²⁵

²¹ Zsoldos Attila: *A 800 éves Aranybulla*. Bp., 2022. (Továbbiakban: Zsoldos, 2022.) 121–125. A kamara haszna okán szedett *collecta* fentiek szerinti értelmezését először Weisz Boglárka fogalmazta meg (Weisz Boglárka: A kamara haszna okán szedett *collecta*. In: „Köztes-Európa” vonzásában. *Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Szerk. Bagi Dániel–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Pécs, 2012. 552–553). A decentralizáció kapcsán Zsoldos Attila nem tesz említést a Hómannál is szereplő szlavón hercegi, valamint az esztergomi érseki pénzverésről.

²² Zsoldos, 2022. 125–129.

²³ Zsoldos, 2022. 129–132.

²⁴ Zsoldos, 2022. 132. A pénzverés technológiai és metrológiai változásainak összefoglalásában Zsoldos Attila Tóth Csaba már idézett megállapításaira támaszkodik.

²⁵ Zsoldos, 2022. 132–134.

AZ ÉVENKÉNTI PÉNZÚJÍTÁS KÉRDÉSE AZ ISMERT TÍPUSOK FÉNYÉBEN

Az újabb kutatás tehát úgy véli, hogy II. András idején nem, vagy ritkábban került sor új pénz kibocsátására. Először ezért a rendszer működését, és II. András idejéből fennmaradt nyomait vesszük vizsgálat alá.

A periodikus pénzújítás (*renovatio monete*) rendszerét Salamon király idejében, német mintára vezették be. A reform a királyné személyéhez, Judithoz köthető, aki a magyar pénzverést Rajna-vidéki zsidóknak adta bérbe. Erről Jehuda-ha-Kohen mainzi rabbi döntvénytárából értesülünk (Ruben és Simon jogesete, 1064–1070 között). A rossz pénzekkel együtt járó, kincstár által gerjesztett infláció fontos állami bevételi forrás lett: a régi pénzeket a központi vásárhelyeken árfolyamon alul váltották be, az újak használatát pedig kötelezővé tették. A kutatás viszonylag egységes abban, hogy a periodikus pénzújítás rendszerét Judit királyné vezette be, aki férje nevében két évente bocsátott ki új pénzt.²⁶

A korábbiakban láthattuk, hogy az újabb kutatás egy új adó (a kamara haszna okán szedett *collecta*) bevezetése kapcsán egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy II. András idején nem valószínű, hogy minden évben új pénzt hoztak forgalomba, azaz a periodikus pénzújítás rendszere nem, vagy csak részlegesen működött.²⁷ Ennek azonban teljességgel ellentmond az 1222. évi Aranybulla 23. cikkelye, amely világos rendelkezést tartalmaz, amikor kimondja, hogy az új pénz egy évig, húsvéttól húsvétig maradjon forgalomban. Ezt, a periodikus pénzújítás rendszerének működését igazolja a II. András korából fennmaradt nagyszámú pénztípus is. Huszár Lajos típuskatalógusa (H.) az időszakból 52 denárt, 28 obolust és 9 friesachi utánveretet közöl, míg a szintén típusokat figyelembe vevő, Lengyel András által jegyzett gyűjtői katalógusban (EI.) 69 denárt és 36 obolust találhatunk, a legfrissebb változatkatalógusban (ON III.) pedig 79 denárt és 36 obolust tanulmányozhatunk. Az egyszerűség kedvéért érdemesebb Huszár összeállításából kiindulnunk. Jól látszik, hogy a több mint három évtizedig uralkodó II. Andráshoz 28 obolusfaj

²⁶ Kohn Sámuel: *Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Zilahy Sámuel Bizományosa, Bp., 1881. (reprint: Akadémiai Kiadó, Bp., 1990.) (Továbbiakban: Kohn, 1881.) 45–46.; Hóman, 1916. 224–227.; Györffy György: *Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek*. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely György. (Magyarország története tíz kötetben I.) Bp. 1987. (második kiadás) 869, 872–874.; Kovács László: *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről*. Bp., 1997. (Továbbiakban: Kovács, 1997.) 213–215, 277–291.; Gyöngyössi Márton: *Magyar pénztörténet. 1000–1540*. Bp., 2012. (Továbbiakban: Gyöngyössi, 2012.) 16, 19.

²⁷ Zsoldos, 2022. 124.

II. ANDRÁS KÍSÉRLETE A PÉNZÜGYIGAZGATÁS REFORMJÁRA

tartozik, ez azt jelzi, hogy obolust akár minden évben kibocsáthattak, míg az 52 denárfaj és 9 friesachi utánveret alapján is évenkénti pénzüjtást kell feltételeznünk, de egyúttal több helyen történő pénzverést is (azaz legalább részlegesen több pénzverde működését). Ez elvezet bennünket annak vizsgálatához, hogy egyidejűleg működhetett-e több pénzverde, illetve hány pénzverdével számolhatunk II. András uralkodása idején.

DECENTRALIZÁCIÓ

Amint korábban láttuk, II. András „pénzreformjának” kiemelt eleme a decentralizáció kérdése. Az elmúlt több mint száz év során az esztergomi verde²⁸ mellett további verdék működésének lehetősége merült fel, az alábbiakban az ezekre vonatkozó feltevéseket szeretném megvizsgálni a rendelkezésünkre álló adatok fényében.

A Csanád egyházmegyei kamara

A pénzverés decentralizációjának egyik bizonyítéka, hogy legkésőbb 1221-ben már a csanádi egyházmegye területén – vagy feltételezések szerint Szegeden – is vertek királyi pénzt. A 13. századi szegedi pénzverés azonban problematikusnak tűnik. Szeged a középkorban a kalocsai főegyházmegyéhez tartozott, és nem a csanádi püspökséghez. Egy 1221-es pápai oklevél viszont a csanádi egyházmegyében vert pénzt említ („*monete, que cuditur in Cenadiensi Dioecesi*”), amely után szintén meg kell fizetni az esztergomi érseknek járó tizedet. Ugyanakkor, ha Szeged a 14. században pénzverő és pénzváltó hivatalnak adott otthont, esetleg rövid ideig még kamarai székhely is volt, az nem lehetett előzmények nélküli. Az említett oklevélből egyébként arra lehet következtetni, hogy a korabeli nagyhatalmú Dezső csanádi püspökhöz (1202–1228) köthető pénzverésről, pénzverési engedélyről van szó, a verési hely azonban a pápa (az oklevél kiadója) számára talán mellékes volt. Nem kizárt, hogy a 14. században egy korábban a közelben, valahol ténylegesen a csanádi püspökség területén működött pénzverdét helyeztek át Szegedre, a gyorsan fejlődő településre, de az is lehetséges, hogy a 13. században a csanádi püspök üzemeltetett Szegeden királyi pénzverdét, amelynek hasznai után nem szándékozott tizedet fizetni az esztergomi érseknek.²⁹

²⁸ Néhány éve külön tanulmányban kíséreltem meg bizonyítani, hogy a magyar pénzverés első mintegy kétszáz évében egyetlen verde működött, az esztergomi: Gyöngyössi Márton: „Camera nostra apud Strigonium”. Hol verték az első magyar pénzeket? = *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 23, 2017. (Továbbiakban: Gyöngyössi, 2017a) 177–197.

²⁹ Hóman, 1916. 458.; Hóman Bálint: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Bp., 1921. (reprint: Nap Kiadó, Bp.,

Bár a pénzverde működése az említett oklevélen kívül nem dokumentálható, időközben mégis felmerült, hogy egy pénzérme akár ebben a verdében is készülhetett. Bernhard Koch még azt valószínűsítette, hogy egy érdekes friesachi denárt, magyarországi utánveretként Vácott, Briccius (Bereck) püspök hivatali ideje (1221–1237) alatt vertek. A különös érem a grazi Fritsch-gyűjteményből ismert, és állítólag egy magyarországi leletből származik (CNA I C v 38).

A 13. századból azonban ismerünk egy másik Bereck püspököt (1259–1275) is, akihez a csanádi egyházmegye tatárjárás utáni újjáépítése köthető, és aki a IV. Béla (1235–1270) és István ifjabb király között zajló viszály miatt nehezen tudta újjáépítő munkáját megkezdeni. Bereck csanádi püspök hivatali ideje kicsit késeinek tűnik a magyarországi „friesachi” pénzek készítése szempontjából, ráadásul – amint láttuk – a csanádi egyházmegyében működő (vagy szegedi) verde korabeli története nem mondható jól dokumentáltnak (további írott forrásunk ugyanis nincs). Ugyanakkor éppen ebből az időszakból ismeretes egy másik hazai friesachi utánveret, amelyet a kutatás a későbbi V. Istvánnal (1270–1272) hoz összefüggésbe (CNA I C v 37). Nem kizárható tehát az, hogy az újjáépítéssel összefüggésben Bereck különös pénzverési jogot nyert, így az érmét Bereck hivatali idejének kezdetére, 1259–1260-ra keltezhetjük. A püspöknek céljai elérése érdekében olyan pénzt kellett veretnie, amelyet külső jegyei alapján elfogad a dél-magyarországi lakosság is. Választása talán éppen ezért eshetett egy friesachi alaptípusra.³⁰

A Csanád egyházmegyei kamara láthatóan püspöki irányítás alatt állt. Érdekes lenne azt megvizsgálni, hogy a későbbiekben még többször tárgyalandó, püspökábrázolást mutató korabeli magyar denárok nem ennek a kamarának a kibocsátásai-e?

2003.) (Továbbiakban: Hóman, 1921.) 198.; Gyöngyössy Márton: Bereck püspök denárja. A váci vagy a szegedi középkori pénzverés emléke? = *Az Érem* 69, 2013. 2. sz. (Továbbiakban: Gyöngyössy, 2013.) 2, 3. (10. jegyzet)

³⁰ Bereck püspök denáráról: Gyöngyössy, 2013.

II. ANDRÁS KÍSÉRLETE A PÉNZÜGYIGAZGATÁS REFORMJÁRA

A CSANÁD EGYHÁZMEGYEI KAMARA LEHETSÉGES PÉNZVERTEI (1211–1235)

	CNH L.	R.	H.	CNA I	E I	ON	címlet	előlapi éremkép	hátlapi éremkép	súly (g) (Hóman 1916, 1919– 1920)	súly (g) (R.)	súly (g) (CNAI)	keltezés	megjegyzés
1.	186	28	222	–	17/18	21.23.1.1.	denár	kétoldalt egy-egy ék alapú talapzattól kinövő, felül karikában végződő oszlop, közöttük püspök mellképe, felette két fűhold között csillag	Háromas virágdiszából kiemelkedő háromtornyú vár	0,68	0,44	–	1206– 1215	Korponai lelet (7)
2.	187	29	223	–	17/19	21.24.1.1.	obolus	kétoldalt egy-egy ék alapú talapzattól kinövő, felül karikában végződő oszlop, közöttük püspök mellképe, felette két fűhold között csillag	háromszögön álló T alakú áll- ványon torony, két oldalán egy-egy pont- ban végződő függőleges vonal	0,27	0,27	–	1206– 1215	Korponai lelet (1)
3.	–	30	–	C v 30	17/88	21.40.1.1- 21.40.3.1	denár	boltíves bejaratú lakótorony két kisebb toronnyal, alul kétoldalt egy-egy karika	püspök, jobbjá- ban pásztorbot, baljában könyv	0,71 0,700 0,680	0,53	0,53	1206– 1215	L. 339, Korponai lelet (40)
4.	–	31	–	C v 30	17/89	21.41.1.1.	obolus	lakótorony két kisebb toronnyal, alul kétoldalt egy-egy karika	püspök, jobbjá- ban pásztorbot, baljában könyv	–	0,37	0,37	1206– 1215	L. 340, Korponai lelet (1)
5.	–	–	–	C u 13	–	–	denár	kerék nyolc küllővel, közttük felváltva karikák és ötágú csillagok, középen pont	püspök feje körül négy csillag és négy pontcsoport	–	–	1,07	1220 előtt	L. 338. verde, kibocsá- tó bizonytalan, de lehetséges, hogy Rann vagy Gutenwert Abapuztai lelet (2), Szigetcsépi lelet (1)

GYÖNGYÖSSY MÁRTON

CNH I.	R.	H.	CNA I	E I	ON	címlet	előlapi éremkép	hátlapi éremkép	súly (g) (Hóman 1916., 1919–1920)	súly (g) (R.)	súly (g) (CNA I)	keltezés	megjegyzés
6.	26	220	–	17/20	21.20.1.1.	denár	két iv alatt egy-egy torony, felül püspökfej egy-egy karika között	talapzaton egy torony, kétoldalt egy-egy négyzet, felettük egy-egy csillag	0,72	0,81	–	1222–1230	
7.	27	221	–	17/21	21.21.1.1.	obolus	két iv alatt egy-egy torony, felül püspökfej egy-egy karika között	talapzaton egy torony, kétoldalt egy-egy négyzet, felettük egy-egy csillag, alul egy karika	–	0,39	–	1222–1230	Korponai lelet (1)
8.	–	284	C v 10	17/94	21A.92.1.1.	denár	batra lépő oroszlán	püspök mellképe	–	–	1,06	1225–1235	B. 1.
9.	–	286	C v 12	–	21A.94.1.1.	denár	ülő püspök, jobbáiban pásztorbot	püspök mellképe, kétoldalt egy-egy torony, a bal torony felett csillag, a jobb felett kereszt	–	–	0,98	1225–1235	B. 3.
10.	–	290	C v 17	–	21A.98.1.1.	denár	püspök mindkét kezében karddal	egyenlő szárú kereszt, szárai között rozetták	–	–	0,78	1225–1235	B. 7.
11.	–	291	C v 15	–	21A.99.1.1.	denár	királyportré, jobbáiban kard, baljában kereszt	püspök mellképe, két keresztos torony közt, felette karika	–	–	0,68	1225–1235	B. 8.
12.	188	224	–	17/13	21.26.1.1.	denár	két püspökfej között ornamsz, felül két karika, közepén csillag, kétoldalt egy-egy félhold	kereszt, kétoldalt egy-egy félhold, felül M és alul egy A betű	0,72	0,69	–	1230–1235	Korponai lelet (2)

II. ANDRÁS KÍSÉRLETE A PÉNZÜGYIGAZGATÁS REFORMJÁRA

	CNH I.	R.	H.	CNA I	E I	ON	címlet	előtapi éremkép	hátlapi éremkép	súly (g) (Hóman 1916., 1919–1920)	súly (g) (R.)	súly (g) (CNA I)	keltezés	megjegyzés
13.	–	23		C j 57	–	–	denár	ülő püspök, jobbajában keresztes bot, baljában könyv	középen keresztes, a szárai között egy-egy félhold és egy-egy csillag	–	1,23	1,23	1235 előtt	L. 337. nem magyar veret: Bertold aquilejai pátriárka, Gutenberg (Otok) penzverde Péceli lelet (1), Szatmári lelet (1) Dietmannsdorfi lelet (2)
14.	–	24		C v 31	–	–	obolus	ülő püspök, jobbajában keresztes bot, baljában könyv	középen keresztes, a szárai között egy-egy csillag	–	0,40	0,40	13. század első fele	L. 341. Korponai lelet (1)
15.	–	–		C v 26	–	–	denár	trónon ülő egyházi, baljában pásztorbot, jobb öklén sólyom ül	püspök mellképe, kétoldalt egy-egy keresztes torony	–	–	–	13. század első fele	a keltezés és a meghatározás bizonytalan
16.	–	–		C v 36	–	–	obolus	püspök mellképe, jobbajában kard, baljában keresztes bot	?	–	–	0,50	13. század első fele	
17.	–	–		C u 38	–	–	obolus	püspök mellképe, mindkét kezében keresztes pásztorbot	fal felett püspök mellképe, kétoldalt egy-egy keresztes, felettük egy egy rozetta és karika	–	–	0,50	13. század első fele	L. 342. verde, kibocsátó bizonytalan Szenkereszi lelet (1)
18.	–	–	287	C v 37	–	21A.95.1.1.	denár	püspök mellképe, jobbajában liliomos jogar	püspök mellképe két keresztes között	–	–	0,84	1254–1260	valószínűleg későbbi veret B. 4. Fegvári lelet (1)

(A leletadatok megtalálhatóak az idézett numizmatikai referencia-munkákban.)

Az állítólagos szlavón hercegi denárok

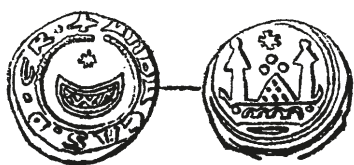
A szlavón hercegi denárokkal kapcsolatos elméletet Josip Brunšmid alkotta meg. Horvát nyelven írt tanulmánya rövid időn belül – a német fordítás alapján – megjelent magyarul is. Brunšmid elméletét két állítással támasztotta alá: az egyik a CNH I. 197. denár körirata, amelyet ő nyilván rajzokról ismert, mivel eredeti példányt talán nem tudott tanulmányozni (az akkor ismert három példány Budapesten volt). A Réthy László korpuszában közölt rajz alapján a rövidítéseket tartalmazó köriratot +ANDREAS·D·CR· formában olvasta és az *Andreas dux Croatiae*-ként oldotta fel. Másik állítását a zágrábi püspökség 1217-es kiváltságlevelére alapozta. Ez az oklevél felmentette a zágrábi püspök népeit a királyi pénz beváltása és használata alól. Brunšmid ezt úgy értelmezte, hogy a kiváltság egész Szlavónia lakosságára vonatkozott, és szerinte a magyar királynak nem is volt Horvátországban pénzverési joga. Így „megalapozott” elméletébe további pénzerméket is bevont, például a CNH I. 203. denárt szintén körirata alapján – +A.N.D.R.E.A.S.D. –, mivel a körirat alapján a kibocsátót András herceggként (*Andreas dux*) azonosította, más esetekben pedig az éremképben felismerhető csillag és félhold alapján – mondván a két jelkép „gyakran ismétlődik középkori horvát címereken és pecséteken” – egyes típusokat szintén szlavón hercegi veretként azonosított. Brunšmid helyesen ismerte fel, hogy valamennyi veret friesachi mintára készült.³¹

Hóman Bálint Josip Brunšmid következtetéseit az egyes típusok kapcsán elfogadta, ugyanakkor pontosította az 1217-es oklevél értelmezését. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kiváltságlevelé csak a zágrábi püspök népeire vonatkozik, és a királyi pénzekkel kapcsolatos rendelkezés éppenséggel a friesachi pénzek forgalmát segítette elő, de nem jelentette azt, hogy a magyar királynak ne lett volna Szlavóniában pénzverési joga (még ha az oklevél szövegezéséből az világosan kiderül, hogy korábban a magyar király ténylegesen nem vert Szlavóniában pénzt). Hóman ugyanakkor Brunšmid éremképi következtetéseivel egyetértett, sőt azokat tovább is fejlesztette: újabb típusokat vont be a körbe, mint lehetséges szlavón hercegi denárokat, sőt megállapította, hogy a félhold és a csillag a szlavón hercegi denárok különös ismertetőjegye, mert ezek a későbbi szlavón báni denárok éremképében is jelen vannak, ahogyan a két koronás fő is. Tipológiai vizsgálataival sikerült azonosítania egy huszonkét típusból álló zárt csoportot, amelyet

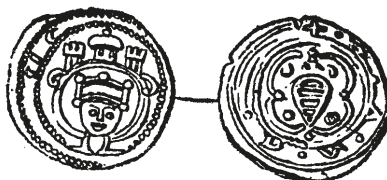
³¹ Brunšmid, Josip: Najstariji hrvatski novci. = *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 7, 1903–1094. 182–190.; Brunšmid, Josip: A legrégebb horvát pénzek. = *Numizmatikai Közöny* 4, 1095. 1–6.

II. ANDRÁS KÍSÉRLETE A PÉNZÜGYIGAZGATÁS REFORMJÁRA

szerinte Zágrábban vertek Friesachból idekerült pénzverők. Mindezt az említett érmék magyar pénzekénél magasabb technológiai színvonalából vezette le. Ezt a csoportot kiegészítette egy további – csillagos és félholdas – csoporttal, amelynek típusain püspökalakot láthatunk. Szerinte ezt a néhány éremfajt pedig Bertold kalocsai érsek verette, aki rövid ideig szlavón bán (1209–1211) volt. Végezetül szintén éremképi alapon idevont néhány körirat nélküli és egyes **BELA REX** köriratú érméket is, mondván ezeket Béla ifjabb királyként, majd királyként megbízottak útján Szlavóniában verette. Mindezzel gyakorlatilag sikerült lefednie a szlavón báni pénzverés kezdete előtt 59 évet, így a szlavón pénzverés kezdetét 1196-ra tette; összesen 36 denár és 21 obolus szlavóniai eredetét vélte bizonyítotttnak. Hóman elemzésének különös értékét az adja, hogy részletes metrológiai vizsgálatokat is végzett, és ezekkel igyekezett alátámasztani kronológiai megállapításait.³²

C. N. H. 197.

C. N. H. 203.

115—116. András herczeg szlavón veretei.

1. kép: „Szlavón hercegi” denárok

Az egyre nagyívűbb elméletet végül Jeszenszky Géza egy rövid, de alapos cikkében cáfolta meg. Az elméletet megalapozó CNH I. 197. típus mindhárom budapesti példányának tanulmányozása után megállapította, hogy Brunšmid a pénzérmék köriratainak téves olvasatát adja, mert azok helyesen: **+ANDREAS·DIGR·** és **+ANDREAS DIGRA** tehát András, Isten kegyelméből (*Andreas Dei gratia*) szöveggént oldható fel, ugyanis a köriratban világosan látszik, hogy nem **C**, hanem **G** szerepel: „*felső ága jóval előre nyúlik a rövidebb alsó ág fölé és az alsó ág vége felfelé van hajlítva*”. Egyébként ezt Brunšmid is érzékelte, de nem tulajdonított neki epigráfiai jelentőséget. Ezt követően Jeszenszky helyesen jutott arra a következtetésre, hogy az előbbi szerzők által szlavón hercegi denárként azonosított érmék valójában

³² Hóman, 1916. 302. (2. jegyzet), 331–334.; Hóman, 1918. 5.; Hóman, 1919–1920.

friesachi mintára vert magyar királyi pénzek.³³ Ezt az álláspontot képviseli azóta is a magyar numizmatika, ennek megfelelően szerepelnek az érintett típusok a katalógusokban.³⁴ Ugyanakkor mindeddig nem került sor egy teljes részletességű metrológiai és tipokronológiai elemzésre, amely ezeket a pénzeket megalapozottan illeszti be a korabeli magyar pénzverés rendszerébe.

Ehhez képest viszont a horvát numizmaták, bár ismerik Jeszenszky cikkét, továbbra is Brunšmid és Hóman tipokronológiai rendszerét használják, így a Hóman által szlavón hercegi / királyi veretként kijelölt típusok ennek megfelelően szerepelnek Ivan Rengjeo középkori korpuszában is.³⁵ Meg kell említeni azt is, hogy a magyar címertani szakirodalom szintén makacsul használja a szlavón (hercegi) denárok kifejezést.³⁶ Másrésről a legújabb gazdaságtörténeti szakirodalom a zágrábi kamara története kapcsán viszont meg sem említi Brunšmid és Hóman elméletét, holott annak alapján éppenséggel feltételezhető (vagy amint előbb láttuk, az elmélet kapcsán lefolytatott vita alapján: cáfolható) lenne a zágrábi pénzverde korai működése.³⁷ Különösen érdekes lenne a zágrábi püspökség pénzváltással kapcsolatos kiváltságának értelmezése a korszakból fennmaradt, hasonló tartalmú kiváltságok (Német Lovagrend, Barcaság, 1212; Szentgotthárd, 1214; Andreanum, 1224 stb.) fényében.³⁸ Mindebből viszont az következik, hogy a decentralizáció szempontjából 1255 előtt Szlavóniával bizonyosan nem számolhatunk.

Az esztergomi érsek feltételezett pénzverése

Hóman Bálint az esztergomi érsek pénzverésével kapcsolatos korábban ismertett elméletét később maga Hóman adta fel azzal, hogy

³³ Jeszenszky Géza: *Andreas Dux Croatiae*. = *Numizmatikai Közöny* 36–37, 1937–1938. 92–93.

³⁴ CNH I, 197.: H. 234.; E I, 17/26, ON III, 21.28.1.1.; CNH I, 198.: H. 235.; E I, 17/28.; ON III, 21.35.1.1.; CNH I, 203.: H. 241.; E I, 18/27.; ON III, 21.49.1.1. Értelemszerűen az elméletben említett többi típus is visszakerült a magyar királyi veretek közé.

³⁵ R. 1–57. („Kroatische Friesacher”) Rengjeo korpuszának vonatkozó részét egy több mint húsz évvel korábbi tanulmányában (Rengjeo, Ivan: *Prvi hrvatski novci*. (Kalendar „Napredak” za god 1937) „Nova Tiskara”. Sarajevo, 1936.) alapozta meg, ekkor még nem ismerte Jeszenszky hivatkozott tanulmányát. A korpuszba viszont felvett tovább, egyértelműen friesachi veresű típusokat is.

³⁶ Például: Bertényi Iván: *Új magyar címertan*. Bp., 1993. 68.; Körmendi Tamás: A magyar királyok kettőskeresztes címerének kialakulása. = *Turul* 84, 2011. 73, 79–82.

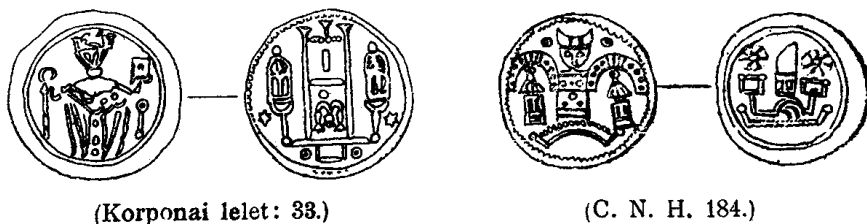
³⁷ Weisz Boglárka: A zágrábi kamara az Árpádok korában. In. *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szerk. G. Tóth Péter–Szabó Pál, Szeged, 2010. 327–335.

³⁸ Zsoldos, 2022. 122–123.

II. ANDRÁS KÍSÉRLETE A PÉNZÜGYIGAZGATÁS REFORMJÁRA

az érintett, éremképükben püspökábrázolást mutató érmeket – ahogy előbb láthattuk – tipológiai alapon Bertold kalocsai érsek szlavón báni pénzeinek nyilvánította.³⁹ Mivel ez a fentebb írtak alapján nyilvánvalóan tarthatatlan, ezek az „érseki denárok” is visszakerültek a magyar királyi veretek közé, az utóbbi évtizedekben kiadott katalógusokban is ott lehet őket fellelni. Tóth Csaba és Kiss József Géza például a CNH I. 188. típuson olvasható **m**–**A** betűpárost már egyenesen – és álláspontom szerint vélhetőleg helyesen – András pénze-ként (*moneta Andrae*) oldja fel, bár az **m** esetében felmerülhet Marcell esztergomi kamaraispán neve is. Furcsa mód az említett típusokon látható ábrázolás kapcsán katalógusaink rendszerint nem tüntetik fel, hogy főpap(ok) ról van szó, a leírásokban csak fej, illetve portré, sőt újabban már királyfej, illetve a király portréja szerepel, holott minden rajzolon jól kivehető a püspöksüveg. Ez azt jelzi, hogy az éremképek modern ikonográfiai elemzése mindeddig nem történt meg.⁴⁰ A III. Béla jövedelemkimutatásában szereplő érseki pénzverő (*monetarius*) kiléte, feladatköre is megalapozott magyarázatra szorulna. Talán az érseki pénzfelügyelő (*pisetarius*) elődjének tekinthetjük?⁴¹ Összefoglalóan azt mindenképpen elmondhatjuk, hogy az előbbiekből nyilvánvalóan következik, hogy az esztergomi érsek nem veretett pénzt, az érintett típusokat feltételesen a Csanád egyházmegyei kamara kibocsátásaiként azonosíthatjuk.

2. kép: „Érseki” veretek”

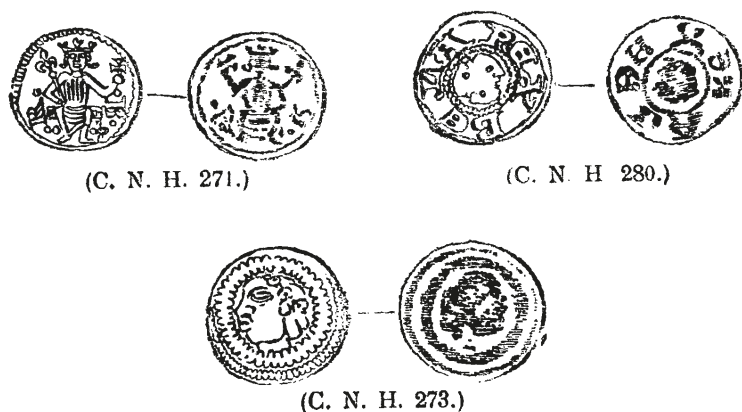
³⁹ Hóman, 1916. 312–314.; Hóman, 1919–1920. 34–35.

⁴⁰ H. 220–224.; E I, 17/13.; 17/18–20.; ON III, 21.20.1.1–21.26.1.1. Marcell kamaraispánhoz: Gyöngyössy Márton: 13. századi esztergomi és budai kamaraispánok. = *Az Érem* 71, 2015. 2. sz. (Továbbiakban: Gyöngyössy, 2015.) 6.; 11.

⁴¹ Gyöngyössy, 2017a. 186.

IV. Béla állítólagos visegrádi pénzverése

Újabban ásatási anyag alapján egyes kutatók azt feltételezik, hogy IV. Béla ifjabb királyként Visegrádon veretett pénzt. A Sibrik-dombi lelőhelyen feltárt, 13. század első feléből származó cölöpszerkezetű műhelyépületben friesachi denárok, két verőtő, egy megmunkált lemeztöredék, lemezvágó olló, ólomolvadék, bronz és ezüst műhelyhulladékok kerültek napvilágra. Mindkét verőtő alsó verőtő, és nagyon kétséges, hogy mennyire voltak megmunkálva: vélhetőleg félkész verőszerszámokról beszélhetünk. A leletanyagot vasszögek és egy mérleg gazdagították. A leletanyag legérdekesebb darabja egy bronz lemeztöredék, amelyen a numizmatikai leletanyagot értékelő szerzőpáros a CNH I. 272/273. típusú lemezpénz részleteit véli felfedezni, és bronz verőtőként azonosít.⁴²

62—64. III. Béla lemezpénzei.

3. kép: Lemezpénzek

⁴² Beszámoló a visegrádi Sibrik-dombon folytatott régészeti kutatás említett eredményeiről, a leletanyagról: Buzás Gergely–Boruzs Katalin–Merva Szabina–Tolnai Katalin: Régészeti kutatások a visegrádi Sibrik-dombon. = *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1997. (Továbbiakban: Buzás–Boruzs–Merva–Tolnai, 2017.) 226–227. A numizmatikai anyag értékelése: Ujszászi Róbert–Tóth Szilárd: Béla ifjabb király pénzverése Visegrádon. = *Határtalan régészet* 6, 2021. 4. sz. (Továbbiakban: Ujszászi–Tóth, 2021.) 33–36. Tudomásom szerint ezen ismeretterjesztő írás mellett megjelenés alatt van egy szaktudományos publikáció is a Numizmatikai Közlönyben.

Kezdjük először a CNH I. 272/273. típusú lemezpénz kérdésével. Nem kinyitva most a brakteáta-kérdést⁴³ – ezt más tanulmányban szeretném újra megtenni – azt mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy ennek a lemezpénz-típusnak az ikonográfiai előképét a német pénzverés 13. század fordulójáról származó emlékei között találhatjuk meg: Bernhard szász-anhalti herceg (1170–1212) egyik pénztípusában.⁴⁴ Ez nyilvánvalóan nem zárja ki, hogy az említett magyar lemezpénzt az előkép nyomán az 1220-as években verték, bár valószínűbbnek tűnik, hogy ez a típus – igazodva a külföldi tendenciához – az 1190-es években készült. A visegrádi verőszerszámok félkész volta, kidolgozatlansága arra utal, hogy ezeket a szerszámokat hivatalos pénzverésben nyilvánvalóan nem használták. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy valakik félkész eszközöket megszereztek az esztergomi pénzverdéből, talán ötvös/pénzverő/pénzváltó szakembert is sikerült megnyerniük (erre utal a leletanyagban a mérleg), de a rendelkezésre álló adatokból nem állapítható meg, hogy ez az „officina” ténylegesen működött-e. A hamispénzverést sem zárhatjuk ki, de nem tűnik valószínűnek, hogy az ifjabb király védőszárnyai alatt bárki is erre vetemedett volna. Arra, hogy ez a vélhető tevékenység vagy legalábbis a szerszámok Visegrádra kerülése mikor történt, csak az egyik publikációban „éremkincs”-nek nevezett öt darabos éremanyag II. Eberhard salzburgi érsek (1200–1246) által kibocsátott friesachi vereteinek pontosabb keltezésével válaszolhatunk.⁴⁵ Összességében a leletanyag nem elegendő arra, hogy IV. Béla visegrádi hercegi pénz-

⁴³ Lásd például: Gyöngyössi Márton: A magyar lemezpénzek lehetséges keltezéséről a bánhidai, tatárjárás kori éremlelet kapcsán. In: *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István–Skorka Renáta–Weisz Boglárka. Bp., 2018. 71–84.

⁴⁴ Bonhoff 865, 866. (Wittenberg, Herzoglich Askanische Münzstätte), Online: Künker. <https://www.kuenker.de/de/archiv/stueck/169185> – 2022. augusztus 2. Ez a wittenbergi brakteáta ismeretes az 1210-es évek közepén elrejtett trebitzi leletből is: Erbstein, H.A.: *Der Münzfund von Trebitz bei Wittenberg. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Münzwesens im 12. und 13. Jahrhundert*. Nürnberg, 1865.

⁴⁵ A friesachi denárokról képeket közöl: Buzás–Boruzs–Merva–Tolnai, 2017. 223. (29. kép), Ujszászi–Tóth, 2021. 35. Egyik helyen sem szerepel az érmék pontos meghatározása, amelyekről az első publikáció legalább annyit elárul, hogy „13. század eleji friesachi denárok” (227). Úgy vélem, hogy egy régészeti kutatásról szóló beszámolóban illene tartalmaznia az érmék numizmatikai meghatározását, annál is inkább, mivel nem egy nagy darabszámú éremletről van szó. A képek alapján II. Eberhard érsek pénzeinek meghatározása: CNA I. C a 10. (2 db), CNA I. C a 12. (2 db); előbbi típust a korábbi kutatás 1200–1210, utóbbit 1210–1220 közé keltezi: Gedai István: A szigetcsépi friesachi denárlelet. = *Numizmatikai Közlemény* 74–75, 1975–1976. 34.

verését bizonyítsa, abban sokkal inkább egy hamispénzverési kísérlet emlékét kell látnunk.

Az eddigiekből az következik, hogy rendelkezésre álló adatainkból II. András uralkodása idején legfeljebb a decentralizáció lehetőségét és/vagy szándékát tudjuk kimutatni. A Csanád egyházmegyei kamarán kívül másutt nem bizonyítható pénzverde működése. Az is jól látszik, hogy a magyar pénzverde tényleges decentralizációjára csak a tatárjárás után, az 1250-es években került sor. Elsőként a budai pénzverde megalapításával számolhatunk 1250 körül, ezt követően van adatunk a szerémi kamara működéséről (1253), illetve a szlavón báni kamara megalapításáról (1255).⁴⁶ Mindhárom esetében rengeteg nyitott kérdés van, ezeknek megválaszolása azonban szétfeszítené jelen tanulmány terjedelmi és időbeli kereteit.

BÉRLETRENDSZER

Az Árpád-korban a királyi pénzverde, majd a főpénzverde oklevelekkel és régészeti emlékekkel bizonyíthatóan Esztergomban működött, a 13. századi források gyakran említik az itteni pénzverőket. A kezdeti időszakban a verde a királyi palota egyik termében nyerhetett elhelyezést, de a pénzverők még a 13. században is a Várhegyen dolgoztak. A kamaraispánok – a verde vezetői – rendszerint helyiek, esztergomi polgárok voltak.⁴⁷

A kutatás azon állítása, hogy a bérletrendszert II. András vezette be a magyar pénzverésben, némiképpen finomításra szorul. Már Hóman Bálint is vizsgálta ezt a kérdést, és több hivatkozást gyűjtött össze, amelyekből világosan látszik, hogy a „bérlet” kifejezés viszonylag későn fordul elő, így 1239-ből származik a *redditus suos Iudeis vel Paganis possit vendere* szövegezés, míg a *locatio monetae, venditio* kifejezések kifejezetten 1262–1268 között bukkannak fel.⁴⁸ Az Aranybulla (1222) 24., az Aranybulla megújításának (1231) 31. és a Beregi Egyezmény (1233) 1. cikkét szó szerint értelmezve, csak tisztségviselésről van szó, pontosabban a zsidók és a muszlimok pénzverőkamarai tisztségviselésének tilalmáról, bár az előbb említett 1239-es adat alapján ezt már értelmez-

⁴⁶ Hóman, 1916. 458–459.; Huszár Lajos: *A budai pénzverés története a középkorban.* (Budapest Várostörténeti Monográfiái XX.) Bp., 1958. 23–24.; V. Székely, György: *Slawonische Banalmünzprägung.* (Dissertationes Archaeologicae / Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből II. 8.) Bp., 1980. 80–83.; Gyöngyössi, 2015.

⁴⁷ Gyöngyössi, 2015.; Gyöngyössi, 2017a.

⁴⁸ Hóman, 1916. 461–462.

hetjük bérletként. Ezt a nézetet erősíti egy 1232-es oklevél is, amelyben Teha comes a kamara irányításából fakadó tartozása kifizetésére elad egy falut.⁴⁹

A kamarabérleti rendszerrel kapcsolatos tudásunkat Hóman Bálintnak köszönhetjük, aki nyilván későbbi, tehát késő középkori források alapján munkálta ki, hogy pontosan mit is jelentett ez a fajta bérleti jogviszony. A kamará(ka)t a király haszonbérletknek adta ki, akik kamaraispánként a királlyal magánjogi szerződéses jogviszonyban álltak, és az uralkodónak tartoztak közvetlen felelősséggel. A bérleti szerződés egy évre szólt, rendszerint Gyertyaszentelő Boldogasszony (február 2.), néha Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.) ünnepétől kezdődően.⁵⁰

A bérletrendszer új jelenséggé II. András uralmához kapcsolásával az a gond, hogy a haszonbérlet üzemeltetési lehetőségként már a 11. századi magyar pénzverésben megjelent. Jehuda-ha-Kohen mainzi rabbi már említett döntvényéből értesülünk arról, hogy Judit királyné rajnai zsidóknak adta bérbe a magyar pénzverést.⁵¹ 1111-ben egy oklevél Nyitrán működő káliz pénzváltókat említ (*institores ... regii fisci, ... nummularii seu monetarii, ... quos hungarice caliz vocant*), akik esetében szintén felmerül, hogy vajon milyen jogviszony keretében látták el hivatásukat.⁵² Ezen derék muszlimok 12. századi pénzverési működésének egyértelmű numizmatikai bizonyítéka III. Béla egyik rézpénztípusa, az első látásra mohamedán pénznek tűnő „orientális típus” (CNH I. 101.). A rajta feltűnő keleties írás megfejtése mindeddig nem sikerült, olvasata ismeretlen, bár eleddig orientalisták hosszú sora kísérletezett a rejtély megoldásával. Ráadásul érthetetlen lenne, hogy egy nyugati keresztény államban miért készítettek arab(os) feliratú érméket, hacsak nem az a magyarázat, hogy már a 12. században is előfordult, hogy muszlim haszonbérletk kezében volt a magyar pénzverés, akik működésük során vezethették be rövid időre a keleties írást.⁵³

A bérletrendszer 13. századi általánossá válása nyilvánvalóan átalakította a pénzverés korábbi munkaszervezetét. Ez azonban hosszabb folyamat volt, amire egyértelműen utal az is, hogy a pénzverők falvával

⁴⁹ Weisz Boglárka: Zsidó kamaraispánok az Árpád-korban. In. *Tanulmányok a középkori magyar történelemből. (Az I. Medieviztikai PhD-konferencia előadásai)*. Szerk. Homannai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó, Szeged, 1999. 154–155.

⁵⁰ Hóman, 1921. 197–224.

⁵¹ Kohn, 1881. 45–46.; Gyöngyössy, 2012. 16.

⁵² Györfly György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. I. = *Századok* 92, 1958. 62–63.

⁵³ Hóman, 1916. 240–241.; Gyöngyössy, 2012. 20.

(Esztergom-Kovácsi) kapcsolatos 13. századi írott forrásokból egy virágzó település képe rajzolódik ki, amelyben nyoma sincs még a késő középkori kamarai szervezetnek: *Petrus villicus fabrorum* (1259), *per medium ville fabrorum* (1264), *de villa monetariorum Strigon.* (1270) / *in vico fabrorum* (1264, 1270).⁵⁴ Amikor azonban 1326-ban Károly Róbert a falut Esztergom városának adományozta – azaz Zolnay László megfogalmazásában „*a király beolvasztja a falut a földszegény esztergomi királyi városba*” – az már valóban összefügghet az itteni pénzverés hanyatlásával, a pénzverési szervezet átalakulásával.⁵⁵

ZSIDÓK ÉS MUSZLIMOK

Az Aranybulla (1222) 24., az Aranybulla megújításának (1231) 31. és a Beregi Egyezmény (1233) 1. cikkében említett zsidó és muszlim kamaraispánok kapcsán mindenképpen érdemes azt megjegyezni, hogy a magyar pénzverésben zsidók legkorábban már a 11. század második felében adathozhatóak (Ruben és Simon jogesete), muszlimok pedig a 12. század eleje óta (nyitrai kálizok). Amiről nem tudunk semmit, hogy ezek az esetek általános tevékenységet vagy inkább eseti szerződéseket jelezhetnek-e.⁵⁶

A numizmatikai anyag segítségével igazolható a muszlimok pénzverési tevékenysége a 12. század hetvenes éveiben (III. Béla orientális rézpénze), és a zsidó és muszlim kamaraispánok működése a 13. században (az érméken megjelenő héber betűk és a hatágú csillag). Amint láttuk, a muszlim és a zsidó kamaraispánok működését Esztergomhoz, az ottani pénzverőkamarához kell kapcsolnunk. Magyarország legősibb zsidó közössége ebben a városban működött, a muszlimok esetében is feltételezhető, hogy a király környezetében szerepet vállaló főtisztviselők-vállalkozók szervezett közösséget alkottak. Jelentősebb tárgyi anyag azonban egyik esetben sem igazolja a közösség fennállását, bár az írott források alapján erre kell következtetnünk.⁵⁷

Az egyetlen név szerint is ismert muszlim kamaraispán, Sámuel esetében is több a kérdés, mint a bizonyosság, ugyanis legalább annyi érv szól a mellett, hogy eredetileg zsidó volt, mint amennyi egykori

⁵⁴ Hóman, 1916. 460–461.

⁵⁵ Zolnay László: Pénzverők és ötvösök a románkori Esztergomban. = *Archaeologiai Értesítő* 92, 1965. 154.

⁵⁶ Gyöngyössy, 2017a. 187, 191.

⁵⁷ Berend Nóra: *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban. 1000 k – 1300 k.* Ford. F. Romhányi Beatrix. Máriabesnyő, 2012. (Továbbiakban: Berend, 2012.) 65–69, 132–133, 252–265.

II. ANDRÁS KÍSÉRLETE A PÉNZÜGYIGAZGATÁS REFORMJÁRA

muszlim voltát bizonyítaná. Amikor a források említik, már keresztény hitre tért. Egy héber betűjel (ש) (sin), illetve az egyes vereteken látható hatágú csillag jegy egyaránt Sámuelnek tulajdonítható, ám az azonosítás részben annak is függvénye, hogy eredendően muszlim vagy zsidó vallású volt-e (a hatágú csillag használata mindkét világvallásban megszokott).⁵⁸

A minden bizonnyal zsidó származású Teha működése jobban dokumentált, családtagjai a későbbiekben is bekapcsolódtak a magyar pénzverésbe. A kutatás mai állása szerint csak egyes csillagos jegyű vereteket kapcsolhatunk az 1230-as évek elején folytatott kamaraispáni működéséhez, míg Teha névjele (т) (thet) IV. Béla egyes pénzein jelenik meg; lehetséges, hogy fia, Henel kamaraispánsága idején ismét bekapcsolódott a magyar pénzverés irányításába.⁵⁹

Az Aranybulla és a fentebb hivatkozott jogalkotási források arra utalnak, hogy a muszlimok és a zsidók a korábbiaknál nagyobb befolyást szereztek a magyar pénzverésben. Mindez alátámasztható további írott forrásokkal és részlegesen a numizmatikai anyaggal is. Azt azonban semmiképpen sem lehet kijelenteni, hogy ezeknek a vallásoknak a képviselői a 13. században jelentek meg a magyar pénzügyigazgatásban, az azonban ténykérdésnek tűnik, hogy láthatóan rendszerszerűen törekedtek a pénzverési ágazat feletti irányítás megszerzésére. Ez a törekvésük azonban korántsem járt teljes sikerrel, hiszen az ismert kamaraispánok egy része esztergomi latinus volt, az ő tevékenységük ellen viszont senki sem emelt panaszt, míg a muszlimok és a zsidók pénzverési tevékenységét – okkal vagy ok nélkül – közfelháborodás kísérte.

TECHNOLÓGIAI VÁLTOZÁSOK

A magyar numizmatikai kutatás már több mint száz éve felfigyelt arra, hogy II. András uralkodása idején jelentős technológiai változások zajlottak le a magyar pénzverésben. Míg ezelőtt az érmekeg verőtöveit poncolták (ponctüket ütötték a bélyegbe), a változás éppenséggel a 13. század első negyedében érhető tetten, hiszen II. Andrásnak vannak poncolt, valamint részben poncolt és vésett bélyegű érméi.⁶⁰ Az első két évszázadban az

⁵⁸ Berend 2012, 132.; Gyöngyössi, 2015, 6.

⁵⁹ Berend 2012, 133–134.; Gyöngyössi, 2015, 6–7.

⁶⁰ Kováts Ede: Árpád-házi királyaink pénzeinek technikájáról. = *Numizmatikai Közlemény* 2, 1903. (Továbbiakban: Kováts, 1903.) 1, 4. Meg kell azonban jegyezni, hogy a vésés már korábban is megjelent egyes verőszerszámok esetében, például a CNH I. 19. típusú denár vas anyagú felső verőtöve részben poncolással, részben véséssel

ellenőrzésre használt szigrlák (pénzverőjegyek) az előbbi technológiai váltással párhuzamosan eltűntek.⁶¹ A brakteták (lemezpénzek) egy része poncolt, és itt (újra?) vannak szigrlák is.⁶² Amint már fentebb utaltam rá, a brakteáta-kérdés vizsgálata messze vezetne, ezért a kérdés részletes tárgyalásától most eltekintek. Az, hogy ezek a technológiai változások a munkaszervezet változásával jártak együtt, amint láttuk, nem bizonyítható, hiszen ezt az említett szervezeti változást későbbre, a 13. század második felére kell tennünk. Összefüggésben állhat azonban a zsidó kamaraispánok megjelenésével, akik megújíthatták a pénzverés technikáját és változtattak az ellenőrzés rendszerén. A már említett Teha kamaraispán, illetve fia, Henel kamaraispán ausztriai kapcsolatokkal (és vélhetőleg gyökerekkel rendelkeztek), ezért érdemes lenne alaposan megvizsgálni, hogy a technológiai változások nem osztrák mintára következtek-e be.⁶³

KÉTSZINTŰ CÍMLETRENDSZER

Az valóban biztos állítható, hogy II. András pénzverését kétszintű címleretrendszer jellemzi, tehát a denárok jelentős részét kísérte féldenár, azaz obolus. A kétszintű címleretrendszer első megjelenése viszont nem feltétlenül II. András uralmához köthető. Nem kinyitva most az ősrégi vitát, hogy Szent István ezüstpénzei denárként vagy obolusként azonosíthatóak,⁶⁴ a 11. században két uralkodó kapcsán is felmerül, hogy egyidejűleg veretett denárokat és obolusokat. Salamon esetében Hóman még obolusokról és félobolusokról beszélt, az újabb kutatás viszont az érintett CNH I. 19. típust denárként és a CNH I. 19A típust obolusként

---

készült (Gedai István: A Magyar Nemzeti Múzeum verőszerszám gyűjteménye. (I. rész) = *Numizmatikai Közöny* 84–85, 1985–1986. 48.), Szent István első ezüstpénzének verőtöve pedig kizárólag véséssel készült (Tóth, 2018. 66., 31. jegyzet).

⁶¹ A szigrlák jelentőségére először Szentgáli Károly figyelt fel, és ő volt az első, aki értelmezésükre kísérletet tett: Szentgáli Károly: A szigrlák megfejtése felé. = *Numizmatikai Közöny* 15, 1916. 47–54. Az elmúlt több mint másfél évtizedben a szigrlakutatás újabb lendületet kapott. A vonatkozó irodalomról, lásd: Tóth, 2018. 67. (36. jegyzet)

⁶² Kováts, 1903. 5.

⁶³ Teha és Henel működéséhez: Gyöngyössi, 2015, 5–7. Más országok pénzverésének vizsgálata is indokolt lehet, hiszen másutt is megjelentek a zsidó pénzverési tisztviselők működése során héber betűjelek, amelyeknek ellenőrzési szerepe volt (Berend 2012, 134.), ennek kapcsán célszerű lenne az esetleges technológiai változások megfigyelése is.

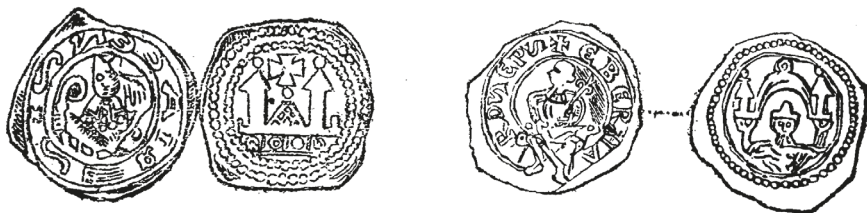
⁶⁴ Lásd legutóbb: Gyöngyössi Márton: Az elfeledett pénztörténet: Balogh Albin OSB (1887–1958). = *Collectanea Sancti Martini V. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 5, 2017. 201–202.

II. ANDRÁS KÍSÉRLETE A PÉNZÜGYIGAZGATÁS REFORMJÁRA

azonosítja.⁶⁵ Kálmán CNH I. 50. típusú verete Hóman Bálint nagy összefoglalásában a CNH I. 49. típus denárának obolusaként szerepel, ezt az véleményt az újabb kutatás már nem osztja.⁶⁶

Ezek a – vitatott – korai példák is jelzik, hogy a kétszintű címletrendszer megjelenését nem feltétlenül tehetjük a 13. századra, sokkal inkább arról van szó, hogy ez a rendszer II. András uralmával vált általánossá.

71 – 72. Friesachi denárok.

2. kép: *Friesachi denárok*”

PÉNZFORGALOM

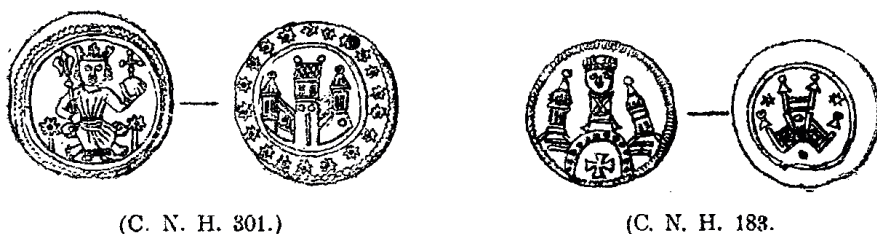
A 13. század első felét az ország pénzforgalmában jelentős szerepet játszó külföldi eredetű pénzekről friesachi denárok korának nevezzük. A korszak okleveleiben „*frisatici*” gyűjtőnéven említett érmék alatt eredetileg a salzburgi érsek Friesach nevű karintiai városában, vagy később annak mintájára a karintiai hercegek és más dél-ausztriai egyházi és világi tartományurak pénzverdében vert pfennigjeit kell értenünk. Két alaptípus ismeretes: az egyik jellegzetes templomtípus, a másikon püspök látható pásztorbottal és könyvvel. A jó minőségű pénzek viszonylag hamar meghódították térségünket, hazai elterjedésüket általában egy politikai eseménnyel, II. András merániai Gertrúddal kötött házasságával szokták összefüggésbe hozni. Nem kizárt, sőt feltételezhető, hogy magyarországi megjelenésük mögött gazdasági okok álltak. Maga a „*frisatici*” elnevezés is merániai eredetű, szemben a salzburgi forrásokban használatos „*frisacenses*” megnevezéssel. Ezek a pénzek jelentős hatást gyakoroltak nemcsak a pénzforgalomra, hanem – metrologiai és tipológiai szempontból – a magyar pénzverésre is.⁶⁷

⁶⁵ Hóman, 1916. 224–227.; Kovács, 1997. 114–116.

⁶⁶ Hóman, 1916. 255.; Kovács, 1997. 175–177.

⁶⁷ Hóman, 1916. 291–299.; Gedai, István: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten. = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21, 1969.

A 13. század első felében a számlált pénz helyett teret nyert az ezüstpénzekkel súly szerint történő fizetés. Ez a rossz minőségű pénzek által gerjesztett tendencia: a veretlen ezüst egyébként Európa-szerte előtérbe került a rossz váltópénzekkel szemben, ennek következtében a pénzekkel is fémértékük, és nem névértékük alapján fizettek. A kiszámítható értékű és biztos minőségű friesachi ezüstpénzek ezért tudtak jelentős részesedést elérni a korabeli magyar pénzforgalomban; ráadásul a kortársak szemében egy márka súlyú jó friesachi pfennig egy márka finom ezüsstel volt egyenértékű.⁶⁸

(C. N. H. 204.)
81—83. II. András denárai.

2. kép: Friesachi denárok”

ÖSSZEGZÉS

II. András pénzverésével azért nehéz foglalkozni, mert értékelésében szélsőséges véleményekkel találkozhatunk: az egyik oldalon a pazarló király, a másik oldalon pedig a nagy reformer képe bontakozik ki. A valóság – legalábbis a pénzügyigazgatás pénzverési ágazata vonatkozásában – a két álláspont között van.

111–131.; Gyöngyössy Márton: *A bánhidai tatárjárás kori éremlelet*. (Libelli Tatenses 5.) Tata, 2017. (Továbbiakban: Gyöngyössy, 2017c) 26–30.

⁶⁸ Hóman, 1916. 297–298. Lásd például az általam feldolgozott bánhidai éremlelet összetételét: Gyöngyössy, 2017c.

II. ANDRÁS KÍSÉRLETE A PÉNZÜGYIGAZGATÁS REFORMJÁRA

A II. András uralma idején vert sok pénztípus egyértelműen arra utal, hogy az évenkénti pénzüjtás 11. században bevezetett gyakorlata működött, ezért mindenképpen érdemes lenne újragondolni a kamara haszna okán szedett *collecta* értelmezését, a pénzüjtáshoz és a pénzváltáshoz fűződő viszonyát. Az is látható, hogy ekkor még a magyar pénzverésben decentralizációról érdemben nem beszélhetünk, ami viszont rendszerre vált, a pénzverőkamara bérbeadása; de fontos azt megjegyezni, hogy ez a jogi konstrukció (a pénzverés haszonbérlete) már jóval korábban megjelent. Kétségtelen, hogy a bérletrendszer keretei között megkezdődött a pénzverés munkaszervezetének átalakulása, de ez bizonyíthatóan hosszabb folyamat volt. A király kamaraispánjai között találunk muszlimot, zsidót és latinust is; az Aranybulla viszont nem általában a bérletrendszer, hanem a muszlimok és a zsidók bérlői tevékenysége elleni határozott fellépést igazolja. Talán a fentiek alapján belátható, hogy II. András pénzverése kapcsán reformról nyilvánvalóan nincs szó, sokkal inkább részben sikeres korrekciós kísérlet(ek)ről. Az vitathatatlan, hogy az időszakban alapvetően jobb minőségű pénzek kibocsátására törekedtek, mint korábban, azonban ez sem volt elegendő ahhoz, hogy a pénzforgalomból kiszorítsák a friesachi denárokat. Márpedig egy pénzverés sikerességének fokmérője mégiscsak az, hogy a saját kibocsátású veretek mennyire forognak a pénzforgalomban. A leletek alapján a királyi veretek pénzforgalmi szerepe nem volt igazán jelentős. Tezaurálásra is alkalmas forgalmi pénzként a friesachi denárok szolgáltak, és a veretlen ezüstnek is komoly szerep jutott. Mindezek alapján II. András pénzverését nem szabadna sikertörténetként értékelni...

NUMIZMATIKAI REFERENCIA-MUNKÁK

B = Baumgartner Egon: A friesachi denárok magyarországi utánvereteinek kérdéséhez. = *Numizmatikai Közlöny* 48–49, 1949–1950. 25–29.

Bonhoff = *Sammlung Dr. med. Friedrich Bonhoff, Hamburg. Teil I. Deutsche Münzen des Mittelalters.* Auktion 27. Oktober – 28. Oktober 1977. Hotel Intercontinental Frankfurt a. M. (Dr. Busso Peus Nachf. Münzhandlung, Katalog 293.) Frankfurt a. M., 1977.

CNA I = Koch, Bernhard: *Corpus Nummorum Austriacorum. I. Mittelalter.* Wien, 1994.

CNH I = Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. I. Bp., 1899.*

E I = Lengyel András: *Ezüstkönyv I. 997–1307*. (Középkori magyar pénzverés) Bp., 2019.

H = Huszár, Lajos: *Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute*. München–Bp., 1979.

L = Luschin, von, Ebengreuth, Arnold: *Die ungarischen Friesacher*. = *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 15, 1928. 151–157.

ON III = Tóth Csaba–Kiss Géza: *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa III*. (Opitz numismatica 3.) Bp., 2020.

R = Rengjeo, Ivan: *Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien*. Graz, 1959.

(Jelen tanulmány képanyaga Hóman Bálint: Magyar pénztörténet című munkájából származik.)

Saltzer, 1996. Saltzer Ernő: *A történelmi Magyarország területén fellelt 156 Árpádházi kincslelet összefüggő áttekintése*. Szinovszki és Tsa. Kft., Budapest, 1996.

Pintér Zoltán Árpád

Egy kései boszorkányper anatómiája: Gorzás Susa esete a Nagykunságban

A kulturális és vallási antropológiai kutatások fontos szelete a társadalmi értelemben kirekesztett vagy marginális helyzetben lévő csoportok, egyének sorsának vizsgálata. E kutatások között azonban kitüntetett helyet foglal el a boszorkányság köré kiépült hiedelemvilág és a boszorkányüldözés jelenségének értelmező feltárása. Noha a boszorkányság napjainkra egyebek mellett a Monty Python társulat felejthetetlen paródiája, a Harry Potter történetvilág és a hollywoodi filmipar révén popkulturális közzégette ki magát, azonban nagyon is rettegett és neuralgikus jelensége volt a felvilágosodás előtti társadalmak szövetének. A vajákos és csodatévő képességű vagy a transzcendenssel kapcsolatban álló asszonyokba (ritkábban férfiakba) vetett babonás hitet többnyire a korai és érett középkor világához köti a közgondolkodás, azonban a kora újkorban is erőteljesen élő jelenség volt. A boszorkányüldözés jelensége a XVI. és XVIII. század közötti időszakban volt különösen intenzív, akár a koloniális Amerika, akár Európa középső és nyugati területein, de Magyarországon is jelentős hatást gyakorolt a társadalomra. Az üldözések mögött összetett társadalmi, vallási és jogi tényezők álltak, amelyek a különböző történelmi korszakokban változó intenzitással és formában nyilvánultak meg. A boszorkányüldözés a középkori és kora újkori vallási és társadalmi struktúrák szerves részévé vált, amikor az egyház és a közigazgatás erőteljesen fellépett minden olyan tevékenység ellen, amelyet eretnekségnek vagy a „gonosszal” való szövetségkötésnek tekintettek vagy akár csak jelentősen eltért saját koruk együttélési normáitól. A boszorkányok üldözésének gyakorlatát fokozta a reformáció terjedése okozta vallási békétlenség, hiszen a bizalmatlanság és a közösségeken belüli feszültségek tovább fokozódtak. Ezt hazánkban a XVIII. század folyamán még meghatározta a török kiűzését követő benépesüléssel együtt járó jelentős népességmozgás, kulturális és vallási keveredés, a hagyományos közösségek nyelvi, vallási, szokásrendi felhígulása és a járványok, különösen a pestis rapszodikus visszatérése. E nagyon is posztmodern megközelítésű téma historiográfiájának áttekintéséhez jó alapot kínál E. William Monter tanulmánya¹ vagy Jonathan Barry és Owen

¹ Monter, E. William: The Historiography of European Witchcraft: Progress and Prospects the Journal of Interdisciplinary History. = *Psychoanalysis and History* 2, 1972. 4. sz. 435–451.

Davies kötete², míg a téma frissebb és hazai kutatói közül újabb kutatásai között említésre méltó a témában Pócs Éva szerkesztette tanulmánykötet³ és különösen Tóth G. Péter munkája⁴.

A törököktől visszafoglalt országrészen jellemzőbb volt a „*monstre*” boszorkányperek kirobbanása a XVIII. század első felében, ami párhuzamba vonható a bő másfél évszázados megszállás során a Közel-Keletről beszivárgó babonás hiedelmek meghonosodásával. A keleti hiedelemvilágban a misztikus forrásból származó ártalom (pl. szemmel verés) lehetőségeit széles spektrumon tartották számon.⁵ Az 1737–1745 közötti magyarországi nagy pestisjárvány idején – melynek csúcspontja a Tiszántúlon 1739-re esett – azonban különösképpen fellángolt a rettegésből fakadó babonás pánik terjedése, a járvány terjedését kísérő hisztérikus rettegés országsszerte vezetett bűnbakképzéshez, a „*gonosszal fraternizáló*” személyek elleni spontán megmozdulásokhoz. A civisvárosban, Debrecenben is általános pánik, abból fakadó bizalmatlanság és gyanakvás lett úrrá a járvány megfékezésére törekvők egyedi praktikáival szemben. A városi tanács és a járvány feltartóztatásáért cselekvő pestisdoktorok ugyan törekedtek ésszerű vesztegár intézkedéseket kialakítani a városban: „*Miglen a pestis meg nem szűnik, az ollyatin helyben mind addig az házasulástul kiki eltiltatik. A keresztség nélkül mivel nem lehet lenni, prédikátor uram megkeresztelheti ily módon, hogy több jelen ne legyen a keresztapánál anyánál.*” A problémát nem is a társadalmi távolságtartás betartatása okozta, hanem a már elhunyt áldozatok temetése. A pestisben elhunytak semmiféle szertartásos temetésben nem részesülhettek. Külön temetőrészt jelöltek ki részükre, a temetéshez e célra épített szekereket készítettek, melyek elöl be voltak deszkázva és csak hátul voltak nyitottak, hogy minden ceremónia nélkül becsúsztassák a koporsót a sírgödörbe. A halottak ruháját is el kellett égetni, a sírgödörket mélyre kellett ásni és oltott mésszel fertőtleníteni. Debrecenben e minden liturgiát és szokásrendet elhagyó temetések miatt a lakosság forrongani is kezdett.⁶

² Barry, Jonathan–Davies, Owen: *Palgrave Advances in Witchcraft Historiography*. New York, 2007. 248.

³ *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Tanulmányok a transzcendensről 4. Szerk. Pócs Éva, Bp., 2004.

⁴ Tóth G. Péter: *Boszorkánypánik és babonatéboly*. Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 8. Bp., 2020. (Továbbiakban: Tóth, 2020.) 746.

⁵ Pócs Éva: Igézet, szemverés: a nézéssel való rontás hiedelmei és rítusai. In. *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Tanulmányok a transzcendensről 4. Szerk. Pócs Éva, Bp., 2004. 410.; Tóth, 2020. 48.

⁶ Tóth, 2020. 53.

Debrecen esetében azonban ismert olyan eset, amikor a hol szakszerű, hol inkább kuruzsláson alapuló praktikák okoztak problémát és ezek már egyenesen kikövezték az utat a boszorkányüldözés irányában. 1739 nyarán Szöllősy Selymes Sára debreceni javasasszony egyik szomszédja apján, Csanády Ferenc tekintélyes cívispolgáron a pestis jeleit vélte felfedezni: „*hogy eő jól tudja micsoda nyavallyája légyen, mert kötés vagyon benne, az eő majd italt főz, s azt ha meg issza meg tisztul és meg gyógyúl tölle.*” Szöllősy Selymes Sára megítatta a beteget az általa kevert főzettel, aki az ital elfogyasztása után minden erejét elvesztette és szinte azonnal elhunyt. Szöllősy Sára a haláleset után, félve a család bosszújától, azonnal a református Debrecenben menedékjogot (*asylum*) érvényesítő piarista templomba rohant és magát a katolikus rend kegyelmére bízta. A meghalt betegnek minden „*tagja kék és szederjes volt*”, amit éppúgy betudhatunk a pestisbubók színének, mint a beadott ital mérgezési tünetének. Csanády Ferenc hozzátartozói az ital maradékát büntügyi bizonyítékként a debreceni bíróhoz vitték a városházára, ahol a borbély céh egyik tekintélyes és tanult tagja, dr. Faber azt „*mercurius*”-nak, azaznak higanynak azonosította, attól halt meg az említett cívispolgár. Szöllősy asszonyt így csak az *asylum* menekítette meg, majd pedig az, hogy hitét elhagyva és katolikussá válva elhagyta Debrecen is. Ha nem is ennyire regényes, de a házi babonás praktikák és kuruzslás egy másik eklatáns példáját Debrecenből Bentzig Mátyás doktor jelentette 1739. augusztus 11-én. Esetleírása szerint egy helyi szabómester tizenkilenc éves fia pestisben megfertőződött, bubókat kapott az ágyékába, melyekre a sebész terpentines borogatást tett. Másnap azonban a beteg fiú lehúzta a „*flastromot*”, és a bal oldali bubót, mely még egészen kemény és éretlen volt, késsel felvágta; a negyedik nap a bubó elkülönült környezetétől, és ekkor a fiú apja szabóollójával kivágta a bubó gyökerét, és a kivágott mirigyét, mint rontó csomót elásta. Az öngyógyító páciens hamarosan meg is gyógyult.⁷ A kuruzslás és népi babonákon alapuló gyógyítás (gyakran inkább halálba segítés) terjedése a pestisjárványok idején országszerte ismert, dokumentált jelenség volt, melynek nyomai természetesen a járványhullámok elülte után is a helyi közösségben maradtak, hisz az esetek egy részében minden valószínűség ellenére működtek. A különféle javasasszonyok, gyógyítók persze „*értékes*” tapasztalataikat aztán a vidéket járva a legkülönbözőbb egészségügyi panaszok terén és „*rontások eltávolítására*” is igyekeztek kamatoztatni.

Jelen esettanulmány címével szolgáló Gorzás Susa, más forrásokban Gorzás Zsuzsa/Zsuzsanna esete is a kuruzslás, babonás csodatételből fakadó boszorkányvadás kategóriájába utalható.

⁷ Tóth, 2020. 55.

A felvilágosult abszolutizmus kiépülése során a modernizálódó állam jogrendjében is megjelent a babonák és pánikkeltő hiedelmek kiirtására vonatkozó törekvés. A pozsonyi Helytartótanács 1758–1768 közötti, a boszorkánysági ügyeket érintő leiratai törekedtek ezen ügyek élét elvenni, például magasabb nyomozati hatósághoz vagy fellebbviteli szervezethez utalni a pereket. 1756 márciusától minden „*varázslási és jóslási ügyben*” hozott ítéletet végrehajtás előtt fel kellett terjeszteni a pert lefolytató városoknak, mivel ilyen büntetést egyes helyeken halálbüntetést is kiszabtak, „*melyben hibák és tévedések fordulnak elő*”. 1758 júniusában érkezett meg a témában a Helytartótanács újabb leirata, amely elrendelte, hogy varázslás és bűbájosság vádja esetén a Magyar Királyi Udvari Kancelláriának jelentést kell tenni, „*mivel ezen perek nagy része a babonán alapszik*”. A nyomaték kedvéért 1759 novemberében a Helytartótanács a rendeletet megismételte. Eszerint a varázslás miatt elítéltek ügyét a kancelláriának kellett megküldeni, a Helytartótanácsot pedig informálni kellett. Éppen Gorzás Susa bűnperének évében, 1768 májusában adta ki a Helytartótanács újabb, e tárgyat érintő leiratát, amely szerint varázslás miatt sok embert indok és bizonyíték nélkül, egyszerű fantázia alapján fognak el. „*A jövőben komoly bizonyíték nélkül ne fogjanak el embereket ilyen ügyekben.*”⁸ Értelemszerűen a már évtizedek óta a szokásjog medrében folyó jogi gyakorlat rendeleti úton való kiirtása nem ment egyik pillanatról a másikra, így nincs különösebb csodálkozni való azon, hogy Karcag város hatósága 1768 év végén boszorkányság vádja alapján tartóztatta le Gorzás Zsuzsannát.

Oláh Györgyné Gorzás Zsuzsanna 1732 körül született. A Kunhegyesen élő, bűnperének évében harminchat éves asszony ügyében 1768. december 8-án tették meg az első kihallgatást Illésy István nagykun kapitány vezetésével a Nagykun Kerület bírái. Az asszony ekkor már letartóztatás alatt állt lopás, káromkodás és bűbájoskodás vádjával, így saját korában is a közösségből kivetett, periférián elhelyezkedő személyként érdemes kezelni. A kihallgatásokat 1768. december 10-én folytatták, ekkor vallott ellene feltételezett tettestársa, Oláh Erzsébet.⁹ Az erről készült jegyzőkönyv szól arról, hogyan keveredett az eddig többnyire köztörvényes bűnökkel vádolt Gorzás asszony boszorkányság gyanújába. A jegyzőkönyv szerint haszonszerzés céljából akart babonás praktikát gyakorolni, mely során holttestgyalázást követett el.

⁸ Kállay István: *Városi bírások Magyarországon 1686–1848*. Bp., 1996. 644.

⁹ Katona Jánosné Oláh Erzsébet feltételezhetően Gorzás Susa tettestársa volt, akivel Kunhegyesről ismerték egymást és feltételezhetően sógornők voltak (lásd lentebb). A későbbi tanúvallomások szerint Oláh Erzsébet egyik leánya halálában felelősséget tulajdonított a vádlottnak, Gorzás Susának.

„Katona János Özvegye, Oláh Erzsébet tanúkihallgatásának részlete az 1768. december 10-én felvett jegyzőkönyv szerint: *Mi pedig gonosz babonás és praktikás tselekedeteit illeti: A Tanú ezeket hallotta, látta és tapasztalta, úgy mint: Egy alkalmatossággal Férje beszélgetés közben azt teszi kérdésben: Mi az oka hogy azok a nagy híres tolvajok, mennyit lopnak, még is rajta nem vesztek, vagy ha meg fogják is Törvényt nem tehetnek rájuk? Erre Susa azt felelte: Annak az az oka, hogy akasztott embernek testét vagy tsonjtát hordoznak magokkal. Melly beszélgetések után, az elmúlt kikelet tájban, tavaszi szántáskor el ment Susa Karczagra az akasztófához, és esthajnalon minthogy a zárt ki nem nyithatta; a kőfalon által bemászott a kerítésbe, egy nagy kést is vivén magával, mellyel elvágta akasztott Nagy Györgynek keze szára tsonját, [...] hozott még ezen kívül négy darab csontokat, edgyiket közzüle Sz. Péteri nevű régen fel akasztott ember tsonjtjának mondotta lenni melly négy darab tsontokat, temetőből való darab fából vagy deszkából mellyet a kisebbik leányával hozatott rakott tűzzel meg égette, a Fekete Györgyné mosárjában megtörte, a maga szappanozó tekenőjébe megszítálta, sok ideig egy meszszelyes tsuporban állott, és hintette az hol valami Causáját folytatta, vélekedik a Tanú hogy talám már el fogyott és mind el hintette, mert régen nem lát benne. Egy darab tsont még meg vagyon, a Nagy György keze szára, azt a kaptzájával edgyütt Kutya Kölyök levében megfőzte, mellynek olyan erejét mondotta: hogy ha azon befújhat a házban, a midőn a ben lévőök alusznak, senki felnem serken, és ottan való létét és járását észre nem vészi. Minek utánna pedig ezen tsontokat vitte volna az akasztófátúl mondotta, a Tanú Susának nem maga hozta kend azokat el, de Susa azt mondotta: Magam hoztam az ajtón bé nem mehettem, hanem felmáztam a kőfalon, hogy hogy kérdi a Tanú, Nehéz volt oda bé mászni, Mellyre mondotta: szintűgy emelkedtem felfelé mint a madár, ki jövőbe pedig az ajtónak a zárjára hágtam s, úgy jöttem ki. Van még egy kis száraz békája egy kis ruhába takargatva, de azt nem tudgya a Tanú mire való légyen. Vagyon meg is egy tsuporban valami utálatos híg materia, melly eránt a Tanúnak gyanúsága vagyon, hogy halálos volna, de bizonyossan nem tudgya. Amelley port a tsontokból, temető fából rakott tűznél égetett, arra is emlékezik a Tanú, hogy affélét gyöngyösön is hintegette, még a Tekintetes Fő Kapitány Úr konyháján is és most legközelebb a midőn az Investigator Urak Kunhegyesen voltak, afféle porbúi egy tsonót, mint egy lúd tojásnyit a szoknyája kötésébe kötött hátúú a mentéje alá.”¹⁰*

¹⁰ Szikszai Mihály: A kunhegyesi „bübájós asszony”. In. *Millenniumi emlékkönyv*. Válogatás Jász-Nagykun-Szolnok megye írásos emlékeiből. Szerk. Zádorné Zsoldos Mária, Szolnok, 2000. 100–101.

A forrásanyag közlése Tóth G. Péter monográfiájában is megjelenik, annak újabb jegyzőkönyvrészleteit kiemelve:

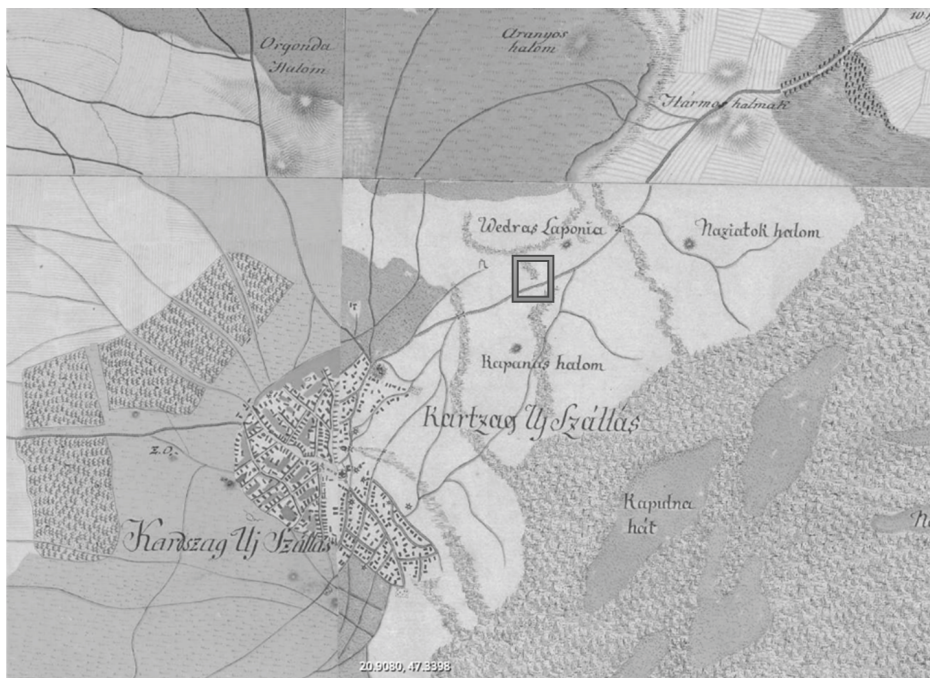
„Mit vittetek még egyebet az akasztófától? Nemde a szemérmes testét is elvágátok, és elvittétek az akasztott embernek? // Nem vittünk egyebet a három darab tsontnál, és a ringy rongynál. [...] Hát ezen lyukas tsont mire való? hol vetted? és micsoda tsont lehet? // Minthogy az a tsont az akasztófától való, kétség kívül akasztott embernek a tsontya, mellyet is két féle haszonért szerzettünk. Edgyik hasznát azt hallottam, hogy ha nehéz nyavalyás embernek bort cseppentének által rajta, és véle megitatnák meg gyógyúlna. Másik hasznát azt hallottam, hogy ha akasztott ember köteléből, első rajznak a viaszszóval, és ember zsírral edgyütt gyertyát tsinálnának vagy öntenének azon csontba, sehol egyebütt el nem aludna, ha meg gyújtánák, akármi nemű szél fújna, hanem tsak ott az hol pénz vagy a földbe, de minthogy sem olyan kötelet amellyre ember lett volna akasztva, sem pedig ember zsírt nem kaphattunk a gyertya Öntés elmúlt, mivel az akasztófával nem találtunk kötelet, hanem tsak holmi dirib darab rongyot vittünk el.”¹¹

A forrás még a nehézkes nyelvezet ellenére is relatíve könnyen értelmezhető, bár messzemenően gyomorforgató eljárást mutat be. Gorzás Susa és Oláh Erzsébet elsősorban haszonszerzés, tervezett lopások megkönnyítése céljából, másodlagosan vajakos-kuruzslós praktikák gyakorlása végett követett el holttestgyalázást, fosztotta ki a karcagi határban álló akasztófát. Cselekedetük mozgatórugója az a babona volt, hogy az akasztott ember csontja vagy testrésze megvédi a tolvajt lopás közben a lelepleződéstől. Ezért a tanú, Oláh Erzsébet vallomása szerint Gorzás Susa tavaszi szántáskor lopózott be a Karcagon felállított akasztófához, és egy Nagy György nevű akasztott ember kezét késével levágta, és ezen kívül egy Sz. Péteri nevű másik akasztott holttest maradványaiból további négy darab csontot hozott. Kihallgatásakor még az is felmerült, hogy az akasztott tetem nemiszervét is lemetszette, noha ezt a tanú kategorikusan tagadta. A vesztőhelyről eltulajdonított csontokat temetői deszkából rakott tűzön megégette, majd mozsárban megtörte és végül megszitálta. Nagy György kezének szárát pedig kutyakölyök levében megfőzte (sic!). Ezeknek tulajdonítottak bűvös hatást, ami rablási szándékukat megkönnyíti.

Az irat levéltári jelzete: MNL JNSzML Jászkun Kerület Törvényszékének iratai. Büntető Perek. 1769. 2. Füzet. 2. kötet. 17. sz. Nyomtatásban közölte: Szikszai Mihály: A kunhegyesi „bűbajos asszony”. In. *Múzeumi Levelek*, Szolnok, 1994. 152–153.

¹¹ Tóth, 2020. 371.

1. kép: Magyarország (1782–1785) - Első katonai felmérés szelvényrészlete a Kelet-Nagykunság és Karczagújszállás táji környezetéről. Bekeretézve benne a városi vesztőhely helye.

Magának a vádlottnak, Gorzás Susának a kihallgatására 1768. december 16-án került sor Karcagon, azonban vallomásában tagadta az elene felhozott vádakát. Tettestársa, Oláh Erzsébet leányának halálában is ártatlannak vallotta magát. Az akasztófáról kifosztását ugyan beismerte, de azt beteg ember gyógyításának szándékával és nem tervezett rablással magyarázta. Gorzás Susa ügye ezután elkerült Karcagról, magát a vádlottat is a kiskunfélegyházi tömlöcbe szállították, elképzelhető, hogy az ott, korábban elkövetett bűnök miatt adták át az illetékességet. Személyére Kiskunfélegyházán 1769. április 4-én mondták ki az ítéletet. A törvényszék bűnösnek mondta ki lopásban, erőszakos halál okozásában és bűbájoskodásban. Ezért először a következő ítéletet hozták:

„Gorzás Susa érdemlett büntetésének ell vételére mások pedig rettentő példájára, úgy mint Bűbajos, és gyilkos, Országunk Törvénye és Törvény Székek szokott Pragrafusa szerint elevenen megégettessék.”¹²

¹² A pert tételesen összefoglalta: Szikszai Mihály: Boszorkányok, bűbajosok a Jászoknál. *Új Néplap* 4. 1993. június 3. 127. sz. 9.

Az ítélet kimondása után az elsőrendű vádlottat hóhér által addig kínozták, amíg elismerte az ellene felhozott vádakát. A törvényszék azonban kegyelmet gyakorolt, és tűzhalál helyett csak a Jászkun Kerületek területéről tiltotta ki a bűbajos asszonyt. Oláh Erzsébetet harminc pálcaütésre ítélték, melyet a bűnelkövetés helyén, a karcagi bitófánál hajtottak végre és Gorzás Susával együtt a Jászkun Hármaskerület elhagyására ítélték, ami a halálbüntetés árnyékában rendkívül enyhe ítélet volt. A törvényszék kegyelme alighanem a Helytartótanács vonatkozó rendeleteinek való megfelelésről szólt, hiszen legalábbis fellebbvitelre került volna az ügy. Ez esetben talán jobbnak látták a problémás személyeket egyszerűen a szomszédos vármegyébe áttoloncolni.¹³

Noha a fentebb bemutatott boszorkányper már-már az abszurditás határait feszegeti, a jegyzőkönyvek, forrásközlemények sorát végigtekintve csak elemei egy rendkívül széles spektrumban értelmezhető jogtörténeti jelenségnek. A forrásközlések tükrében ugyan más, Karcaghoz kötődő valódi boszorkányperrel (tehát nem káromkodáshoz, hanem misztikus praktikákhoz köthető esetről) nincs tudomás, azonban ezek dokumentációja, különösen a település XVIII. század eleji újranépesedését megelőzően csak esetlegesen maradhatott fenn. A boszorkányság vádja még a XVIII. század legvégén is felmerült a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a településen, azonban ez inkább csak egy házasságtörési vagy házasságrontási magánvita eleme lehetett. A karcagi Borsi Nagy Mihályné viszonylag kései, 1789-es esete nem tekinthető boszorkánypernek. Egy rosszakarója, Medgyesi Andrásné vádjai szerint Borsi Nagy Mihályné őt „megboszorkányozta” és emiatt Medgyesi asszony házassága megromlott a férjével. Noha itt alighanem csak hétköznapi, nagyon is profán ügy, talán rosszindulatú pletykálgatás, esetleg házasságszédelgés ténye lehetett a valós cselekmény, de Medgyesi asszony az esetről egy tanút is citált a városi tanács elé Disznós Gáspárné személyében. A tanúvallomás a vádlottra, Borsi Nagy Mihálynéra terhelő volt, így a vádlottra büntetést szabott ki a városi hatóság: „*négy korbács ütéssel mocskolódo nyelve zaboláztasson meg*”.¹⁴

¹³ Tóth, 2020. 368.

¹⁴ Az esetet idézi: Bessenyei József (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásai I. Bp., 1997. 535.: 1789. október 1., Karcag mezőváros tanácsának határozata Medgyesi Andrásné karcagi lakos megboszorkányozása ügyében (az irat eredetije: MNL Jászkun-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár V. 101. Karcag v. tanácsi jkv. 1789–1790. 1789. 39.)* Megjegyzés: a káromkodás, istenkáromlás büntetést a korszakban a Nagykunságban igen keményen szankcionálták. Almásy János jászkun főkapitány 1745. október 22-én az alábbi ítéletet közli a karcagi tanáccsal: „*Mivel a káromkodók mind Istenünk, mind a világi törvényekkel ellenkeznek, ezért is bírák és esküdt uraknak committálom, hogy a káromkodókat kinyomozván és megtudván, azonnal a tömlöczbe küldjék. Addig is*

Gorzás Susa esete viszont már minden szempontból kimeríti a magyarországi boszorkányper attribútumait, sőt, már inkább a kriminálpszichológia határterületét súrolja, hiszen köztörvényes bűncselekmény elkövetésének szándéka készítette a „boszorkányság” tárgyát érintő cselekmény elkövetésére. Az eset tehát nem önmagában érdekes, hanem látteleteként szolgál a kései boszorkányperek anatómiájához. A boszorkányperek gyakran szimbolizálták a társadalmi kontroll egyik formáját, amelyen keresztül a helyi hatóságok fenntartották a rendet és a normákat. A bűnvádi eljárások során alkalmazott szigorú ítéletek, mint például a bitófára szögezett nyelvek esete (lásd a 15. jegyzetben) egyértelműen mutatják a közhatalom keménységét a normaszegés és a vallási eltévelyedések ellen. Az ilyen ítéletek nemcsak a vádlottaknak szóltak, hanem elrettentő példaként szolgáltak az egész közösség számára, hogy a vallási és társadalmi szabályokat minden körülmények között be kell tartani.

---

minden felebarátaink általam intetnek, hogy a káromkodástól magokat óvják és azokat távoztassák annyival is inkább, hogy olyantén büntetés rajok ne történjen, melyet nem régiben Halasson bizonyos káromkodó szenvedni kényszerítettett, kinek nyelve először ameddig lehetett szájából hóhér keze által kivonattatott és tövéből elmetszetyén azonnal feje vétetett, annakutánna másoknak példájára meghirtt mód szerént elmetszett nyelve gyalázatos akasztófára felszegeztetett.” Idézi: Györffy István: Erkölcsei adatok a XVIII. századból. = *Ethnographia*, 1938. 49. sz. 240–241.

Bencze András

**Spanyol–orosz kapcsolatok a napóleoni háborúk
időszakában, különös tekintettel a félszigeti háború
(1808–1814) időszakára**

Mind Spanyolország, mind pedig Oroszország történelmével kevés történész foglalkozik itthon (pedig mindkét állam meghatározó szerepet töltött be az egyetemes történelemben), legalábbis ahhoz mérten, hogy mennyien kutatják például Németország, vagy Anglia történelmét.

Spanyolország a 16. századtól kezdve kiépített egy három évszázadon át fennálló világbirodalmat, amely pont a félszigeti háború időszakában kezdett összeomlani.¹ Mindeközben Oroszország egyre erősebb lett, egyre több területet vett birtokába Szibéria területén és a 19. századra már létrejöttek az alaszakai félszigeten található telepeinek egy része is.² A napóleoni háborúk időszakára pedig meghatározó tényezővé vált Oroszország az európai politikában is.

A két állam közötti kapcsolattal még kevésbé foglalkoztak a hazai történészek. Ennek az oka elsősorban az orosz és spanyol kultúra közötti különbségben lelhető fel. A spanyol (ahogy a baszkon kívül a többi beszélt nyelv a félszigeten) mind az újlatin nyelvek közé tartozik, ezzel szemben az orosz egy keleti-szláv nyelv. A reconquistát követően, az Ibériai-félszigeten a római katolikus vallás volt mindig is a domináns, míg Oroszországban az ortodoxia. A spanyol nyelvre és kultúrára, a mór-okon keresztül az arab nyelv volt nagy hatással (például a spanyol párna „almohada” az arab „al-mujadda” szóból ered³), ezzel szemben az oroszra a török–tatár nyelv (például a pénz „деньги” (gyengi)⁴). Hosszasan lehetne még sorolni a politikai, történelmi, földrajzi különbségeket. Általánosságban viszont kijelenthető, hogy itthon, aki Spanyolország történelmével foglalkozik általában a többi újlatin nyelvű állam történelmét helyezi még kutatásai témájává (Portugália, Olaszország). Oroszország

¹ Fontos megjegyezni, hogy az utolsó gyarmatait csak jóval később veszi el Spanyolország.

² Bencze András: Orosz–Amerika története. = *Világtörténet*, 2023. 4. sz. 513–532.

³ Millar, María Angélica C.: Los arabismos en la lengua española. = *Boletín de Filología*, 1998. 2. sz. 781–801.

⁴ Закиров, Р.А.–Сюткина, И.Б.: Тюрко-татарские заимствования в русском языке как свидетельство исторического диалога культур татарского и русского народа. Мухаметшин А. Г. В. *Диалог культур в контексте образовательной деятельности*. Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. Часть II. Набережные Челны, 2020. 101–105.

esetében pedig a többi szláv, kelet-európai népek történelmét (Ukrajna, Fehéroroszország).

A nemzetközi kapcsolatokat figyelembe véve (a nagyhatalmakkal való kapcsolatokon túl) is elsősorban az adott állam geopolitikai érdekességébe eső többi állammal meglévő kapcsolatot szokták kutatni: Oroszország esetében ilyen például a XIX. században a Balkán, amely területekkel kapcsolatosan tudományos cikkek⁵, egyetemi történelmi tankönyvfejezetek⁶, tanulmánykötetek⁷, disszertációk⁸ is születtek. Ritka kivétel a fentebbiek alól Bodnár Erzsébet, aki ruszistikaként tanulmányozza Olaszország történelmét is.⁹

Oroszország és Spanyolország kapcsolatát leginkább külföldi történészek, elsősorban spanyolok és oroszok szokták kutatni. A spanyol kutatók közül fontos kiemelni Ana María Schop Solert, aki külön monográfiát szentelt az orosz–spanyol kapcsolatoknak 1733 és 1833 közötti időszakban.¹⁰ Hozzá hasonló módon Mihail Alekszejevics Dodolev írt egy önálló kötetet Oroszország szerepéről a spanyol függetlenségi háborúban.¹¹ Nem szabad kihagyni a felsorolásból Svetlana Petrovna Pazsarszkajat sem, aki főszerkesztője volt a kétkötetes Spanyolország története című monográfiának.¹² A kortárs történészek és írások közül fontos kiemelni

⁵ Schrek Katalin: Az angol–oros szövetségekötés diplomáciai háttere (1804–1805). In. *Európa periferiáján*. Szerk. Bene Krisztián, Pécs, 2015. 45–58.; Schrek Katalin: Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni partnerségének nemzetközi aspektusai. In. *Volt egyszer egy Monarchia*. Város és vidék. Szerk. Barta Róbert–Csiszár Imre. Hajdúnánás, 2019. 37–58.

⁶ Hornyák Árpád: A Balkán története. In. *A hosszú 19. század rövid története*. Szerk. Bebesi György–Vitári Zsolt, Pécs, 2010. 319–336.

⁷ Bodnár Erzsébet: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében*. Bp., 2008.

⁸ Schrek Katalin: *A keleti kérdés kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében*. Debrecen, 2018. A tudományos értekezés szerkesztve, könyvformátumban is megjelent: Schrek Katalin: *A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében*. Konceptiók, mechanizmusok és azok szinterei (1821–1841). Pécs, 2020.

⁹ Bodnár Erzsébet: A Szárd–Piemonti és a Nápolyi Királyság az orosz diplomáciában (1801–1815). In. *Eszmék, forradalmak, háborúk*. Vadász Sándor 80 éves. Bp., 2010. 45–58.

¹⁰ Ana María Schop Soler: *Un siglo de relaciones diplomáticas y comerciales entre España y Rusia 1733–1833*. Madrid, 1984. (Továbbiakban: Soler. 1984.)

¹¹ Додолев, Михали Алексеевич: *Россия и Испания, 1808–1823 гг.: война и революция в Испании и Русско–Испанские отношения*. Москва, 1984.

¹² Светлана Петровна Пожарская (Szerk.): *История Испании. Том 2. От войны за испанское наследство до начала XXI века*. Москва, 2014. (Továbbiakban: Пожарская, 2014.) 229.

Olga Vilenovna Voloszkjuk nevét, akinek a főszerkesztésében megjelent egy kétnyelvű (orosz és spanyol) kötet a két állam háromszáz éves kapcsolatáról.¹³ A könyvbe különböző témájú és tematikájú írások kerültek (politikátörténet, gazdaságtörténet, kultúrtörténet) olyan szerzők tollából, mint például María Victoria López és Cordon Cortezo, vagy Jekatyerina Eduarovna Jurcsik.

Jelen tanulmányt két nagy részre osztottam fel: 1) Először térben és időben helyezem el a dolgot, bemutatva a félszigeti háborút. 2) Ezt követően írok a háború alatti orosz-spanyol kapcsolatokról, de ezt megelőzően röviden, előzményként ábrázolom a 18. század végi és a 19. század eleji kapcsolatokat.

A FÉLSZIGETI HÁBORÚ

A félszigeti háború¹⁴ 1808 és 1814 között zajlott az Ibériai-félszigeten Franciaország és Napóleon által a trónra juttatott, Joseph Bonapartet legitím uralkodónak el nem ismerő spanyol politikai szereplők között. A háború előzményei egybefonódtak Napóleon európai politikájával. Miután 1806-ban a francia császár meghirdette a kontinentális zárlatot, Portugália nem szerette volna betartani azt. Annak kikényszerítése érdekében 1807. október 27-én Franciaország és Spanyolország megállapodást írt alá Fontainebleauban, amely értelmében a spanyol állam átengedte a szárazföldi területein a francia hadsereget.¹⁵

1808. március 19-én azonban lázadás tört ki Aranjuezen¹⁶ a király egyik bizalmasa, Manuel Godoy ellen. A lázadás miatt végül megbukott a spanyol politikus, s vele együtt az addigi uralkodó IV. Károly lemondott

¹³ Волосюк, О.В. (Szerk.): *Испания и Россия: Дипломатия и диалог культур. Три столетия отношений*. Москва, 2018. (Továbbiakban: Волосюк, 2018.)

¹⁴ A háború nevével kapcsolatosan fontos megjegyezni, hogy Spanyolországban vita témája. A spanyol historiográfia általában „spanyol függetlenségi háborúnak” nevezi. Egyes történészek ezzel nem értenek egyet és az angolszász történetírásban használt félszigeti háborút preferálják. Lásd részletesebben: Prados, Frigidiano Álvaro Duránte: No fue Guerra „de la independencia”. = *Diplomacia*, 2012. 72. sz. 24–28.; Az angolok azonban csupán a franciákkal folytatott nagy háborúnak egy részének tekintik. Волосюк, О.В.: *Испания и Россия в первой трети XIX века*. In. Пожарская, 2014. 229. Fontos azonban megjegyezni, hogy nem egyedi esetről van szó, amikor egy nemzet másnéven említi a saját küzdelmeit. Ugyanez figyelhető meg az orosz historiográfiában két esetben is. Az egyik Napóleon oroszországi hadjárata, amelyet honvédő háborúnak neveznek. A másik pedig a II. világháborús események, amelyet az oroszok nagy honvédő háborúnak hívnak.

¹⁵ Pierre Renouvin (Szerk.): *Historia de las relaciones internacionales*. Madrid, 1967. (Továbbiakban: Renouvin, 1967.) 1004.

¹⁶ Település Madridtól nem messze, ahol egy királyi palota található.

a trónjáról a fia, Ferdinánd javára. A feszült politikai helyzetet Napóleon szerette volna megoldani, ezért IV. Károlyt és VII. Ferdinándot is magához rendelte Bayonaba. 1808. május 5-én először VII. Ferdinándnak kellett visszaadnia a koronát az apjának, majd egy nappal később – szintén Bonaparte Napóleon nyomására – maga IV. Károly is lemondott a trónról. A helyére egy hónappal később, június 6-án a saját testvérét tette meg spanyol uralkodónak, I. József néven.¹⁷

Bayona városában zajló események előtt már elkezdődtek a harcok Spanyolországban. VII. Ferdinánd a távozásakor megbízta az általa létrehozott Legfelsőbb Kormányzó Juntát (Junta Suprema de Gobierno), hogy a távollétében irányítsa az országot. Joachim Murat francia tábornok szerette volna elérni, hogy a királyi család utolsó két tagját is elvigyék Bayonaba. Ezt a Junta először elutasította, végül VII. Ferdinánd állítólagos utasítására beleegyezett. 1808. május 2-án madridiak egy csoportja gyülekezett a királyi palotánál, ahonnan a francia katonák megpróbálták elvinni az akkor tizenégyéves Francisco de Paulat, VII. Ferdinánd testvérét. A madridi lakosok egy része ezt próbálta megakadályozni azzal, hogy rátámadtak a francia katonákra, így május 2-án kezdetét vette a felkelés. Murat katonái sikeresen leverték a felkelőket, de az események eszkalációját nem tudták megakadályozni. Még azzal sem, hogy bosszúból a francia katonák rabolni, fosztogatni kezdtek, valamint a rákövetkező napon több felkelőt is kivégeztek¹⁸. Erről emlékezett meg később Francisco de Goya a „Május harmadika Madridban” c. festményével.

Május másodikát követően több spanyol városban (például: Oviedóban, Sevilában, Valenciában¹⁹) is felkelések törtek ki, majd a forradalmi területeken létrejöttek a Tartományi Junták (Junta Provincial). Ezek a *juntak* VII. Ferdinánd nevében működtek, ugyanakkor nem fogadták el, hogy a végrehajtói hatalmat a Legfelsőbb Kormányzó Junta birtokolja. Mindemellett a tartományi junták harcra buzdították a lakosokat a spanyol területeken lévő franciákkal szemben.²⁰ A franciaillelenségből következően I. Józsefet sem fogadták el uralkodónak, helyette VII. Ferdinándot tekintették legitim királynak.

¹⁷ Renouvin, 1967. 1005.

¹⁸ Fontana, Josep: *Historia de España. La época del liberalismo. Vol. 6.* Madrid, 2007. (Továbbiakban: Fontana, 2007.) 43.

¹⁹ Fontana, 2007. 45.

²⁰ Espadas Burgos, Manuel – Urquijo Goitia, José Ramón: *Historia de España. Guerra de la independencia y época constitucional (1808–1898). Vol. II.* Madrid, 1990. (Továbbiakban: Burgos y Goitia, 1990.) 19.

Az új uralkodó kevés támogatás mellett, francia seregekkel vonult be Madridba 1808 júniusában. I. József helyzetét nehezítette, hogy a spanyol reguláris erők egy része megtagadta a szolgálatot és az új uralkodó ellen fordult. A francia erők gyorsan haladtak dél felé, de 1808. július 18-án súlyos vereséget szenvedtek Bailén városa mellett. Az akkor már tapasztalt hadvezérnek számító Francisco Javier Castaños vezette sereg ezután még Madridba is be tudott vonulni. I. József kénytelen volt elmenekülni a fővárosból Vitoriaiba. A sikerek hatására 1808. szeptember 25-én Aranjuezben létrehozták a Legfelsőbb Központi Juntát (Junta Central Suprema), amelynek az élére José Moñino y Redondo, Floridablanca grófja került.²¹

Bonaparte Napóleon ugyanakkor érzékelte a helyzet súlyosságát és ezúttal saját maga ment Spanyolországba.²² 1808. december 2-án a Somosierrai csatában legyőzte a spanyol reguláris erőket. Három nappal később bevonult Madridba és visszahelyezte a trónra a testvérét. A spanyol reguláris erők veresége mellett az időközben Portugáliában partra szállt angolokat is kiszorították a félszigetről a franciák. A nemzetközi helyzet változásai miatt azonban (Ausztria egyre inkább aktivizálta magát) Napóleonnak el kellett hagynia a területet. Ezt abban a tudatban tette, hogy sikeresen legyőzte a spanyol felkelőket.²³

A franciák előrenyomulása miatt a Legfelsőbb Központi Juntának el kellett menekülni Aranjuezből. Először Extremadura felé, majd Sevilleba, ahonnan később Cádiz városába ment.²⁴

A spanyol reguláris erők veresége, valamint a Legfelsőbb Központi Junta menekülése ellenére a spanyol lakosság nem adta meg magát a francia hadseregnek. A bailéni csata megmutatta, hogy a *Grande Armée* igenis legyőzhető, így ütőképes reguláris sereg hiányában kezdetét vette a gerillahadviselés. Ezeket az irreguláris haderőket szerette volna a Központi Junta összefogni azzal, hogy 1808. december 29-én kiadott egy szabályzatot, amelyben²⁵ meghatározta: hogyan kell felépülniük az egységeknek, mennyi fizetést kaphatnak a harcosok, hogyan kártalanítja őket az állam, ha például saját lóval mennek harcba, de az állat elpusztul.²⁶

²¹ Пожарская, 2014. 212–214.

²² Burgos–Goitia, 1990. 19.

²³ Forgács Balázs: Reglamento de Partidos y Cuadillas – Az első gerillaszabályzat. = *Hadtudományi Szemle*, 2017. 1. sz. (Továbbiakban: Forgács, 2017.) 27.; Пожарская, 2014. 214.

²⁴ Pardos Pérez, José Luis: *El modernizador: una aproximación a Floridablanca*. Murica, 2011. 387.

²⁵ Forgács, 2016. 27.

²⁶ A szabályzatot teljes egészében magyarul lásd: Forgács, 2017. 29–34.

A dolgozat témája, valamint terjedelme sem teszi lehetővé, hogy részletesen bemutassam a kialakuló gerillahadviselés formáját. Azonban a félszigeti háborúban betöltött fontossága miatt (1808 és 1814 között 400 gerilla osztag működéséről írnak²⁷) lényeges kiemelni néhány sajátosságát. A szó jelentését megvizsgálva látható, hogy nem nagy csatatéren zajló ütközetekben vettek részt, helyette „apróbb összeütközésekből álló ütközetsorozatban”.²⁸ A gerilla (spanyolul guerrilla) eredetileg valóban „kis háborút” vagy „csetepatét” jelent,²⁹ a Real Academia Española értelmező szótára szerint is ez az első jelentése. A modern értelemben vett jelentése, miszerint „parasztokból álló, általában nem túl nagy létszámú, egy adott vezető parancsnoksága alatt álló, a hadsereg tagjaitól kevéssé vagy egyáltalán nem függő csoport, amely zaklatja és zavarja az ellenséget”³⁰ csupán a harmadik a sorban. A harcosok fő feladatai közé tartozott az ellenség zaklatása, utánpótlási útvonalainak a támadása. Sikereikben nagy szerepet játszott, hogy jobban ismerték a területet, mint az ellenség, valamint a kis létszámuk miatt képesek voltak meglepetésszerű támadásokra.³¹ Általában bozótharcokat vívtak, éjszaka ütöttek rajta az ellenségen.³² A történészek egyetértenek abban, hogy a gerillaharcmodor sikeressége ugyanúgy hozzájárult végül a spanyolok győzelméhez, mint a később (angol támogatást élvezve) újra megerősödő reguláris sereg győzelmei.³³ Összesen 470 csatáról vannak pontos adatok, amelyekben gerillahaderő vette fel a harcot a francia reguláris erőkkel szemben, bár valószínűsíthetőleg ennél sokkal több ilyen ütközet történt.³⁴

Miután Napóleon elhagyta a félszigetet Nagy-Britannia újabb szárazföldi haderőt küldött, hogy megsegítse Portugáliát, valamint a spanyol felkelőket. 1809. áprilisában ért partot Arthur Wellesley, Wellington-hercege, a későbbi waterlooi csata angol hőse. 1809. július 28-án Talavera de la Reina települése mellett ütközött meg a francia, valamint az egyesített angol-spanyol haderő. Az ütközetet követően a franci haderők visszavo-

²⁷ Пожарская, 2014. 221.

²⁸ Békés Márton: A gerilla-hadviselésről. = *Kommentár*; 2016. 4. sz. (Továbbiakban: Békés, 2016.) 5.

²⁹ Békés, 2016. 5.

³⁰ „Partida de paisanos, por lo común no muy numerosa, que al mando de un jefe particular y con poca o ninguna dependencia de los del Ejército, acosa y molesta al enemigo.” Online: Real Academia Española: *Diccionario de la lengua española*. <https://dle.rae.es/guerrilla#> – 2024. július 30.

³¹ Forgács, 2017. 27.

³² Davies, Norman: *Európa története*. Bp., 2001. 691.

³³ Békés, 2016. 5.

³⁴ Anderle Ádám: *Spanyolország története*. Bp., 1999. 102.

nultak Madrid alá, a szövetséges erők pedig Portugáliába mentek. Ezután az Ibériai-félsziget három pontján folytak a harcok: a keleti part mentén, Portugáliában, valamint Andalúziában. A franciák sorozatosan foglalták el a nagyobb városokat, mint például Valencia, Zaragoza, délen pedig Granada, Malaga és Sevilla. Utóbbi település elvesztése kényszerítette arra a Központi Juntát, hogy a székhelyét áttegye Cádiz kikötővárosába, de arra is készen álltak, hogy adott esetben Amerikába települjenek át.³⁵

1. ábra: Részlet a „Plano del puerto de Cádiz y de sus Cercanias” c. térképből.
Forrás: Adolfo de Castro: *Cádiz en la Guerra de la Independencia: cuadro histórico.*
Cádiz, 1862. 86.

A francia haderő hosszasan próbálta bevenni Cádizt, de sosem sikerült a város szerencsés fekvésének köszönhetően. Cádizt végig várfal vette körbe, a szárazföld felől pedig szinte megközelíthetetlen volt a francia tüzérség számára³⁶. Ahogyan a képen is látszik egy félsziget csücskében állt a város központja, ahova egy keskeny földszoroson át vezet az út.³⁷ Arra sem volt lehetősége a franciák vezetőinek, Claude Victornak és Nicolas Soultnak, hogy kiéheztessék Cádiz lakosságát, mivel a város környéki vizeket az angol flotta védte. Így biztosítva volt számukra a folyamatos utánpótlás.³⁸

A Cádizban rekedt, majd onnan is egy rövid időre a közeli León-szigetre menekült Központi Junta 1810. januárjában feloszlatta magát, helyette pedig létrejött Spanyolország és Indiák Régenstanácsa (Consejo de Regencia de España e Indias). Ennek a Tanácsnak volt a feladata, hogy

³⁵ Burgos–Goitia, 1990. 20.

³⁶ Пожарская, 2014. 222.

³⁷ A kép egy kivágott részlet a „Plano del puerto de Cádiz y de sus Cercanias” c. térképből: Adolfo de Castro: *Cádiz en la Guerra de la Independencia: cuadro histórico.* Cádiz, 1862. 86.

³⁸ Пожарская, 2014. 222.

létrehozza az egykamarás Corteseket (Általánost valamint Rendkívülit), amelyeknek a küldöttjeit a tartományi junták választották meg. A háborús helyzet miatt a megjelölt létszámú jelölteknek nagyjából a fele (104 fő) tudott részt venni, amikor is 1810. szeptember 24-én megnyitották a Corteseket. A küldöttek társadalmi osztályait megfigyelve (katonák, jogászok, földművesek, hivatalnokok, de még az egyházi személyek is részt vettek a Cortesek működésében)³⁹ jól jelzi, hogy széles társadalmi támogatottságot élveztek.⁴⁰

Ez a nagyfokú társadalmi támogatottság már kevésbé volt jellemző I. József-re. Az ő híveit hívták *afrancesados*oknak, ami az árulónak lett ebben az időben a szinonimája. Az új uralkodónak esküdt tett spanyolok három dologhoz kötötték a lojalitásukat: védje meg a Spanyol Birodalom egységét, legyen független Franciaországtól, valamint nyújtson támogatást a katolikus egyháznak.⁴¹

Az Ibériai-félszigeten uralkodó háborús helyzet közepette az elsősre kevés esélye volt, Latin-Amerikában sorra hozták létre a különböző juntákat: 1808-ban Új-Spanyolországban és Río de la Plataban (Montevideóban), 1809-ben Új-Granadában (Quitóban), 1810-ben Venezuelában (Caracasban). Az 1810-es években pedig az egyes gyarmati területek sorra kiáltották ki a függetlenségüket, először 1811-ben Venezuela, Columbia és Ecuador, 1813-ban Paraguay, Mexikó és Río de la Plata Egyesült Tartományai.⁴² Már a függetlenségek kikiáltása előtt is tudva volt, hogy egyes gyarmati politikai erők nem ismerik el I. Józsefet legitim uralkodónak. 1810. szeptember 16-án Dolores városában egy római katolikus egyházi vezető, Miguel Hidalgo y Costilla a híres doloresi kiáltásában kinyilatkoztatta VII. Ferdinánd iránti lojalitását. A kiáltás pontos szövege nem ismert, de a különböző változatok nagyrészt megegyeznek abban, hogy VII. Ferdinándot élteti.⁴³ Bonaparte Napóleon testvéreként arra sem lett volna esélye, hogy Franciaországtól függetlenítsse magát. Végezetül pedig I. József a katolikus egyház támogatásának sem tett eleget: egyházellenes törvényeket hozott, valamint hagyta, hogy francia katonák templomokat raboljanak ki, papokat és szerzeteseket öljenek meg.⁴⁴

³⁹ Пожарская, 2014. 223.

⁴⁰ Harsányi Iván: Spanyolország. In: *19 századi egyetemes történelem 1789–1914*. Európa és az Európán kívüli országok. Szerk. Vadász Sándor, Bp., 2011. 333.

⁴¹ Пожарская, 2014, 216–218.

⁴² Fontana, 2007. 107.

⁴³ Herrejón, Peredo Carlos: Versiones del grito de Dolores y algo más = *Memoria de las Revoluciones en México*, 5. sz. 2009. 38–53.

⁴⁴ Пожарская, 2014. 219.

Mivel I. József nem tudta az őt támogató spanyolok igényeit teljesíteni, több spanyol politikus fordított hátat az új uralkodónak és helyette a juntak oldalára állt. Mindemellett az egyházat ért támadások miatt magát a katolikus egyház támogatását is elveszítette. Sok egyházi személy lett tagja a tartományi juntaknak, valamint felszólították a spanyol embereket, hogy a katolikus hit és a haza védelme érdekében szálljanak szembe a francia katonákkal. I. József helyzetét még tovább nehezítette Bonaparte Napóleonék 1808-as és az 1810-es rendelete. Előbbiben több magasrangú politikai szereplőt neveztek meg, mint Franciaország és Spanyolország ellenségei, akiket hadbíróság elé kell állítani és ki kell kivégezni. Továbbá a megszállt földeken minden ingóságuk a francia állam katonai szükségleteinek a fedezésére kell, hogy szolgáljanak. Az 1810-es rendeletben Napóleon a spanyol állam több tartományát (például Navarra, Katalónia, Aragónia) Franciaországhoz csatolta, ezzel megsértve a spanyol állam területi integritását.⁴⁵

Habár a Régenstanácsot többen támogatták politikailag mint I. Józsefet, egészen 1812-ig, a nemzetközi helyzet változásáig érdemben nem tudták az elfoglalt területekről kiűzni a betolakodókat. A gerillák az állandó támadásaikkal zavart és idegességet tudtak okozni a francia hadseregben, de arra nem voltak egyedül képesek, hogy kiszorítsák a behatolókat az országból. A helyzetet a nemzetközi események változtatták meg, amikor Napóleon 1812 júniusában megtámadta Oroszországot. Kihasználva, hogy katonákat kellett Napóleonnak kivonnia a területről⁴⁶, az angolok és felkelő spanyolok egyesített hadserege Arthur Wellesley vezetésével Arapiles mellett legyőzte Auguste Marmont vezette franciákat. Ekkor még úgy tűnt, hogy közel lehet a franciák kiűzése (augusztusban újra bevették Madrid városát és I. Józsefnek Valenciába kellett menekülnie), de az ország déli részén lévő francia csapatok kiségtették az uralkodót és újra elfoglalták a fővárost.⁴⁷ 1813 tavaszán azonban Wellington hercege egy közel 100.000 fős angol–portugál–spanyol sereggel indított offenzívát, amelynek a végén 1813. augusztus 31-én a San Marciali csatában végérvényesen legyőzték a franciákat (bár megjegyzendő, hogy 1814-ig Katalóniában jelen voltak).⁴⁸

I. József sorsa véglegesen kicsivel később, 1813. október 16-a és 19-e között dőlt el. Miután Napóleon elvesztette a lipcsei csatát, kénytelen volt a koronát visszaadnia VII. Ferdinándnak. Erre hivatalosan 1813.

⁴⁵ Пожарская, 2014. 218–219

⁴⁶ Fontana, 2007. 72.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Fontana, 2007. 74.

decemberében került sor, amikor aláírták a valençay-i egyezményt,⁴⁹ bár VII. Ferdinánd csak 1814. tavaszán térhetett vissza Spanyolországba.⁵⁰

A félszigeti háború hatalmas emberáldozatot követelt a spanyol lakosság részéről. A 19. század elején 12 millió fő volt Spanyolország összlakossága, amelyből 600 ezren meghaltak.⁵¹ Nem véletlen, hogy a spanyol emlékeztörténetben fontos szerepet játszik a háború: Goya több festményének központi témája (2008-ban még külön kiállítást is szerveztek Goya háborús festményeiből a Pradóban⁵²), a kis községekben külön emlékművek őrzik egyes csaták emlékét, de a fővárosban is több szobrot, emlékművet lehet találni. A Puerta del Solon lévő Real Casa de Correos falán például emléktáblát állítottak a május 2-i felkelés résztvevőinek az emlékezetére. Hivatalos állami megemlékezés nem kötődik hozzá, de pont a május 2-i felkelés emlékére ekkor tartják a spanyol fővárosban a Madridi Közösség Napját.

SPANYOL-OROSZ KAPCSOLAT A FÉLSZIGETI HÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN

Oroszország és Spanyolország közötti kapcsolatok már a 16. században elkezdődtek, mikor III. Vaszilij idején a moszkóviai „követ”, Jakov Paduskin látogatta meg I. Károly spanyol uralkodó udvarát.⁵³ Fontos megjegyezni azonban, hogy ekkoriban a spanyol uralkodó már a Német-római Birodalom császára is volt V. Károly néven, így nem kifejezetten a spanyol uralkodónál, hanem a német-római császárnál járt. Az állandó diplomáciai kapcsolatok azonban csak később I. Péter uralkodása alatt kezdődtek el, amikor is 1722-ben az orosz cár kérésére, a spanyol király V. Fülöp beleegyezett, hogy állandó képviselője legyen Oroszországnak Madridban. Pár évvel később 1727-ben Spanyolország is állandó képviselőt küldött Oroszországba.⁵⁴

A két állam közötti nagy távolság miatt nagyon szoros diplomáciai kapcsolat nem alakult ki Spanyolország és Oroszország között. III. Károly azonban felhívta a követe, Pedro de Góngora y Lujánt, Almodóvar del Río hercegének figyelmét, hogy „Bár Moszkva távolsága a mi uralmunk-

⁴⁹ Пожарская, 2014. 227–228.

⁵⁰ Fontana, 2007. 76.

⁵¹ Пожарская, 2014. 229.

⁵² Museo del Prado: *Goya en tiempos de guerra*. Online: <https://n9.cl/ven5mj> – 2024. július 30.

⁵³ Светлана Петровна Пожарская: *Россия и Испания в годы наполеоновских войн (1808 – 1812 гг.)* Online: Электронный научно-образовательный журнал «История». 2011. 1. <https://history.jes.su/s207987840000245-8-1/> – 2024. július 30. (Továbbiakban: Пожарская, 2011.).

⁵⁴ Пожарская, 2011. 2.

tól elválasztja a két monarchia kölcsönös érdekeit, e hatalom ereje és az a befolyás, amelyet minden európai ügyre és eseményre gyakorol, napról napra kívánatosabbá teszi a vele való barátságot.”⁵⁵

A 18. században elsősorban a gazdasági kapcsolatok voltak jelentősek a két állam között. Fontos azonban megemlíteni néhány példát a kulturális kapcsolatokat érintően. 1736-ban például könyv jelent meg Spanyolországban Moszkóvia története címmel⁵⁶ és összességében megállapítható, hogy a spanyol államban kíváncsiak voltak Oroszországgal kapcsolatosan. Arra is volt példa, hogy néhány spanyol az Orosz Birodalom területén telepedjen le.⁵⁷ Oroszországban Spanyolországra, mint a világ másik végén fekvő államként gondoltak. A spanyol területekről szóló ismeretek is közvetítő nemzeteken (angol, német, francia) keresztül érkeztek. Már az 1770-es években jelentek meg Spanyolország történelméről szóló könyvek az orosz földeken. Jelentős hatást gyakorolt az oroszok Spanyolországról alkotott képére a fekete legenda.⁵⁸ Összességében a XVIII. században egy általánosító, sztereotip kép alakult ki a spanyolokról az orosz lakosok körében, ez pedig csak a napóleoni háborúk időszaka alatt változott meg.⁵⁹

A gazdasági kapcsolatok kialakulásához fontos tényező volt az 1774-ben aláírt kücsük-kajnardzsi béke, amelynek köszönhetően Oroszország képessé vált, hogy hajókat küldjön Spanyolországba. 1775-ben III. Károly már konzulátust akart nyitni Szent Péterváron a gazdasági kapcsolatok

⁵⁵ „Aunque la remota situación de la Moscovia respecto de nuestros dominios, aleja también los recíprocos intereses de ambas monarquías, el poder de esta potencia y los influjos que va extendiendo sobre todas las negociaciones y los sucesos de la Europa, hacen más apetecible cada día su amistad.” (*Colección de documentos inéditos para la historia de España*. Vol. CVIII. Madrid, 1893. 12.) Инструкция короля Карла III посланнику Испании в России маркизу де Альмодовару. In. Волосюк О. В. (Szerk.): *Россия и Испания. Документы и материалы*. Т. 1. 1667–1799. Москва, 1991. 163. Idézi: Пожарская, 2011. 2.

⁵⁶ López, María Victoria–Cortezo, Córdón: *La imagen de Rusia en España en el siglo XVIII*. 561. In.: Волосюк, 2018. 553–558.

⁵⁷ Urdiales, Iván Lázaro: *Los diplomáticos españoles en Rusia: el marqués de Almodóvar*. In.: Волосюк, 2018. 566–572.

⁵⁸ Юрчик, Е.Э.: Образ Испании в России XVII века. 131–134. In. Волосюк, 2018. 131–139.; A fekete legenda a történetírás hispanofób jellegzetessége, amelynek keretén belül egyes történészek a spanyol történelem bizonyos eseményeiben (például a gyarmatosítást) a spanyolokról dehonesztáló módon írnak. Részletesben lsd. pl.: Juderías, Julian: *La Leyenda negra*. Madrid, 2014.

⁵⁹ Е.Э. Юрчик: Образ Испании в России XVII века. 139. In. Волосюк, 2018.

elősegítése érdekében.⁶⁰ A spanyol-orosz kereskedelmi kapcsolatok erősítését szolgáló, kétoldalú államközi szerződés létrehozására is volt esély. Különösképpen miután 1777-ben José Moñino y Redondo, Floridablanca hercege lett az államtanácsos (külgügyminiszter). Ez a szerződés azonban végül a francia forradalom és az 1787–1791-es orosz–török háború miatt meghíúsult.⁶¹ Mégis az 1780-as években már orosz felségjelzésű hajók jelentek meg Cádizban, igaz az 1770-es években is szállítottak külföldiek (angolok, hollandok) orosz árut Spanyolországba.⁶²

A francia forradalom, valamint a napóleoni háborúk első éveit nemcsak a spanyol–orosz gazdasági, hanem a diplomáciai kapcsolatokra is negatívan hatottak. 1799-ben létrejött a második koalíció, amelyhez Spanyolország nem csatlakozott, mert félt egy északról jövő francia támadástól. Ez is részben hozzájárult, hogy Napóleon egyiptomi hadjáratának (1798–1801) eseményei végül egy háborúhoz vezettek Spanyolország és Oroszország között. 1798-ban Bonaparte Napóleon ugyanis Egyiptom felé haladva bevette Málta-szigetét, ahol 1797 óta orosz védnökség alatt lévő Máltai Lovagrend⁶³ volt jelen.⁶⁴ I. Pál nem akarta elismerni a francia dominanciát, ezért megszakította a diplomáciai kapcsolatot az összes olyan állammal, amely ezt megtette, így Spanyolországgal is. Továbbá a spanyol uralkodó, IV. Károly nem akarta elismerni a felekezeti különbségek miatt az orosz cárt mint a Máltai Lovagrend fővédnökét, így végül I. Pál 1799. július 15-én hadat üzent Spanyolországnak. A hadüzenet értelmében I. Sándor visszahívta Madridból a képviselőit és arra kötelezte a karhatalmat, hogy minden spanyol felségjelzésű hajót foglaljanak le az országa területén.⁶⁵

Joggal nevezhetnénk ezt a háborút is furcsa háborúnak, mivel a hadüzeneten kívül más nem történt. Egyik fél sem támadta meg a másikat, harci események nem történtek. Egyedüli következménye annyi lett,

⁶⁰ О.В. Волосюк: *Внешняя политика Испании: становление испанско-русских отношений*, Москва. 2011. (Továbbiakban: Волосюк, 2011.) 407–410.

⁶¹ Волосюк, 2011. 424–425.

⁶² Волосюк, 2011. 414.

⁶³ A Máltai Lovagrend, vagy másnéven Szuverén Jeruzsálemi, Rodoszi és Máltai Szent János Katonai és Ispotályos Rend 1530-ban kapta meg a szigetet V. Károly német-római császártól.

⁶⁴ Abad, Miguel Pino: *Un conflicto poco conocido. La guerra hispano-rusa (1799–1801)*. = *CODEX. Anuario de Ciencias Histórico-Jurídicas*, 2023. 10. sz. (Továbbiakban: Abad, 2023.) 7.

⁶⁵ Abad, 2023. 11.

hogy Új-Spanyolország területén, félve egy Alaszka felőli lehetséges orosz támadástól, elrendelték a kaliforniai területek megerősítését.⁶⁶

I. Pál halála után utódja, I. Sándor azonnal rendezni próbálta az apjától örökölt háborús konfliktust. 1801. október 4-én a két ország Párizsban aláírta a békeszerződést, amelyben kölcsönösen megígérték a korábbi diplomáciai kapcsolatok helyreállítását.⁶⁷ Ezt követően 1801 végén IV. Károly, 1802. március 22-én pedig I. Sándor is ratifikálta az egyezményt.⁶⁸ A békével a kereskedelmi kapcsolatok is megújultak, amiben szerepet játszott, hogy IV. Károly bizalmasa, Manuel Godoy és a spanyol politikai elit egy része is szükségét látta az ilyen kapcsolatoknak a saját kereskedelmük fejlesztése érdekében. Főleg mivel úgy vélték, hogy a közeljövőben nem a spanyol kereskedőknek és államnak, hanem a franciának, angolnak jelentenek az orosz hajók konkurenciát.⁶⁹

A napóleoni háborúk azonban továbbra is meghatározóak maradtak Spanyolország és Oroszország kapcsolatában. A harmadik koalíció tagjai, így Oroszország is megpróbálta elérni, hogy Spanyolország független maradjon a háborút illetően. Napóleon ultimátuma után IV. Károlynak nem maradt más választása és kénytelen volt belépni a háborúba a franciák oldalán. Ez nem jelentette viszont a két állam közötti diplomáciai kapcsolatok megszakadását. Grigorij Alekszandrovics Sztroganov nagykövetén keresztül I. Sándor megpróbálta elérni, hogy Madrid fegyverszünetet kössön Angliával.⁷⁰ Nagy-Britannia ugyanakkor elzárkózott attól, hogy kooperáljon Spanyolországgal.⁷¹ 1806-ban kezdetét vette a negyedik koalíciós háború, Napóleon meghirdette a kontinentális zárlatot, amely lehetetlenné tette a kereskedelmet Spanyolország és Oroszország között, különösen azután, hogy I. Sándor is csatlakozott a tilsiti békét (1807) követően a zárlathoz.⁷² Lett volna elméletben lehetőség arra, hogy

⁶⁶ Borrego, Pedro Damián Cano: La expansión rusa en el noroeste de América, la guerra hispano-rusa de 1799 y sus repercusiones en el Virreinato de Nueva España. = *Boletín de Archivo Nacional General*, 2019. 2. sz. 78.

⁶⁷ Нарочницкий, А.Л. (Szerk.): *Внешняя политика России XIX и начала XX века*. Серия I. Том I., Москва, 1960. (Továbbiakban: ВПР.) 95.

⁶⁸ Пожарская, 2014. 273.

⁶⁹ Волосюк, О. В.: Торговые отношения между Россией и Испанией в начале XIX. в. = *Вестник РУДН. Серия: История России*, 2017. 3. sz. (Továbbiakban: Волосюк, 2017.) 447.

⁷⁰ Пожарская, 2014. 274–276.

⁷¹ Юрчик, Екатерина Эдуардовна: *Россия и Испания в эпоху наполеоновских войн*. In: Волосюк, О. В. (Szerk.): *Испания и Россия: Дипломатия и диалог культур три столетия отношений*. Москва, 2018. (Továbbiakban: Юрчик, 2018.) 153.

⁷² Волосюк, 2017. 450.

a Földközi-tengeren keresztül kereskedjenek, de az 1806-ban kezdődő orosz-török háború ezt is megnehezítette.⁷³

Spanyolország és Oroszország közeledését az 1808-as események egy rövidebb időre teljesen megghiúsították. A spanyolországi történéseket eltérő módon értékelték az emberek Oroszországban. A befolyásosabb politikusoktól kezdve (pl. A.A. Cartorijszkij, N. P. Rumjancev) a későbbi dekabristákon át (pl. G. Sz. Volkonszkij), a névtelenségbe burkolózott emberekig, de még az orosz cár édesanyja is a spanyolokat támogatta.⁷⁴ Az orosz nemesi társadalmat amúgyis megbotránkoztatta az a tény, hogy uralkodójuk elfogadja a nem legitim I. József uralkodását.⁷⁵ Valamint kifejezetten félték attól, hogy Napóleon képes véghez vinni ugyanazt Oroszországban, mint Spanyolországban: megdőnteni a regnáló dinasztia hatalmát és másikat ültetni a helyére.⁷⁶ I. Sándor a Napóleonnal lévő „igaz barátság” okán mégis I. Józsefet támogatta.⁷⁷ Mivel Anglia hadban állt Franciaországgal, így az orosz cár tudhatta, hogy az angol kormányzat nem fogja elismerni I. József legitimitását. Sőt, 1808. január 14-én békeszerződés jött létre Anglia, valamint VII. Ferdinánd nevében a felkelők között.⁷⁸

Érdemes röviden kitérni arra is, hogyan változott a spanyol események megítélése az orosz közvélemény keretein belül az oroszországi újságok írásaiban. A háború kezdeti szakaszában kritikusan álltak a spanyol felkelőkhöz, egyrészt mert francia újságokból szereztek az információt, másrészt az orosz-francia szövetség mellett a moszkvai cenzúra sem engedhette meg, hogy Napóleont szidalmazó írások jelenhessenek meg. Meghatározó volt a spanyolokkal szembeni sztereotípiák, amely például a „fekete legendából” táplálkozott. Ez nem jelenti azt, hogy mindent átvettek a francia sajtóból az orosz lapok, egyes újságok megpróbálták a hírek valóságát ellenőrizni.⁷⁹ Ugyanakkor már 1808 végén megjelent

⁷³ Волосюк, 2017. 451.

⁷⁴ Пожарская, С.П.: Россия и Испания в годы наполеоновских войн. In. *Россия и Европа: Дипломатия и культура*. Выпуск 2. А. С. Szerk. Намазова, Москва, 2002. (Továbbiakban: Намазова, 2002.); Додолев, М.А.: Россия и война испанского народа за независимость (1808–1814 гг.) = *Вопросы истории*, 1972. sz. 11. (Továbbiakban: Додолев. 1972.) 35.

⁷⁵ Soler, 1984. 79.

⁷⁶ Soler, 1984. 99.

⁷⁷ Министр иностранных дел Н.П. Румяцев полномочному министру в Мадриде Г.А. Строганову. In. ВПР, I/IV. 1965. 287.

⁷⁸ Soler, 1984. 86.

⁷⁹ Ещенко, Анастасия Олеговна: Русское общество в 1808–1812 гг и испанская компания Наполеона = *Вестник нижегородского университета им. Н. И*

egy bizonyos Pedro Cevallos írása „A spanyol korona bitorlását előkészítő tények és cselszövések, valamint a francia császár által ennek megvalósítására bevetett eszközök ismertetése” címmel, ekkor még spanyol nyelven. A Régenstanács több, nemzeti érzelmű írása is kiadásra került, de Cevallosé volt mind közül a legnépszerűbb.⁸⁰ Az 1810-es évtől kezdve a nemzetközi események miatt egyre pozitívabb vélemény alakult ki az újságokban. Végül 1812-re ez odáig vezetett, hogy a spanyol harcosok nemcsak Spanyolország, hanem egész Európa függetlenségért harcoltak.⁸¹

I. Sándor hivatalosan egykönnyen nem is tudott volna változtatni a félszigeti háborúval kapcsolatos politikáján, ugyanis azzal fel kellett volna rúgnia mind a tilsiti béke, mind pedig az erfurti találkozó eredményeit. I. Sándort az sem tudta befolyásolni, hogy már 1808-ban voltak olyan vélemények, amelyek szerint fokozottabban figyelnie kellene a spanyolországi eseményeket, mivel ha Anglia támogatásával a spanyolok legyőzik a franciákat, akkor az egész európai rend fog megváltozni.⁸² Az uralkodó G. A. Sztroganov véleményére sem volt tekintettel, aki a cárnak írt levelében azzal indokolta a lemondási szándékát, hogy szörnyű bűnöket, vért és könnyeket látott Spanyolországban, s ezt mind az új spanyol király okozta.⁸³ Bár vélhetően az is közrejátszott a lemondásában, hogy nem érezte magát biztonságban. 1808. október 14-én ugyanis megtámadták a rezidenciáját, mivel azt feltételezték, hogy franciákat bújtat.⁸⁴ Ahogyan más követeknek a véleménye sem győzte meg (például Pjotr Alexandrovics Tolsztojé, aki Párizsban tett szolgálatot). Mindemellett a cárt lekötötte a törökökkel folytatott háború.⁸⁵

Fontos kiemelni Ausztria szerepét is röviden, mivel I. Sándor politikájának része volt, hogy a(z európai) béke érdekében fenntartsa az erőegyensúlyt Franciaország és Ausztria között.⁸⁶ Ausztria helyzete vi-

---

Лобачевского, 2019. 6. sz. (Továbbiakban: Ещенко, 2019.) 30–32.

⁸⁰ Медников, Игорь Юрьевич: *Династический кризис в Испании в начале XIX века и реакция России*. In. Намазова, 2002. 30.

⁸¹ Ещенко, 2019. 38.

⁸² Главнокомандующий Молдавской армией А.А. Прозоровский военному монстру А.А. Аракчееву. In. ВПР. I/IV. 432.

⁸³ Пожарская, С. П.: Испания глазами российских послов конца XVIII – начала XIX века. In. Намазова, А.С (Szerk.): *Россия и Европа. Дипломатия и культура*. Москва, 1995. 36.

⁸⁴ Archivo Histórico Nacional. CONSEJOS, 5512,Exp.16. 9. oldal. Online: <https://n9.cl/yr010> – 2024. augusztus 1. (Továbbiakban: AHN.).

⁸⁵ Soler, 1984. 74-75.

⁸⁶ Soler, 1984. 86.

szont kétséges volt, amivel kapcsolatban a bécsi orosz követ, Alexandr Boriszovics Kurakin több üzenetet is küldött. Az 1808. október 8-án keltben például kifejtette, hogy Metternich csakis I. Sándor miatt lenne hajlandó elfogadni I. Józsefet legitim spanyol királynak, de csak abban az esetben, ha képes Madrid városát bevenni.⁸⁷ Egy hónappal később I. Sándor újra sürgette A. B. Kurakint, derítse ki Ausztria álláspontját, de az osztrák vezetés kitérő választ adott neki.⁸⁸ Az osztrák külügyminiszter gúnyosan a következőképpen fogalmazott az egyik, Bécsben lévő orosz diplomatának, amikor afelől érdeklődtek, hogy legalább feltételesen elfogadják-e I. Józsefet, ha már Madridban lesz, és már biztosan ott kell lennie: „«Egyik sem» – felelte nekem a miniszter. – József király még nincs Madridban, és amikor ott lesz, nem tudom, mit fogunk tenni, az önök iránti barátságból és Franciaország iránti udvariasságból”.⁸⁹ Hiábavaló volt I. Sándor diplomatáinak a tevékenysége, Ausztria 1809-ben az ötödik koalíció részeként háborúba lépett Franciaországgal szemben.

Habár minden oroszok cárja elismerte I. Józsefet (ahogyan több másik korabeli uralkodó, például a dán király vagy a török szultán⁹⁰), a spanyolországi felkelők mindent megtettek, hogy megváltoztassák I. Sándor véleményét és adott esetben szövetséget kössenek vele. Ennek érdekében már a háború kezdetétől fogva folytak titkos tárgyalások a spanyol felkelők és egyes orosz politikai szereplők között. Lényeges azonban, hogy a befolyásosabbak, fontosabbak nem vettek ezeken részt, így például a hivatalos spanyol követ, Benito Pardo de Figueroa y Valladares és az orosz külügyminiszter Ny. P. Rumjancev sem tudott a titkos tárgyalásokról.⁹¹

1808. július 27-én a Sevillai Junta fordult segítségért I. Sándorhoz, de még ugyanezen év október 25-én a Legfelsőbb Központi Junta vezetője, Floridablanca hercege szeretett volna szövetséget kötni vele.⁹² A Sevillai Junta a korábbi spanyol követ, Gaspar María de Nava, Noroña hercegének a közvetítésével próbált meg közeledni az orosz cár felé.⁹³ A spanyol felkelők részéről több megvalósíthatatlan, de érdekes elgon-

⁸⁷ Посол в Вене А. Б. Куракин Александру I. In. ВПР. I/IV. 357.

⁸⁸ Александр I послу в Вене А. Б. Куракину. In. ВПР. I/IV. 365 és 649.

⁸⁹ Поверенный в делах в Вене И. О. Анстет товарищу министра иностранных дел А. Н. Салтыкову. In. ВПР. I/IV. 412.

⁹⁰ López, María Victoria– Cortezo, Córdón: Intereses económicos e interes políticos durante la guerra de la independencia: las relaciones hispano-rusas. = *Cuadernos de Historia Moderna y Contemporánea*, 1986. 6. sz. (Továbbiakban: López–Cortezo, 1986.) 90.

⁹¹ Пожарская, 2014. 277–278.

⁹² Намазова, 2002. 64.

⁹³ Soler, 1984. 109.

dolás is született, amelyeken keresztül szeretnék volna elérni Oroszország támogatását. A Sevillai Juntában például felmerült annak az ötlete, hogy Spanyolország odaadhatná Oroszországnak Ibizát és Ceutát.⁹⁴ Ennél is merészebb ötlettel állt elő a Központi Junta: terveik között szerepelt, hogy az orosz uralkodó testvérét, Konsztantyin Pavlovics Romanov nagyherceget megkérjék, foglalja el a spanyol trónt. Az sem jelentett számukra problémát, hogy a nagyherceg nem volt katolikus, úgy vélték „Konsztantyin könnyen át tud térni a katolikus kereszténységre, boldog-gá tud tenni minket, ellensúlyozhatja Bonaparte intrikáit.”⁹⁵

Az 1808-as és a 1809-es évek elutasítása után Oroszország és a felkelők közötti kapcsolatban az 1810–1811-es évek kezdtek el pozitív változásokat hozni.⁹⁶ G.A. Sztroganov helyére új követett küldött I. Sándor, Nyikolaj Grigrojevics Repin-Volkoszknijt. A kinevezésekor az orosz uralkodó még arról értekezett, hogy őszinte barátságot érez I. József iránt és az uralkodásának a megerősödése egy lépés a béke felé.⁹⁷ Ny. G. Repin azonban sose jutott el Madridba, mivel Franciaországban feltartóztatták, ugyanis Napóleon attól tartott, hogy fontos információkat akar majd Oroszországba juttatni a félszigeti háború katonai műveleteiről.⁹⁸ A harci cselekmények okán maga Ny. G. Repin sem tudta, hogy mikor fogják őt továbbengedni.⁹⁹ Végül 1811. februárjában az uralkodó kénytelen volt hazarendelni „személyes ügyeinek intézése” miatt.¹⁰⁰

Az igazi változást a spanyol–orosz kapcsolatokban a nemzetközi helyzet megváltozása hozta. Szent Pétervár és Párizs kapcsolata kezdett elhidegülni, többek között Napóleon és Mária Lujza házassága és a kontinentális zárlat okozta gazdasági hatások miatt. Előbbi esetben féltő volt, hogy a francia állam támogatni fogja Ausztriát a balkáni érdekelt-ségében (ez pedig szembement Oroszország érdekeivel), utóbbi pedig sértette az angolokkal folytatott üzletét az „árútermelésre berendezkedett orosz nemeseknek”. Miután Napóleon bevette az északnémet területeket (így I. Sándor sógorának a területét is) Oroszország kilépett a kontinentális zárlatból és felvette újra a diplomáciai kapcsolatot Angliával.¹⁰¹

⁹⁴ AHN. ESTADO, 50. 7.

⁹⁵ AHN. ESTADO, 52, H 409. 1a–2.

⁹⁶ Намазова, 2002. 66

⁹⁷ Инструкция Александра I генерал-майору Н. Г. Репину. In. ВПР. I/IV. 451.

⁹⁸ Пожарская, 2014. 277.

⁹⁹ Генерал-майор Н. Г. Репин министру иностранных дел Н. П. Румянцеву. In. ВПР I/IV. 579.

¹⁰⁰ Намазова, 2002. 66

¹⁰¹ Soler, 1984. 110 és 114; Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. Bp., 1997. 49.

Az orosz uralkodó politikájában szép lassan bekövetkező változásokat jól szemlélteti F. P. Palennek írt utasítása, amelyben kifejtette, hogy I. József elismerése mint legitim spanyol uralkodó nem jelentett teljes elköteleződést, csupán az európai béke érdekében ismerte el.¹⁰² Azzal viszont, hogy Oroszország kilépett a kontinentális zárlatból magára haragította Franciaországot. Felkészülve egy esetleges háborúra Franciaországgal szemben, az orosz cár először a poroszokkal, majd a svédekkel kötött szövetséget, végül az Oszmán Birodalommal is lezárta a többéves háborúját a bukaresti békében.

A spanyol-orosz kapcsolatok fejlődésében három személyt kell kiemelni a spanyolok részéről: Augustín de Betancourtot, Antonio de Colombí y Payetet valamint Francisco Zea Bermúdezt. Betancour miután találkozott az orosz cárral Erfurtban, I. Sándor kérésre Oroszországba érkezett, hogy részt vegyen a két főváros építészeti fejlesztésében, emiatt jó kapcsolatot ápolt az uralkodóval.¹⁰³ Sz.P. Pazsarszkaja szerint tőle hallhatott I. Sándor először a franciákkal szembeni spanyol segítségkérésről. Antonio de Colombí y Payet¹⁰⁴ tárgyalásokat folytatott Rogyin Alekszandrovics Koseljev titkos tanácsossal. Colombí helyzetét több körülmény is nagyban megnehezítette. Egyrészt a fővárosban jelen volt a hivatalos spanyol nagykövet, Benito Pardo de Figueroa y Valladares, aki I. Józsefet képviselte. Eredetileg még Godoy időszakában érkezett és az ő emberének számított, de aztán hűséget fogadott az új uralkodónak. Ezzel szemben Colombí a felkelők oldalán állt.¹⁰⁵ Másrészt nem tudott állandó kapcsolatot tartani a Régenstanáccsal, így friss információkhoz csak akkor tudott jutni, mikor Zea Bermúdez először megérkezett Szentpétervárra. A titkos tanácskozások híre végül eljuthatott I. Sándorig (Zea érkezéséről Koseljev értesítette is a cárt¹⁰⁶), ugyanis 1811. februárjában az orosz uralkodó közölte Antonio de Colombíval, hogy fel szeretné velük venni a kapcsolatot, s ezen döntését közölje a Régenstanáccsal. Colombí ekkor küldte haza Zea Bermúdezt a hírrel. Még ugyanebben az év júniusában Zea Bermúdez visszatért Szentpétervárra. Antonio de Colombia Zea uta-

¹⁰² Намазова, 2002. 66.

¹⁰³ Sebastian Padrón Acosta: *El ingeniero Agustín de Béthencourt y Molina*. Tenerife, 1958. 27.

¹⁰⁴ 1775 és 1791 között szolgált diplomataként Oroszországban, de ezután ezt követően is ott maradt és ott is halt meg 1811-ben. In. Смоленское лютеранское кладбище: Захоронение: Коломби - де, Антонио. Online: <https://spslc.ru/burial-places/kolombi-de,-antonio.html> – 2024. augusztus 1.

¹⁰⁵ López-Cortezo, 1986. 96.

¹⁰⁶ Soler, 1984. 116.

zása alatt elhunyt, a helyét ő foglalta el.¹⁰⁷ Fő feladata egy orosz–spanyol szerződés létrehozatala volt, ennek céljából újra megpróbálta azt, amit Floridablancaék 1808-ban: dinasztikus házasságot létrehozni Oroszország és Spanyolország között (valamint megerősíteni és fejleszteni a kereskedelmi kapcsolatokat a Fekete-tengeren és Kamcsatkán). VII. Ferdinánd és Anna Pavlovna házasságát egyáltalán nem támogatta az uralkodó.¹⁰⁸ Másik feladata az volt, hogy lehetőségeihez mérten járuljon hozzá Anglia és Oroszország közeledéséhez. A Régenstanács ugyanis megpróbált közvetítőként fellépni a két fél között,¹⁰⁹ mivel egy orosz–angol közeledés elősegítette volna a felkelők elismerését orosz részről.¹¹⁰ Zea Bermúdez mint közvetítő leveleket is vitt magával Londonból, miután tárgyalásokat folytatott Wellington hercegével (igaz ezeket a leveleket végül nem tudta átadni a cárnak).¹¹¹

Végérvényes fordulat viszont csak azután következett be, hogy Napóleon 1812. június 24-én megtámadta Oroszországot. Ez az esemény I. Sándort arra kényszerítette, hogy felgyorsítsa a spanyol–orosz párbeszédet. A francia támadást követően egy hónapra már alá is írták a spanyol–orosz szövetségről szóló egyezményt 1812. július 20-án. A szerződés elég rövid, összesen öt pontot tartalmaz. A második pontja értelmében katonai szövetséget kötöttek a franciákkal szemben. A harmadik pontja alapján I. Sándor elismerte a Cadizi Cortesek törvényességét, ezzel együtt pedig az általuk kibocsátott alkotmányt is. Míg a negyedik pontban újra felvette a két állam egymással a kereskedelmi kapcsolatot.¹¹² A Régenstanács számára a negyedik pont volt a legfontosabb, ugyanis ezzel I. Sándor elismerte legitimitásukat. Orosz részről a külügyminiszter Ny. P. Rumjancev, míg spanyol részről Zea Bermúdez írták alá. A szerződés hivatalos ratifikációjára sem kellett sokat várni, a Cádizi Cortes 1812. szeptember 1-jén a *Te Deumot* énekelve¹¹³, míg I. Sándor október 29-én hirdette ki.¹¹⁴

¹⁰⁷ Javier María Donézar Díez de Ulzurrun: Francisco de Zea Bermúdez y Buzo. Online: <https://dbe.rah.es/biografias/11896/francisco-de-cea-bermudez-y-buzo> és *Пожарская*. 2002. – 2024. augusztus 1.; Намазова, 2002. 68.

¹⁰⁸ Намазова, 2002. 64. és *Пожарская*. 2014. 277–278.

¹⁰⁹ Soler, 1984. 118.

¹¹⁰ López–Cortezo, 1986. 98.

¹¹¹ López–Cortezo, 1986. 100–101.

¹¹² Русско-испанский союзный договор. В. Намазова, 2002. 273–274.

¹¹³ Soler, 1984. 128.

¹¹⁴ *Пожарская*, 2014. 280.

ÖSSZEGZÉS

Összességében megállapítható, hogy az orosz politikának nem volt kifejezetten fontos a spanyol ügy mielőbbi rendezése. Az orosz állam spanyolországi politikáját elsősorban a nemzetközi események határozták meg. A félszigeti háború elején az orosz–francia közeledés miatt I. Sándor I. Józsefet támogatta. Azonban a két állam közötti kapcsolat megromlásával hajlandó volt szóba állni a felkelőkkel.

Ennek ellenére az Oroszországban lévő spanyol politikai szereplők, valamint a különböző felkelő junták kísérletei nagyban hozzájárultak, hogy a nemzetközi politika változása idején rövid időn belül alá tudta írni a két állam a kapcsolatok helyreállításáról szóló egyezményt. Szintén hozzájárult ehhez, hogy az orosz társadalom egyes csoportjai, de még I. Sándor édesanyja is támogatta a felkelő spanyolokat, valamint szimpátiát érzett irántuk.

Gliga Evelin

Erzsébet császárné angolszász falkavadászatai¹

A 19. század folyamán Nagy-Britanniából indult el az a reformhullám, amelynek eredményeként megfogalmazódott a magyar arisztokrácia haladó szellemiségű tagjaiban a fejlődésre való igény.² Ezen törekvések között kiemelkedő fontossággal bírt a lótenyésztés gyakorlatának fejlesztése, amelyhez szorosan kapcsolódott a falkavadászat hagyományának újbóli életre hívása. A Magyarországon bekövetkező változások megvalósulásában jelentős szerep jutott gróf Széchenyi István angliai látogatásának. Az út során a grófra mély benyomást tett a brit birodalom fejlett mezőgazdasági és lótenyésztési gyakorlata, valamint a falkavadászat kifinomult hagyománya, amely a társadalmi élet egyik fontos színterének számított. A brit vadász kultúra modernizációja, a szervezett falkavadászat, valamint a lovassportok szabályainak és technikáinak jól kidolgozott rendszere arra sarkallta a grófot, hogy ezeket az Angliában kialakított módszereket próbálja meg bevezetni Magyarországon is. Ezen hatások eredményeként az 1820-as évek elején a magyar falkavadászat újjászervezésére tett kísérlet során a gróf az angol példát követve alakította saját falkájának összetételét, valamint a vadászat módszerét. A falka 1824-ben kezdte meg működését, miután egy Angliából hozott kopóállomány és falkamester érkezett a gróf birtokára.³ Széchenyi közbenjárásával és támogatásával az országban a vadászat iránti érdeklődés fellendült, amelynek hatására számos vadásztársaság és falka alakult meg. Az 1830-as évektől meghatározó szerepet játszottak a Fóton és Eszterháznál működő falkák, míg az 1840-es években – egészen az 1848-as forradalom kitöréséig – báró Wesselényi Miklós Kolozsváron, báró Wenckheim Béla Körösladányon, valamint gróf Batthyány Kázmér Kisbéren és Szentlőrincen is folytatta ezt a sportot és társadalmi eseményt.⁴ Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után a falkava-

¹ A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3-II. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Az angol stílusú rókadászat Európát elérő hullámáról bővebben lásd: May, N. Allison: *The Fox-Hunting Controversy, 1781–2004: Class and Cruelty*. London, 2013.

³ Krasznai Péter: A falkavadászat. = *Nimród*, 1984. 10. sz. (Továbbiakban: Krasznai, 1984.) 25.

⁴ Gróf Erdődy Rudolf: *Magyar kópófalkák és falkászok*. Bp., 1940. (Továbbiakban: Erdődy, 1940.) 11–17.

dászatok csak 1851-től indulhattak újra Magyarországon, számos falka újbóli megszervezésével, valamint aktív közreműködésével.⁵

Jelen tanulmány szempontjából az 1860-as évek végén kezdődő időszak kiemelkedően fontos, hiszen ekkortól a falkavadászat fellelegvőrává Gödöllő és Pest környéke vált. A császári pár – különösen Erzsébet – ebben az időszakban sokat időzött a gödöllői kastélyban, ahol 1872-től falkavadászatokat is tartottak.⁶ Ferenc József és Erzsébet támogatásával a magyar arisztokrácia ló- és kopótenyésztésben, lóversenyezésben, valamint vadászatban érdekelt tagjai megalapították a Rákosi Rókafalka Társaságot, amely 1872 és 1892 között működött legnagyobb sikerrel.⁷ A magyarországi falkavadászat egészen sokáig kitüntetett figyelemnek örvendett, és ténylegesen csak a második világháború eseményei szabtak gátat a falkák működésének.⁸

Gödöllő és környéke volt az a helyszín, ahol az uralkodópár és különösen Erzsébet jobban megismerkedhetett a falkavadászatok izgalmas világával.⁹ A gödöllői kastélyt Ferenc József és Erzsébet kapták a magyar néptől a kiegyezés és a megkoronázásuk megünneplésére 1867-ben,¹⁰ ugyanakkor a térség és vele együtt a kastély leginkább a királyné számára volt ajándék. Gödöllő azért számított különleges helynek Erzsébet szemében, mert ott kötetlenebb életmódot folytathatott, mint Bécsben, vagyis nem kellett olyan szigorúan tartania magát az udvar szokásaihoz és az etiketthez.¹¹ A Gödöllőn egybegyűlt társaság is fontos volt a császárné számára, mivel nem a rang és a politikai befolyás döntött a meghívottak személyéről, hanem a lovakhoz és a lovagláshoz való szakértelmük. Így olyan úrlovasok jelentek meg időről-időre a kastélyban és a vadászatokon, mint például gróf Batthyány Elemér,¹² Esterházy

⁵ Erdődy, 1940. 19–31.

⁶ Krasznai, 1984. 25.

⁷ Nagy Imre: *Lovasvadászatok: Falkavadászat, falkászat, vadászlovaglás*. Székesfehérvár, 2000. 68.

⁸ Krasznai, 1984. 25.

⁹ Azért mondhatjuk, hogy *jobban* ugyanis, amikor 1869 decemberét Rómában töltötte, hogy testvére mellett legyen, amikor az világra hozza gyermekét, a császárné már meghívást kapott egy falkavadászatra. Itt Erzsébet kitűnő lovaglótudományával kivívta a jelenlévő olasz arisztokraták elismerését. Lásd: Walleshausen Gyula: *Erzsébet királyné falkavadászatai*. Bp., 1998. (Továbbiakban: Walleshausen, 1998.) 36.

¹⁰ Kozári Monika: Andrassy Gyula Gróf és Erzsébet királyné kapcsolata. = *Korunk*. 2016. 2. sz. 37.

¹¹ Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig*. Bp., Doktori disszertáció, Eötvös Lóránd Tudományegyetem. 2013. (Továbbiakban: Vér, 2013.) 255.

¹² Batthyány Elemér a kivégzett Batthyány Lajos miniszterelnök fia volt, akinek jelenléte Gödöllőn megmutatta, hogy Erzsébet kedvéért ilyen családi tragédiák után

Miklós, Rudolf Liechtenstein herceg,¹³ Blaskovich Ernő vagy éppen Andrásy Gyula és Andrásy Manó grófok. A környezetében mindenki úgy vélekedett, hogy Erzsébet lenyűgöző látvány lóháton, a falkatagok versenyeztek azért, hogy ha nem is mellette, de a közelében lovagolhasanak.¹⁴ A Gödöllőn rendezett falkavadászatokon, amikor csak alkalma nyílt rá maga a császár is megjelent.¹⁵

A Gödöllőn létrejött impozáns társaság, a saját falka, valamint a hetenként többszöri vadászat ellenére Erzsébet egy idő után újabb és nehezebb kihívásokra vágyott, amelynek eredményeként eldöntötte, hogy angol földön fogja kipróbálni a hazai falkavadászatok során szerzett tudását. Elhatározásában valószínűleg húga, Mária is szerepet játszott, mivel az exkirályné az 1870-es években gyakran tartózkodott Angliában. Erzsébet számára 1874-ben adódott először lehetőség lovastudásának kipróbálására a szigetországban, amikor húga meghívta őt, hogy testközelből ismerje meg az angol falkavadászatok világát.¹⁶

1874-ben került sor Erzsébet első angliai látogatásra. Az út hivatalos céljaként Mária Valéria főhercegnő egészségének javítását jelölték meg, amelyre megfelelőnek tűnt Wight szigete tengeri fürdőzésre alkalmas hely lévén.¹⁷ A császárné és legfiatalabb gyermeke az út során valóban kihasználta a fürdőzési lehetőségeket, azonban az utazás valódi célja az angliai falkavadászatokon – ekkor még többnyire vendégként – való megjelenés volt. A nagy-britanniai tartózkodás során a császárné Hohenembs grófné¹⁸ álnevet használta, mivel szeretett volna nyugodtan,

---

is képesek voltak az emberek a császárral egy helyen tartózkodni. Lásd: Hamann, Brigitte: *Erzsébet királyné*. Bp., 2019. (Továbbiakban: Hamann, 2019.) 331. és Vér, 2013. 252–253.

¹³ Hamann, 2019. 332.

¹⁴ Andrásy Gyula levele Ferenczy Idához – Budáról Traufmannsdorfba, 1872. december 5. In: Tolnayné Kiss Mária: *Kedves Idám! – Erzsébet királyné, Ferenc József, Andrásy Gyula és Schratt Katalin levelei Ferenczy Idához*. Bp., 2016. (Továbbiakban: Tolnayné, 2016.) 87–88., valamint lásd még: Corti, Egon Cäsar: *Erzsébet: A királyné hátrahagyott iratai, leányának naplója és egyéb eddig ismeretlen naplók és feljegyzések alapján*. Bp., 1935. (Továbbiakban: Corti, 1935.) 195.

¹⁵ Walleshausen, 1998. 38.

¹⁶ Hamann, 2019. 335.

¹⁷ *The National Archives*, Foreign Office 7/829. Buchanen Derbynek, 1874. június 17. (no. 150337; 150341). Az említett források beszerzését ezúton is szeretném megköszönni Bordás Bertalannak.

¹⁸ Erzsébet minden Nagy-Britanniába, valamint Írországba tett útja során ragaszkodott ahhoz, hogy álnév alatt, vagyis inkognitóban utazhasson. Erre a célra minden esetben a Hohenembs grófné nevet választotta, amelyhez a kíséretének is tartania kellett magát. Olyannyira szigorúan vették ezt a kérést, hogy még a Bécsbe küldött táviratokban is

a közfigyelem terhe nélkül utazni, amely csak több-kevesebb sikerrel járt, ugyanis nem csak az osztrák és a magyar, hanem az angol és ír sajtó is rendszeresen közölt tudósításokat a császárnéről. Erzsébet és szűk kísérete hat hetet töltött el a Wight szigetén található Sandown-ban, amely során olyan impozáns vendégeket fogadott, mint Viktória királynő,¹⁹ valamint a porosz koronaherceg és családja. Viktória két alkalommal is tiszteletét tette Erzsébet angliai szállásán, valamint többször is meghívta a császárnét magához. Erzsébet ezeket a meghívásokat következetesen elutasította.²⁰ A császárné elutasító és kölönc viselkedése megalapozta a továbbiak során a közte és Viktória királynő között húzódó felületes, kissé feszült viszonyt. Az 1874-es utat azonban a császárné összességében sikerrel zárta le, annak ellenére, hogy nem volt abban az anyagi helyzetben, hogy részt tudjon venni a következő vadásziidényben. Így írt férjének egy levélben: „Az a ló amelyik a legjobban tetszik, 25.000 forintba kerül! – így természetesen megfizethetetlen.”²¹ Ferenc József ekkor még nem rendelkezett akkora vagyonnal, hogy képes legyen finanszírozni egy ennyire költséges időtöltést, ráadásul egy idegen országban. Arra, hogy Erzsébet résztvevőként tudjon fellépni az angol arisztokrácia tagjainak oldalán egy-egy falkavadászat során egészen Ferdinánd, Ferenc József elődjének, 1875-ben bekövetkezett haláláig kellett várnia. Ekkor tulajdonképpen közvetlen örökös híján Ferenc József-re szállt a volt császár vagyona, amely hatalmas birtokokból és az azokból származó jövedelmekből, illetve készpénzből állt.²² Ez az óriási örökség rögtön megváltoztatta a császár hozzáállását Erzsébet hobbijához. „Egy csapásra gazdag ember lettem!” – adta tudtára főhadsegédjének Ferenc József. A császárné évi apanázsa innentől évi háromszázezer forint volt, míg magánvagyonára kétmillió forinttal lett több.²³

Erzsébetnek az igazi megmérettetésre tehát egészen 1876-ig kellett várnia, ugyanis abban az évben került sor az első olyan angliai falkavadászatra, amelyen már aktívan, résztvevőként tudott jelen lenni.

---

ezen a néven említik a császárnét. Ilyen például Nopcsa Ferenc báró, főudvarmester 1879. március 23-án küldött távirata is. Lásd: *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*. Neuere Zeremonialakten. Karton 364. Nopcsa Ferenc távirata sorszám nélkül. Summerhillből Bécsbe. 1879. március 23.

¹⁹ Viktória királynő meglátogatta az osztrák császárnét. *Manchester Evening News*. 1874. augusztus 5. 1779. sz. 2.

²⁰ Hamann, 2019. 336.; Corti, 1935. 226.

²¹ Corti, 1935. 227.

²² Niederhauser Emil: *Merénylet Erzsébet királyné ellen*. Bp., [s. a.] (Továbbiakban: Niederhauser.) 73.

²³ Niederhauser. 73.

A császárné szálláshelyéül ezúttal a Northamptonshire-ben található Easton Nestont választotta, ahol egy hónapot töltött el.²⁴ A helyszín megválasztásában nagy szerepet játszott Erzsébet hűgának, a nápolyi exkirálynének a közelsége, aki férjével Towcesterben időzött a vadászidény alatt.²⁵ Az első idény nagyon sikeres volt Erzsébet szemszögéből nézve. A máskor gyakran gyengélkedő, egészségügyi gondokkal küzdő, a nyilvánosságot kerülni vágyó császárnéra kedvező hatással volt ez az utazás, ugyanis vidámabb, étellel telibb és közvetlenebb volt, mint valaha.²⁶ A szezonban akkor vadászott, amikor csak tudott, és annyit, amennyit ő és lovai elbírtak.²⁷ Ezenkívül az egészsége kitűnő állapotnak örvendett. Ennek a nagyfokú közérzet- és mentalitásbeli változásnak minden bizonnyal köze volt ahhoz, hogy távol lehetett a bécsi udvar szigorú és sokszor komor légkörétől, kötetlenebb életmódot folytathatott, valamint megismerkedett és remek kapcsolatot alakított ki állandó kísérelőjével, az eleinte szkeptikus George „Bay” Middletonnal. Middleton remek lovas volt, korának talán legképzettebbje, így mindenféle gond nélkül képes volt egyszerre kísérni és oktatni is Erzsébetet.²⁸ Ezenfelül a választ talán abban is lehetne keresni, hogy Erzsébetet nem császárnének nevelték, mindig is a szabadságot, valamint a természetközeli életmódot preferálta, és azt, ha nem korlátozták, hanem konvencióktól mentesen élhetett, a reprezentációt pedig nyűgnek, kellemetlen kötelességnek tartotta. Angliában viszont lehetősége nyílt az etikett előírásainak betartása helyett a saját kedve szerint alakítani a napjait. Ezen rövid időszak alatt pedig nyitottá vált új ismeretségek megkötésére is, amelynek eredményeként jó viszonyt kezdett el ápolni többek között Írország volt alkirályával, Lord Spencerral és annak feleségével, valamint Lady Dudley grófnővel, Camperdown grófjával vagy éppen Teck hercegével, amellyel nem csak tovább bővítette saját kapcsolathálózatának informális ágát, hanem elő

²⁴ Híradás Erzsébet Angliába érkezésének várható idejéről és hosszáról. *East Anglian Daily Times*. 1876. március 4. 2263. sz. 2.

²⁵ Általános híradás a Mail esti számában. *The Evening Mail*. 1876. február 23. 2892. sz. 1.

²⁶ Hamann, 2019. 346.

²⁷ Gond volt eleinte a lovaival, ugyanis azok nem voltak eléggé képzettek az új terephez és a kíméletlen hajszához. Így nem egyszer megesett, hogy a ló felbukott, vagy éppen megtorpant és remegő lábai miatt nem volt képes folytatni a vadászatot. Lásd: Wallehsausen, 1998. 56–57., valamint Beers, Frank: *The Hunting Diaries of Frank Beers a True Master Huntsman – Running the Grafton Hounds from 1870–1890*. London. 2011.

²⁸ Grössing, Sigrid–Maria: *Erzsébet királyné és a férfiak*. Bp., 2000. (Továbbiakban: Grössig, 2000.) 158–162.

is segítette a további kapcsolatok kialakulását az osztrák–magyar kíséret és az angol arisztokrácia tagjai között.²⁹

Az 1876-os utat azonban beárnyékolta a negatív sajtóvisszhang, amely Erzsébet reprezentatív kötelességeihez való kritikus viszonyából fakadt. A császárné a korábbi angliai látogatása során nem fogadta el Viktória királynő egyetlen meghívását sem, amelynek eredményeként ebben az évben Viktória háritotta el a császárné közeledését. Mindazonáltal 1876. március 12-én az angol uralkodónő mégis fogadta a császárnét, aki hirtelen ötlettől vezérelve egy vasárnapi napon látogatta meg Viktóriát, akiről köztudott volt, hogy ezen a napon nem fogadott vendéget. A császárné miatt mégis kivételt tett és még a misét is rövidebbre fogadta. Erzsébetnek azonban amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan el is ment a kedve a királynővel való társalgástól, így kifogást keresett és nem maradt sem ebédre, sem pedig éjszakára.³⁰ Érdekes módon azonban, annak ellenére, hogy Erzsébet volt az, aki megsértette az angol királynőt, lényegében Viktóriát érte a kritika³¹, ugyanis a császárné távozása után a vonat, amellyel kíséretével utazott, nem indulhatott el a nagy hó miatt. A kísérettel együtt a császárné órákig rostokolt étel és ellátás nélkül a hidegben egészen addig amíg az állomásfőnök nem gondoskodott az étkeztetésükről, valamint a továbbhaladásról. A császárné ezután Viktória sértettségét pedig csak tetézte azzal, hogy másnap sokkal hosszabb látogatást tett Rotschild Ferdinánd ménesénél, mint az angol királynőnél.³² A közvélemény és mindkét ország udvari köre felbolydult ezen esemény hatására. Viktória királynő személyi titkára, Sir Henry Posonby, pedig arra kényszerült, hogy kimagyarázza a különféle tényként kezelt feltételezéseket hivatalos körökben.³³

Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy politikai szempontból Erzsébetben rejlettek kiaknázatlan lehetőségek, hiszen volt érzéke az emberekhez. Nagy hatással volt a magyar főurakra, valamint közvetlen környezetére, mindazonáltal csak azokkal bánt kedvesen, akikkel ő szeretett volna. Diplomáciai szempontból így például kimondottan

²⁹ Híradás a császárné áprilisi elutazásáról. *The Banbury Guardian*. 1876. április 6. 1710. sz. 8.

³⁰ Welcome, John: *The Sporting Empress: The Story of Elizabeth of Austria and Bay Middleton*. London, 1975. (Továbbiakban: Welcome, 1975.) 62.

³¹ Hamann, 2019. 349.; valamint lásd még az esetről szóló cikket a Manchester Courier tudósításában. *Manchester Courier*. 1876. március 13. 6033. sz. 5.; illetve a Wiener Zeitung tudósításában is. *Wiener Zeitung*. 1876. március 15. 61. sz. és 1876. március 18. 64. sz.

³² Welcome, 1975. 63–64.

³³ Welcome, 1975. 64.

gorombának tűnt a Viktória királynő felé tanúsított viselkedése miatt, ugyanakkor a császárné szokásainak vizsgálata egyértelműen rávilágít arra, hogy Erzsébet kapcsolatalakító tevékenységének szerves részét képezte az első benyomás, vagyis akiről egyszer rossz véleménnyel volt, annak irányába nem volt hajlandó többé udvariasságot vagy kedvességet mutatni. A Viktória királynő irányába tanúsított viselkedése pedig egyezik ezzel a megállapítással, hiszen a fittségért és fiatalságáért folytonosan küzdő Erzsébet azért nem kedvelte meg soha Viktóriát, mert nem tudta megérteni, hogy egy ennyire kiváltságos és magas rangú nő miért nem tett meg mindent a szépségéért és az egészségéért. Erzsébet jellemét vizsgálva továbbá az is nyilvánvaló vált, hogy számára ez valójában nem tudatos magatartás volt és nem kívánta szándékosan megbántani a királynőt, hanem neveltetéséből fakadóan nem szeretett eleget tenni a szabályoknak, valamint a reprezentatív kötelezettségeinek, amelyeket viszont Viktória mindig kényszerrel betartott. A két nő jelleméből fakadó különbségek tehát nem érték el a Ferenc József által korábban elvárt sikert, miszerint felesége látogatása az angol udvarban javíthat a birodalom külkapcsolatain és megítélésén, ugyanis Erzsébet nem tudta kamatoztatni természetes kapcsolatalakító tehetségét az osztrák–angol kapcsolatok javára Viktória királynővel szemben, a közöttük lévő nézeteltérés- és felfogásbeli különbségek miatt.

Az angol királynővel történt nehézségek ellenére Erzsébet 1877 legvégét és 1878 első néhány hetét újra falkavadászattal töltötte el, de ezúttal Cottesbrookban. Ezen út során vele tartott a fia, Rudolf herceg is. Ekkortájt a Monarchia és Anglia között a viszony hol rosszabbodott, hol pedig javult. Ferenc József pedig nem szerette volna ezt a kapcsolatot feleségének egy újabb rosszul sikerült találkozásával negatív irányba mozdítani, így Rudolf utazása és a tény, hogy elég idős volt már ahhoz, hogy megismerkedjen az európai államok politikai berendezkedéseivel jó ürügyet szolgáltatott ahhoz, hogy Erzsébet újra falkavadászhaszon.³⁴ Rudolf útjával kapcsolatban a források és szakirodalmak mindazonáltal nem egységesek. Grössing szerint, Rudolf tartott Erzsébettel Angliába, Hamann szerint Rudolf önálló tanulmányúton³⁵ vett részt tanítójával és csak ritkán keresztezte útját az édesanyjával, míg Alborough de Burgh báró, aki többször is személyesen találkozott a császárnéval, azt állítja művében, hogy Rudolf azért ment Angliába, hogy hazavigye az édesanyját Ausztriába.³⁶

³⁴ Grössing, 2000. 163.

³⁵ Hamann, 2019. 351.

³⁶ De Burgh, A.: *Elizabeth Empress of Austria: A Memoir*. London, 1899. 205.

Ez a vadásziidény ideális volt Erzsébet számára, ugyanis ebben az évben öt különböző falka közül válogathatott, szinte naponta vadászott és akár több lovat is kifárasztott.³⁷ Ezenfelül a legtöbb vadászat végén azon kevesek között volt, akik eljutottak a *kill*-ig, ezzel kiérdemelve a róka zászlaját.³⁸ Személyiségét ebben az évben közelebből is megismerhették a résztvevők, ugyanis Erzsébet meglepő módon a szokásosnál több meghívást is elfogadott különböző földbirtokosok által rendezett estélyekre. Az ilyen eseményeken pedig táncolt és mindenkivel elbűvölően viselkedett, vagyis megmutatta, hogy ha szeretne, akkor tud lenyűgözően és politikailag kifogástalanul is viselkedni.³⁹ Egy ilyen estélyen tanúsított viselkedésének eredménye a következő mondat is, amelyet aztán angliai tartózkodásai során gyakran hallottak az őt kísérők az angol uraktól: „*Every inch of her is an empress.*”⁴⁰

Ez a vadásziidény sem múlhatott el azonban nézeteltérések nélkül. Mária, Erzsébet húga, féltékeny volt nővére amiért Middleton kapitány kizárólag a császárnét volt hajlandó kísérni a vadászatok során. Feltételezhetően ennek eredményeként a féltékeny nővér családi konfliktust generált Rudolf és Erzsébet között. A Rudolffal való legközelebbi találkozásakor megpróbálta alaptalanul, rossz színben feltüntetni Erzsébetet és Middleton.⁴¹ Rudolf a hallottak hatására nagyon modortalanul bánt ezután Middletonnal, és haragját is csak Festetics Mária grófnő szavai tudták csitítani.⁴² Ezek után Erzsébet vi-

³⁷ A Northampton Mercury, a Northampton Herald és a Chelmsford Chronicle tudósításai Erzsébet vadászattal töltött napjairól. *Chelmsford Chronicle*. 1878. január 18. 5903. sz. 8.; *Northampton Mercury*. 1878. január 18. 8197. sz. 5.; *Northampton Herald*. 1878. január 19. 47. sz. 5.

³⁸ Walleshausen, 1998. 63.

³⁹ Corti, 1935. 252., valamint lásd még: Festetics Mária grófnő levelezése az 1878-as vadásziidény során Ferenczy Idával. Az egyik 1878 januárjában írt levél különösen jól bemutatja mennyire érezte jól magát Erzsébet Angliában a vadászatok során. A levél tartalma alapján a máskor rosszul étkező, folytonosan a súlyáért aggódó császárné ebben a vadásziidényben olyannyira jól evett, hogy udvarhölgye egy alkalommal étkezés után úgy írja le, a kanapén elnyúlt császárnét, mint egy jól lakott Boa Constrictort. Az eredeti levél szövege: „*Die „Liebe“ ist unberufen sehr wohl, sie lässt Ihnen sagen, dass sie jetzt rissigen Appetit hat und derart viel isst, dass sie wie ein „Boa Constrictor“ am Sofa liegt und sich fürchtet in's Bett zu gehen. I.M. sieht sehr gut aus und ist gut gelaunt. (...)*”: Northampton, 1878. január 30. Lásd: *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*. Sonderbestände. Nachlass Conte Corti 13. Materialien zu „*Elisabeth, eine seltsame Frau*”. Nr.9. Gfin M.F. an I.F.

⁴⁰ Fordítás: „*Minden porcikájában császárné.*” Corti, 1935. 252.

⁴¹ Corti, 1935. 254.

⁴² Hamann, 2019. 352–354.

szonya a hűgával megromlott és sohasem lett olyan, mint annak előtte.⁴³ Ez az eset pedig be is árnyékolta a császárné vadászati kedvét, amelynek eredményeként napokig nem ment terepre. A megítélése szempontjából ugyanakkor ez a helyzet nem okozott hátrányt Erzsébetnek, ugyanis az eseményekkel párhuzamosan halt meg XI. Pius pápa. A közvélemény pedig Erzsébet vadászatmentes napjait azzal kötötte össze, hogy jó katolikus császárné lévén meggyászolta az elhunyt pápát. Saját maga így írt erről Ferenc Józsefnek: „*Mivel most néhány napig nem vadászok bizonyára azt fogják mondani, ezt a pápa miatt teszem. Nagyon jól van ez így.*”⁴⁴ Ebből a félmondatból leszűrhető, hogy Erzsébet mégsem volt annyira érzéketlen a közvélemény irányába, mint ahogyan azt láttatni akarta és mégis fontos volt számára a Monarchia nemzetközi szintéren való megítélése is.

Utóbbi azért is lényeges mert az 1878-as év a keleti válság miatt kiemelten fontos volt a nemzetközi politikában az Osztrák–Magyar Monarchia számára. Az Angliával való kapcsolata a Monarchiának ekkor tulajdonképpen kedvező volt, ugyanis az angolok úgy látták, hogy az orosz–török háború (1877–1878) valószínűsíthető vesztese a Török Birodalom lesz. Ez pedig azt eredményezte, hogy a szigetország csak az Osztrák–Magyar Monarchiától várhatott segítséget a Földközi-tengert érintő befolyásuk megtartásához, a fenyegetést jelentő Orosz Birodalommal szemben.⁴⁵ Ebben a politikai szempontból fontos időszakban akart Erzsébet Írországból vadászni, amelynek hatására viszont fennállt a lehetősége, hogy gyengülhet a két állam kapcsolata, figyelembe véve a császárné eddigi útjainak a közvéleményben történő lecsapódását, valamint utazásának új célpontját: Írországot. Erzsébet azért akart ír földön vadászni, mert így távol kerülhetett testvérétől, Máriától,⁴⁶ illetve azért, mert hűséges vendéglátója Lord Spencer, a korábbi írországi alkirály képes volt számára megfelelő helyszínt választani a falkavadászatokhoz. Mivel Anglia és a Monarchia helyzete rendeződöttnek látszott, külpolitikailag nem gátolta semmi az utazást. Mindazonáltal az angolok és írek közti belpolitikai konfliktusok (Home

⁴³ Corti, 1935. 255.

⁴⁴ Corti, 1935. 255.

⁴⁵ Bencze László: A Monarchia Balkán–politikája Bosznia és Hercegovina okkupációja előtt. In. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1980. 3. sz. 423–454, 438–439. A témához lásd még a következő tanulmány egészét: Schrek Katalin: Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni partnerségének nemzetközi aspektusai. In. *Volt egyszer egy Monarchia*. Város és vidék. Szerk. Barta Róbert–Csiszár Imre. Hajdúnánás, 2019. 39–58.

⁴⁶ Hamann, 2019. 355.

Rule mozgalom fellángolása) megnehezítették a látogatást, ha nem is közvetlenül Erzsébet, de Ferenc József és a közös külügy számára mindenképp.

Az 1879-es vadászigényt a császárné a Meath-beli Summerhillben töltötte el.⁴⁷ Vadászati szempontból kiváló időszak volt ez a császárné számára, hiszen megállta a helyét a sokkal veszélyesebb ír terepen is. A hajszák során az ügyesség mindennél fontosabb volt, főként annak tükrében, hogy a sokszor száznál is több részvevő közül csak néhány ért célba. Így nem meglepő, hogy Erzsébet azzal, hogy szinte kivétel nélkül eljutott a *kill*-ig bebizonyította, hogy a legjobb lovasok között volt a helye.⁴⁸

Az utat azonban ismételten beárnyékolta Erzsébet egy igen szerencsétlen megmozdulása, amely történetesen a már kialakult katolikus önrendelkezési mozgalommal egy időben esett meg. A császárné egy vadászat alkalmával véletlenül egyenesen beugratott a Maynooth kolostor kertjébe, ahová később többször is visszatért, és ajándékot is vitt egy Szent-György szobor képében.⁴⁹ A Viktóriával való egyik találkozásját is egy ilyen látogatás, valamint egy falkavadászat miatt mondta le, amivel ismételten csak megsértette az etikettet, valamint nem tett eleget reprezentatív kötelességeinek, és tulajdonképpen megalapozta a problémát, amelyet katolikus császárnéi pozíciója csak még tovább súlyosbított.⁵⁰ Az írek ugyanis rajongtak Erzsébetért, amelyet nem haboztak kimutatni. Bárhová ment az emberek ünneplő ruhában, diadalkapukkal várták, sőt egy ír lord térdre ereszkedéssel mutatta ki hódolatát a katolikus császárné előtt.⁵¹ A Londonderry Sentinel 1879. január 18-án kiadott lapszámában pedig a következőt közölte:

„Viktória királynő egy második saját kézzel írt levelet küldött az osztrák császárnak, amelyben tiltakozik a császárné azon szándéka ellen, hogy a vadászigény alatt ideiglenes lakhelyet alakítson ki Írországbán. Őfelsége megismétli korábbi kifogását az osztrák császárné ilyen jellegű intézkedése ellen, és ösztönzi a császárt, hogy bár politikai, közjogi vagy nemzetközi okok miatt nem lehetséges a tiltakozás, azok a személyes megfontolások, amelyek az uralkodók baráti kapcsolatait

⁴⁷ Corti, 1935. 258.

⁴⁸ Corti, 1935. 259., valamint lásd még Erzsébet 1879-ben Ferenc Józsefnek írt leveleit, amelyek a Summerhill-i falkavadászatok eseményeit taglalják. In. *Haus,- Hof- und Staatsarchiv*. Sonderbestände. Nachlass Conte Corti 13. Materialien zu „Elisabeth, eine seltsame Frau“.

⁴⁹ Corti, 1935. 259.

⁵⁰ Hamann, 2019. 361.

⁵¹ Hamann, 2019. 361–362.

*szabályozzák, ebben az esetben elég erősek ahhoz, hogy egy olyan lépés visszavonásának helyességét sugallják, amely, ha megvalósulna, sértés és tolokodás látszatát keltené.”*⁵²

A közlemény szövegezéséből egyértelműen kiolvasható, hogy Viktória királynő ellenérzésekkel volt Erzsébet írországi vadászataival kapcsolatban, és tiltakozott az ellen, hogy a császárné hosszabb időre berendezkedjen egy ír vadászkastélyba. Ezen ellenérzéseit pedig levél formájában adta Ferenc József tudtára.

Az előző évad után, 1880 februárjában Erzsébet újra Írországba látogatott.⁵³ Ez a szezon igazán sikeresnek tekinthető a falkavadászat szempontjából, hiszen Erzsébet és a többi résztvevő is rengeteget lovagolt, de ugyanakkor bukott is. Leveleiben a császárné azonban inkább Middleton kapitány eséseit részletezte.⁵⁴ Az egyik ilyen esésekkel teli summerhill-i nap után írták meg a résztvevők a „*The Queen of the Chase*” című verset, melyben kigúnyolták Middleton eséseit, ugyanakkor Erzsébet képességeit viszont dicsőítették. A szezon végeztével a császárné több reprezentatív jellegű látogatást is tett főként azért, hogy a korábban csorbát szenvedett ázsióján valamelyest javítsanak. Így meglátogatta Viktória királynőt Windsorban, és Benjamin Disraeli miniszterelnököt Londonban.⁵⁵ Ezek a látogatások fontosnak számítottak az osztrák–angol kapcsolatok javításának érdekében, ugyanis az angol kormányzat és közvélemény még mindig nem nézte jó szemmel a katolikus császárné írországi útjait.⁵⁶ Az angol közvéleményt nagyon jól mutatja be egy Erzsébet által Ferenczy Idának, 1881-ben írt levél. A császárné abban az évben már nem vadászhatott Írországban, viszont a sajtó továbbra is negatívan bírálta a tevékenységét.

⁵² Viktória királynő leveléről szóló összefoglaló tudósítás. Angolul lásd: The British Newspaper Archives. *Londonerry Sentinel*. 1879. január 18. 50. sz. 1.; A szöveg eredetije: „*Queen Victoria has despatched a second autograph letter to the Emperor of Austria remonstrating against the intention of the Empress to occupying a temporary residence in Ireland during the hunting season. Her Britannic Majesty repeats her previous objection to such an arrangement on the part of the Austrian Empress, and urges that though no protest can be entered on political, public, or international grounds, those personal considerations which govern the amicable relations of sovereigns are powerful enough in this case to suggest propriety of withdrawing a step, which, if carried out, would bear the aspect of offence and intrusion.*”

⁵³ Corti, 1935. 264–266.

⁵⁴ Corti, 1935. 266–268.

⁵⁵ Hamann, 2019. 367.

⁵⁶ Corti, 1935. 269.

„A csatolt cikket tegnap kaptam Nopcsától. Londonból hozta és rendkívül sajnálja. Te is ugyanannyira mérges leszel majd, amikor Nopcsának lesz ideje lefordítani számodra. Ő és én már hozzászoktunk az ilyesmihez. Most már nagyon meg lennék lepődve, ha bárki jót szólna rólam.”⁵⁷

1881-ben Erzsébet újra az ír földre vágyott, ezt azonban a korábbi eseményeket és a fenti levélből is leszűrhető hangulatot mérlegelve Ferenc József már nem engedélyezte. Ekkorra a *Home Rule* mozgalom annyira nyilvánvalóvá tette az ellentéteket Anglia és a katolikus Írország között, hogy egy újabb úttal a Monarchia nagy eséllyel tényleges politikai összetűzésbe került volna a londoni kormányzattal. Erre pedig jó bizonyíték a tény, hogy a *Home Rule* mozgalom vezetője és Írország *koronázatlan királya* hivatalos úton is megkereste gróf Károlyi Alajos nagykövetet, azzal a határozott indokkal, hogy Erzsébetet meginvitálják egy újabb írországi vadászydényre. Parnell szándékosan akarta kielézni az amúgy is feszült helyzetet az írek és az angolok között, azzal, hogy a katolikus írek által tisztelt és szeretett császárnét meghívta. Az ügyről tudomást szerzett Viktória királynő is, aki egyetértett azzal, hogy Parnell túllépte a határokat, és hogy a császárné jelenléte nem lenne kívánatos Írországban. A dokumentum arról is tanúskodik, hogy egyetértés volt angol részről abban, hogy ezt az ügyet és az angol kormányzat véleményét Ferenc József tudomására kell hozni.⁵⁸ Így „(...) megmagyarázzák neki, [Erzsébetnek] hogy ez politikai okokból lehetetlenség. A katolikus uralkodó nevének újabb látogatását félremagyarázhatnák, mintha ez a katolikus Írország *Homerule* mozgalmának bátorítása volna és tüntetés a brit kormány ellen.”⁵⁹ Erzsébet a történetek után kénytelen volt ismét Angliában vadászni.

A következő időszakban még kétszer, az 1881-es és az 1882-es évben vett részt angol falkavadászaton a császárné, amely időszak alatt

⁵⁷ “(...) I received the attached article from Nopcsa yesterday. He brought it from London and is extremely sorry about it. You will be equally angry when Nopcsa has time to translate it for you. He and I are by now used to this sort of thing. I should be very surprised now if anyone spoke well of me.” – A magyar fordítás a szerző sajátja. Angolul lásd: Welcome, 1975. 176. Lásd magyarul Tolnayné szerkesztésében: Erzsébet császárné levele Ferenczy Idához – Shropshire-ből 1881. In: Tolnayné, 2016. 121.

⁵⁸ „Osborne 9 Jan 1881: The Queen has received Lord Granville’s letter giving an account of the conduct of the ‘Pretender Parnell’ (for such he is), with respect to the Empress of Austria with amazement. It is rather too much! Lord Granville’s answer was quite right. But he should let Sir H. Elliot know of it – and the Emperor should be warned of such a proceeding.” Az ügy részleteit és az idézett szöveget lásd: Welcome, 1975. 169–171.

⁵⁹ Corti, 1935. 273.

a Cheshire megyei Combermere Abbey-t választotta szálláshelyül. Ezeket a vadászatok azonban már egyáltalán nem élvezte olyan kitörő lelkesedéssel, mint a korábbiakat. Ebben valószínűleg közrejátszott a kora, hiszen ekkor már negyvenhárom éves volt, valamint reumatikus fájdalmai, és az, hogy Middleton kapitány házasságkötését követően már nem kísérhette a vadászatok során. Természetesen azt is számításba kell venni lehetőségként, hogy Erzsébet egyszerűen az ír vadászatok után áhítozott, mert azok sokkal veszélyesebbek és még inkább kötetlenebbek voltak, így az újabb angol vadászatok visszalépést jelenthettek számára.

Erzsébet falkavadász ambícióiról összességében elmondható, hogy nem voltak alaptalanok, hiszen számtalan alkalommal bebizonyította rátermettségét, tudását és sokszor férfiakat is megszégyenítő bátorságát. A hobbi, amely gyermekkorától kezdve életének szerves részét képezte, az angliai és írországi falkavadászatok során érte el csúcspontját, amelyet azonban a lehetséges felsorolt okokból kifolyólag nem folytathatott tovább aktívan. A császárné személyiségét és habitusát vizsgálva feltételezhető, hogy visszalépésként élte volna meg, ha újból kevésbé nehéz terepen kellett volna lovagolnia, így inkább egyáltalán nem folytatta tovább ezt a tevékenységet. Mindazonáltal Erzsébet aktív közreműködésének köszönhetően Gödöllőn hagyomány teremtődött és kijelenthető, hogy az 1870-es évek során Magyarországon a falkavadászati virágkorát élte.

Ezenfelül Erzsébet angliai és írországi utazásai valamelyest elősegítették az angol és ír arisztokráciával való szorosabb kapcsolat kialakítását, illetve lehetőséget is kínált az angol–osztrák kapcsolatok pozitív irányba történő elmozdítására a császárné és Viktória királynő között végbement és szerencsétlenül alakult interakciók ellenére is. Azonban – ahogyan arra a tanulmány rávilágított – Erzsébet makacs és nyugtalan természettel rendelkezett, olyan ember volt, aki nem szívesen tett eleget reprezentatív kötelességeinek és nem szerette a szigorú spanyol etikett által előírt viselkedési formákat követni. Emiatt a császárné több alkalommal megsértette Viktória királynőt, azonban ez a viselkedés inkább egy mentalitásbeli attitűd, jelleméhez tartozó egyéni vonás volt, nem pedig szándékos politikai akaratának vagy véleményének megnyilvánulása. Bár a császárné habitusa és Viktória királynővel szembeni viselkedése személyes súrlódást hozott létre kettejük között, annak kormányzati szinten nem tulajdonítottak nagyobb politikai jelentőséget. Mindazonáltal a császárnénak tekintettel kellett volna lennie mind a saját, mind pedig az általa meglátogatott országok vezetésére és

annak politikai berendezkedésére. Így írországi utazásainak alkalmával is, amelyek során tulajdonképpen Erzsébet pusztán jelenléte képes lett volna befolyásolni Anglia és Írország viszonyát, egyúttal pedig hatással lehetett volna az Osztrák-Magyar Monarchia és Anglia kapcsolatára. Ferenc József megelőző lépései azonban feloldották ezt a dilemmát. Ezen a ponton pedig lényegében a nagyhatalmi politika avatkozott be Erzsébet életébe.

Szoka Margit

Az újfehértói zsidóság migrációs és gazdasági jellemzői a 19–20. század fordulóján

BEVEZETÉS

Újfehértó nagyközség jelentős létszámú izraelita lakossággal rendelkezett a 19–20. század fordulóján, mely a közel 10%-os arányával vármegyei szinten is kimagaslónak mondható. A tanulmány arra keresi a választ, hogy volt-e meghatározó, eltérő területi jellemzője az ide települő zsidóság migrációjának a vármegyei zsidósághoz képest, továbbá ez hordozott-e vallási jellemzőket. Megfigyelhető-e összefüggés a vallási irányultság és a migráció iránya között. Érdemes azt is megnézni, hogy az ideérkező izraeliták hogyan tudtak elhelyezkedni a helyi foglalkozási struktúrában és a századforduló helyi társadalmában, ez hogyan képezte le az országos jellemzőket. Továbbá azt vizsgáljuk, hogy a betelepülő zsidóság a regále jogok bérletéből-fokozatosan alkalmazkodva a helyi társadalom által leképezett lehetőségekhez- a földbérlés és földbirtoklás irányába történő elmozdulása milyen keretek között ment végbe és ez a gazdasági reprezentáció hogyan jelentkezett a társadalmi élet egyéb területein.

A ZSIDÓSÁG MIGRÁCIÓS JELLEMZŐI

Újfehértó a vármegye negyedik legnagyobb lélekszámú településeként megyei szinten is magas arányú zsidó lakossággal rendelkezett. Az 1890-es (753 fő, 9,5%)¹ és az 1900-as (883 fő, 9,4%)², valamint az 1910-es (1035 fő, 9,7%)³ népszámlálási adatok alapján az izraeliták meghatározó vallási felekezetnek tekinthetők. Összehasonlítva Szabolcs vármegye Újfehértótól nagyobb lélekszámmal rendelkező városok izraelitáinak arányát (Nyíregyháza, Polgár, Nyírbátor, Kisvárd, Nagykálló), akkor elmondható, hogy Kisvárd (30%) után Újfehértón a legmagasabb az izraelita lakosok aránya, míg megyei szinten csupán 7,9%.⁴ A településre

¹ Dr. Jekelfalussy József: *A Magyar Korona országainak helységnévtára*. Bp., 1892. 490–491.

² *Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat*. (Továbbiakban: MSK ÚS) I. kötet. *A Magyar Korona Országainak 1890. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenként*. Bp., 1892. 308–309.

³ MSK ÚS 1900. 306–307.

⁴ MSK ÚS 1910. 311.

történő betelepülés kezdete az 18. század közepén vette kezdetét, időbeli nagyságrendi növekedése megegyezik a zsidóság megyébe történő betelepülésének és létszámbeli növekedésének jellemzőivel. Walter Pietsch adatai alapján, a 19. század első harmadától a Morvaországból történő bevándorlást számszerűen megelőzte a Galícia irányából jövő migráció, mely a határos megyékben (főként Zemplén és Máramaros) nagyarányú létszámbeli növekedést eredményezett.⁵ A migráció mellett figyelembe kell venni a nagymértékű természetes szaporodást is, mely jelentéktelen elvándorlással társult.⁶ Jehuda Don-George Magos megállapításai alapján a zsidóság születési rátája alacsonyabb, mint az össznépességé⁷, de az alacsonyabb halálozási ráta miatt a természetes szaporodás magasabb volt (1891–1900 17,2%, 1901–1905 17,8%, 1906–1910 12,6%, 1911–1914 11,2%)⁸ és emellett „[...]” a bevándorlás csak a 18. század folyamán volt jelentős tényező. Másrészt a zsidó bevándorlás egészen a 19. század végéig lényegesen hozzájárult, bár folyamatosan csökkenő arányban, a magyarországi zsidó népesség növekedéséhez.⁹

A zsidóság migrációs irányának kutatása és annak azonossága a témával foglalkozó történészek körében megegyezik. Pietsch közlésében – Kovács Alajosra támaszkodva – „Kovács statisztikai adatai szerint a zsidók tömeges bevándorlása a Magyar Királyság területére a XIX. század első felében zajlott le. Ezen bevándorlók származási országaként csak Galícia jöhetett számításba, mivel valamennyi környező ország közül csak itt élt megfelelően magas számú zsidóság”¹⁰ Prebuk Anikó szintén kiemeli, hogy „a bevándorlók egy része a nyugati területekről, Csehországból, Morvaországból és Ausztriából érkezett, míg a bevándorlók másik nagy csoportja a keleti területekről, főként Galíciából érkezett, különösen Lengyelország 1772-es felosztása után. A bevándorlás egészen a 1870-es évekig folytatódott, ami a természetes szaporodással együtt a zsidó lakosság intenzív növekedéséhez vezetett.”¹¹ Szabolcs vármegye zsidó lakosságának növekedése, Galíciával határos megyeként, leginkább

⁵ Pietsch, Walter: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. = *Valóság*, 1988. 11. sz.(Továbbiakban: Pietsch, 1988.) 53.

⁶ Pietsch, 1988. 52.

⁷ Don, Jehuda–Magos, George: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. = *Történelmi Szemle*, 1985. 3. sz. (Továbbiakban Don–Magos, 1985.) 438.

⁸ Don–Magos, 1985. 441.

⁹ Don–Magos, 1985. 438.

¹⁰ Pietsch, 1988. 50.

¹¹ Prebuk Anikó: The Jewish and Non-Jewish Reconciliation in the Context of Changing Frame of Jewish Identity in 20th Century Hungary. In. *Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LXXV*. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

a migrációnak köszönhető.¹² A zsidóság betelepülése a megyébe, illetve a településre keleti, északkeleti irányból a 18. században vette kezdetét és bontakozott ki. Erre a következtetésre jut Gábor Anna is¹³, aki a betelepülés több hullámát különbözteti meg: első hulláma az 1750–90-es évek, a második hullám 1785–1840 közötti időszak, a Galíciából történő migráció időszaka, a harmadik nagy beáramlási hullámot a 19. század végére teszi.¹⁴ Wodzinski kifejezetten vallási irányultságú migrációt ír le, és a 19. századra datálja a haszid vezetés nagyarányú kiterjesztését a Galicián túli területekre, ami nagyfokú betelepülést eredményezett a Monarchia területére. Szintén öt periódusát különbözteti meg a haszid beáramlásnak, az utolsó, ötödik időszak 1914 és 1944 között zajlott, mely már főként Romániát és a területi visszacsatolások következtében Magyarországot is érintette.¹⁵ Területileg az északi vármegyéket és a nagyobb városokat jelenti mint Sziget, Munkács, Sátoraljaújhely és Nagykálló, valamint ezen városok vonzáskörzetét,¹⁶ ami a század végére, a 19. század elejére még több településen vált megfigyelhetővé.¹⁷ Újfehértón szintén működött haszid udvartartás, a Sanzy Halberstam dinasztia második nemzedéke virágoztatta fel a közösséget a huszadik század első harmadára¹⁸, Czarnobyl Twersky Mordechail családjával kötött dinasztikus házassági kapcsolatokon keresztül.¹⁹ Az anyakönyvek bejegyzései alapján arra vonatkozóan nincsenek pontos adatok, mikor érkezett a településre Halberstam Eliézer, így elképzelhető, hogy egyszerre két haszid udvartartás létezett Újfehértón Silberman Ferenc 1897-es haláláig. (A Jewishgen oldalán található leírás alapján Silberman Ferenc halálát követően mostohafiát, Rosenberg Sault nevezték ki rabbivá. Halberstam Eliézer 1898 körül érkezett a településre, magával hozva udvartartásának követőit).²⁰ Nagykálló település közelsége, az ottani csodarabbi, a haszid közösség

Kiadványai. Szerk. Barta Róbert–Gliga Evelin–Ónadi Sándor, Debrecen, 2023. Az idézet Szoka Margit fordítása.

¹² A vármegyei lakosok számának növekedése: 1787: 2 509 fő, 1825: 8140 fő, 1869: 18112 fő, 1910: 25 316 fő.; Pietsch, 1988. 53.

¹³ Gábor Anna: A zsidók letelepedése Szabolcs és Szatmár vármegyékben. = *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1991. 1. sz.(Továbbiakban: Gábor, 1991.) 32–50.

¹⁴ Gábor, 1991. 32–50.

¹⁵ Wodzinski, Marcin–Spallek, Waldemar: *Historical atlas of Hasidism*. Princeton and Oxford. 2018. (Továbbiakban: Wodzinski–Spallek, 2018.) 34–41.

¹⁶ Wodzinski–Spallek, 2018. 2.1.3. számú térkép oldalszám nélkül

¹⁷ Wodzinski–Spallek, 2018. 2.1.4. számú térkép

¹⁸ Wodzinski–Spallek, 2018. 3.1.5. számú térkép

¹⁹ Wodzinski–Spallek, 2018. 62.

²⁰ Online: JewishGen <https://kehillalinks.jewishgen.org/Ujfeherto/Ujfeherto-Rabbis.htm>. – 2024. augusztus 26.

megalapítójának tartott, Jichák Ejzik Taub tevékenysége és halála után a köré szerveződő mítosz valószínűleg Újfehértóra történő haszid beáramlás mértékére is befolyással bírhatott, hiszen Komoróczy Géza állítása alapján „ő terjesztette el Északkelet-Magyarországon a haszidizmust”.²¹ Szerinte Újfehértón haszid közösség működött már az 1840-es években is²² és a „haszidizmus ugyanazon az útvonalon terjedt, észak-északkelet-ről, mint amelyen a lengyelországi zsidó kereskedők jártak Erdélybe és az Alföldre”.²³ Jehuda Don meghatározása alapján a „Kelet- és Északkelet Magyarországon [...] többnyire szegény és mélyen vallásos zsidó közösségek éltek, melyek sok vonásukban hasonlítottak a Galíciában, Besszarábiában, Bukovinában és a kongresszusi Lengyelország területén található közösségekhez, ahonnan sokan be is vándoroltak a 19. század folyamán Magyarország e régiójába”.²⁴ A bevándorlás okának az elérhető magasabb életszínvonalat és a liberális törvénykezést nevezte meg.

Az 1868–1869-es Egyetemes Izraelita Gyűlés eredményeképpen végbement egyházszakadást („hagyományörző” ortodox, „újító” neológ, „konzervatív” status que ante)²⁵ követően az újfehértói izraeliták az ország legnagyobb létszámú hitközségéhez, az ortodoxhoz csatlakoztak (az ortodox hitközségek létszáma 1589).²⁶ A hitfelekezeti megoszlás mértéke a helyi izraeliták ortodox hitközséghez való csatlakozása révén nehezen megállapítható, de annyi bizonyosnak tűnik, hogy a Halberstam és az őt megelőző Silberman csodarabbi családjával házassági kapcsolatra lépők a haszid közösséghez tartoztak. Somos Péter²⁷ szóbeli közlése alapján a haszid és – bár szigorú vallási előírásokat követő – az ortodox családok kerülték a rokoni kapcsolatok létrehozását más vallási irányultságúakkal, így a haszid csodarabbik családjával rokonságba kerülő Lefkovic család elképzelhetően ennek az irányzatnak volt a tagja. Ugyanakkor az ortodox irányzatú családok zártsága miatt jellemzően szintén ortodox családokkal házasodtak. Tipikus példája ennek Herczeg József szatócs, aki három lánya közül kettőt talmud tanulóhoz adott férjhez. A munkácsi születésű Jozefinovic Sándor első felesége Herczeg Amália, akinek 1913 áprili-

²¹ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I–II. kötet*. Bp., 2012. (Továbbiakban: Komoróczy, 2012.) 847.

²² Komoróczy, 2012. 852.

²³ Komoróczy, 2012. 852–853.

²⁴ Don, Jehuda: A Magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században. MTA Judaisztika Kutatóközpont-Élet és Irodalom. In: *Hungaria Judaica* 18. Szerk. Komoróczy Géza, Bp., 2006. (Továbbiakban: Don, 2006.) 8.

²⁵ Don, 2006. 8.

²⁶ Komoróczy, 2012. 273.

²⁷ Somos Péter a Magyarhoni Zsidó Imaegylet munkatársa

sában bekövetkezett halála után júniusban Hermina nevű testvérét vette feleségül. Sohle Izrael két lányát szintén talmud tanulóhoz adta feleségül, egyikőjük Herczeg József Izsák nevű talmud tanuló fia. Hasonlóképpen cselekedett a Nyíradonyból Újfehértóra telepedett Weinberger Mihály kocsmáros, aki Aranka és Léni keresztnevű lányait házásította össze talmudistákkal. Kilenc gyermeke közül az 1858-ban született Avigdor (Viktor) nevű fia rabbi lett.²⁸ A szigorú vallásosságot követő, világi munkát (kereskedelmi tevékenység) végző ortodox családok nemcsak fiaikat szánták vallási pályára, hanem lányait is talmudtanulókkal házásították ki. A Talmudi tanulmányokat folytató fiatalok lettek a közösségek rabbijai, metszői, hitközségek elöljárói. Így a helyi ortodox közösség magját Schwartz Éliás és Mayer, Grósz Ignác, Salamon Ignác, Berkovits, Sohle, Rosenberg, Veinstock, Weismandel, Frönkl, Fisch, Winberger és Herczeg családok, valamint Goldstein Salamon, Kupferstein Péter és Adolf alkotta. Házassági kapcsolatban állt a Herczeg-Grünfeld-Sohle-Grosz, a Weinberger-Veinstock, és a Leitner-Kupferstein-Winkler-Schwarz-Glück-Fisch család. A helyi izraelita házassági piac korlátozottsága miatt felmerül a kérdés, hogy történt-e haszid ortodox házasságkötés a vizsgált időszakban, hiszen a közösség egyetlen imaházzal rendelkezett 1928-ig, ami befolyásolta az érintkezésbe lépők személyes és gazdasági kapcsolatainak lehetőségét is. Vallási hagyományaik ápolása közben gyakran kerültek személyes érintkezésbe egymással. A helyi közösség létszáma miatt a háromtagú rabbitanács élén Rosenberg Saul ortodox főrabbi mellett Halberstam Eliézer (haszid csodarabbi) és Weinberger Avigdor (feltehetően ortodox) állt és látták el a rabbihelyettesi tisztséget. Weinberger Avigdor halála előtt Szatmárnémetiben élt, itt adta ki jiddis nyelven írt könyvét 1910-ben bekövetkezett halála előtt.²⁹ A vallási tanulmányaikat folytató völegények 60%-a Bereg, Szatmár, Szilágy, Máramaros felől és Galíciából érkezett.

Ezt erősíti meg Buczkó József is. Szerinte a település izraelita lakosainak nagyarányú létszámbeli növekedését szintén a 18. század közepétől kezdődő, főként keleti irányból meginduló bevándorlás okozta.³⁰ Varga László szerint a „bevándorlás szempontjából tehát egyfajta tiszta „lengyel” területet alkottak Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa megyék, „lengyel” többségű, de alapvetően már „vegyes” terület Abaúj, Szatmár és Szabolcs megyék (ezekben Lengyelországból,

²⁸ Online: Family Tree and Family History at Geni.com <https://www.geni.com/people/Mih%C3%A1ly-Weinberger/5673959920880050431> – 2024. július 30.

²⁹ Online: HebrewBooks.org. <https://hebrewbooks.org/34277>. – 2024. július 30.

³⁰ Buczkó József: *Újfehértó Zsidósága*. Újfehértó, 1998. 25.

azaz Galíciából érkező zsidók aránya 50–60% között volt).³¹ Mislovics Erzsébet kutatásai alapján a keleti irányból az északi és a keleti megyékbe történő nagyarányú bevándorlás bár meghatározó, de a zsidóság számának gyors növekedése leginkább a természetes szaporodás következménye.³² Zeke Gyula arra a megállapításra jut, hogy az izraeliták természetes szaporodása minden korszakban meghaladta a bevándorlás arányát.³³ Sebők László is hasonló következtetést von le: a zsidóság természetes szaporodása felülmúlta a más felekezeti magyar népesség arányát, de 1881 óta folyamatos csökkenést mutat, 1911–1914 közötti időszakban 11,2 ezrelék, ami már megegyezik az országos átlaggal.³⁴ Gyakran jelenik meg a két eltérő nézőpont a zsidóság létszámbeli növekedése kapcsán, ugyanakkor megállapítható, hogy mind a bevándorlás, mind a természetes szaporodás együttes hatása eredményezte a „demográfiai robbanást”, ezt a kettőséget Komoróczy Géza is osztja.³⁵ Kovács Alajos statisztikus kimutatásai alapján a XIX. század utolsó harmadára a zsidóság kivándorlása nagyobb mértékű volt, mint a természetes szaporodás vagy a bevándorlás.³⁶

A helyi izraeliták származási és migrációs jellemzői a keleti, északkeleti irányból történő bevándorlását mutatják a településre, illetve Szabolcs vármegye kisebb létszámú községeiből a nagyobb népességszámmal rendelkező nagyközségei és városai irányába. „Az ország belsejébe irányuló regionális koncentrációs mozgással párhuzamosan országsszerte végbement egy faluról városba irányuló vándorlás is. A faluban lakó zsidók aránya az 1830-as évek 80%-áról 1880-ra 50%-ra [...] csökkent.”³⁷ Erre a településföldrajzi változásra hagyatkozva, továbbá Marton adataira hivatkozva, Gyurgyák János kiemeli, hogy az északkeleti megyék zsidó lakossága 1869-re „40 százalék körülire csökkent.”³⁸

³¹ Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. = *Századok*, 1992. 1. sz. 63.

³² Mislovics Erzsébet: *A magyarországi zsidóság demográfia- és gazdaságtörténete, 1700–1830*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem (Kézirat). Szeged, 2008. 50.

³³ Zeke Gyula: A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I.* Szerk. Horváth Pál, Bp., 1990. 134–135.

³⁴ Sebők László: *A magyarországi zsidók a számok tükrében*. Online: Rubicon Online. Online Plusz a Rubicon 2013/4-es lapszámához. <https://rubicon.hu/cikkek/a-magyarorszag-i-zsidok-a-szamok-tukreben>. – 2024. július 30.

³⁵ Komoróczy, 2012. 801.

³⁶ Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Bp., 1922. (Továbbiakban: Kovács, 1922.) 13.

³⁷ Kovács, 1922. 13.

³⁸ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Bp., 2001. (Továbbiakban: Gyurgyák, 2001.) 64.

Ahhoz, hogy pontos képet nyerjünk az Újfehértóra érkező izraeliták területi jellemzőiről, a házassági anyakönyvek mellett a születési és a halotti anyakönyvek származási adataira kell támaszkodni. Egyéb, izraeliták létszámát feltüntető dokumentum, mely tartalmazná a településre érkezők pontos adatait, az érkezés és megtelepedés időpontját, nem áll rendelkezésre, így a bevándorlás időbeli jellemzőit, intenzitását nem lehet pontosan megállapítani. Az 1844-től rendelkezésre álló hitközségi anyakönyvek vezetése rendszeresnek mondható (az 1845–1852 közötti évek hiányoznak), de formai megkötései és egyéb okok (átírási pontatlanság) miatt gyakran nem tüntették fel születési anyakönyvek esetében a szülők származási (születési), illetve a halotti anyakönyveknél az elhunyt vagy szülei származási helyét, melyet a halotti anyakönyvek csak 1876-tól jelölnek. A halotti anyakönyvek bejegyzései alapján nemcsak arra kerestem a választ, hogy a településen elhunytak honnan származnak, hanem kik azok, akik helyben születtek és az életkori mutatói alapján tekinthetők-e tősgyökeres izraelitának. Ennek megállapítására tősgyökeres helyi lakosnak vettem a helyben született 50 vagy 50 évesnél idősebb elhunytakat, akik szülei is a településen születtek. A nem helyben született elhunytak származási adataiból pedig megállapítható a migráció iránya, ami a Zemplén, Abaúj, Máramaros, Bihar, Szatmár és Szabolcs vármegyéből, valamint Galícia irányából indult, hiszen a gyermeket vállaló párok 90%-a betelepült lakos. Elsősorban az Újfehértó vonzáskörzetébe tartozó (főként a hitközségi kerület falvai) településekről történő betelepülés a meghatározó: a közeli Huguaj, valamint a távolabbi Geszteréd, Bököny, Balkány. Újfehértó két szomszédos nagyközsége a Hajdú vármegyéhez tartozó Téglás és Hajdúdorog izraelitái a nagyobb felvevőpiaccal rendelkező vármegyeszékhely Debrecen irányába történő migrációja az erősebb. A település népességmegtartó képességét mutatja, hogy a betelepülő izraeliták elvándorlása nem játszott meghatározó szerepet.

A ZSIDÓSÁG FOGLALKOZÁSSZERKEZETI MEGOSZLÁSA

Az izraeliták foglalkozási szerkezetét „egyrészt az adott gazdasági és társadalmi szerkezet, a korlátok és lehetőségek, másrészt saját kulturális mintái és aspirációi határozták meg” foglalta össze Gyurgyák János, Ránki György, Jehuda Don és Michael K. Silber a zsidóság gazdaságban betöltött szerepét és annak eltérő fontosságúnak tartott súlypontjait.³⁹ Simon Kuznets a róla elnevezett modell alapján próbálta a zsidóság gazdasági jellemzőit felállítani. Jehuda Don a Kuznets-modellt felhasználva

³⁹ Gyurgyák, 2001. 82.

arra a következtetésre jut, hogy három tényező jellemző a zsidók gazdasági viselkedésére. Egyrészt a zsidók foglalkozásbeli összetétele abban különbözött a többségi társadalomtól, hogy sokkal szűkebb területet ölelt fel. Másrészt nagyobb súllyal voltak jelen az új gazdasági ágakban, és harmadrészt azt a jártasságot kamatoztatják a bevándorlás után, melyet a régi hazájukban szereztek.⁴⁰ Jehuda Don a Kuznets-modellt felhasználva további következtetéseket fogalmaz meg, miszerint a zsidóság „gazdasági alkalmazkodásának irama és foka a befogadó országban” függött a „zsidó kisebbség számától [...], befogadó ország kormányzatának és népességének zsidó-politikájától” [...], „több külső tényezőtől, mint például a gazdasági örökség, a nyelvi meghatározottság stb.”⁴¹

Katus László kimutatási alapján a betelepülő zsidóság döntő többsége a terciér szektorban dolgozott. A kereskedelemben és a bankszektorban arányuk meghaladta az ötven százalékot (52,25%), valamint szintén magas az arányuk a szabadfoglalkozású értelmiségi pályákon. Figyelembe véve az 1900-as és az 1910-es adatokat, akkor az orvosok aránya megközelíti az ötven százalékot (48,3% és 48,9%), valamint magas az ügyvédek, állatorvosok, mérnökök, újságírók körében is. Hasonlóan magas az arányuk a szekunder szektorban (38,95%), míg primer szektorban a századfordulón ez 6,49%.⁴² Érdemes ugyanakkor megnézni a primer szektoron belüli megoszlást is, hiszen a földbirtokosok és földbérlők között jelentős az arányuk. Puskás Júlia az 1900, illetve az 1910-es népszámlálási adatokra támaszkodva és figyelembe véve az 1911-es Gazdacímtár névjegyzékét – arra a következtetésre jut „hogy az 1000 holdon felüli haszonbérlőknek kb. 75%-a izraelita felekezetű.”⁴³ Magas arányban vannak jelen a 100 holdon felüli haszonbérlők körében is, hiszen 49,5%-uk izraelita vallású. Területiség szempontjából sajátosságok figyelhetők meg: a Tiszántúlon viszonylag magas (34,2%), míg a Dunántúlon nem jellemző (8,2%). A tiszántúli megyék közül Szabolcs és Zemplén megyében meghatározó a jelenlétük. Az agrárfoglalkozásuk

⁴⁰ Simon, Kuznet: Economic Structure and Life of the Jews. In: *The Jews. Their History, Culture, and Religion*. Szerk. Finkelstein, Louis, New York, 1960. 1597–1666.

⁴¹ Don, 2006. 57.

⁴² Katus László: The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries In: *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Szerk. Silber, Michael K., Jerusalem. 1992. 92–105.

⁴³ Puskás Julianna: Zsidó haszonbérlők a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában. Az 1850-es évektől 1935-ig. = *Történelmi Szemle*, 1992. 1. sz. (Továbbiakban: Puskás, 1992.) 40.

esetében a gazdasági tisztviselők (ispán, mezőgazdasági kulcsár) aránya a magasabb (26,6%) a többi mezőgazdasági foglalkozásokhoz képest.⁴⁴

Újfehértón szintén magas az izraelita haszonbérlok és földbirtokosok aránya. Az 1895-ös Gazdacímtár adatai alapján a zsidó haszonbérlok és földtulajdonosok aránya 36%.⁴⁵ A haszonbérlok között találjuk Adler Pétert, Ifj. Csillag Bélát, Ifj. Goldstein Ignácot, Grünberger Jánost, Józsefet, Móricot, özv. Grünberger Lébinét, Katz Lázárt és Sámuel, Kupferstein Nándort, Lipstein Sámuel, Reizman Izidort és társát. A földhaszonbérlok közül a legnagyobb a 7926 kataszteri holddal rendelkező Ifjabb Csillag Béla tartozik, aki hitbizományi földek mellett gróf Degenfeld Gusztáv birtokait bérelte. Reizman Izidor és társa 1279 kataszteri hold földterületet bérelt szintén Degenfeld Gusztávtól a szegegyházi részen.⁴⁶ Adler Péter 908 holdnyi területet bérelt Jasztrabszky Kálmántól, ahol dohánytermesztéssel foglalkozott. Jelentős foglalkoztatók közé tartozik még Csillag Béla: gazdaságában 62-en, Reizman Izidornál 31-en dolgoztak. Mindkettőjük gazdaságának alapja az állattenyésztés; jelentős sertés, szarvasmarha, juh állománnyal rendelkeztek. Csillag Béla Szegegyházán található földbirtokain dohánytermesztéssel is foglalkozott.⁴⁷

A földbirtokosok közé Goldstein Mózes, Id. Klein Mihály, Stern János és Stern Péter tartoztak, akik a saját tulajdonú földjeik mellett földhaszonbérlelésből is éltek. Klein Mihály másfél évtizeddel ezelőtt még haszonbérlokként bérelte gr. Dessewffy Miklós Nagykálló határánál a Kis- és Nagy-Butyánán található 1180 kataszteri hold területet kitevő birtoktesteket. A szigorú kikötéseket tartalmazó haszonbérleti szerződést 1880-ban közjegyző jelenlétében rögzítették.⁴⁸ A kilenc évre szóló szerződés kikötötte, hogy a földterületet kizárólag növény- és állattartásra használhatják, tilos a talaj felgödrözése, kivéve, ha az téglavályogkinyerés céljából történik. A haszonbérlet első négy évében negyedévente 1650 osztrák forint bérleti díj terheli, ezt követően félévente 3000 osztrák forint. A szerszámok bérleti díja 1994 forint 40 korona. A haszonbérlo köteles az árkokat tisztán tartani, a majorsági kertben található gyümölcsfákat megtartani, a kiesőket pótolni. Köteles a bérlő váltógazdaságot foly-

⁴⁴ Puskás, 1992. 40.

⁴⁵ *A Magyar Korona Országainak Gazdacímtára. 1897.* Magyarország földbirtokosai és földbérloei. Gazdacímtár a 100. kat. holdas és ennél nagyobb birtokok és földbérletek az 1895. évi adatok alapján. Szerk. nélkül. Bp., 382–385.

⁴⁶ Szegegyháza a település északi határában található, Hajdúdorog közelében.

⁴⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára Nyíregyházi közjegyzői iratok Dr. Somogyi Gyula közjegyző iratai, VII.156/a. 21.d.; 105. 1898. (Továbbiakban: MNL SZSZBML VII. 156/a)

⁴⁸ MNL SZSZBML VII. 156/a. 5.d.; 297. 1880.

tatni változó négyesben őszi, tavaszi kapás, tavaszi szálás és ugar és 20 hold lucernást megszakiítás nélkül tartani, ha hiányzik a lucernás, minden hiányzó hold után 50 forint kárpótlást adni. Szintén köteles minden évben trágyázni, ennek hiánya esetén holdanként 10 forint kárpótlást fizetni. A birtokon lévő épületeket, ahová kutak, kerítések, hidak tartoznak, mind az épületeket, mind azok tartozékait karban tartani.

Adler Péter, az Artúr keresztnévű ügyvédjelölt gyermeke segítségét vette igénybe a Steiner Józseftől Micskepusztán bérelt bérleménnyel kapcsolatban kialakult vita kapcsán. Adler Péter arra kötelezte magát, hogy a bérlettel átvett gazdasági felszerelvények megváltási árának utolsó részletét, a 9937 forint 10 krajcár folyó (1895) év június első napján kifizeti. Ezen összegből levonandó volt 1705 sertés súly különbözet, valamint a cselédek járandósága, azaz 52 forint, összesen 1757 forint. A bérlő 8180 forintot folyó év májusában Steinernek felkínált, aki visszautasította azt és követelt 1897 forintot, miszerint Adler szándékosan visszatartotta a pénzüsszeget.⁴⁹ A vitás kérdés végül a bérleti díj teljes összegének megfizetésével rendeződött.

A meghatározó arányú izraelita jelenlét a mezőgazdaság területén leképezi az Alföld gazdasági jellemzőit, hiszen a nyírségi terület a Dunántúl keleti területeinek holdankénti kataszteri jövedelmi viszonyaival egyezik meg.⁵⁰ A térség mezőgazdasági dominanciája a településen is jelen van, ami pedig behatárolta az idetelepülő és itt élő izraeliták gazdasági lehetőségeit.

A statisztikai adatok árnyalásához az anyakönyvek foglalkozásmegjelölései szolgáltatnak további információt. Az 1844-től rendelkezésre álló halálzási anyakönyvek 1876-tól elvéve, majd 1887 és 1906 közötti időszakban rendszeresen, ezt követően ismét alkalmanként tüntetik fel az apai szülő, illetve elhunyt feleség esetén a férj foglalkozását. Az 1876 és 1913 közötti időszak 380 foglalkozásmegjelölése alapján, mezőgazdasági tevékenységgel 65-en foglalkoznak, ebből 34-en napszámosok, míg a többiek esetében földbérlő (1 személy nagybérlő) és gazdálkodó, valamint ispán megjelölés szerepel. Ami feltűnő, hogy magas a mezőgazdasági napszámosok aránya, ez jelentősen eltér az országos 6%-ot meghaladó átlagtól. A szekunder szektorhoz tartozók száma 70 fő. Az alábbiak szerint oszlanak meg az iparosok: cipész (11 fő), szabó (23 fő), mészáros (3 fő), pék (6 fő), ecetfőző (4 fő), suszter (3 fő), üveges (1 fő), pipaszereelő (1 fő), ötvös (1 fő), könyvkötő (1 fő) - bádogos (1 fő),

⁴⁹ MNL SZSZBML VII.156/a. 19.d.; 245. és 329. 1895.

⁵⁰ Online: Gista Hungarorum. https://gistory.hu/docs/Kisatlasz/05a_AGRICULTURE%20PART%201%20VOLUME%201200.pdf – 2024. július 1.

kőfaragó (1 fő) és köszörűs (1 fő), hamufőző (1 fő), gombkötő (1 fő), varró (2 fő), kovács (5 fő), gépész (4 fő) tevékenységet folytatnak.

A harmadik szektorban hasonló nagyságrendben találunk dolgozókat az 1900-as és az 1910-es népszámlálás adatai szerint, a szektorhoz 218-an sorolhatók. Magánzóként 24-en dolgoznak, a bérlő megjelölés 11 személy esetében fordul elő. A bérlemény mikéntjére nincs pontos utalás, így nem derül ki, hogy regále jogokat bírnak (mészárszék, korcsmáltatás, vásárvám) vagy földbérletről van szó. Egy-egy személynél a regálebérlő és a vásárvámbérlő szerepel megjelölésként. Foglalkozásukat tekintve kocsmáros (13 fő), kereskedő (62 fő) (ló-, bőr-, fa-, toll-, edény-, vas-, könyvkereskedő, és vegyes kereskedő rőfös és jelölés nélküli kereskedelmi tevékenységet folytató), szatócs (28 fő), házaló (11 fő), boltos (4 fő) a szállítás területén 33-an talyigás, fuvaros és bérkocsis, kéregető és koldus (2 fő). Értelmiségi (tanító, zugtanító, rabbi, talmud tanuló) 31 fő, alkalmazottként 10-en (községi írnok, dohányfelügyelő, állomásfőnök, metsző). 5-en önálló gyárosok (szikvíz és szóda).

Szintén az anyakönyvek bejegyzéseit véve alapul, és a halotti anyakönyvek bejegyzéseit összehasonlítva a születési anyakönyvekben fellelhető foglalkozási megjelölésekkel, akkor arányait tekintve ugyanolyan foglalkozási megoszlást találni, ahol meghatározó a tercier szektor jelenléte. A tercier szektorban dolgozók nagyságrendi arányainak árnyalásához az országgyűlési választások névjegyzékeiben található, izraeliták foglalkozásmegjelölései szolgáltatnak információval. Az 1906-os országgyűlési képviselőválasztók összeírásában szereplő 96 izraelita 55%-a a tercier szektorból származó jövedelme alapján választhat (közülük hatan értelmiségiek: Grünfeld Bernát és Groszman Márton izraelita tanítók, Rosenberg Saul rabbi), 17%-uk a tercier, míg 37%-uk a primer szektor biztosította jövedelme alapján került a jegyzékbe, ők birtokosként, bérlőként és gazdatisztként dolgoznak.⁵¹

A zsidóság meghatározó gazdasági szereplőként történő megjelenése a településen a 19. század elejére tehető. A betelepülő zsidóság a 18. század közepétől az árendás lét felől fokozatosan a tercier szektor irányába történő elmozdulása ment végbe, hiszen az idetelepülő zsidóság létszámának növekedésével telítődött a bérlési lehetőség, így fokozatosan a kereskedelem és a gazdálkodás vált a fő megélhetési formává. A közbirtokosság iratai alapján, a helyi izraeliták elsősorban a már felsorolt jogokat árendálták. Jákob Dávid székgazda (mészárszék) azért fordult a közbirtokosság elöljáróságához, mert kára adódott a szék birtoklásából

⁵¹ MNL SZSZBML IV. 403. 2. csomag 89. pollium az országgyűlési képviselőválasztók összeírása

és kéri újabb 3 évre történő meghosszabbítását, amit meg is kapott, illetve biztosították részére a szegegyházi, bóti és micskei mészárszék árendáit is.⁵² Bozek Jakobot pedig azért büntették meg, mert mészárszéken kívül mért húst.⁵³ Stern Dávid és Kupferstein Márton maguknak kérték a kocsmáltatási árendát licitálás nélkül⁵⁴, Schwarzkopf Ábrahám a kocsmáltatás feltételeit kérte írásban rögzíteni.⁵⁵ 1860-ban a közbirtokosság három évre hirdette a korcsmák bérletét, így a Piaci korcsmáét 1370 forintért Goldstein József, a Küszöb korcsmát 901 forintért Lévi Lőrinc, a Cifra korcsmát 1307 forintért Fisch József, a Zöldág korcsmát 681 forintért Österreisher Ignác, a Hadházi korcsmát 701 forintért Fisch Bórek, a Rózsás korcsmát 552 forintért Stern Sándor, a Fehérkalapos korcsmát 499 forintért Goldstein Ignác, míg a Külső korcsmát Reichman József 301 forintért kapta meg.⁵⁶

Érdemes megnézni, hogy a foglalkozási struktúrában vannak-e látható jelei a vallási megoszlásnak. Marcin Wozdniski arra a megállapításra jut, hogy a haszid udvarok befolyását az határozta meg, hogy a követők milyen gazdasági háttérrel rendelkeztek. Az újfehértói udvartartás a sanzi udvarból vált ki, mely „represented scholars and property owners”,⁵⁷ (tudósokat és ingatlantulajdonosokat képviselt)⁵⁸, így a helyi haszid udvar körében gyakran találunk talmudistákat és – alkalmazkodva a helyi környezet által behatárolt és kínált megélhetési formákhoz – gyakran regálebérlőket és kereskedőket, mint Silberman Áron burgonyakereskedő vagy Hirschorn Izsák toll- és nyersbőrkereskedő. Hirschorn Izsák helyben született 1864-ben, Rubin keresztnévű édesapja több mint 40 évig működött önálló kereskedőként a községben, hiszen a szigorú vallási előírásokkal leginkább ezek a szakmák egyeztethetők össze. A konzervatív vallási szabályokkal felhagyó neológok körében települési szinten is leginkább értelmiségi és állami foglalkoztatottakat találni. Példaként érdemes megnézni a két világháború közötti időszak egészségügyi viszonyait, melyet szintén az izraelita jelenlét jellemezett; Dr. Czomba Pál és Dr. Göndör Lajos betelepült orvos, illetve Kupferstein Péter gyógyszerész és a gyógyszerértulajdonos Molnár István. Schön Arnold gőzmalomtulajdonos fiát, Gézát orvosi pályára szánta. Míg az

⁵² MNL SZSZBML IX. 651. Újfehértói Közbirtokosság iratai 1800–1880. 174. 1806.

⁵³ MNL SZSZBML IX. 651. 133. 1804.

⁵⁴ MNL SZSZBML IX. 651. 394. 1818.

⁵⁵ MNL SZSZBML IX. 651. 397. 1818.

⁵⁶ MNL SZSZBML IX. 651. 330. 1860.

⁵⁷ Wodzinski–Spallek, 2018: A haszidista csoportok társadalmi-gazdasági helyzete, 3.2. Socio-economic status of hasidism groups 1900–1939.

⁵⁸ Saját fordítás

ortodox, illetve a haszid irányzat képviselői szívesebben léptek egyházi pályára, rabbiként Rosenberg Saul, tanítóként Groszman Márton és Grünfeld Bernát dolgozott.⁵⁹

A vagyon (leginkább földvagyon és az árendajogok) és létszámuk emelkedése révén a zsidók politikai véleményformáló erővé is váltak helyi és megyei szinten. A 19. század második felétől a mindössze 1895-ig rendelkezésre álló képviselő testületi anyagok alapján, rendszeres tagjai a helyi képviselő testület virilis (Stern József és Péter, Klein Mihály, Kupferstein Mózes, Gelbman Jakab) és választott tagjainak (Gelbman Izsák, Liebstein Sámuel, Grünberger Lébi, Goldstein József). 1879-ben a helyi választók névjegyzéke 600 választópolgárt tüntetett fel. Az első (keleti) választókerület 365 szavazópolgára nem választott izraelita testületi tagot, míg a második (nyugati) választókerület 235 szavazópolgára Goldstein Józsefet jelölte képviselőtestületi tagnak. A legtöbb adót fizetők közül az első kerületből Farkas József, a második kerületből Liebstein Sámuel, Gelbman Jakab és Grünberger Lébi került a képviselők közé.⁶⁰ Közel két évtized múlva a testületi tagok között továbbra is Liebstein Sámuel, Gelbman Jakabot és Grünberger Lébit találni⁶¹, ami nemcsak a gazdasági stabilitásukat mutatja, hanem a helyi izraeliták érdekérvényesítő képességét is. Állandó jelenlétük a helyi izraelita közösség véleményformáló erővé történő válását és maradását is jelzi és nem utolsósorban a közösség érdekeinek védelmét szolgálta. A sorra alakuló pénzhitelintézetek szintén a helyi, főként kereskedelmi tevékenységet folytató izraeliták gazdasági érdekeinek volt alárendelve, hiszen üzleti előnyük származott abból, hogy a személyes pénzkölcsönzés és hitelezés helyett annak biztonságos formáját választották. Így rendre tagjai a helyi pénzhitelintézeteknek és népsegélyező egyesületeknek. Az időszakban több pénzügyintézet is működött Újfehértón. 1894-ben alapították az Újfehértói Takarékpénztár Részvénytársaságot. A helyi keresztény földbirtokosok mellett az igazgatósági tagok között Grünberger József, Goldstein Mózes, Kupferstein Jakab, Stern Péter és János, Lichtman Ferenc izraelitákat is találni. Ügyvezető igazgatója Grünberger Ignác, aki nemcsak a helyi, de a nyírvidéki és a nyírbaktai takarékpénztárak igazgatósági tagjai között is szerepel.⁶² Egyik tisztviselője Gelbman

⁵⁹ MNL SZSZBML IV. 403. 2. csomag 89. pollium

⁶⁰ MNL SZSZBML V. 232. B.1. k.; 12.d.; 1879.

⁶¹ MNL SZSZBML V.232. B.1. k.; 13.d.; 1894.

⁶² Gyászshirdetés. *Nyírvidék*, 1923. május 23. 44. évf. 114. sz. 5.

Sámuel.⁶³ 1912-ben a helyi lakos, Trón Gyulától megvásárolta a Piac téren a Magyar Koronához címzett gyógyszerertárát. A szerződéskötéssel egyidőben a Takarékpénztár kölcsönt is adott a helyi lakosú Bordách Dezső okleveles gyógyszerésznek és feleségének Quitner Katicának a gyógyszerertár megvásárlására.⁶⁴ A helyi alapítású pénztintézetek elősorban a települési lakosság érdekeit voltak hivatottak szolgálni, hiszen pénzhitelezésnél is szempont volt a kérelmező személyes ismerete, a bizalmi viszony megléte. 1900-ban a Nyíregyházi Törvényszéken jegyezték be az Újfehértó és Vidéke Kölcsönös Segélyező Egyesületet, mint szövetkezetet és pénztintézetet. „Igazgatósági tagokká megválasztattak: Antal János, Balogh Lajos, Csernyus Elek, File Károly, Goldstein Sámuel, Grünberger Ignác, Kádár Béla, Kálmánczhey Márton, Kálmánczhey Rudolf, Kupferstein Nándor, Lengyel János. Lisszauer Lajos, ifj. Mosolygó Ferencz, Nánássy Andor, Posgay Gyula, B. Pap György, Sípos Ferenc és Várady Dániel, kik közül a cég jegyzésére Nánássy Andor, Grünberger Ignác, Posgay Gyula és Goldstein Sámuel jogosítottak fel.”⁶⁵ – Tisztán izraelita alapítású az 1906-ban létrejött Újfehértói Gazdasági és Kereskedelmi Bank Részvénytársaság igazgatósági tagjai a következők: Breuer Ignác, Gelbmann Lajos (ügyvezető-igazgató), Grünbaum Jakab, Katz Emánuel, Grünberger Lajos, dr. Schön Géza, kinek gyermeke dr. Schön Viktor a bank ügyészi teendőit is ellátja. Felügyelő bizottságában helyet foglal Stern József, pénztáros Breuer Sámuel. Három évvel később alapították a helyi földbirtokos családok (László, Szoboszlay, Szunyoghy, Kálmánczhey, Posgay, Csajkos, Nánássy) az Újfehértói népbank részvénytársaságot. A tisztán keresztény alapítású bank igazgatósági tagjai között egyedül Kupferstein Nándort találjuk, valamint a felügyelőbizottságban Grünberger Ignácot.⁶⁶ 1907-ben jött létre a Közgazdasági Bank Részvénytársaság az 1906-ban alapított Újfehértói Gazdasági és Kereskedelmi Bank Részvénytársaságból Csernyus Andor, Grünberger Lajos, Grünberger Ignác, László Imre, Gelbmann Lajos, Nánássy Sándor, ifj. Nánássy István, dr. Nemes Ármin, nánási Oláh Miklós, Nánássy Mihály, Lichtmann Ferenc elnökségi tagokkal. A felügyelő-bizottság tagjai Nánássy Andor (elnök), Aranyos István, Rosenthal Gyula, Breuer József, Stern József.⁶⁷

⁶³ *Magyar Pénzügyi Compass 1910–1911.* (Továbbiakban: *Compass 1910–1911.*) 1181–1182.

⁶⁴ MNL SZSZBML VII.156/a. 34. d.; 382. 1912.

⁶⁵ *Központi Értesítő*, 1900. március 18. 25. évf. 22. sz. 345.

⁶⁶ *Compass, 1910–1911.* 1181–1182.

⁶⁷ *Compass, 1920.* 686–687.

A közjegyzői iratok tanúsága szerint, főként a kereskedelmi, gazdasági tevékenységet folytató izraeliták a hitelintézetek alapítása előtt a személyes, baráti, üzleti körben történő pénzhitelezés formájával éltek, ennek legbiztonságosabb formáját választva, a közjegyzővel hitelesített kölcsönzést, kizárva köreikből a keresztényeket. A helyi gazdálkodók közül leginkább a kötelezett dohánytermesztők fordultak gyakran előlegfelvételhez a szerződött félnél. Az egyezségek alapján helyi földhaszonbérlo gazdálkodók dohánytermesztéssel is foglalkoztak: Grünbaum Jakab, Goldstein Ignác, Goldstein Józsefné, Klein Mihály, Grünberger József, Kupferstein Nándor, Klár Zsigmond, Csillag Béla, Adler Béla, gyakorta egymást segítve hitelnyújtással. Klein Mihály Nagykálló melletti birtokán 47 holdnyi területen termesztett dohányára nyíregyházi birtokosoktól vett fel előleget.⁶⁸ Grünberger József és Kupferstein Nándor, Grünberger Lébiné 15,5 holdnyi dohányára adott előleget⁶⁹, Kupferstein Nándor 10 holdon termesztett dohányára pedig Grünberger József és Katz Lázártól,⁷⁰ Grünberger József 27 holdnyi dohányára vett fel előleget Katz Lázártól és Kupferstein Nándortól.⁷¹ Dohánytermesztés mellett a gazdálkodók leginkább burgonya, rozs, búza, napraforgó termesztéssel, illetve kereskedelemmel foglalkoztak. Megfigyelhető tehát az izraelita gazdasági érdekek összefonódásán túl a keresztényekkel történő pénzügyi érdekkapcsolatok létrehozása. Az erre irányuló törekvés nem helyi sajátosság, hanem országos jellemző, hiszen a gazdasági kapcsolatok gyakorta felülkerekedtek a felekezetiiségen.

A vagyon települési szintű elitképző szerepe mellett meghatározta az érintkezésbe lépő személyek körét is, ahol nem szerepelt csoportrendező szempontként a felekezetiiség, mivel nagyközségiékként elkerülhetetlen volt a gazdasági szempontú összefonódás, mely leginkább a reprezentatív alkalmak során került felszínre. A társadalmi események lehetőségei voltak felekezetenküliség megjelenésének, hiszen a gazdasági és pénzügyi élet helyi izraelita közösségen belüli zártságának kivetülése sem történt meg a település társadalmi színterén. A vagyonos izraeliták rendszeres résztvevői és támogatói az egyesületi szervezésű jótékonyági rendezvényeknek. A sorra alakuló civil szervezetek, bár vallási felekezetiiséget mutatnak, (Református Jótékony Nőegylet, Újfehértói Első Dalegylet, Izraelita Nőegylet, Műkedvelő Társaság), de az általuk szervezett programok kiváló alkalmat nyújtottak a felekezetiiség nélküli érintkezéshez.

⁶⁸ MNL SZSZBML VII.156/a. 20. d.; 115. 1896.

⁶⁹ MNL SZSZBML VII.156/a. 20. d.; 91. 1896.

⁷⁰ MNL SZSZBML VII.156/a. 20. d.; 88. 1896.

⁷¹ MNL SZSZBML VII.156/a. 20. d.; 86. 1896.

Ennek egyik példája az 1900. januárjában, az izraelita nőegylet által megrendezett batyubál, ahol a meghatározó helyi és környékbeli izraeliták mellett az egyéb felekezetek földvagyonnal rendelkező tagjai is képviselték magukat (Dr. Mezőssy Béla, Nozdroviczky Jenő, Szoboszlay Imre és Albert, Nánágy Andor)⁷². – A színes társadalmi élet részét képezték a rendszeresen megrendezésre kerülő dalestélyek, tűzoltó egyleti bálók, amatőr színtársulati fellépések, melyeken való részvétel és megjelenés közszereplőkké tette a befolyással rendelkező személyeket és hozzájárultak a közöttük lévő gazdasági és egyéb személyes érdekkapcsolat (házasság) mellett a bizalmon alapuló gazdasági tevékenységek erősítéséhez. 1901-ben Tárkányi József Grünberger Józsefet, az akkori bérlőt bízta meg a Körvtvélyesnek nevezett 270 holdnyi földterületének eladására 50 holdnyi részletekben. Az eladás okául az eladósodást jelölte meg, ami nem csekély értékre rúgott: az Osztrák Központi Földhitel Banknál hatvanezer koronát, az Osztrák Központi Földhitel Banknál a fizetetlen részletek 3542 koronát, a Nyíregyházi Takarékpénztárnál a tőke 19000 koronát, Nyíregyházi Takarékpénztárnál a kamat 1000 koronát, az adóhátralék 240 koronát jelentett, összesen 83 782 korona adósságot halmozott fel. A földtulajdonos arra kérte a megbízott eladót, hogy a terület nyugati részét, melyen tanya található, ingatlanokkal együtt különítsen el saját részre 30 holdnyit, 12.000 korona értékben. Grünbergernek a tulajdonos felajánlotta ezt a földterületet, valamint a bóti szállásbeli 54–58 holdnyi földterületet 5 évi bértartásra.⁷³ A Grünberger család tagjai jelentős befolyással rendelkező személyek a település életében. Grünberger József felügyelőbizottsági tagja az 1912-re felépülő, kaszinó céljaira is szolgáló funkciót is ellátó létesítmény, melynek az építéséről 1910-ben döntött a képviselő testület. Az épületben kialakításra került 6 üzlethelyiség, 3 jégveremmel ellátott mészárszék, az újfahértói népbank, kaszinó, helyet kapott benne egy nagyterem, vendéglő, kávéház, kocsmá, 2 egyágyas és 1 egyágyas szoba, vendéglői lakás és egy gazdaköri helyiség. Az építés zökkenőmentes lebonyolítása érdekében építetű bizottságot is felállítottak, ahol Grünberger József mellett László Imre főbíró, Balogh Lajos főjegyző, dr. Mezőssy Béla, Szabó László, Aranyoss József, Nánágy János, Id. Nánágy István és Farkas András tagok is részt vettek. Látható, hogy helyi szinten a gazdasági érdekek felülkerekedtek a vallási megosztottságon, mely a források tanúsága szerint nem is jelent meg a mindennapi személyes érintkezési formákban, hiszen a gazdasági szempontok minden esetben erősebbnek bizonyultak.

⁷² Batyubál Újfahértón. *Nyírvidék*, 1900. március 25. 21. évf. 12. sz. Melléklet.

⁷³ MNL SZSZBML VII.156/a. 13. d.; 26. 1901.

ÖSSZEGZÉS

A településre érkező zsidóság döntő többsége Galícia felől érkezett, elsőséggel az északkeleti, majd keleti megyékbe. Szabolcs vármegyében és a településen történő megjelenésük egyaránt a 18. század közepére tehető. A vármegyén belüli migráció irányára a kisebb falvakból a nagyobb településekre, illetve a megyeszékhelyre (Nagykálló, majd 1876-tól Nyíregyháza) történő vándorlás és letelepedés figyelhető meg. Vallási jellemzők alapján leginkább az ortodox és a haszid jelenlét a meghatározó. A helyi zsidóság foglalkozásszerkezeti megoszlását figyelembe véve az országos adatok a mérvadók. A jelenlétük domináns a terciér szektorban, illetve az elsődleges szektoron belül a földbirtokosok és földbérlők körében. Alkalmazkodásuk a helyi gazdasági viszonyokhoz lehetővé tette, hogy a nemcsak a települési, hanem a megyei politikai és pénzügyi elit részesévé váljanak. Gazdasági súlyuknál fogva, ezen érdekek mentén, a felekezeti hovatartozás nem jelentkezett mérvadó szempontként.

Beretzky Ágnes

A lengyel és ukrán érdekek metszéspontján: Sir Lewis Namier pályaképe

A keleti szomszédunkban három éve tartó háború a figyelem középpontjába helyezte Ukrajnát. Az ukrán érdekek lengyel-zsidó származású támogatója, a versailles-i békekonferencia brit küldöttségének tagja, Lewis Namier neve bár ismerős a korszakkal foglalkozó hazai történészek számára, mindeddig nem született róla egyetlen magyar nyelvű írás sem, annak ellenére, hogy politikai tevékenységének és megnyilatkozásainak magyar vonatkozásai is vannak.¹ Jelen tanulmány ezt az űrt kívánja pótolni.

1888-at írtak, amikor egy gazdag, lengyel-zsidó földbirtokos család második gyermekeként Lewis Bernstein Namier, azaz Ludwik Bernsztajn Niemirowski meglátta a napvilágot. Henryk Sienkiewicz Nobel-díjas író mellett mind a mai napig ő az akkor Oroszországhoz tartozó, ma délkelet-lengyelországi kicsiny falu, Wola Okrzejska egyedüli híres szülőtte. Az kezdetben igen gyenge Ludwik, főleg anyja ridegségét ellensúlyozó nagynénjének köszönhetően hamar megerősödött: olyan szorossá vált a kapcsolatuk, hogy onnantól, hogy a szűk család ötszáz kilométerre délkeletre (a mai Ukrajnába) költözött, a gyermeket rémálmok kezdték gyötörni, melyek nem enyhültek akkor sem, mikor ismét nyugatabbra, Galíciába vették az irányt, ahol Ludwik hétéves korától megkezdhetette az iskolát.²

A család otthon kizárólag lengyelül beszélt; az édesapa emellett értett oroszul és németül, sőt angolul és franciául is, a gyermekeinek azonban szigorúan megtiltotta, hogy az iskolatársaktól vagy a cselédek-től akárcsak egy kicsit is megtanuljanak ukránul, mert, mint hangoztatta, „olyan nyelv nem is létezik”.³ A szülők távollétében azonban ők minderről nem vettek tudomást, sőt Ludwik más téren is szembe szállt apjával: első tanára, a marxista Edmond Weissberg hatására fokozódó gyűlölettel tekintett mind a Monarchiára, mind pedig a zsidókat és a túlnyomórészt ukrán paraszti kisebbséget elnyomó lengyel arisztokráciára. Rövidesen a Lengyel Szociáldemokrata Párthoz is csatlakozott, amelynek célja

¹ Egyedül a történetírásra gyakorolt hatása kapott eddig figyelmet. Ld. például Erős Vilmos: Az angol történetírás a huszadik században. = *Aetas*, 2012. 3.sz. 139–154.

² Namier, Julia: *Lewis Namier: A Biography*. London, 1971. (Továbbiakban: Namier, 1971.) 18.

³ Uo. 31.

a versengő nemzetek egyenlőségének megteremtése volt, alapvetően lengyel égisz alatt.⁴

A Lembergi (ma Lvivi) Egyetem jogi karán eltöltött néhány hét döntő fordulatot hozott Ludwik Niemirowski életében: saját bevallása szerint a későbbi lengyel külügyminiszter, Roman Dmowski erősen antiszemita körének fenyegetései miatt 1907-ben Angliába emigrált, ahol beiratkozott az oxfordi Balliol College modern történelem szakára.⁵ Rövidesen a brit állampolgárságot is megkapta, és hivatalosan is megváltoztatta a nevét, hogy angolosabbnak tűnjön Naymierre, amiből rövidesen Namier lett. (Német-lengyel/jiddis akcentusa azonban élete végéig megmaradt, nem kizárt, hogy szándékosan.) Iskolatársa, a később világhírű történész Arnold J. Toynbee így emlékezett: „A Balliolban Kelet-Európával kapcsolatban kortársaink többsége a felfoghatatlan tudatlanság állapotában maradt, egészen addig, amíg 1914 augusztusában a háború túl nem lépte őket [...] nem vették őt komolyan, és ezért nem ismerték fel, hogy a világa mennyire valóságos volt.”⁶

Az első világháború alatt Namier a brit hadseregben szolgált, rossz látása miatt azonban már 1915-ben leszerelték, majd a Külügyminisztérium Propagandaosztályára került. Ez idő alatt került szoros kapcsolatba a történész-publicista Robert William Seton-Watsonnal, akinek nem felejtett el köszönetet mondani a még ugyanebben az évben megjelent első önálló, *Germany and Eastern Europe [Németország és Kelet-Európa]* című kiadványában.⁷ Teljesen összhangban a kontinens nemzetállami átszervezését hirdető, mentora-vezette *New Europe*-körrel⁸, Namier az Osztrák-Magyar Monarchiával kapcsolatban kiemelte, hogy már pusztán létezése is a német imperializmust erősíti, ezért meg kell szűnnie, amit szükségképpen Európa nemzeti elv szerinti átrendezése követ majd. „Ausztia-Magyarország szétverése a jövőre nézve nagymértékben

⁴ Ng, Amy: *Nationalism and Political Liberty: Redlich, Namier, and the Crisis of Empire*. Oxford, 2004. 47–55.

⁵ Oxford sem volt azonban antiszemita felhangoktól mentes. Mindennél többet árul el a tény, hogy például az All Souls College-nak, ahová Namier is sikertelenül felvételizett, 1931-ig, Isaiah Berlinig nem volt zsidó származású ösztöndíjasa. Ld. erről Weber, Thomas: *Our Friend 'The Enemy': Elite Education in Britain and Germany Before World War I*. Stanford, 2007. 201–202. Érdekességképpen, maga Namier élete végéig nem fogadta el az antiszemita Oxford-érvet, vizsgálásaiban keresve sikertelensége okát.

⁶ Toynbee, Arnold J: *Acquaintances*, Oxford, 1967. 64.

⁷ Namier, Lewis: *Germany and Eastern Europe*, London, 1915, viii.

⁸ Namier „N” álnéven rendszeresen írt a Seton-Watson-alapította, 1916–1920 között megjelenő lapba. Seton-Watson, Hugh and Christopher: *The Making of a New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. London, 1981, 282–284.

csökkenti a háború veszélyét Kelet-Európában.” – vélekedett a szerző nem kevés derűlátással, hozzátéve, hogy az európai nemzetek szabadsága véget fog vetni mindenféle imperializmusnak [!] a kontinensen.⁹

David Lloyd George miniszterelnöki kinevezésével egyidőben, 1916 decemberében látott napvilágot Namier következő hosszabb, *The Case of Bohemia [Csehország helyzete]* című írása, melyet néhány hónap múlva önálló röpiratként is közölt. A műből megtudjuk, hogy 1620-ban a csehek „a civilizált népet valaha ért legnagyobb veszteséget szenvedték el”, ennek ellenére mégis rövidesen Európa legfejlettebbjei közé küzdötték fel magukat. 1867-ben azonban, amikor a kiegyezéssel a szlovákokat „a magyarok kegyeire bízták”, ezzel véglegesen szétszakítva a két népet [!], a Mitteleuropa áradata teljesen körülzárta a cseheket, akik ezután „a fuldoklók kétségbeesésével” hiába küzdöttek a Monarchia és Franciaország, valamint Oroszország közeledésért. Namier ennél is tovább ment, mikor hangsúlyozta, hogy a *Mitteleuropa*-terv, azaz egy, a magyarokkal, bolgárokkal és törökökkel szövetséges, németek uralta közép-európai államszövetség eszméje nemcsak az elnyomott nemzetségek szabadságvágyával áll szemben, hanem Ázsia és Egyiptom felé kacsingatva Oroszország, Franciaország és a Brit Birodalom érdekeit is veszélyezteti.¹⁰ A független Csehország létrehozása, zárta fejtegetését, tehát a német imperializmus legfőbb gátja, mely „puszta létezésével megsemmisíti az európai német-magyar hegemonia rémálmát”.¹¹

A fenti két művet a *New Europe*-kör gyakorlatilag bármely tagja írhatta volna, Namier azonban különbözött elvbarátaitól abban, hogy az elnyomott kis nemzetek függetlensége melletti kiállását alapvetően nem a nagymúltú Gladstone-i liberális meggyőződésből eredeztette, hanem szocialista nézetei diktálták: úgy vélte, hogy a meglévő dinasztikus, többnemzetiségű államok felbomlasztására egy igazságosabb társadalmi rend létrehozása miatt van elsősorban szükség.¹² Sőt, nézetei a háború alatt tovább radikalizálódtak, Namier az oroszországi bolsevik hatalomátvételt a *New Europe* hasábjain ünnepelte: „Az evolúció a forradalom után következik; célja, hogy fokozatosan megszüntesse az életképtelen né vált képződményeket.”¹³

⁹ Namier Lewis: *Germany and Eastern Europe*. London, 1915. 125–128.

¹⁰ Namier, Lewis: *The Case of Bohemia*. London, 1917. (Továbbiakban: Namier, 1917.) 4–7.

¹¹ Uo. 10.

¹² Mg, Amy: A Portrait of Sir Lewis Namier as a Young Socialist. = *Journal of Contemporary History*, 2005. 4. sz. 626.

¹³ Namier, Lewis: Trotsky. = *The New Europe*, 1918. 6. sz. 9.

Namier befolyása és érveinek súlya nagyban megnőtt, amikor 1918 áprilisában a Külügyminisztériumon belül a James Headlam-Morley-vezette Politikai Hírszerzési Osztályba került, ahol többek között Reginald és Allen Leeper, Alfred Zimmern, valamint Arnold Toynbee közvetlen munkatársa lett. A létrehozandó önálló Lengyelország mellett, Seton-Watson távozásával, rövidesen az Ausztriával kapcsolatos feladatokat is rábízták. Headlam-Morley pedig hangsúlyozta, hogy bár „nagy tudással és komoly képességekkel rendelkezik”, „ismét csak nem lehet az elfogulatlanságában maradéktalanul megbízni”.¹⁴ Önmagát az ukránkérdés egyetlen brit szakértőjeként feltüntetve, Namier ekkortól kezdte a sajtóban védelmezni a kelet-galíciai ukránok (és zsidók) jogát a Népszövetség védelme alatt álló autonóm (ukrán) államhoz; szót emelt a „túlterjeszkedő”, „imperialista” lengyelek támogatása ellen, akik a nemlengyel népek által többségben lakott keleti határvidéket is követelték. Írásaiban a domináns lengyeleket általában a magyarokhoz hasonlította, akik, szerinte bár nem igazán szívlelik a németeket, mégiscsak velük tartanak, hogy kisebbségeiket uralni tudják. Régi ellenfelével, a nemzeti-ségek asszimilációját hirdető Dmowskival vitába szállva pedig az ukrán nemzeti öntudat erőteljes mivoltát hangsúlyozta, kiemelve, hogy meg kell adni nekik az esélyt, hogy „urak legyenek a saját otthonukban”.¹⁵ A felbőszült Dmowski erre a brit katonai hírszerzésnek állítólagos bizonyítékokat juttatott el arról, hogy Namier valójában Németországnak és Ausztriának kémkedik, azonban a Headlam-Morley-vezette Politikai Hírszerzési Osztály kiállt munkatársuk mellett, sőt támogatásuk megvonását helyezték kilátásba a lengyel akció folytatása esetén.¹⁶

Az anyai ágon magyar származású Leo Amery, aki 1916-tól David Lloyd George miniszterelnök parlamenti államtitkára és egyben bizalmasa volt, 1918. október 20-án kelt memorandumában hangsúlyozta, hogy a győzelem megszerzése után a cél a tartós rendezés, és ehhez hosszú távú politikát kell folytatni. Azt javasolta, hogy a kis nemzetek várható gazdasági-politikai konfliktusait elkerülendő, egy vagy több közép-európai föderációt, ún. „nemzetek feletti szuperállamokat” kellene létrehozni. A háború azonban hirtelen fordulatot vett: az Antant győzelmével az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott, a hatalom Prágában és

¹⁴ Headlam-Morley, James: Note on the Austrian Treaty. Idézi: Lojkó, Miklós (szerk.): *British Policy on Hungary 1918–1919: A Documentary Sourcebook*. London, 1995. 363.

¹⁵ Rusin, Bartłomiej: Lewis Namier, the Curzon Line, and the Shaping of Poland's Eastern Frontier after World War. = *Studies into the History of Russia and East-Central Europe*, 2013. 1. 12–13.

¹⁶ Namier, 1971. 128–129.

Zágrábban is a nemzeti tanácsok kezébe került. Amikor tehát a memorandumot a brit külügyminisztériumban a magát pártatlannak beállító Lewis Namier november közepén véleményezte, jóval könnyebben tudta semlegesíteni a távlatokban gondolkodó Amery-t: közép-európai föderációról álmodozni, vélekedett, nemcsak „szükségszerűtlen”, de „célszerűtlen” is, főleg, mert az nem képezne ellensúlyt Németországgal szemben. Namier biztos volt abban, hogy a leendő határok az eddigiek-nél „észszerűbbek” lesznek, annak ellenére, hogy a stratégiai és gazdasági megfontolások néhány helyen felülírják majd a nemzetiségi elvet. Eközben figyelmen kívül hagyta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia területén a kevert, egymást átfedő nemzeti közösségek között gyakran nem lehetett korrekt etnikai határokat húzni. Bár rámutatott arra a kettősségre, miszerint a csehek maguknak történelmi (egyben stratégiai) határokat igényeltek, míg a szlovákokat etnikai alapon tervezték bekebelezni, egyetlen szót sem ejtett a magyar–szlovák határ ügyéről, a magyarok lakta területekre támasztott, cseh (és szlovák), sok esetben teljességgel abszurd igényről már nem is beszélve. „Az önrendelkezés zűrzavarhoz és rivalizáláshoz vezet, ami elkerülhetetlen”, ismerte be, ám „a Nemzetek Szövetsége sokat tehet majd azért, hogy lokalizálja a veszélyt és stabilizálja a helyzetet”, zárta írását ismét csak meglehetősen derűlátással.¹⁷

Az 1919 januárjában megnyíló békekonferencia Namier életének újabb fontos állomását jelentette: a brit békeküldöttség tagjaként eddigi főnöke, a kisebbségvédelmi szerződéseket kidolgozó James Headlam-Morley közeli munkatársa lett, (aki azonban nem osztotta Namier ekkorra már mindent átható lengyelellenességét); sőt, új hazája a Lengyelország leendő határait megállapító bizottságba is delegálta. Namier Párizsban elsősorban az ukrán kelet-galíciai területi igények győztes hatalmak általi elismerésén munkálkodott, ami konkrétan területi autonómiát jelentett volna népszövetségi garanciával mindaddig, amíg a hovatartozást eldöntő népszavazást le nem bonyolítják¹⁸; írásaiban folyamatosan bí-

¹⁷ Public Record Office London, Foreign Office 371/3136. Idézi: Jeszenszky Géza: Egy előrelátó angol javaslat Közép-Európa föderatív rendezésére – Leo Amery memoranduma, 1918. október 20. = *XX. századi történelmi források*, 2017. 6.

¹⁸ Hunczak, Taras: Sir Lewis Namier And The Struggle For Eastern Galicia, 1918–1920. = *Harvard Ukrainian Studies*, 1977. 2. sz. 205–206. A korabeli és a térségbeli területi autonómiák kérdéséről: Macartney, C. A.: *Ruthenia: A Problem of the Future*. 27th February 1936. Royal Institute of International Affairs (RIIA), Chatham House, London. Library of RIIA, 8/399. pp. 16+11. Magyar nyelven közli: Barta Róbert: *A magyarság vonzásában. Válogatás Carlile Aylmer Macartney írásaiból és beszédeiből*. Debrecen, 2021. 122–139.

rálta a lengyel küldöttséget, főleg a történelmi érvek elsőbbségét hirdető „imperialista” tevékenységük miatt. Talán nem meglepő, hogy hamarosan a lengyel állam egyik legnagyobb ellenségének kiáltották ki. Azt is felrötták neki, hogy ő változtatta meg a Lengyelország keleti határára vonatkozó brit javaslatot – a „Curzon-vonalat” – Lviv (lengyelül Lwów) városát és környékét a keleti oldalon hagyva úgy, hogy a térségben élő lengyelek számát kétmillió helyett hat-hétszázézer főben határozta meg.¹⁹ Mindez kísértetiesen hasonlított kollégája, a románszakértő Allen Leeper Erdély nemzetiségi összetételével kapcsolatos torzításaira, ott éppen a magyarság kárára.²⁰ A józanabb Headlam-Morley 1919 júniusában levélben figyelmeztette Namiert: „Nem tudok azonosulni azzal az állásponttal, hogy az a helyes, ha a lengyeleket úgy elégítjük ki, hogy többet adunk nekik, mint amennyi jogosan járna a nyugati határaikon, hogy enyhítsük a keleti feszültséget [...] úgy érzem, végzetes dolog lenne többet adni a lengyeleknek, mint amennyit joggal követelhetnek Németország rovására; Szerintem Németország fontosabb, mint a fehér-oroszok [vagy az ukránok].”²¹

Ugyancsak szemben állt a lengyelek érdekeivel Namier azon érvelése, miszerint a cseh állam életképességének biztosítása érdekében a Teschen környéki szénmezőkhöz való hozzáférés fontosabb, mint a térség etnikai összetétele, amely a területre vonatkozó lengyel követelések alapját képezte. A Kelet-Közép Európa kisállami átalakításának híveire jellemző kettős mérce alkalmazása tehát Namiert sem kerülte el: javaslataiból, írásaiból nyilvánvaló, hogy a nemzeti önrendelkezés jogát ő sem terjesztette ki az első világháborúban vesztes népekre, a németekre vagy a magyarokra, sőt, jórészt személyes indíttatásból, olykor még a lengyelekre sem! Mindezt a „földrajzi igazságossággal” magyarázta, mely fogalmat sem ekkor, sem később nem pontosította.²²

Elsősorban a francia és amerikai támogatásnak, valamint a bolsevizmus terjedésétől való félelemnek köszönhetően azonban Lengyelország végül Versailles egyik nyerteseként ünnepelhetett: az 1919. június 28-án aláírt békeszerződés értelmében, egy-két kivételtől eltekintve, a törté-

¹⁹ Eberhardt, Piotr: The Curzon Line as the Eastern Boundary of Poland: The Origins and the Political Background. = *Geographia Polonica*, 2012. 1. sz. 5–21.

²⁰ Papers of Allen Leeper (LEEP), 1/3, Allen Leeper naplóbejegyzése, 1920. március 8.

²¹ Headlam-Morley Namierhez, 1919. június 11. Idézi: Headlam-Morley, James: *A Memoir of the Paris Peace Conference 1919*. London, 1972. 141–142.

²² Namier Headlam-Morley-nak, 1919, február 1. Idézi: Otte, T. G.: “The System of Odd and Even Numbers”: Lewis Namier the Diplomatic Historian.” = *Diplomacy and Statecraft*, 2021. 2. sz. 351–374. https://research-portal.uea.ac.uk/files/188819754/Accepted_Manuscript.pdf– 2024. november. 15.

nelmi Nagy-Lengyelország szinte teljes egészében lengyel fennhatóság alá került, jelentős ukrán, belorusz, litván, zsidó és német kisebbséggel együtt. Namier ukránbarát erőfeszítései tehát nem vezettek eredményre, pedig még a június elején a saját családját ért atrocitásokat is közel egy hónapig igyekezett elhallgatni: az ukrán hadsereg visszavonuló katonái ugyanis feldúlták szüleinek kelet-galíciai (Koshilovtsi) családi gazdaságát, kirabolták a házukat, deportálták az édesanyját és testvérét, valamint megölték a birtok intézőjét.²³ A családtagok végül Pilsudski [!] közbenjárásának köszönhetően épségben visszatértek, Namier hozzáállása pedig mit sem változott, sőt egyik jelentésében így összegezte az eseményeket:

Az ukránok mindent megtettek, hogy tető alá hozzanak egy megfelelő kormányt. Ám egy parasztnemzettől, amelyet évszázados elnyomás terhel és az életéért küzd a földbirtokosok és az idegen hatalom ellen, nem várható el, hogy emberfeletti önuralomra tegyen szert. Apám mindig is a lengyel oldalon állt, köztudottan szoros kapcsolatban a lengyel nemesiséggel. A kegyetlen megtorlások e hulláma aligha tudta őt elkerülni [...] Minden személyes veszteségem és aggodalmam ellenére hangsúlyozom, hogy az ukránoknak igen komoly múltbeli sérelmeik vannak.²⁴

A békeszerződés utáni időszak sok küzdelmet hozott Namier életébe: felesége elhagyta, apja pedig, némileg érthetően, kitagadta őt az örökségből. Anyagi nehézségeit Headlam-Morley gyermekeinek tartott magánórái után kapott jövedelme enyhítette; egykori főnöke egy 1925-ben írt levelében is így fogalmazott: „Amikor [Kelet-Közép-Európát illetően] nehézségeim támadnak, mindig Önhöz fordulok, különösen, ha olyan ügyről van szó, amelyben a gazdasági és politikai dolgok kölcsönhatásban vannak.”²⁵

A tanítás mellett Namier elsősorban történészként tevékenykedett. 1929-ben jelent meg *a Structure of Politics at the Accession of George III [A politika természete III. György trónralépésekor]*, valamint az egy évre rá az *England in the Age of the American Revolution [Anglia az amerikai forradalom korában]*. E művek megdöntötték többek között azt az addigi széles körben elterjedt nézetet III. György politikai tevékenységéről és jelleméről, (ti., hogy beszámíthatatlansága okozta többek

²³ Rusin, Bartłomiej: Lewis Namier, the Curzon Line, and the Shaping of Poland's Eastern Frontier after World War. = *Studies into the History of Russia and East-Central Europe*, 2013. 1. sz. 15.

²⁴ Namier, 1971. 144.

²⁵ Headlam-Morley Lewis Namierhez, 1925. február 9. Idézi: Otte, T. G.: “The System of Odd and Even Numbers”, 4.

között az észak-amerikai gyarmatok elvesztését); egyben forradalmasították a 18. századi történetírást az ún. kollektív biográfiának nevezett kutatási eljárással, amely egy-egy elitcsoport származási és egyéb fontos azonosító jegyeinek az elemzése után vont le lényeges társadalom- és politikatörténeti következtetéseket. A kötetek komoly visszhangot váltottak ki, szerzőjük pedig egycsapásra „új tényezővé” vált a brit történészek körében.²⁶

Namier az első világháború óta rokonszenvezett a cionizmussal, 1929–1931 között a Zsidó Ügynökség politikai titkáraként dolgozott Palesztinában, mint az 1948-ban megalakuló Izrael leendő első miniszterelnöke, Chaim Weizmann közeli munkatársa. Weizmann azonban megszakította vele a kapcsolatot miután, hogy elvehesse a mélyen hívő Julia Michaelovna Kazarina orosz írónőt, Namier áttért az anglikán hitre. „Tisztán zsidó származását” azonban élete végéig hangsúlyozta, helyreigazítva minden olyan véleményt, mely családi háttere miatt őt a lengyel nemességhez kötötte.²⁷

A harmincas évek végén Namier Neville Chamberlain miniszterelnök Németország megbékítésére irányuló politikájának heves kritikusa lett, a müncheni egyezményt pedig, Seton-Watsonnal együtt, mereven elutasította. Németgyűlölete széles körben ismert volt. „Nem volt szükség sem 1914-re, sem 1933-ra, sem 1939-re ahhoz, hogy megtanuljam az igazságot a németekről. Már jóval a legutóbbi háború előtt halálos fenyegetésnek tartottam őket Európára és a civilizációra nézve” – írta 1942-ben.²⁸

A hidegháború tetőfokán, 1952-ben, lovaggá ütötték. a brit tudományos és szellemi életben óriási tekintélynek örvendett, olyannyira, hogy történész kollégái közül jó páran azért is nevezték hazájukat civilizáltnak, mert Namiert egykor befogadta. (Az elismerésnek azonban még akkoriban is megvoltak a határai: az oxfordi modern történelem regius professzora-pozíciót például soha nem tölthette be.) Az antiszemita felhangokról azonban Namier továbbra sem vett tudomást, miközben, fiatalabb énjével szembe fordulva, rendszeresen hitet tett a konzervativizmus ideológiája mellett és élete végéig csodálta az angol arisz-

²⁶ Colley, Linda: *Namier*. New York, 1989. 13.

²⁷ Hayton, David: *Conservative Revolutionary: The Lives of Lewis Namier*. Manchester, 2019. 51.

²⁸ Wrigley, Chris: *A. J. P. Taylor, Radical Historian of Europe*. London, 2006. 70. Namier már első művében is hangot adott lesújtó véleményének: „A militarizmus a német nemzet hitvallása, és bármilyen vereséget túl fog élni.” Namier: *Germany and Eastern Europe*, xv.

tokráciát, (közben támogatásáról biztosítva a baloldali A. J. P. Taylort.) Az amerikai történész, Charles Ritcheson találóan jegyezte meg, hogy ezek az életmű-szilánkok annyira különbözőek, hogy „kudarcba fullad minden kísérlet arra, hogy koherens egésszé formálják őket. Ez még magának Namiernak sem sikerült.”²⁹

A brit történelemre gyakorolt hatalmas hatása miatt talán a legnagyobb méltatás halála után tizenhat évvel, 1976-ban érte Namiert, amikor az Oxford English Dictionary kiegészítése már tényként kezelte, hogy a „to namierize” ige, a „namierian” melléknév és a „namierization” főnév az angol nyelv szerves részévé vált. A 2014-óta radikális emlékezetpolitikai fordulatot vett Ukrajna elismerése azonban még várat magára; a közel száz, 2022-ben átnevezett kijevi utca egyike sem viseli az ukránok sorsát egykor szívében viselő brit történész nevét.

---

²⁹ Charles R. Ritcheson: Namier, Julia: *Lewis Namier: A Biography*. (Recenzió) = *The William and Mary Quarterly*. 1973. 1. 175.

Zilahi-Sebess Ágnes

A Nemzetek Szövetsége konfliktuskezelésének sikerei és kudarcai (1920–1939)

BEVEZETÉS

A Népszövetség, vagy ahogyan hivatalosan nevezik, a Nemzetek Szövetsége¹ a modernkori történelem egyik kulcsfontosságú mérföldköve. Ez az első olyan nemzetközi szervezet, amely nem egy másik ország ellen létrejött politikai csoportosulás volt, és amelyhez a világ minden tájáról csatlakoztak államok. Ezt a nagyszabású összefogást egy minden eddiginél pusztítóbb háború kitörése szorgalmazta, azzal a céllal, hogy ne forduljon elő semmilyen hasonló fegyveres konfliktus a jövőben. A Nemzetek Szövetségének feladata tehát, hogy az örökbéke zászlóvivője legyen. Ezzel szemben azonban azok a konkrét eszközök, amelyekkel az új világrendet szabályozni akarták, valamiképpen éppen az ellenkező hatást váltották ki.

A két világháború közötti időszak nem volt konfliktusmentes. Ezekből a legtöbb vita alapját vagy maguk az I. világháborút lezáró békeszerződések okozták, vagy a Nemzetek Szövetségének kettős értelmű szabályai, illetve sokszor éppen ezeknek a szabályoknak a hiánya. A konfliktusok pedig nem egyszer komoly fegyveres összetűzésekbe torkollottak és a szervezet tagállamainak ezeket kellett megoldania, szem előtt tartva a Nemzetek Szövetsége alapmottóját.

Jelen tanulmányomban tehát arra keresem a választ, hogy ez a saját korát bizonyosan meghaladó nemzetközi szervezet mennyire volt hatékony és működőképes a konfliktuskezelések terén, valamint, hogy sikerült-e helytállnia a Nemzetek Szövetségének, mint békefenntartó világszervezet. Elsősorban ismertetni szeretném a Nemzetek Szövetsége megalakulásának közvetlen előzményét, körülményeit és működésének alapvető szabályait. Majd ebből kiindulva bemutatom a legismertebb és legjelentősebb, a szervezet elé került nemzetközi vitákat a két világháború közti időszakból. Ezen belül értékelni fogom a Nemzetek Szövetségének konfliktuskezelési sikerességét, kitérve arra, hogy vajon hosszútávon megoldotta-e a fennálló problémát, a kiszabott intézkedései inkább kudarcba fulladtak, vagy esetleg a passzivitása következtében tovább eszkalálódtak az események az érintett országokban és a nemzetközi porondon. Végül

¹ Nemzetek Szövetsége (League of Nations, Société des Nations) 1920–1946.

kitérek három olyan eseményre is, amik a Nemzetek Szövetsége égiszen kívül történtek, de mégis nagy hatással voltak az akkori nemzetközi viszonyokra és a szervezet hatékonyságának megítélésére.

A Nemzetek Szövetsége megalapítása alapjaiban véve változtatta meg a transznacionális politikát saját korában és egyben meghatározta a nemzetközi kapcsolatok irányvonalát is. Így, mint az Egyesült Nemzetek Szervezetének jogelődjé, egy olyan alapot teremtett, aminek a hibáiból tanulva egy sokkal ütőképesebb, hatékonyabb és stabilabb szervezet alapokmányát írhatták alá az alapító tagállamok képviselői 1945-ben.

AZ I. VILÁGHÁBORÚ HATÁSA

Az 1914. július 28-án kirobbant háborút egy csendes és fejlődésben gazdag időszak előzte meg. De a boldog békeidőknek nevezett évtizedek alatt is már csaknem érezni lehetett a forrongó világpolitikai törekvéseket. Az versailles-i palota tükörtermében újonnan egyesült Németország ki akarta venni a részét a gyarmatosításból, Franciaország célja lett revansot venni a Német Birodalmon, Nagy-Britannia minden lehetséges politikai manőverrel próbált ügyelni az addigi európai status quo és a gyarmatbirodalmának fenntartására és az Orosz és az Oszmán Birodalom balkáni rivalizálásába később beszállt az Osztrák-Magyar Monarchia is. Mindemellett a nagyhatalmi szövetségi rendszerek és csoportosulások ebben az időszakban kezdtek kialakulni szerződés-kötések révén.

Minden ilyen politikai lépés előrevetítette, hogy a már béke nem sokáig fog fennállni és egy esetleges fegyveres konfliktus esedékes lesz, ami már nem csak regionális szinten fog dűlni.² Végűl a fent említett események következményeképpen, fel is robbant a balkáni puszkaporos hordó, egy minden eddiginél kiterjedtebb és destruktívabb háborút okozva, ami sok szempontból egy korszak végét jelentette. Megszűletőben volt egy új rendszer, ami azonnal éreztette a hatását az addig ismert status quo felbomlasztásával. A háború végén tehát a régi európai és összességében a világrend is végérvényesen átalakulni látszott és ezt az új rendet a győztesek, az Antant hatalmak diktálták. Ez alapján a fegyverletétel utáni hatalmi állapot a következőképpen alakult.

A tengeren túlon, a történelme során az Amerikai Egyesűlt Államok először nagyhatalmi státuszt szerzett és stabilan kilépett a nemzetközi politikai színtérre, minden gazdasági és katonai erejével együtt. Ezzel belszólása lett a háború utáni európai viszonyok rendezésébe is és az amerikai törekvések hozzájárultak a Nemzetek Szövetsége és a békerendszer

² Blahó András–Prandler Árpád (szerk.): *Nemzetközi szervezetek és intézmények*. Bp., 2014.

viszonylagos megalapozásához is.³ Ezzel együtt Ázsiában és Afrikában a vesztes európai gyarmattartó államok és az Oszmán Birodalom szétesése miatt felborult az addigi hatalmi állapot, és területek szabadultak fel újraelosztásra.⁴

A legdrasztikusabb változást az Európán belüli status quo átalakítása jelentette. A békeszerződések következményeként új országok születtek és nemzetek kapták vissza függetlenségüket. Emellett ezeréves államalakulatok tűntek el, vagy lettek területeiktől elszakítva, így teljes mértékben átlettek rajzolva a térképek. Ezeknek a változtatásoknak a hangoztatott célja elsősorban az I. világháború által hátrahagyott pusztítás helyrehozatala és a jövőbeli fegyveres konfliktusok megfékezése volt. De ezek az intézkedések nem a várt stabilitást hozták a kontinensre, hanem éppen ellenkezőleg, újabb, nemzeti szintű sérelmek kerültek a felszínre. A több szempontból is igazságtalannak és méltánytalannak tartott békerendszer volt az egyik fő oka annak, hogy a rend ilyesfajta újbóli létrehozása nehézkes és végső soron kikényszerített volt. Az elképzelések szerint ebben az új rendben nincs többé helye a háborúnak és a béke megőrzése a legfontosabb cél egy a jog és törvények által irányított nemzetek közötti szövetségben. Így kérdés lett az, hogy vajon mit hoz ez az ellentmondásos jövőkép Európának és a modern világ nemzeteinek.

A WILSONI TERVEK ÉS A PÁRIZS KÖRNYÉKI BÉKÉK

Az 1918. november 11-ig tartó I. világháborút a Párizs környéki békék zárták le 1919 és 1923 között. Németország a versailles-i, Ausztria a saint-germaini, Bulgária neuilly-i, Magyarország a trianoni és Törökország a sèvres-i (majd lausanne-i) békeszerződéseket írták alá, amelyek mind ugyanazokat a támpontokat követik.⁵ A Mindegyikben kitértek a fegyveres erők kérdésére, miszerint drasztikusan lecsökkentették a vesztes fél hadseregének létszámát úgy, hogy még önvédelemre sem lehetett alkalmas és a modern harcászati eszközöktől, sőt teljes fegyvernemektől is megfosztották az érintett államokat. Másik alapvető pont az irreálisan magas összegű jóvátételek megfizetése, és ezen kívül még jelentős területvesztésekkel is számolniuk kellett.⁶ A vesztes országok ezáltal minden tekintetben méltánytalannak érezték a békeszerződések által kiszabott intézkedéseket.

³ Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. Bp., 1994. (Továbbiakban: Diószegi, 1994.) 263.

⁴ Diószegi, 1994. 264.

⁵ Diószegi, 1994. 279–280.

⁶ *The Versailles Treaty Original Text*, 1919. Online: <https://avalon.law.yale.edu/imt/parti.asp> – 2024. november 11.; Bank Barbara–Kovács Attila Zoltán (szerk.): *Trianon*.

Az I. világháború azonban nemcsak a vesztes, de a győztes felet is kritikusan érintette. Az antant hatalmak közül – a cári Oroszországot nem számítva – a két kulcsfontosságú hadviselő fél Franciaország és Nagy-Britannia volt és ezen országok összesen több mint kétmillió katonai embervesztéssel zárták a háborút.⁷ Ezzel összefüggésben gazdasági szempontból is hatalmas visszaesés történt, 1913-1919 között a brit gazdaság mindössze 1% növekedést tudott mutatni, míg a francia 25%-os esést produkált.⁸ Az államfők látva, hogy egy győztes háború is ilyen mértékű kárt tud okozni országaiknak, a saját irányelveik alapján létre akartak hozni egy olyan rendszert, ahol a legkevesebb veszteséggel lehet kezelni az államok közötti felmerülő konfliktusokat. Az USA akkori elnökének, Woodrow Wilsonnak a 14 pontja jó alapot szolgáltatott ehhez, amit be lehetett építeni a fent említett békeszerződések tartalmába is.⁹

Ha közvetetten is, de emellett a wilsoni 14 pont nagyban hozzájárult a háború gyors befejezéséhez és a fegyverszünet mihamarabbi aláírásához. Ezen kívül, a 14 pont eredetileg egy válaszreakció volt Lenin *Dekrétum a békéről* című írására, amelyben a szovjet-orosz bolsevik forradalmi vezető szintén egy európai béketervezettel állt elő. Ez a béketervezet is egy jövőképet rajzolt elő, de a munkásmozgalmak és az internacionálé égisze alatt.¹⁰ De már az orosz kommunista rendszer kiépülésének elején is érezték más nemzetek, főleg az USA, hogy egy Lenin által kidolgozott béke problémát jelenthet a jövőben. Ennek is a hatására született meg Wilson 14 pontja, ami egy idealista béketervezet volt, amely nem lehetetleníti el a vesztes felet és a fókusz inkább a rend stabilizálásán és az országok talpra állításán van semmint, hogy a megtorlason.¹¹

Wilson a 14 pontban az alábbi elképzeléseit fogalmazta meg: a titkos diplomácia felszámolása; a tengeri hajózás és nemzetközi kereskedelem szabadsága; fegyverkezési korlátozások; gyarmatok ügyei; nemzeti önren-

---

A diktátum teljes szövege, Bp., 2022.

⁷ Online: <https://www.statista.com/statistics/1208625/first-world-war-fatalities-per-country/> - 2025. február 25.

⁸ Online: <https://www.statista.com/statistics/1073244/change-gdp-western-europe-wwi-1913-1919/> - 2025. február 25.

⁹ Mengele, 1927. 30.

¹⁰ Wilson, Woodrow: *Fourteen points. United States declaration*. United States Congress, 1918. Online: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp – 2024. február 17.

¹¹ Diószegi István: *Nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939*. Bp., 1993. (Továbbiakban: Diószegi, 1993.) 16.

delkezési jog és egyéb rendelkezések európai államalakulatok létrehozásáról és területmódosításokról; nemzetek általános összefogása.¹²

Ezek a pontok azonban olyan feltételeket szabtak, amik túl idealistának hatottak az I. világháború által okozott hatalmas pusztításokhoz képest, amit az USA nem tudott reálisan felmérni, hiszen az ő területükön nem történtek közvetlen harci cselekmények. Mindennek tetejében egy belpolitikai döntés következtében az USA kihátrált a háború befejeztével az európai ügyekből és a német békén kívül a többit nem is ratifikálták.¹³ Ezután az Egyesült Államok izolálta magát külpolitikailag és csak a saját belügyeivel kezdett foglalkozni, protekcionista politikát folytatva, így valójában nem voltak érdemi támogatói Wilson 14 pontjának Európában a győztesek között.

Ez ellen a béketervezet ellen, főleg a franciák léptek fel markánsan, arra hivatkozva, hogy az ő területeiken folytak a harcok nagy része és emiatt az Antant legnagyobb veszteségeit is a franciák szenvedték el. Ezért végül a többi győztes belátása alapján az ő akaratuk érvényesült a legfőképpen.¹⁴ Végső soron tehát a wilsoni elvek nem kerültek közvetlenül alkalmazásra a békekötések során.¹⁵ De a 14., azaz az utolsó pont mégis minden vesztes féllel kötött békeszerződésbe belefoglaltatott, ami a Nemzetek Szövetsége alapokmánya volt, és amit kötelező jelleggel aláírtak a békedelegációkkal, bár ez nem jelentette automatikus felvételüket a szervezetbe, arra külön kérelmet kellett benyújtaniuk.¹⁶

A NEMZETEK SZÖVETSÉGE

A Nemzetek Szövetsége egy nemzetközi szervezet volt, amelynek céljául alapítói azt jelölték ki, hogy összefogja a világ országait és együttműködésre sarkallja őket annak érdekében, hogy megakadályozzák a jövőbeni háborúkat, és inkább diplomáciai és jogi úton rendezzék a tagállamok az ellentéteiket egymással.¹⁷ A szervezet létrehozásának ötletadója Woodrow Wilson amerikai elnök volt, a 14 pont kihirdetését követően végül 1919. január 18-án kezdeményezte a békekonferencián a megalapítását.¹⁸

A Nemzetek Szövetsége hivatalosan a működését 1920. január 10-én kezdte meg genfi székhellyel és négy alapító, illetve állandó

¹² Wilson, 1918.

¹³ Dr. Balogh Arthúr: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege. = *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 1940. 119. sz. (Továbbiakban: Balogh, 1940.) 11.

¹⁴ Diószegi, 1993.

¹⁵ Mengele, 1927. 29.

¹⁶ Balogh, 1940. 3.

¹⁷ Wilson, 1918.

¹⁸ Balogh, 1940. 4.

tagállammal: Nagy-Britanniával, Franciaországgal, Olaszországgal és a Távol-Kelet képviselőjével, Japánnal.¹⁹ Itt már rögtön látszik az egyik legnagyobb probléma és az első ok is, ami, ha nem is közvetlenül, de a Nemzetek Szövetségének aktív éveit végigkísérte. Ez pedig az Egyesült Államok hiánya. Mivel annak ellenére, hogy a szervezet létrehozásának a szükségességét az éppen hatalmon lévő amerikai elnök vetette fel, sőt még a legelső közgyűlést is Wilson hívta össze 1920. november 15-én, a Nemzetek Szövetségének a kidolgozott egységokmánya elég súlyosan szembe ment az ország alkotmányával, ezért nem is csatlakoztak és nem is ratifikálták azt. Az USA alkotmánya szerint a biztonságos élethez és a szabadág megőrzésének alapvető jogához hozzátartozik a szabad fegyverkezés és védekezés, amit semmilyen külső szerv nem korlátozhat.²⁰ Az Egyesült Államok távolmaradása a nemzetközi ügyektől nemcsak a Nemzetek Szövetséget érintette, hanem a Párizs környéki békekötéseket is. Ennélfogva az egyik ok, amittől a háború utáni békerendszer képlékenysége fakad az az, hogy a legbefolyásosabb és a legerősebb győztes hatalom a feltételek kedvezőtlenége és a béke másfajta, nem amerikai elgondolások alapján való megvalósítása miatt kihátrált belőle.²¹ 1918 után az országok vezetőiben megfogalmazódott az az idealista gondolat, hogy meg lehetne előzni a jövőben a háborús pusztítást és minden kockázatos ellenétet és vitát egy olyan szervezettel, aminek alapvető célja a békés konfliktusmegoldás. Azonban a problémakezelés mechanizmusa csaknem semmissé tette ezeket a motivációkat.

Minden, a szervezettel kapcsolatos ügyletet, legyen az, az intézményrendszerének felépítése és hatáskörei, a tagállamok jogai vagy az ülésekkel kapcsolatos előírások a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmánya jegyez le és szabályoz.²² Ez alapján a Nemzetek Szövetsége a következőképpen épült fel. Az egyik szerve a Közgyűlés volt, ami a legkiterjedtebb hatáskörrel rendelkezett. A Közgyűlésnek minden, a szervezetbe felvételt nyert állam automatikusan a tagja lett és egyenjogú feleknek számítottak az ország külpolitikai hatalmától és területének méretétől függetlenül.²³ A hangsúly itt a belépés utánra vonatkozik, hiszen nem minden érintett állam lett azonnal a Nemzetek Szövetségének tagállama 1920-ban. A győztes országok mint alapítók – kivéve az USA – és a semlegesek

¹⁹ Mengele, 1927. 46.

²⁰ Article I, Section 8 of the U.S. Constitution. Online: <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm> – 2025. február. 25

²¹ Mengele, 1927. 31.

²² Balogh, 1940. 5.

²³ Mengele, 1927. 57.

azonnali felvételt nyertek.²⁴ A vesztes országoknak azonban külön kérényezni kellett a felvételüket és a tagok egyhangú beleegyezésével lehetett belépniük a szervezetbe, annak ellenére, hogy az általuk aláírt békeszerződésekben az 1. cikkely egységesen a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmánya volt.²⁵ Ez alapján Magyarország viszonylag hamar, már 1922-ben, ellenben Németország csak 1926-ban csatlakozott.²⁶ Ez egyértelműen hátrányt jelentett ezeknek az országoknak és diszkriminatív jelentőséggel bírt. A belépésükig nem voltak képviselve a nemzetközi politikai színtéren és nem volt beleszólásuk a tárgyalat ügyekbe sem. A Közgyűlés minden évben, előre bejelentett napirendi pontok alapján hivatalosan ülésezett és szavazásnál minden tagnak egyenértékű volt a szavazata.²⁷ Kiterjedt munkájának ellenére a Közgyűlést mégsem lehetett a szervezet legfőbb szervének nevezni.

A másik hasonló hatáskörökkel bíró testület a Tanács volt, ami sok szempontból nagyon ellentmondásos szabályok szerint működött. Elsősorban főleg azért, mert nem minden tagállam képviseltette magát a Tanács ülésein.²⁸ Voltak állandó tagjai – a kezdetekben csak négy állam, ide tartozott Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Japán – illetve egy bizonyos időszakra beválasztott tagjai, de még így sem mondható el, hogy minden tagállam érdekeit képviselte a döntésekkel.²⁹ Például Magyarország sosem volt még csak időszakos tanács tag sem, míg a Kisantant országainak képviselői közül többen voltak ilyen tisztségben.³⁰ Továbbá a Tanács rendelkezett egy esetleges katonai beavatkozás kezdeményezésének jogával, ami szintén tanácsi túlsúlyt eredményezett a mindenkit képviselő Közgyűléssel szemben.³¹ A Tanács tulajdonképpen egy legális fóruma volt a nagyhatalmaknak, ahol döntéseiket keresztül tudták vinni, és mivel a Közgyűlésben is képviseltették magukat ezek az országok, ott is megszavazhatták – hacsak nem egyhangú döntés kellett az adott üggyhöz – a javaslatukat.

Emellett a Nemzetek Szövetségébe nemcsak szuverén államok kérhették a felvételüket, hanem gyarmatok és domíniumok is. Így lett Nagy-Britanniának hat szavazata a Közgyűlésben, ahol természetesen a

²⁴ Balogh, 1940. 10.

²⁵ Mengele, 1927. 72–73.

²⁶ Mengele, 1927. 107.

²⁷ Mengele, 1927. 116–120.

²⁸ Balogh, 1940. 12.

²⁹ Mengele, 1927. 123.

³⁰ Mengele, 1927. 125–128.

³¹ Mengele, 1927. 270.

domíniumok mindig az anyaországgal azonosan szavaztak.³²Tehát a két fő szerv közötti viszony elméletben, vagyis az Egyezségokmány szerint egyenragú volt, de a gyakorlatban a Tanács a jellegénél fogva mégis nagyobb befolyással rendelkezett.³³ Ez alapján elmondható, hogy a két legjelentősebb intézmény bizonyosan a Közgyűlés és a Tanács volt, de ezeken kívül egyéb intézmények és bizottságok is segítették a szövetség munkáját. Ilyen volt például a Titkárság, a politikai bizottságok és csaknem önálló jelleggel működött az Állandó Nemzetközi Bíróság. A Nemzetek Szövetsége munkája nemcsak a béke megőrzésére korlátozódott, hanem még szerteágazóbb volt – munkaügy, közlekedésügy, egészségügy, közigazgatás, – amikhez kapcsolódóan szintén alakítottak ki külön hivatali apparátusokat.³⁴

Wilson 14 pontjában nagy hangsúlyt fektetett a nemzeti önrendelkezés kérdésre.³⁵ Ennek megvalósítását nagyon idealista módon képzelte el a Nemzetek Szövetsége égisze alatt, ám az USA kiszállásával ez a pont sem úgy valósult meg, ahogy eredetileg tervezték. Különös módon az Egyezségokmányban egyáltalán nem szerepel kitüntetett helyen az önrendelkezés és a kisebbségi kérdések.³⁶ A Nemzetek Szövetsége elveiben olyan módon jelent meg például kisebbségvédelem – ami viszont a Párizs környéki békék egyik sarkalatos pontja is volt és például a II. világháborút lezáró békeszerződések ezzel egyáltalán nem, vagy csak töredezett módon foglalkoztak – és az önrendelkezési jog, hogy ezeket a fogalmakat nagyon szelektíven lehetett értelmezni és az ilyen témájú ügyek elbírálását áthatalta a „győztes mindent visz” elve.

Ez alapján, ha a győztes államok érdekében állt, akkor alkalmazták, ha viszont egy vesztes állam terjesztett be egy ilyen ügyet, akkor nem mindig hoztak az adott országra nézve pozitív döntést.³⁷ Ráadásul ekkor még a brit és francia gyarmati rendszerek is léteztek, ezért azokon a területeken egyáltalán nem beszélhetünk az önrendelkezési jogok kivívásáról. A Nemzetek Szövetsége még mandátumterületekkel is rendelkezett a Közel-Keleten, ami technikailag majdnem megfelelt a gyarmatnak, csak máshogyan nevezték azokat. A mandátumterületeket egy Nemzetek

³² Balogh, 1940. 12.

³³ Mengele, 1927. 112.

³⁴ Mengele 1927. 108.

³⁵ Wilson, 1918.

³⁶ Mengele, 1927. 51.

³⁷ Dr. Zilahi-Sebess Jenő: A Nemzetek Szövetsége alapokmányának reformja és a kisebbségi szerződések. = *Külvügyi Szemle* 13. 1936. 1–4 sz. 392–393.

Szövetsége tagállam – általában Nagy-Britannia vagy Franciaország – ellenőrizte és a nemzetközi szervezet nevében járt el a területen.³⁸

A bemutatott hivatali berendezkedés és az alapító okmány szabályozásai – az említett hiányosság ellenére – mégis azt feltételezik, hogy a Nemzetek Szövetségének minden eszköze meg lett volna rá, hogy egységesen képes legyen fellépni egy közös ügyért, legyen az akár egy háborús agresszor és a tagok közötti vitás helyzeteket is pártatlanul a nemzetközi jog segítségével meg tudja oldani. Azonban ez a gyakorlatban a helyzetek többségében nem így alakult.

A NÉPSZÖVETSÉG KONFLIKTUSKEZELÉSI MECHANIZMUSA

Mivel a Nemzetek Szövetségének legfőbb feladata és prioritása a béke fenntartása volt, ezért az Egyezségokmányban természetesen kitértek arra az eshetőségre is, amikor nemzetközi konfliktus kezd kibontakozni és arra, hogy hogyan kell ezeket megoldani. Az alapvető konfliktuskezelő módszer a megelőzés volt, ami a lefegyverzés kötelezettségéből eredt.³⁹ A fegyverkezés minimalizálása szükséges volt annak érdekében, hogy egy országnak ne legyen akkora hadereje, hogy azt offenzív műveletekre tudja használni. Ez elviekben érvényes volt minden Nemzetek Szövetsége tagállamra, attól függetlenül, hogy melyik oldalon fejezte be az I. világháborút.⁴⁰ De ez az intézkedés nem számított elégnek, főleg úgy, hogy nem minden ország tartotta be az előírásokat. Az Egyezségokmány kitért a kollektív védelem elvére is, miszerint háborús fenyegetettség esetén a tagok együtt lépnek fel az agresszor ellen akár fegyveresen vagy gazdasági szankciókkal.⁴¹ Ám a szankciós rendszer nagyon esetlenül működött. Az érintett államok a vitás ügyet a Nemzetek Szövetségének Közgyűlése vagy Tanácsa elé vihették és közös megegyezés alapján igénybe vehették az Állandó Nemzetközi Bíróság fórumát is.⁴² A Nemzetek Szövetsége által született döntés esetében a határozat csak iránymutatásnak minősült és nem vált kötelezővé, csak ha mindkét fél elfogadja azt.⁴³ A bírói döntés viszont jogerővel bírt, de a bíróság igénybevétele már opcionális volt.⁴⁴ Emellett egy érdekes kettősség mutatkozott a szankciókkal kapcsolatban.

³⁸ Balogh, 1940. 9.

³⁹ Lloyd, Lorna: *The League of Nations and the Settlement of Disputes*. = *Sage Publications* 157, 1995. 4 sz. (Továbbiakban: Lloyd, 1995.) 160–174.

⁴⁰ Balogh, 1940. 7.

⁴¹ Lloyd, 1995. 160–174.

⁴² Mengele, 1927. 148.

⁴³ Balogh, 1940. 6.

⁴⁴ Mengele, 1927. 229–232.

Az Egyezségokmány szerint a gazdasági szankciók kötelező jelleggel bírtak, míg a fegyveres csak opcionális volt.⁴⁵ Ez az intézkedés azt eredményezte volna egy tényleges – nemcsak regionális – háború kitörése esetén, hogy semelyik tagállam sem vállalta volna magára azt a feladatot, hogy csapatokat küldjön a kvázi szövetséges védekező ország részére, míg a többi állam emberveszteségek nélkül egy egyszerű embargóval teljesítette volna a Nemzetek Szövetségbeli kötelezettségét. De még a gazdasági szankciók esete is nagyon érzékeny téma volt a tagállamok között, hiszen egy esetleges embargó a szankcionáló felet is negatívan érintheti. Ezért csak egyhangú döntés után lesz kötelező a szankciók alkalmazása, tehát ez egy kiskapunak minősült a szabályozásban.⁴⁶

A fentebb említettek alapján megállapítható, hogy a Nemzetek Szövetsége a legtöbb esetben a konfliktuskezelésben inkább csak egy közös fórumként működött az államok számára és nem, mint szoros szövetségként. Emiatt jellemzővé vált a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának gyakorlati alkalmazásában, hogy mindent a tagállamokra bízott elbírálásra és nem szankcionált, csak ajánlásokat tett. Még a kötelező nemzetközi bíráskodást sem valósította meg.⁴⁷ Ezeknek a fogyatékosságoknak a legfőbb oka a nemzeti szuverenitás kényes kérdésére vezethető vissza, mert a tagországok vezetői nem akarták elengedni a kezükből a döntés lehetőségét egy szupranacionális szervezet javára, ahol akár a saját országuk hátrányára is születettek közös döntések.⁴⁸

A SZERVEZET HATÁSKÖRÉBE TARTOZÓ FŐBB NEMZETKÖZI KONFLIKTUSOK. GÖRÖG-BOLGÁR HATÁRVITA

Az I. világháború utáni időszak a várakozások ellenére nem telt konfliktusmentesen. A párizsi békerendszer képlékenységét és végül a bekövetkezett kudarcát a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésének és Tanácsának az ülésein próbálták orvosolni. Az egykori antant hatalmak súlya a szervezen belüli döntéshozatalban hátráltató erőként hatottak, hiszen érdekükben állt a békekötések utáni status quo fenntartása. Ez még akkor is igaz volt, ha két olyan ország között volt ellentét, akik semleges vagy a győztesekkel társult módon az antant oldalán zárták a háborút. Ez a nagymértékű rugalmatlanság megakadályozó- vagy ellenakció híján átcsapott passzivitásba a konfliktuskezelések terén. Nem kötelezte a tagállamokat sem az Egyezségokmány, és az üléseken sem születtek olyan döntések, amelyek

⁴⁵ Mengele, 1927. 270.

⁴⁶ Mengele, 1927. 266–267.

⁴⁷ Balogh, 1940. 6.

⁴⁸ Mengele, 1927. 34.

az erőteljes közös fellépést támogatták és elvetették az opcionális lehetőségét egy fenyegető fegyveres konfliktus esetén. Ilyen nemzetközi jogi és politikai háttérrel érthető, hogy milyen sok, akár fegyveres, akár diplomáciai konfliktus robbant ki ebben az időszakban és milyen kevés oldódott meg békésen és sikerrel.

Az Egyezségokmányban kifejtett konfliktuskezelési mechanizmus viszonylag kevés esetben történő sikeres alkalmazása közé tartozott a görög–bolgár határvita. 1925. október 19-én Görögország és Bulgária határán fegyveres összetűzésbe kerültek a határőrök Petrics városánál. Az incidens halálos áldozatot is követelt görög oldalról.⁴⁹ Az összetűzésnek komoly következménye lett, mert a görögök, sértett félként viselkedve válaszlépésként, küzdelmek közepette bevonultak Petricsbe. A két ország kormánya csak homályosan értesült az eseményekről, de a bolgár oldalról azonnal elindultak az intézkedések, hogy megakadályozzák a konfliktus tovább eszkalálódását. Amellett, hogy Bulgária próbálta elérni a görög illetékeseket, értesítette a Nemzetek Szövetsége Tanácsát is a kialakult helyzetről.⁵⁰ Egyértelmű volt, hogy egyik fél sem akar egy határmenti lövöldözésből háborút kirobbantani, ezért a Nemzetek Szövetsége elé vitte mindkét fél az ügyet és a rendezését sürgették – az Állandó Nemzetközi Bíróság bevonása nélkül –, hiszen mégis csak emberéleteket követelt ez a folyamatban lévő krízis. A Tanács október 26-án össze is ült és javaslatot tett a görög félnek, hogy vonja ki a csapatait Bulgária területéről.⁵¹ Ezt azonnal parancsba is adták, bár az információáramlás már nehézkesebben ment és mindkét fél oldaláról voltak félreértések a csapatok hollétét illetően, így napokba tellett, amíg érdemi változások történtek a helyszínen.⁵² A Tanács további határozata alapján a görögöknek a kivonulás után még kártérítést is kellett fizetniük Bulgáriának az invázió okozta veszteségek és károk miatt.⁵³ A Nemzetek Szövetségének rendelkezéseit, az akár Görögországra, akár Bulgária vonatkozott, a felek haladéktalanul végrehajtották.⁵⁴ Mindkét állam az előírásoknak megfelelően járt el, amikor a Nemzetek Szövetsége elé vitték az ügyet és hajlandóságot mutattak az együttműködésre, emiatt lehetett alig tíz napon belül megoldani egy olyan konfliktust, ami akár háborúhoz is vezethetett volna.

⁴⁹ Barros, James: *The Greek–Bulgarian Incident of 1925: The League of Nations and the Great Powers.* = *Proceedings of the American Philosophical Society* 108, 1964. 4. sz. (Továbbiakban: Barros, 1964.) 355.

⁵⁰ Lloyd, 1995. 163.

⁵¹ Barros, 1964. 373.

⁵² Barros, 1964. 373.

⁵³ Lloyd, 1995. 163.

⁵⁴ Barros, 1964. 374.

A petricsi incidens néven elhíresült eset jó példája annak, amikor effektíven működött a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmányában körvonalazott konfliktuskezelési mechanizmusa, hiszen gyors és kielégítő döntés született az ügy lezárása érdekében.

A CHACO-I BOLÍVIA-PARAGUAY KÖZÖTTI HÁBORÚ

A Nemzetek Szövetségének megalakulásakor, mint semleges államok 15 latin-amerikai ország volt az alapító tagja a szervezetnek. 1921-ben azonban a Közgyűléssel egyet nem értés ürügye folytán Argentína kilépett a szövetségből, majd a többi még bent maradó amerikai tagállamnak is folyamatosan elkezdett megromlani a viszonya a Nemzetek Szövetségével.⁵⁵ Ennek legfőbb oka a szervezet túlzott Európa-központúsága volt. A Tanács négy állandó tagállamából három európai, míg egy ázsiai hatalom volt. Emellett az Európán kívüli, vagy egyéb olyan ügyek, amelyek a Nemzetek Szövetségének prominens nagyhatalmainak – Nagy-Britannia és Franciaország –, status quo-ját nem veszélyeztették csak kötelességből foglalkoztak és próbálták hamar lezárni. Az egyik ilyen kényszerből tárgyalt esemény volt a Bolívia és Paraguay közötti vita a Gran Chaco-sivatag hovatartozását illetően. Gran Chaco egy sivatagos terület volt három ország, Argentína, Bolívia és Paraguay határán. A sivatag hirtelen nagyon fontos lett csak úgy Bolíviának, mint Paraguaynak, mert a szakemberek olajlelőhelynek sejtették a területet.⁵⁶ A háború mindkét fél részéről elkövetett határviillongások okán tört ki 1932-ben. Az első ilyen kisebb akció során bolíviai katonák támadtak meg egy paraguayi előőrsöt, ami után a paraguayiak visszacsaptak. Nem az első és nem a második ilyen eset volt a háború kitörésének végső oka, hanem az, amikor az egyik paraguayi támadást a bolíviai kormány hivatalosan is elítélte, mint Paraguay fegyveres provokációját.⁵⁷

A pusztán gazdasági okokból indított fegyveres konfliktus kitörése nem volt teljesen váratlan esemény az akkori nemzetközi politika képviselőinek. A Bolívia–Paraguay közötti ellentét évekkal azelőttre visszavezethető volt. A határmenti incidens előtt négy évvel, 1928-ban már feszült volt a légkör a két fél között és a Nemzetek Szövetsége is tudomást szerzett az ellenséges viszonyról.⁵⁸ Csakhogy Bolívia és Paraguay is tagja volt a Nemzetek Szövetségén kívül egy másik szervezetnek, a Pánamerikai

⁵⁵ Mengele, 1927. 99.

⁵⁶ Stephen Cote: A War for Oil in the Chaco, 1932–1935. = *Environmental History* 18, 2013. 4 sz. (Továbbiakban: Cote, 2013.) 741–742.

⁵⁷ Cote, 2013. 743.

⁵⁸ Lloyd, 1995. 167.

Uniónak. A szervezet éppen ülésezett az Egyesült Államokban, ezért a Nemzetek Szövetsége Tanácsa úgy döntött, hogy nem avatkoznak bele ebbe a kizárólag az amerikai kontinenst érintő ügybe, amikor nyílt egy másik opció is a megtárgyalására és elrendezésére.⁵⁹ Tehát az első alkalom során, amikor lehetőség lett volna Chaco hovatarozásának kérdését békés úton megoldani, akkor a Nemzetek Szövetsége kivonta magát a vitarendezés feladata alól és átruházta a felelősséget a Pánamerikai Unióra, ami ekkor csak egy laza együttműködésen alapuló és kapcsolattartó szervezet volt az amerikai országok között, és még annyira szoros sem volt a tagállamok között a kooperáció, mint a Nemzetek Szövetségében.

Így gyakorlatilag semmilyen nemzetközi kontroll nélkül négy éve volt katonailag felkészülnie a két államnak egy esetleges háborúra, ami 1932-ben mondvacsinált határvillongások ürügyével be is következett. Ez a három évig tartó háború volt a modern kori Latin-Amerika legvéresebb hadakozása, ami a kollektív védelem elvét hirdető két Nemzetek Szövetsége tagállam között zajlott. Bolívia értesítette a háború kitöréséről a Nemzetek Szövetségét és a Tanács a napirendre is tűzte az ügyet.⁶⁰ Egy szakértő bizottság helyszínre küldésében állapotok meg, aminek a feladata a fegyverszüneti tárgyalások megindítása és koordinálása lett volna.⁶¹ Ez Bolíviának vált volna a hasznára mert az első két évben, habár bolíviai főlény mutatkozott a háborúban, 1934-ben a paraguayi hadsereg ellentámadása 1935 közepére teljesen kiszorította a bolíviai erőket a Chaco sivatagból, ami a háború végét is jelentette.⁶²

Ez a Dél-Amerikában folyó, nagy áldozatokkal járó háború két olyan ország között zajlott, melyek közül a nemzetközi hatalmi politikában egyáltalán nem számított, hogy végül melyik fél nyeri meg azt. A Nemzetek Szövetségét kvázi irányító nagyhatalmaknak az érdekeit nem bolygatta volna meg a Gran Chaco-sivatag bolíviai vagy paraguayi kézre jutása. Az események tárgyilagos megvitatása és egy békebizottság kiküldésén kívül a Nemzetek Szövetségének nem volt érdekeltsége, hogy tagállamait egy fegyveres beavatkozásra mozgósítsa. Még a fegyverembargót is csak harmadjára sikerült megszavaztatni a Közgyűlésben – aminek a betartása nem volt kötelező jellegű – és csak akkor, amikor az USA is csatlakozott ehhez az intézkedéshez, mint kívülálló állam.⁶³ Emellett az esetleges ellentétek és az illetékesség terén a Pánamerikai Unióval egy

⁵⁹ Lloyd, 1995. 167.

⁶⁰ Lloyd, 1995. 168.

⁶¹ Lloyd, 1995. 169.

⁶² Cote, 2013. 743.

⁶³ Lloyd, 1995. 168.

új nemkívánatos konfliktushelyzet alakult ki. A Nemzetek Szövetsége nem érezte magáénak a konfliktus megoldását, annak ellenére sem, hogy a háborút két volt tagállama vívta. 1935-ben Paraguay emiatt kilépett a szövetségből.⁶⁴

Egy ilyen komoly üggyel kapcsolatos passzivitás már viszonylag korán rávilágított arra, hogy a Nemzetek Szövetsége nem képes megvalósítani a nemzetek egyenlőségét és a nagyhatalmi érdekek, a részrehajlás és a kényelmesség hatotta át a szervezet működését. Mindezt a következő két konfliktus is jól példázta.

OLASZ-ETIÓP HÁBORÚ

Az 1935-1936-os olasz–etióp – vagy ahogyan még nevezik, a második abesszin – háború volt talán az első komolyabb próbája a Nemzetek Szövetségének a konfliktuskezelés terén. 1935-ig viszonylag sok olyan helyzet állt elő, amikor a szervezetnek mediátorként kellett működnie és elrendezni az adott konfliktust. Ez a közvetítés akár sikeres volt, akár nem, nem okozott különösen nagyobb változást a nemzetközi politikában. Ugyanakkor az olasz–etióp háború megrendítette a Nemzetek Szövetsége működését alig három évvel a második világháború kitörése előtt.

Olaszország sorsa az első világháború után nem úgy alakult, ahogy a többi Antant hatalomnak. A győzelem esetén megígért területeket csak részben kapták meg, annak ellenére, hogy az Antant oldalán léptek be a háborúba 1915-ben. Nagy-Britannia és Franciaország lett az abszolút győztes, míg Olaszország az elégedetlen győztes. Benito Mussolini 1922-es hatalomra kerülése Olaszországban nagy fordulatot hozott.⁶⁵ Nemcsak az olasz belügyekre volt nagy hatással, hanem az ország külpolitikájára is. A Duce célja az volt, hogy egy modern kori Római Birodalmat építsen Olaszországból, azáltal, hogy gyarmatokat szerez.⁶⁶ Emiatt nagy hangsúlyt fektetett a fegyverkezésre és készültek a tervek a főleg afrikai terjeszkedésre. Olaszországnak két afrikai gyarmata, Olasz Szomáliföld és Olasz Eritrea is határos volt Abessziniával az 1930-as években.⁶⁷ Ez jó indokot és lehetőséget adott az ország megtámadására, amelyet az 1934. december 5-i Valval-oázisban történt incidens készi-

⁶⁴ Online: <http://worldatwar.net/timeline/other/league18-46.html> – 2024. szeptember 27.

⁶⁵ Bernhard, Patrick: Hitler's Africa in the East: Italian Colonialism as a Model for German Planning in Eastern Europe. = *Journal of Contemporary History* 51, 2016. 1 sz. (Továbbiakban: Bernhard, 2016.) 64.

⁶⁶ Bernhard, 2016. 68.

⁶⁷ Stafford, F. E.: The Ex-Italian Colonies. = *International Affairs* 25, 1949, 1 sz. 47.

tett elő.⁶⁸ Ennek a provokációnak az lett volna a célja, hogy igazolja a Nemzetek Szövetsége és a nemzetközi közvélemény előtt a pár hónappal későbbi támadást. Ekkor még mindkét ország tagja volt a szövetségnek, ezért az Egyezségokmány mindkét félre ugyanúgy vonatkozott. Elsőként Abesszínia fordult a Nemzetek Szövetségéhez, ahol az előzőleg megkötött szerződésekre hivatkoztak, mint például a Briand–Kellogg paktumra, bizonyítandó, hogy Olaszország provokációja teljesen illegális.⁶⁹ Az olasz küldöttek viszont etióp támadásra hivatkoztak és önvédelemként tüntették fel az akciót. Attól még, hogy az Egyezségokmány tiltotta a háborúindítást, a Briand–Kellogg paktum alapján az önvédelemből történő támadás megengedett.⁷⁰ Az olasz diplomácia a paktum szövegezésének többféle értelmezésének lehetőségére mutatott rá, ezzel az offenzívának jogalapot biztosítva, hiszen a támadás szóból azt a következtetést is le lehet vonni, hogy az ország határán túl is értendő az önvédelem, ha azt a kialakult szituáció megítélése alátámasztja.⁷¹ Ezzel az érveléssel támogatta meg Olaszország Abesszínia tiltakozását.

Az ügy a Tanács elé került, ahol elsőnek olyan javaslat született, miszerint a két állam egymás közötti tárgyalások útján oldja meg a fennálló konfliktust.⁷² Ekkor még nem történt tényleges invázió az olaszok részéről, csak szóbeli viták voltak a kormányok között. Egy érdemi meg egyezés céljából, az országok felállítottak egy öttagú bizottságot, aminek az volt a feladata, hogy eldöntse azt, hogy melyik államnak van igaza. A bizottság munkája hónapokra elhúzódott és felállítására csak a formalitás miatt volt szükség. A Tanács az olasz–etióp kérdéssel nem foglalkozott olyan intenzitással, amilyennel kellett volna és inkább egy altestületre bízta az ezzel kapcsolatos munkát. Még 1935 szeptemberében összeült a Tanács, hogy megtárgyalja azt az álláspontot, amire az ötös bizottság jutott, ami nem adott választ a fennálló helyzet megoldására, így ez sem hozott konkrét döntést a konfliktust megakadályozására.⁷³

⁶⁸ Zimmern, Alfred: *The League's Handling of the Italo-Abyssinian Dispute.* = *Royal Institute of International Affairs* 14, 1935. 6 sz. (Továbbiakban: Zimmern, 1935.) 752.

⁶⁹ Spencer, John H.: *The Italian–Ethiopian Dispute and the League of Nations.* = *The American Journal of International Law* 31, 1937. 4. sz. (Továbbiakban: Spencer, 1937.) 616.

⁷⁰ Online: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/kbpact.asp – 2024. február 21.

⁷¹ Szélinger Balázs (szerk.): *A Népszövetség halála. Dokumentumok az olasz–etióp konfliktus történetéből (1935–1936).* Szeged. 1999. (Továbbiakban: Szélinger, 1999.) 39.

⁷² Spencer, 1937. 616.

⁷³ Spencer, 1937. 755.

1935 októberében a megfelelő politikai helyzetre várva Mussolini kiadta a parancsot Abesszínia megtámadására.⁷⁴ A támadás hírére az Egyezségokmány szerint a gazdasági szankcióknak azonnal életbe kellett volna lépniük az agresszor, ez esetben Olaszországgal szemben. Ezzel szemben majdnem egy hónappal később született döntés a gazdasági szankciókról és arról, hogy melyik tagállam milyen mértékben vesz részt benne.⁷⁵ Olaszország viszont még így is jobb helyzetben volt, mint a védekezni kényszerülő Abesszínia. Nagy-Britannia az embargó ellenére továbbra is szállította a nyersanyagot az olaszoknak és volt egy francia–olasz együttműködés is, ami szintén megakadályozta a pártatlanságot a szervezetben Olaszországgal szemben.⁷⁶ Ezen Hailé Szelasszié etióp császár híres beszéde a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésében sem sokat segített.⁷⁷ Érezhető volt, hogy a Nemzetek Szövetségének nem volt elég jogi befolyásoló ereje, hogy rákényszerítsen államokat a döntéseire, hiszen nem bírtak a határozatai kötelező erővel és a több mint fél év alatt, amíg az ötös bizottság és a Tanács dolgozott az ügyön és tudta a helyzet súlyosságát, addig Olaszországnak volt ideje katonailag felkészülni a támadásra. Mindezt úgy, hogy a Nemzetek Szövetsége konfliktuskezelési protokollján végigment mindkét állam képviselője.⁷⁸ Feltételezhetően azért nem járt el markánsabban a Nemzetek Szövetsége és a nagyhatalmak ebben az ügyben, mert az olasz–etióp háború nem jelentett veszélyt sem a nemzetközi viszonyokra, sem pedig az afrikai hatalmi status quo-ra.⁷⁹ Nagy-Britannia és Franciaország megkérdőjelezhetetlenül uralta gyarmatai sokaságával és nagyságával Afrikát, amin nem változtatott volna az, ha az Olasz Szomáliföld és Olasz Eritrea között fekvő területet olasz győzelem esetén Mussolini gyarmattá nyilvánítja. Ebből is látszik, hogy a Nemzetek Szövetsége hangoztatott célja és létének jogosultsága a legjobban a nagyhatalmak igényeit szolgálta, mert legális fórumot biztosított nekik a saját befolyásuk fenntartására és tovább terjesztésére.

⁷⁴ Spencer, 1937. 762.

⁷⁵ Zimmern, 1935. 765.; Balogh, 1940. 6.

⁷⁶ Zimmern, 1935. 761.; Ristuccia, Cristiano Andrea: The 1935 Sanctions against Italy: Would coal and oil have made a difference? = *European Review of Economic History* 4, 2000. 1. sz. 87.

⁷⁷ Emperor Haile Selassie: Appeal to the League of Nations, 1936.

⁷⁸ Szélinger, 1999. 19–23.

⁷⁹ Baer, George W.: Sanctions and Security. The League of Nations and the Italian-Ethiopian War, 1935–1936. = *International Organization* 27, 1972. 2. sz. 165–179.

MANDZSÚRIA JAPÁN MEGSZÁLLÁSA ÉS A MÁSODIK JAPÁN–KÍNAI HÁBORÚ

A századfordulón már Japán volt az első számú nagyhatalom a kelet-ázsiai térségben. Az ország már korábban elindult a modernizáció útján, ami a társadalmi rendszert, az ipart és a hadsereget is érintette. Emellett, a jövőt illetően az imperializmus, azaz a birodalomépítő politika volt a fő célja. Fegyveres összetűzései a császárságnak ebben az időszakban általában az Orosz Birodalommal és Kínával voltak és technikai fölényük miatt területet terület után hódítottak meg. 1914-ben Japán is hadba lépett, az Antant hatalmak oldalán és így győztesként zárta az első világháborút. Ám Japán nem mutatott érdeklődést a háború utáni európai ügyek iránt és inkább az ázsiai terjeszkedését helyezte előtérbe, miután nem voltak megalégedve az ottani status quo-val. Ahogyan Olaszország, úgy Japán sem érezte magát abszolút győztesnek és a háborús részvételét kifizetődőnek a Központi Hatalmak fegyverletételét követően. Így a japán birodalmi törekvések egyre hevesebbek lettek. Ahogyan az előzmények is mutatják, Japán és Kína kapcsolata a történelem során mindig is problémás volt. Kína sosem volt teljes területét illetően Japán gyarmata, de az országnak bizonyos területei voltak már Japán uralma alatt. Az első japán–kínai háborútól kezdve, majd 1931-től már újra voltak katonai akciók a két állam között, melynek kiváltó oka Korea hovatarozásának és a mandzsúriai területnek az ügye volt.⁸⁰ Japán 1920-tól automatikusan tagja lett a Nemzetek Szövetségének. Mint győztes hatalom a Tanács négy állandó tagállamának az egyike lett, így erős pozíciója lett a szervezeten belül. Kína szintén a Nemzetek Szövetsége megalapításától kezdve tagállam volt egészen a szervezet megszűnéséig.⁸¹ Ez azt jelentette, hogy mindkét országnak be kellett tartania az Egyezségokmány pontjait és az illegális háború tilalmának szabályát.

1931. szeptember 18-án Mukden közelében felrobbant a japánok által épített vasút. Ez tökéletes casus bellit biztosított Japánnak, hogy elindítsanak egy nagyszabású támadást a Kínához tartozó Mandzsúria ellen.⁸² A terület megszállása, majd Mandzsúria japán bábállammá alakítása teljesen szembe ment a nemzetek önrendelkezési elvével és háborúval kapcsolatos Nemzetek Szövetsége szabályozással.⁸³ 1931. szeptember 21-én Kína értesítette a Nemzetek Szövetségét a japán agresszióról és másnap már össze is ült a Tanács. A napoking tartó tárgyalások lényege az volt, hogy

⁸⁰ Wang, Chengting T.: Japan's Aggressions upon China. = *World Affairs* 100, 1937. 4. sz. (Továbbiakban: Wang, 1937.) 212.

⁸¹ Online: <http://worldatwar.net/timeline/other/league18-46.html> – 2024. szeptember. 27.

⁸² Green, Elisabeth: Crisis in Manchuria. = *Pacific Affairs* 4, 1931. 11. sz. (Továbbiakban: Green, 1931.) 1005.

⁸³ Wang, 1937. 214.

meggyőződjenek arról, hogy melyik fél tehető felelőssé a mukdeni incidensért és hogy, Japánnak volt-e valós oka a támadásra.⁸⁴ Majd a Közgyűlés is tartott egy plenáris ülést a konfliktust illetően, ahol a japán küldöttek heves tiltakozásának ellenére megszavazták, hogy Japán megsértette az Egyezségokmány kritériumait és a békés konfliktus elrendezés mechanizmusát teljesen figyelmen kívül hagyva szállta meg Mandzsúriát.⁸⁵ Japán, látva a két ország közötti konfliktus negatív nemzetközi politikai visszhangját, 1933-ban kilépett a Nemzetek Szövetségéből. Végül a Nemzetek Szövetsége az agresszió hivatalos elítélésén kívül semmilyen szankciót nem alkalmazott Japánnal szemben a támadásért, legyen az gazdasági vagy katonai jellegű retorzió.⁸⁶ Mandzsúria következmények nélküli megszállása volt a közvetlen előzménye annak, hogy 1937-ben Japán újra katonai akciót indított Kína ellen, ami a Marco Polo-hídi incidenssel vette kezdetét.⁸⁷

Ez a fegyveres konfliktus a második japán–kínai háború néven íródott be a történelembe, ami a második világháborúval párhuzamosan folyt és egészen 1945-ig tartott. Ekkor már a Mandzsukó bábállam területéről indítottak támadást és sorjában foglalták el a japán csapatok Kína keleti partvidékét és fontosabb kínai városokat.⁸⁸

Azonban 1937-ben már csak Kína volt a Nemzetek Szövetségének a tagja. Ez még nehezebbé tette a béketeremtés feladatát a szövetségnek a két állam között. Ugyanebben az évben, november 3-án a Nemzetek Szövetsége az Egyesült Államokkal együtt összehívott egy ülést Brüsszelben, ahol a japán–kínai háború elrendezéséről tárgyaltak.⁸⁹ Ám ez a konferencia sem bizonyult sikeresnek. A már egy évvel korábban létrejött Antikomintern paktum jegyében Németország nem jelent meg a tárgyaláson és Japán sem volt hajlandó részt venni rajta.⁹⁰ Nehezítette a döntéshozatalt, hogy két fontos hatalom is hiányzott, közülük az egyik a háborúban álló fél volt. Végül két héttel később, november 15-én Japánt háborús agresszornak minősítették és a nemzetközi jog megsértésével vádolták Kína megtámadásáért. Ennek ellenére ismét nem történt Japán ellen semmiféle közös gazdasági jellegű vagy fegyveres fellépés.⁹¹

⁸⁴ Green, 1931. 1007–1008.

⁸⁵ Green, 1931. 1009

⁸⁶ Green, 1931. 1010.

⁸⁷ Gordon, David M.: *Historiographical Essay: The China-Japan War, 1931–1945.* = *The Journal of Military History* 70, 2006. 1. sz. (Továbbiakban: Gordon, 2006.) 145.

⁸⁸ Gordon, 2006. 147.

⁸⁹ Boothe, Leone E.: *The Brussels Conference and Conflict with Japan.* = *World Affairs* 135, 1971. 3. sz. (Továbbiakban: Boothe, 1971.) 244–245.

⁹⁰ Boothe, 1971. 248.

⁹¹ Boothe, 1971. 252–253.

Japán és Kína között a 20. század első évtizedeiben komoly politikai feszültség volt, jóval az 1931-es mukdeni incidens bekövetkezése előtt. A Nemzetek Szövetségének ezt előre kellett volna látnia, és bár egy hirtelen, álprovokációval előidézett támadást nem is tudhatott megakadályozni, főleg egységes fegyveres konfliktusokat érintő kötelező érvényű szabályozás és közös hadsereg híján. Amikor még mindkét fél a szervezet tagja volt és a Tanács és Közgyűlés elé került az ügy, lett volna lehetőség megakadályozni a tovább eszkalálódását a konfliktusnak, de úgy, hogy már Japánt nem kötik az Egyezségokmány szabályai sem, már alig volt ez lehetséges. A japán–kínai ellentétben a Nemzetek Szövetsége még annyira sem járt el, mint az olasz–etióp háborúval kapcsolatban. Olaszországot akkor gazdasági szankciókkal súlytották, habár a tagállamok mind a maguk módján tartották be azt, legalább volt egy közös állásfoglalás a Nemzetek Szövetsége részéről. Japánt illetően sem a mandzsúriai megszállás után, sem pedig az 1937-es háború kitörését követően nem határoztak meg szankciókat, habár az Egyezségokmány alapján ennek automatikusan életbe kellett volna lépnie. Így a szervezet még a saját alapokmányának a rendelkezéseit sem volt képes végrehajtania az 1930-as évekbeli agresszív japán imperializmussal szemben, Kína többszöri hivatalos úton történő segítségkérésére sem.

FELSŐ-SZILÉZIA HOVATARTOZÁSÁNAK KÉRDÉSE

Az első világháborút lezáró versailles-i német béke után Németországot komoly belső válság súlytotta. Átalakult az ország államformája, polgárháború dúlt az utcákon, a békeszerződés értelmében területeket csatoltak el, korlátozták a fegyverkezést és irreálisan magas jóvátételt szabtak ki a német államra. Emellett az a tény, hogy nem lett tagja 1920-ban a Nemzetek Szövetségének még jobban nehezítette az érdekérvényesítési erejét a bel- és külpolitikailag is gyenge német államnak a Felső-Szilézia hovatartozásáról Lengyelországgal zajló vitájában. A versailles-i béketárgyalások során már vitás helyzetet teremtett Felső-Szilézia ügye. Ekkor azonban még konkrét döntés nem született, csak annyi, hogy népszavazást kell kiírni a kérdéses területen.⁹² Ám ez a népszavazás csak a béke aláírása után két évvel, 1921-ben valósult meg és emiatt újra feléledt a konfliktus Németország és Lengyelország között.⁹³ A nagyhatalmi politika azonban közbeszólt és ahogyan az 1919-es békekötéskor, Nagy-Britannia és Franciaország karolta

⁹² Campbell, F. Gregory: *The Struggle for Upper Silesia, 1919–1922.* = *The Journal of Modern History* 42, 1970. 3. sz. (Továbbiakban: Campbell, 1970.) 361–362.

⁹³ Campbell, 1970. 361.

fel a kérdést, aminek során egymástól eltérő nézeteket vallottak az egykori győztesek.⁹⁴

Felső-Szilézia nemcsak a lakosság etnikai eloszlása miatt volt fontos mindkét félnek, hanem mert a térség fontos nyersanyaglelőhelynek és ipari központnak számított. Németországnak ekkoriban létfontosságú volt, hogy a Ruhr-vidék termelésének elvesztése után ne fosszák meg egy másik iparvidékétől. A német és a lengyel lakosok között addig nőtt a feszültség, míg nem helyi szintű felkelések törtek ki, de különösebb eredményt egyik sem hozott.⁹⁵ A hivatalos népszavazás végül 1921. március 20-án megtörtént, de nem lett lezárva ezzel az ügy. Felső-Szilézia többsége Németország mellett szavazott, míg a Lengyelországgal határos városok Németország ellen. Mindent egybevetve, a német többség alapján Németországnak kellett volna kapnia a vitás terület egészét, ami miatt újabb felkelés tört ki lengyel oldalról.⁹⁶ Nagy-Britannia és Franciaország azonban közbeavatkozott.⁹⁷ A francia érdek azt diktálta, hogy Németország ne jusson hozzá olyan fontos ipari központhoz, mint Felső-Szilézia, ezzel szemben a britek szerint, ha Németországtól még ezt is elveszik, hamarosan fizetéképtelenné válik. A két ország közötti egyezkedések, közös megegyezés híján kudarcba fulladtak és inkább a Nemzetek Szövetsége jogi keretei között folytatódtak.⁹⁸

A Párizs környéki békék szakmai szempontból történő előkészítésére rácsafolva, a Tanács nagyon alapos munkát végzett és behatóan tanulmányozta a Felső-Sziléziai etnikai és gazdasági helyzetet.⁹⁹ A döntés végül ezeknek az ismérveknek tudatában és az adott nemzetközi politikai légkör ismeretében született meg. Németország megkapta a többségben németek által lakott területeket, míg Lengyelország a határmenti lengyel többségű városokat. Az ipari szempontból fontos településeket megosztották egy kijelölt határ alapján a két ország között, azonban Lengyelország több területet kapott az iparvidéken.¹⁰⁰ Ezzel a döntéssel látszólag minden fél akarata teljesült. A lengyelek egy fejlett iparvidéket kaptak, a németek területileg a nagyobb részét csatolhatták vissza Felső-Sziléziának, ahol etnikai többségben voltak a német lakosok. Franciaország elérte, hogy keleti szövetségese, Lengyelország kapja meg az üzemeket és nyersanyag feldolgozókat.

⁹⁴ Campbell, 1970. 362.

⁹⁵ Campbell, 1970. 363.

⁹⁶ Joseph F. Harrington Jr.: *The League of Nations and the Upper Silesian Boundary Dispute, 1921–1922.* = *The Polish Review* 23, 1978. 3. sz. (Továbbiakban: Harrington Jr., 1978.) 86.

⁹⁷ Mengele, 1927. 284.

⁹⁸ Harrington Jr., 1978. 86–87.

⁹⁹ Harrington Jr., 1978. 87.

¹⁰⁰ Harrington Jr., 1978. 88–89.

Emellett Nagy-Britanniát megnyugtatta a tény, hogy legalább egy kis ipari terület Németország tulajdonában maradt, habár végül ez sem bizonyult elégnek a német jóvátétel irreálisan magas összegét figyelembe véve. A döntés végrehajtásának érdekében a Tanács felállított egy bizottságot is, ami a Nemzetek Szövetsége nevében eljárva ellenőrizte az új határok békés kialakítását.¹⁰¹ Felső-Szilézia ügye tehát ezzel a határozattal zárult le és ezt az eredményt a Nemzetek Szövetsége és az érintett felek egyetlen kivétellel sikeres konfliktuskezelésként könyvelték el. Ez részben igaz is, mert nem bontakozott ki háború a két vitában álló ország között, annak ellenére sem, hogy népfelkelések voltak mindkét oldalon és a határokat úgy állapították meg, hogy számszerű érvekkel alá lehetett támasztani a végső döntést. De mégis a németek számára az iparvidék elvesztése a gazdaságuk szempontjából nagy hátrányt jelentett.¹⁰² Megemlítendő, hogy mivel a vitát a Nemzetek Szövetsége Tanácsa kezelte, a két érintett fél egyáltalán nem volt részese a tárgyalásoknak vagy a döntésnek. Németország 1921-ben nem volt a Nemzetek Szövetségének a tagja, míg Lengyelország nem volt még csak ideiglenes tanácstag sem. Így ebben a kérdésben is olyan körülmények között döntöttek, mint Versailles-ban, az érintettek meghívása nélkül, de itt sikerre lehetett vinni azt a receptet, amit ott nem.

A MAGYAR-ROMÁN FÖLDBIRTOK VITA

A Trianoni békeszerződés alapján magas számban került magyar kisebbség az összes Magyarországgal szomszédos országba. A magyar revizionista irányú külpolitika célja ezért a magyar kisebbség jogainak az érvényesítése volt nemzetközi szinten, aminek látszólag tökéletes jogi színteret biztosított a Nemzetek Szövetsége. Magyarország 1922-ben lett a szervezet teljes jogú tagja és képviselhette a küldöttség a magyarság álláspontját a vitás ügyekben.¹⁰³ A Tanács ideiglenes tagjainak rotációja azonban nem kedvezett a magyar ügyeknek. Általában vagy semleges, főleg latin-amerikai országok kerültek beválasztásra a Közgyűlés által, akiknek nem volt érdekeltégük az európai ügyekben, vagy pedig a kisantant és társult főhatalmak kaptak tisztséget a Tanácsban, ami pedig francia érdekképviselési túlsúlyt eredményezett.¹⁰⁴ Magyarországnak nehéz, de az elcsatolt területeken lévő magyar kisebbségnek még nehezebb volt a külföldi figyelmet ráirányítani a nemzetiségi kérdésekre. 1920-ban a békeszerződés aláírásakor Románia kapta a legnagyobb elcsatolt területet és ezzel a legtöbb magyar nemzeti-

¹⁰¹ Harrington Jr., 1978. 90.

¹⁰² Campbell, 1970. 361–382.

¹⁰³ Mengele, 1927. 107.

¹⁰⁴ Mengele, 1927. 125–127.

ségű lakosságot is. Ez alapvető problémát jelentett mindkét ország számára. Magyarországnak a kisebbség érdekeit kellett védenie, míg Románia egységes nemzetállamot kívánt kialakítani.

Az egyik ehhez kapcsolódó intézkedése a román államnak az 1921-es földreformja volt. Ez a földreform a nagy- és középbirtokok feldarabolását írta elő, azzal a céllal, hogy földhöz juttassák a szegényebb paraszti rétegeket.¹⁰⁵ De ez az általánosnak hangzó intézkedés a gyakorlatban a magyar birtokok románokhoz való jutását segítette törvényes keretek között.¹⁰⁶ Ezáltal nemzetiségre való tekintettel osztottak földet és más szabályok vonatkoztak az erdélyi területre és más a régi román földekre. Az igazi célja a földbirtokreformnak a magyar kézben lévő birtokok arányának csökkentése volt, ami rengeteg magyar arisztokrata származású egyént és kiváltképp politikust is személyesen érintett.¹⁰⁷ Ez az egyértelműen etnikai alapú hátrányos megkülönböztetése a kisebbségnek és a Romániában élő népek egyenlőtlensége alapot teremtett arra, hogy a Nemzetek Szövetségét is bevonják az ügybe. Így 1923-ban Magyarország azzal az indoklással vitte a Nemzetek Szövetsége elé az úgynevezett optáns ügyet, hogy a román földreform végrehajtásának módja a trianoni békeszerződésben foglaltakat megsértette.¹⁰⁸ Emellett az Antant hatalmak Romániával külön kötött kisebbségvédelmi szerződése is figyelmen kívül lett hagyva a földbirtokreform kialakítása és életbe léptetésekor.¹⁰⁹ Ez a nemzetközi szerződésekre és a jogra való hivatkozás erős alapot szolgáltatott arra, hogy az ügyet rögtön napirendre tűzzék. A Tanács így is tett és végül meghallgatást tartott a kérdésben, amire mindkét ország képviselőit meghívták, ám nem sikerült közös megegyezésre jutni.¹¹⁰ A Nemzetek Szövetsége nem igazán fektetett túl sok energiát az ügy háttérének kivizsgálásába. Ahogy csupán a két évvel ezelőtti Felső-Sziléziai eseményt tanulmányozva láthattuk, a Tanács nagyon alaposan utánajárt az ottani helyzetnek mind gazdasági és etnikai szempontból is és az alapján hozta meg a végső döntését és kapott Németország többé-kevésbé kielégítő határkorrekciót. A magyar–román vitában természetesen nem határkiigazításról volt szó, hanem a kisebbségvédelem alapvető semmibevételéről, ami a Nemzetek Szövetsége egyik alapelveként nyílt megsértésének számított. Habár a román intézkedések diszkriminatív mivolta nyilvánvaló volt, ez az

¹⁰⁵ Bartha Ákos: A két világháború közti román földbirtokrendezés. = *K-História*, 2012. 6. sz. (Továbbiakban: Bartha, 2012.) 84.

¹⁰⁶ Bartha, 2012. 84.

¹⁰⁷ Bartha, 2012. 85.

¹⁰⁸ Deák, Francis: The Romanian–Hungarian Dispute before the Council of the League of Nations. = *California Law Review* 16, 1928. 2. sz. (Továbbiakban: Deák, 1928.) 120.

¹⁰⁹ Deák, 1928. 122.

¹¹⁰ Deák, 1928. 124.

ügy mégis túl jelentéktelennek tűnhetett a Tanács számára, és nagyhatalmi, főleg francia és kisantant érdekek fűződtek ahhoz, hogy az is maradjon. Így tehát a lezártnak, de nem megoldottnak tekintett ügyet Magyarország helyett magánszemélyek vitték tovább – olyan címszó alatt, hogy a román állam megsértette a jogait – és tartották a Nemzetek Szövetsége napirendjén ameddig csak lehetett. Ebből kifolyólag a Tanács még egyszer, négy évvel később, 1927-ben tárgyalta az ügyet, ám ez már nem is a földbirtok kérdésről szólt, hanem egyszerű joghatósági vita volt a két érintett állam között, ami elmarasztaló eredménnyel zárult.¹¹¹

A NEMZETEK SZÖVETSÉGE HATÁSKÖRÉN KÍVÜLI ESEMÉNYEK

Annak ellenére, hogy a Nemzetek Szövetségében a 20. század első felében az USA kivételével minden meghatározó országnak tagsága volt, voltak olyan jelentős ügyek, amelyeket a szervezet bevonása nélkül, közvetlenül az érintett országokkal bonyolítottak le, ellentétben a fentebb példaként hozott eseményekkel. Ezeknek az ügyeknek azért fontos a megemlítése, mert megmutatja azt, hogy mennyire is volt politikailag befolyásolva a szövetség a nagyhatalmi érdekek által.

1925-ben Locarnóban összeültek a nagyhatalmak tárgyalni, ami a versailles-i német békét érintette. Az itt született egyezményben Németország nyugati határai lettek véglegesítve, legfőképpen Franciaország aggodalmának enyhítésére.¹¹² A locarnói egyezményként ismert szerződés ötlete nem a Nemzetek Szövetsége Tanácsa vagy Közgyűlése előtt lett felvetve, megtárgyalva, elfogadva és aláírva, hanem külön ültek össze a nemzetek képviselői, pedig a szervezet tökéletes fórumot biztosíthatott volna efféle szerződések születésének.¹¹³ 1928-ban hasonlóan, a Nemzetek Szövetségének bevonása nélkül történt a Briand–Kellogg paktum aláírása. A paktum lényege a háborúindítás, mint konfliktuskezelő eszköz jogáról való lemondás volt, hogy minden nemzetközi vitát inkább jogi úton szándékoznak az aláíró országok rendezni a fegyveres agresszió helyett.¹¹⁴ Ez a tárgykör teljesen egybehangzik a Nemzetek Szövetsége céljával és így a paktumot a Nemzetek Szövetsége alapfeladatának bebiztosításaként is lehetett értelmezni. Még 1928 után történtek azok a nagyobb események – olasz–etióp, japán–kínai háború – amik erősebben

¹¹¹ Deák, 1928. 126–128.

¹¹² Grun, George A.: Locarno. Idea and Reality. = *International Affairs* 31, 1955, 4. sz. 478.

¹¹³ Mengele, 1927. 121.

¹¹⁴ Josephson, Harold: Outlawing War. Internationalism and the Pact of Paris. = *Diplomatic History* 3, 1979. 4. sz. 382.

megrengették a szövetség problémamegoldó mechanizmusát, de mégis már ekkor érezhető volt, hogy gyenge lábakon áll a nemzetközi szervezet és a béke megőrzését egy külön megkötött szerződéssel akarták újra garantálni. Már egy ilyen, időben korai kettős biztosítás szükségessége is komoly kérdéseket vetett fel a szervezet kompetenciájával kapcsolatban. 1938-ban a müncheni egyezmény vetheti fel talán a legnagyobb kételyt a szövetség sikerességét illetően, ami a diplomáciai úton történő vitarendezést érinti.

A müncheni egyezmény egy 1938-ban aláírt multilaterális nemzetközi szerződés volt Németország, Olaszország, Nagy-Britannia és Franciaország között Csehszlovákia felosztásáról. A szerződés alapján Németországhoz került a többségileg németek által lakta Szudéta-vidék, aminek visszacsatolására Németország évek óta igényt tartott. A nagyhatalmak úgy értelmezték ezt a tárgyalást, mint Németország utolsó követelését, amivel előre megakadályozhatnak egy fegyveres konfliktust. Elhíresült mozzanata volt az események, amikor Neville Chamberlain brit miniszterelnök a londoni repülőtéren a szerződést megelőző külön brit német megállapodást (*Peace Accord*) lobogtatva kijelentette, hogy a háború veszélye egyszer s mindenkorra megszűnt a két ország között. De ennek a szerződésnek a megkötése mégis aggodalmat vont maga után. Konkrétan egy Nemzetek Szövetsége tagállam szuverenitásának és önrendelkezésének a legsúlyosabb megsértése volt ez úgy, hogy az aláíró tagállamok közül csak Németország és Olaszország nem volt már tagja a szervezetnek, miközben Csehszlovákia képviselőit meg sem hívták a tárgyalásra.¹¹⁵ Ezek után egy éven belül Csehszlovákia kezdett felbomlani, mert más országok is kihasználva az előzményeket és a nagyhatalmak egyértelmű engedékenységét az ügyben, területi igényekkel kezdtek élni ellene, mint például Magyarország a Felvidékre. Így született meg az első bécsi döntés is 1938. november 2-án, amit a nagyhatalmak is elismertek (a második bécsi döntést már nem). Végül még a második világháború kitörése előtt Németország bevonult Csehszlovákiába és teljes megmaradt területét magához csatolta német protektorátusként.¹¹⁶ Ezt az eseménysorozatot, egy ország fegyver nélküli, de erőszakosnak tekinthető felbomlasztását és bekebelezését a Nemzetek Szövetsége csendben nézte végig úgy, hogy Csehszlovákia mindvégig a szervezet tagállama maradt.¹¹⁷

Az említett példák is mutatják, hogy lényeges események történtek a Nemzetek Szövetségét megkerülve és mindez azt a benyomást keltette, hogy a szervezet végül is csak közvetítő szerepet játszott egy-egy szerződéskötés

¹¹⁵ Online: <http://worldatwar.net/timeline/other/league18-46.html> – 2024. szeptember 27.

¹¹⁶ *Munich Agreement*, 1938.

¹¹⁷ Balogh, 1940. 13.

vagy konfliktus elsimítása során, amit akár mellőzve, az érintett országok képviselői egymással közvetlenül tárgyalva is képesek voltak megoldani.

KIÁBRÁNDULÁS ÉS SZÉTESÉS

A fentebb vázolt események is mutatják, hogy a Nemzetek Szövetsége tagállamainak érdekeit nem volt képes megvédeni. Ez a fogyatékoság legfőképpen abból az okból fakad, miszerint a Nemzetek Szövetségét gyakorlatilag két ország irányította és inkább politikai szövetségnek titulálható a szervezet, mint egy nemzetek feletti együttműködésnek.¹¹⁸ A status quo görcsös fenntartása nem volt összeegyeztethető a világ és a hatalmi erőviszonyok változásával.

Erre jó példa volt Németország helyzete. Az első világháború utáni káoszról a Weimari Köztársaság intézménye teremtett rendet és indult el az állam újra a nagyhatalmi befolyás visszaszerzésének az útján. Miután automatikusan nem lett tagállam, a németek szkeptikusak voltak a Nemzetek Szövetsége tekintetében, ami az alapításának évében inkább tűnt egy Németország ellenes szövetségi csoportosulásnak, mint egy béketeremtő szervezetnek.¹¹⁹ Azonban a német államnak érdekérvényesítés céljából mégis szüksége volt a tagságra. Ez a szükséghelyzet kölcsönös volt, amit mi sem mutat jobban, minthogy amikor 1926-ban Németországot felvették a szervezetbe, rögtön állandó tanácstaggá is választották.¹²⁰ Németország tagságával a brit és francia túlsúly nem változott, de nem ezért, hanem egy belpolitikai fordulat miatt lépett ki az ország a szervezetből. A Nemzetiszocialista Párt 1933-as hatalomra kerülésével Németország jelezte a Nemzetek Szövetsége felé, hogy a versailles-i békeszerződésen túlmenően, olyan mértékben kíván fegyverkezni, mint a Tanács többi tagja.¹²¹ Ez a kérés elutasításra került és ennek folytán Németország kilépett a szövetségből.¹²² Ekkoriban a német állam hiánya a szervezetből már erősen éreztette magát. Ha a szövetség tagja marad, valószínűleg több lehetőség lett volna Németország féken tartására, akár engedményekkel, akár szigorításokkal szervezeti nyomásra.

A hatalmi viszonyok tehát egyszerűen változóban voltak és a Nemzetek Szövetsége nem tudott vagy nem akart ezzel lépést tartani. Németország kilépése volt talán a legnevezetesebb kilépési ügy a szervezet történeté-

¹¹⁸ Balogh, 1940. 13.

¹¹⁹ Schwarz, Wolfgang: Germany and the League of Nations. = *International Affairs* 10, 1931. 2. sz. 197.

¹²⁰ Myers, Denis P.: Representation in League of Nations Council. = *The American Journal of International Law* 20, 1926. 4. sz. 689–690.

¹²¹ Balogh, 1940. 7.

¹²² Nevis, Allan: Germany Quits the League. = *Current History* (1916–1940) 39, 1933. 3. sz. 327–329.

ben, de rajta kívül más államok is csatlódtak a Nemzetek Szövetségében. Az Egyezségokmány engedte a tagállamok kilépését, bármilyen esetben lehetett azt kérvényezni.¹²³ Így amikor egy-egy konfliktus felütötte a fejét és az az egyik fél számára előnytelenül oldódott meg, vagy a konfliktuskezelés módszerét nehezményezte, akkor jó pár állam benyújtotta a kilépési kérelmét. Ekképpen Japán 1933-ban Mandzsúria ügye miatt; a Chaco háború végén 1935-ben a győztes Paraguay; majd Olaszország az abesszíniai konfliktus után 1937-ben kilépett a Nemzetek Szövetségből. Az említettek kívül Argentína, Brazília, kisebb dél-amerikai és a második világháborúhoz közeledve egyre több európai állam is otthagya a szövetséget.¹²⁴

A Szovjetunióknak nagyon különleges útja volt a Nemzetek Szövetségében. Ez azzal kezdődött, hogy Szovjet-Oroszország nem volt alapító tag, annak ellenére, hogy az Antant hatalmak oldalán harcolt a breszt-litovszki béke megkötéséig, ugyanakkor ideológiai okokból és belső politikai berendezkedése miatt vált csak viszonylag későn, 1934-ben a Nemzetek Szövetsége tagállamává.¹²⁵ Öt év múlva, 1939-ben – már a második világháborúval párhuzamosan – fegyveres konfliktusba keveredett Finnországgal, egy szintén népszövetségi tagállammal. A téli háború néven ismert háborút elítélve a Nemzetek Szövetsége agresszornak nevezte a Szovjetuniót és kizárta a szervezetből. Ez volt a szövetség történetében az egyetlen olyan eset, amikor kizártak volna egy szuverén országot a tagállamok sorából.¹²⁶ A szövetségből való kilépések és a Szovjetunió kizárásához vezető tehetetlenség egyértelműen kudarcnak tekinthetőek, hiszen a világ országainak összetartása lett volna a Nemzetek Szövetsége egyik alap feladata, de ehelyett a konfliktusok többségének helytelen kezelése miatt csak széthúzást eredményezett országok.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ HATÁSA ÉS A SZERVEZET FELBOMLÁSA

Mindezek után – legyenek azok a szervezet által tárgyalta, vagy azon kívüli események – már egyértelműen látszott, hogy a Nemzetek Szövetsége nem képes a békefenntartó szerepre a döntésképtelensége, a részrehajlása, a félmegoldásai, az esetenkénti passzivitása és a kiszabott szankciók betarttatásának képtelensége miatt. Ezen felül, olyan kulcsállamok nélkül, mint az USA, a kilépett Németország és Japán vagy a kizárt Szovjetunió semmiképpen sem volt teljes a szervezet és nem volt reprezentálva min-

¹²³ Mengele, 1927. 96.

¹²⁴ Online: <http://worldatwar.net/timeline/other/league18-46.html> – 2024. szeptember 04.

¹²⁵ Mengele, 1927. 100.

¹²⁶ Gross, Leo: Was the Soviet Union Expelled from the League of Nations? = *The American Journal of International Law* 39, 1945. 1. sz. 40–41.

den nemzet, és a többi kisebb ám sorban kilépő elégedetlen államok nélkül egyre komolyabban vesztt a súlyából.¹²⁷ 1933 után Németország folyamatos diplomáciai agressziója is nehezítette az együttműködést a tagállamok között és a Nemzetek Szövetsége létezése már inkább teherré kezdett válni az országok külpolitikai döntéshozói számára. Ezt mutatta, hogy inkább a szervezet bevonása nélkül próbálták a nemzetközi politikát kézben tartani, főleg Németország esetében.

A II. világháború 1939-es kitörését követően teljesen inaktív lett a szervezet.¹²⁸ A finn–szovjet téli háború ügyének megtárgyalásán és a Szovjetunió kizárásán túl már nem voltak hivatalos ülések megtartva és nem működtek a szervei és a bizottságai sem, de még papíron létezett a szövetség. 1944-ben a Dumbarton Oaks-i konferencián a szövetséges hatalmak vezetői megegyeztek egy új szervezet megalakításában, ami majd átveszi a Nemzetek Szövetségének helyét a háború után.¹²⁹ A Nemzetek Szövetségének utolsó hivatalos ülését 1946-ban hívták össze, ahol formális kerek között is feloszlatták a szervezetet. Helyét a Dumbarton Oaks-i konferencián lefektetett elvek alapján, az 1945-ben megalapított és ma is működő Egyesült Nemzetek Szervezete vette át.¹³⁰

ÖSSZEGZÉS

A győztesek írják a történelmet, hangzik a mondás és igazságát mi sem támasztja alá jobban, mint maga a világ első nemzetközi szervezete, a Nemzetek Szövetsége. Az első világháború utáni status quo felborulása és a Párizs környéki békék méltánytalansága már kiindulásképpen egy elég instabil irányba fordították a nemzetközi politikát, de mégis a tény, hogy a nagyhatalmak vezetői felismerték a szükségességét egy olyan szervezetnek, mint a Nemzetek Szövetsége, nagyon előrelátó és modern gondolkodásra vallott. Habár a kivitelezése nehézkesen működött és Woodrow Wilson amerikai elnök 14 pontja is csak alig-alig adott ehhez támpontot, a helyzethez képest túl idealista mivolta miatt, mégis az utolsó pontja életbe lépett és alapot nyújtott a Nemzetek Szövetségének létrehozására, ami eredetileg a békés konfliktuskezelés, az államok közötti kommunikáció és a nyílt diplomácia érdekében jött létre.

A Nemzetek Szövetségét végig ez az egyfajta kettősség jellemezte. A szervezet alapötlete és volumene minden bizonnyal korát meghaladta,

¹²⁷ Balogh, 1940. 11.

¹²⁸ Balogh, 1940. 15.

¹²⁹ Myers, Denys P.: Liquidation of League of Nations Functions. = *The American Journal of International Law* 42, 1948. 2. sz. (Továbbiakban: Myres, 1948.) 320.

¹³⁰ Myers, 1948. 322.

míg a konkrét ügyek lebonyolítása és a döntéshozatal kötelezettségét érintő „kiskapuk” nagyon is hagyományosnak és részrehajlónak hatottak. Míg a Nemzetek Szövetségének intézményrendszerén keresztül a kölcsönös biztonság örökös garanciáját keresték és várták el, addig inkább a bizonytalanság és a túlzott óvatosság jellemezte a jogi alapját és a meghozott döntéseket egyaránt. A status quo-hoz való görcsös ragaszkodás és a nemzeti szuverenitás védelme a közösségi érdekekkel szemben aláaknázza a Nemzetek Szövetsége legfőbb erejét, ami a nemzetek feletti érdekek képviselője lett volna. Így tehát progresszív céljainak ellenére a Nemzetek Szövetsége a megalapításától kezdve belső szervezeti hibái és a nagyhatalmi politikai érdekek miatt kudarcot vallott a béketeremtés – olasz–etióp háború, japán–kínai háború, téli háború –, az érdekek egyenlő képviselőjében – kisebbségi, önrendelkezési kérdések – és a nemzetek összefogásában – kilépések és kizárási ügyek – is. Minden ilyen hiba és ezáltal a nemzetek elégedetlensége, nem kizárólagos módon, de a második világháború kitöréséhez vezetett, ami végleg megsemmisítette azt a célt és okot, amiért a szervezetet elsősorban megalapították.

Mindezek ellenére, történelmi távlatból nézve a Nemzetek Szövetségének szerepe megkerülhetetlen és minden hibája ellenére tagadhatatlanul megalapozta a ma is aktív Egyesült Nemzetek Szervezetét. Habár hivatalosan is a jogutódja, az ENSZ úgy tud most stabilabb lábakon állni, hogy a Nemzetek Szövetsége működésének példája már sok mindenben kitaposta előtte az utat.

A történelem kétségtelenül választ ad arra a kérdésre, hogy mi lett azután, hogy létrejött ez a szervezet, de arra viszont nem, hogy mi lett volna, ha még egy ilyen szintű együttműködés és egyeztetés sincsen a világ országai között. Ezért nem lehet egyértelműen és megcáfolhatatlanul kijelenteni, hogy abszolút sikertelen és felesleges volt a Nemzetek Szövetségének több mint húszéves fennállása, hiszen talán többet adott a globális összefogás gondolatának fejlődéséhez, mint amennyit kudarcai ellenére elvett abból.

Kerepeszki Róbert

**Éjjeli őrjárat
Nagyvárosi „alvilág” és a rendőri razziák Budapesten
a 20. század első évtizedeiben¹**

BEVEZETÉS

A 19. század folyamán elkezdődött dinamikus társadalmi és gazdasági folyamatok gyökeresen átalakították a nagyvárosok képét és mindennapjait. Budapestet – amely 1918 előtt az Osztrák-Magyar Monarchia egyik gazdasági és kulturális központja volt, az első világháború után pedig egy nagyhatalmi státuszát elveszítő, kisállammá váló ország fővárosa lett – különösen érzékenyen érintették ezek a változások. A látványos átalakulás markánsan megmutatkozott a nagyvárosi bűnözés dinamikájában és a városi térhez való viszonyában is. Ugyanis – a nyugat-európai és amerikai metropoliszokhoz² hasonlóan – a magyar fővárosban is létrejött egy többé-kevésbé rejtett világ: a „tisztesleges” lakosságtól részben elkülönülő, azzal mégis elválaszthatatlanul összefonódó „párhuzamos társadalom”, amit a korabeli gondolkodás szerint a nyomor, a szegénység, a kilátástalanság és a bűnözés jellemezett.

Ez a világ sajátos „ellenkultúrát” képviselt, ami egyrészt szemben állt a fennálló normákkal és értékrenddel, másrészt – a korabeli elképzelések szerint – Budapest bizonyos részeire koncentrált. A kollektív képzetek szerint „bűnösnek” tartott városrészek és egyéb helyek (nyilvános házak, szórakozóhelyek stb.) sajátos megvilágításba helyezik a nagyvárosi társadalom életét és térhasználatát. Ugyanis a városlakók „tisztesleges” csoportjai főképp az ezekkel kapcsolatos bűnügyi tárgyú sajtótudósítások révén alkothattak képet arról, hogy mely területek lehettek – akár fizikai, akár erkölcsi értelemben – „veszélyesek” rájuk nézve, ezért tanácsos volt inkább elkerülni azokat. Ebből adódóan e „helyek” révén a magyar fővárosban is kialakulhatott az „alvilág” képlékeny fogalmával azono-

¹ A jelen tanulmány a *Rubicon* folyóirat egyik 2023. évi számában megjelent ismeretterjesztő cikk átdolgozott, bővített és jegyzetekkel ellátott változata. Lásd Kerepeszki Róbert: „Büntanyák” és razziák. A Horthy-kori budapesti bűnözés topográfiája. = *Rubicon*, 2023. 10. sz. 56–65.

² Johnson, Eric A.: *Urbanization and Crime: Germany 1871–1914*. Cambridge, 1995.; Denys, Catherine: *Geography of Crime: Urban and Rural Environments*. In: *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice*. Szerk. Knepper, Paul–Johansen, Anja, New York, 2016. (Továbbiakban Denys, 2016.) 88–108.; Knepper, Paul: *Writing the History of Crime*. London–Oxford–New York–New Delhi–Sydney, 2016. 115–144.

sított milió, amely a korabeli társadalom bűnözéssel kapcsolatos félelmeit és sztereotípiáit egyaránt tükrözte.³ Vagyis Budapest – ahogy más nagyvárosok – bűnözői „alvilága” egyszerre volt „valóságos” és fiktív, hiszen a kriminális „helyekről” a legtöbben (véltetően) nem személyes tapasztalat, hanem valamilyen közvetítő forrás (leginkább a sajtó, illetve szóbeli információ, például hallomásból kapott pletykák) révén szereztek tudomást.

A jelen tanulmány célja, hogy feltárja, hogyan formálódott a magyar főváros bűnözésének „elképzelt topográfiája”, tehát nem kvantitatív, hanem kvalitatív megközelítéssel vizsgálja az akkori „párhuzamos társadalmat”. Elsősorban arra keresem a választ, hogy a sajtóreprezentáció révén a kortársak hogyan lokalizálták a bűnözést Budapesten, amihez legfőképp a fővárosi rendőrség által alkalmazott razziákról szóló tudósítások adnak támpontot.

Ezen megfontolások alapján a tanulmány négy fő részre tagolódik. Először áttekintem a „modernizálódó” bűnözés általános jellemzőit a 19. század végi, 20. század eleji Budapesten. Majd bemutatom azt, hogy a korszakban hogyan értelmezték a nagyvárosi bűnözői „alvilág” fogalmát, milyen képzettársításokkal ruházták fel, és milyen szempontból gondolták eltérőnek a magyar főváros „alvilágát” más európai és amerikai metropoliszokhoz képest. Mindez azért fontos, mert az „alvilág” fogalma gyakran nemcsak valamilyen valós terek vagy helyek reprezentációjára utal, hanem ezekkel szoros összefüggésben arra a társadalmi, kulturális és pszichológiai kontextusokban létrehozott, „elképzelt” párhuzamos társadalomra, amely már abban az időben is a nagyvárosi lét szerves részét képezte. Amellett érvelek, hogy az ehhez kapcsolódó valós és fiktív elemeket tartalmazó képzettársítások alapvetően határozták meg azt, hogy

³ Az „alvilág” fogalmához és történeti értelmezéséhez lásd Kalifa, Dominique: *Vice, Crime and Poverty: How the Western Imagination Invented the Underworld*. New York, 2019.; Shore, Heather: *London's Criminal Underworlds, c. 1720 – c. 1930: A Social and Cultural History*. New York, 2015. (Továbbiakban: Shore, 2015.); Hobbs, Dick: Professional Crime: Change, Continuity and the Enduring Myth of the Underworld. = *Sociology* 31, 1997. 1. sz. 57–72.; Goeschel, Christian: The Criminal Underworld in Weimar and Nazi Berlin. = *History Workshop Journal* 75, 2013. 1. sz. 58–80.; Evans, Richard J.: Introduction: The “Dangerous Glasses” in Germany from the Middle Ages to the Twentieth Century. In: *The German Underworld: Deviants and Outcasts in German History*. Szerk. Evans, Richard J., London–New York, 1988. 1–28.; Fijnaut, Cyrille: Searching for Organized Crime in History. In: *The Oxford Handbook of Organized Crime*. Ed. Paoli, Letizia, Oxford–New York, 2014. 53–95.; Shore, Heather: A Brief History of the Underworld and Organized Crime, c. 1750–1950. In: *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice*. Szerk. Knepper, Paul–Johansen, Anja, New York, 2016. 170–191.

hol és hogyan képzeltek el a kortársak a bűnözést, és hogyan próbálták kontrollálni azt.

A harmadik részben bemutatom az „alvilág” visszaszorítására irányuló egyik legfontosabb rendőri módszer, a razzia korabeli budapesti gyakorlatát. Végül ehhez kapcsolódva rövid esettanulmány keretében egy konkrét razzia-példát is részletesebb vizsgálat alá veszek. Ezek a rendőri „örjáratok” azért voltak jelentősek, mert – ahogy a példa is szemlélteti – az ezek során (akár tényleges rendőri tapasztalat, akár csak gyanú vagy pletyka alapján) érintett pontok (bárok, kávéházak, éjszakai szórakozóhelyek, nyilvános házak stb.) révén lokalizálhatóvá válhatott az, hogy milyen helyeket tartottak a bűnözés szempontjából „veszélyesnek” vagy „kockázatosnak”, ezáltal pedig kiemelten megfigyelendőnek és ellenőrizendőnek. Más szóval a rendőri razziák és ezek sajtóreprerentációi döntően befolyásolhatták a korabeli városlakók gondolkodását és cselekvését, vagyis a bűnözés „elképzelt topográfiáját”. Továbbá arra is utalok, hogy ezek a többnyire éjszaka végrehajtott rendőri akciók egyfajta „stigmatizációt” is jelenthettek, vagyis előfordultak olyan esetek, amikor a sajtó által megírt razzia során csak esetlegesen útba ejtett helyszín vagy az ott igazoltatott személy számára negatív megbélyegzést jelenthetett a nem kívánt „hírverés”. Ezek mellett a tanulmány hozzájárulhat a nagyvárosi élet és bűnözés nemzetközi komparatív – nyilvánvalóan egy másik, célirányos tanulmány keretein belül történő – értelmezéséhez is, hiszen ez a bűnözés kontrolálására alkalmazott „éjjeli örjárat” a világ számos nagyvárosában bevett módszernek számított.⁴

MODERNIZÁLÓDÓ NAGYVÁROSI BŰNÖZÉS BUDAPESTEN

A 20. század első évtizedeire a modernizáció és urbanizáció következtében Budapest is egy olyan kozmopolita metropolisszá vált, amit sokszínű, dinamikus, nyüzsgő közösség népesített be. A magyar főváros gyors növekedése és iparosodása a biztosabb megélhetés lehetőségével kecsegtetve vidékiek tömegét vonzotta, de a hozzá fűzött reményeket nem feltétlenül mindenki számára váltotta be. Éppen ezért a látványos népességgyarapodás a bűnözés egyik – noha nem kizárólagos – hajtóerejévé is vált.⁵ Az egyre zsúfoltabb város fokozódó bűnügyi kockázatot

⁴ Lásd például Jerram, Leif: *Streetlife. The Untold History of Europe's Twentieth Century*. Oxford, 2011.; Walkowitz, Judith R.: *Nights Out. Life in Cosmopolitan London*. New Haven, 2012. (Továbbiakban: Walkowitz, 2012.); Bennett, John: *Mob Town. A History of Crime and Disorder in the East End*. New Haven, 2017.

⁵ A századfordulós Budapest kriminalitásáról összefoglalóan lásd Perényi Roland: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. Bp., 2012.

jelentett, amiben megnőtt a bűncselekmények elkövetésének lehetősége és annak gyakorisága. *„Rossz társaság, szükség, nyomor, élelmezési gondok, munkanélküliség mind olyan társadalmi fogyatékoságok, amelyekben úgy terem a bűn, mint kertben a dudva. Mindez oda vezet, hogy elsősorban a társadalom felelős minden bűncselekményért”* – foglalta össze tanulságként Gellért Ede budapesti detektív 1925-ben.⁶

Ehhez szorosan kapcsolódik az, hogy a modern sajtó a példányszámok (és ezáltal a remélt bevétel) emelése érdekében mindinkább „láthatóvá” tette Budapest „bűnéletét”, sőt „szenzációkat” tálalva esetenként fel is nagyította a „tisztességes” lakosságra „leselkedő” nagyvárosi veszélyeket. *„Maga a város népe szegény, sőt alig van nagyváros, hol aránylag annyi proletár lenne, mint Budapesten”* – kezdte a lesújtó véleményét az egyik napilap zsurnalisztája a századforduló környékén, majd így folytatta a főváros jellemzését: *„Mert mindenki, ha a vidéken megélni nem képes, ide csődül a fővárosba, bukott úr, tönkrement iparos, szerencsevadász, kereskedő, szolgálatot kereső cseléd, munkát kereső napszámos, segélyért rimánkodó koldus, sőt még a nemzetközi csalók és betörők is mind ide jönnek. [...] Menhelyek, népkonyhák, kórházak nem képesek őket befogadni s a csavargókat a rendőrség nem bírja eltoloncolni; amint kiszabadulnak, visszajönnek. Ez Budapest alsó képe, ragyogó külszín, pezsgős mulatság, fényűző hölgyek pazarló urakkal és inséget szenvedő misera plebs, szegény nép, melynek egyik része szenved, a másik romlott. [...] A szédelgés, csalárd üzletek, az általános eladósodás, a zálogházak, a túlzásúfolt lakások, a törvénytelen gyermekek száma, a gyermekhalálozás, a családalapítás nehézségei, az erkölcstelen életmód s az alsóbb osztályok küszködése az inséggel, hozzá a lelketlenség, hogy senki embertársával nem törődik, s a hatóságok csak megnehezítik az életet, nemhogy könnyítenének vagy segítenének; a bűnös Budapest – ez az árnyék.”*⁷

Feltűnő jelenség volt az, hogy megszorodtak a szervezett bűnözői csoportok, amelyek a nagyvárosi „dzsungelt” kihasználva új kihívások elé állították a rendvédelmi szerveket. Az ezekről kialakult képet sajátos kettősség jellemezte. Egyrészt ezek testesítették meg leginkább a „tisztességes” emberekre leselkedő fizikai, anyagi és morális veszélyeket. Jól mutatja ezt az, ahogy a korabeli sajtó igyekezett ezeket a csoportokat bizonyos szófordulatok (például *„lelketlen bűnbanda”*) használatával „démonizálni”, egyben a társadalom többi részétől elhatárolni. Másrészt

(Továbbiakban: Perényi, 2012.)

⁶ Gellért Ede: *Budapest bűnözői. Egy pesti detektív naplójából.* Bp., 1925. 7.

⁷ Haladás és rombolás. *Alkotmány*, 1898. május 11. 1–2.

viszont – hasonlóan a 19. századi vidéki betyárokhoz – valami különös „romantika” is kapcsolódott hozzájuk. Ez azzal magyarázható, hogy a századforduló után egyre több bűnügyi riporter merészkedett a bűnözői csoportok tevékenységi területeire, gyakran látogatott a szórakozóhelyeire, és az sem véletlen, hogy épp a betyárvilág felszámolása után vált a sajtó egyre inkább „felkapott” témájává a híres-hírhedt bujdosó vidéki törvényen kívüliek nagyvárosi „utódainak” tevékenysége. De az egyre inkább szakszerű, modern újságírói munkát végző bűnügyi riporterek már nem csupán a „szenzációt” keresték a bűnözésben, ami azt is eredményezte, hogy a szociális riportjaik révén egyre inkább ismertebbé válhatott a bűnözői „párhuzamos társadalom” sajátos kultúrája, életmódja, nyelv- és térhasználata.⁸

A Nagy Háború a nagyvárosi kriminalitás vonatkozásában is jelentős hatást gyakorolt. Ekkor ugyanis fokozódott a Budapestre irányuló migráció, a háború gazdasági hatásainak következtében nőtt a létbizonytalanság és a munkanélküliség, illetve kieleződtek a társadalmi egyenlőtlenségek, különösen az 1918. évi vereséget és összeomlást követően. A háború végén és az 1920-as évek első felében a képlékeny belpolitikai körülmények és az egzisztenciális instabilitás következtében a bűnügyi statisztikák minden korábbinál súlyosabb állapotot tükröztek, újabb aggasztó jelenségek tűntek fel és váltak „fenyegetővé” (mint a női és az intellektuális bűnözés), illetve „feltűnően” terjedtek más deviáns magatartásformák (például alkoholizmus, kábítószerfogyasztás stb.).⁹ A helyzetet nehezítette az, hogy a korabeli rendőrség sem a szervezet, sem pedig a létszám szempontjából nem volt alkalmas arra, hogy a tovább duzzadó főváros rendvédelmi kihívásait kezelje. A budapesti rendőrfőkapitány 1920. évi jelentése szerint „a budapesti rendőrség hatáskörébe

⁸ Ezekről összefoglalóan lásd Perényi Roland: *A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten. Szociális riportok a 19–20. század fordulóján*. Bp., 2018. (Továbbiakban: Perényi, 2018.)

⁹ Az említett jelenségekről és tendenciákról lásd Kerepeszki Róbert: *Deviance in Budapest before and after the “Great War” – Major Tendencies and General Features*. In: *Trianon 1920–2020. Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920*. Szerk. Barta, Róbert–Kerepeszki–Róbert–Kania, Krzysztof. Debrecen, 2021, 87–99.; Perényi Roland: *Az intellektuális bűnözés feltalálása. Fehérgalléros kriminalitás Budapesten a 20. század elején*. = *Aetas*, 2023. 2. sz. 80–97.; Sipos Nikoletta: *A „Nagy Háború” és Trianon hatása a női bűnözésre kvantitatív szempontból*. In: *Trianon Doktorandusz Konferenciasorozat*. Szerk. Molnár Dániel, Molnár Dóra. Bp., 2023. 7–25.; Perényi Roland: *Urbanizáció és erőszak. Személy elleni bűncselekmények Budapesten (1873–1945)*. In: *Egy underground történelem. Tanulmányok Lugosi András tiszteletére*. Szerk. Szécsényi Mihály, Bp., 2024. 261–277.

vont terület népessége jóval az egy millió túl van”, ám az „év végén a külszolgálatot lebonyolító őrszemélyzet tényleges létszáma 2977 fő (2830 gyalogos és 147 lovas) volt”, vagyis „hozzávetőleges számítás szerint 4–500 lakosra esett egy rendőr”, ami a korabeli viszonyok szerint súlyos állapotot tükrözött.¹⁰

„ELKÉPZELT” ALVILÁG?

Az első világháború után kialakult súlyos társadalmi-gazdasági-politikai körülmények, valamint a bűnüldöző szervek tapasztalatlansága, létszámhiánya és technikai elmaradottsága következtében a nagyvárosi térben még inkább szaporodtak azok a „veszélyes helyek”, amiket az akkori gondolkodás a bűnözés „melegágyának” tekinthetett. Továbbá a korabeli képzettársítás fontos eleme volt az is, hogy a normaszegő magatartásformák és a törvényenkívüliség szervesen összefonódtak az egyre szabadosabbá váló éjszakai élettel. *„Budapest éjszakai élete ma már igazán nagyvárosi. Talán Páris, Newyork [sic!] titokzatos lebujaí és fényárban úszó mulatóhelyei sem termelnek annyi bűnt és annyi bűnöst, mint a budapestiek. Megdöbentő, mennyire züllött el, mennyire lealjasodott ennek a városnak az erkölcsse. Az utóbbi időben csaknem minden nap hallunk hírt olyanokról, akik véren, piszkos utakon szerzett pénzt vittek az orgiák tanyájára s hideg vérrel, mindent semmibe véve tobzódtak, vigadtak, nem törődve azzal, mikor csap le rájuk az igazság megtorló keze. [...] Ha éjjel két óra után komoly razziát tartanának a Rákóczi-úton, vagy Nagykörúton, lehetetlen, hogy rendőrkézre ne jutna sok olyan férfi és nő, aki számolni tartozik még bizonyos tettekért, aki pénzért kínálja szörnyű betegségét s teszi tönkre emberek, családok életét”* – panasolta egy kortárs hírlapíró 1923 szeptemberében.¹¹

A korabeli gondolkodásban – a 19. század második felében meghonosodott szóhasználat folytatásaként – a „bűntanya” kifejezéssel jelölték azokat a helyeket, amelyekről úgy tudták vagy gyanították, hogy főképp bűnözői csoportok találkozó- és/vagy búvóhelyeként szolgálnak. Általában a nagyvárosok peremterületeihez, ipari negyedekhez vagy a városközpontokhoz közel eső körzetekhez társították ezeket a „hírhedt” helyeket, amiket rendszerint szegényebb, de a gyakori lakóhelyváltások miatt képlékenyebb népesség jellemezte. Ezekben az olykor közvilágítással is alig ellátott városrészekben az olcsón kibérelhető lakások vagy

¹⁰ *Jelentés a Budapesti Állami Rendőrség 1918–1920. évi működéséről.* Bp., 1921. (Továbbiakban: *Jelentés 1918–1920.*) 39.

¹¹ Koplík Gyula: Budapest züllöttsége valóban nagyvárosi lett. *Uj Barázda*, 1923. szeptember 21. 2.

elhagyatott épületek jelentették azokat a pontokat, ahol egy bűnözői csoport állandó rejtett „bázist” alakíthatott ki, vagy egy-egy „hivatásos” bűnöző meghúzódhatott.¹²

Am Budapesten belül vagy vonzáskörzetében nemcsak olyan helyek „érdemelték ki” ezt a kifejezést, amelyek a „rovott múltúak” gyülekező- vagy búvóhelyeként szolgáltak, hanem gyakorlatilag minden olyan objektum, amihez valamilyen illegális tevékenységet kapcsolhatott a korabeli gondolkodás (jól jelzi a fogalom parttalan használatát, hogy a pesti lapokban „bűntanyaként” emlegették a hírhedt sorozatgyilkos, Kiss Béla¹³ bádogosmester cinkotai lakóhelyét is). Ezzel a megbélyegző címkével illették például az olcsó kültelki ital- és kávéméréseket, kétes hírű szórakozóhelyeket, „kártyabarlangokat”¹⁴, de a szexuális célú titkos találkahelyeket¹⁵ (magánlakásokat, garniszállókat) is. „*Természetes, hogy a visszaeső bűnözők általában ismerik egymást, hiszen a büntettek elkövetéséhez bizonyos közös kapcsolatokra van szükség. Mivel az alvilág »szakmánként« rétegeződik, lassan kialakulnak az egyes körök találkozóhelyei, búvóhelyei. Ezeknek a helyeknek az összessége determinálja az alvilág földrajzát*” – írta a 8 Órai Újság bűnügyi riportere, Petur László 1935 januárjában. Ezeknek a helyeknek „látogatói” a társadalom perifériáira csúszott emberek, mint a „sipisták” (hamiskártyások), a „bukott nők” (prostituáltak) és futtatóik, továbbá a normákkal összetűzésbe kerülő vagy azokkal szakító veszélyes deviánsok, mint a kábítószerfüggők, alkoholisták, valamint a „hivatásos”, tehát valamilyen „sajátos” törvényen kívüli „karriert” befutó, visszaeső bűnözők, például tolvajok, betörők, orgazdák, „síberek” (csempészek), üzérek és hasonló kétes egyének voltak. Az említett helyek alkották Budapest „alvilágát” – akik pedig „benépesítették”, ők képezték az „alvilág társadalmi osztályait”, amelyeket együttesen mintegy 12 ezer főre becsült az idézett bűnügyi újságíró.¹⁶

Érdeemes a fogalomhasználattal kapcsolatban rámutatni, hogy a magyar fővárosra vonatkoztatva az „alvilág” kifejezés használata – legalábbis

¹² T[urcsányi] Gy[ula]: Vagyon elleni bűncselekmények. In. *A modern bűnözés II.* Szerk. Turcsányi Gyula, Bp., 1929. 32.

¹³ Kiss Béla ügyéről lásd részletesen Trádler Henrietta: A cinkotai „Kékszakáll”. Egy sorozatgyilkosság értelmezései. = *Studia Comitatusia*, 2014. 1. sz. 185–205.

¹⁴ Tábori Kornél: *A kártyázó Budapest. Hazárdjátékosok, játékbárlangok, hamisjátékosok.* Bp., 1912. 73–78.

¹⁵ Tábori Kornél–Székely Vladimír: *Nyomorultak, gazemberek.* Bp., 1908. 91–92.

¹⁶ Petur László: A pesti gangstervilág rejtelmek 8. A bűn statisztikája. *8 Órai Újság*, 1935. január 27. 7.; Laky Lajos: Az alvilág társadalmi osztályai I. *Magyar Rendőr*, 1937. december 1. 535.; Laky Lajos: Az alvilág társadalmi osztályai II. *Magyar Rendőr*, 1937. december 15. 559–560.

a korabeli sajtó- és nyilvános rendőrszakmai diskurzusban – szélesebb körben csak az 1930-as években terjedt el. Ennek a magyarázata az, hogy Magyarországon a fogalmat korábban elsősorban az amerikai, ritkábban az egyes európai nagyvárosokban (elsősorban Londonban, Párizsban, Berlinben, Bécsben) tapasztalható bűnözéssel azonosították, sőt következetesen elhatárolták a Budapesten tapasztalható bűnügyi jelenségeket azoktól.¹⁷ Még 1931 decemberében is azt hangsúlyozta a fővárosi rendőrfőkapitányság egyik sajtónyilatkozatának fogalmazója, hogy „*az utóbbi hetekben történt rablási eseteket nem lehet összehasonlítani bűnözés szempontjából a külföldön, főként Amerikában történt esetekkel. Külföldön az ilyenfajta rablásokat mind rovott múltú emberek, jól szervezett, bűnözésre berendezkedett társaságok tagjai követik el. Nálunk ilyen alvilág egyáltalán nincsen. A Budapesten és Újpesten elkövetett rablótámadásokat mind alkalmi bűnözők, gangrészt suhancok követték el.*”¹⁸

A tengerentúlon történt nagy figyelmet kiérdemlő bűncselekményekről, illetve az ottani bűnözés emblematikus figuráiról (például Al Caponéről) a magyar sajtó is beszámolt.¹⁹ Továbbá már a korszak elején megjelentek az amerikai bűnügyi ponyvaregények és mozifilmek Budapesten, így Magyarországon (is) kialakulhatott egy sztereotip kép az amerikai bűnözésről és annak tipikus „szereplőiről”, a „gengszterekről”.²⁰ A két világháború közötti magyar sajtó és a budapesti rendvédelmi szervek ettől az „alvilágtól” (vagy ezektől az „alvilágoktól”) határolták el a fővárosi bűnözést, és tudatosan kerülték még a kifejezés használatát is, sőt tagadták ennek létjogosultságát a magyar metropolisz vonatkozásában. Holott pontosan tudatában voltak annak, hogy szervezett bűnözői csoportok igenis léteztek Budapesten, de érdekes módon még a „szervezett bűnözés” szókapcsolatot

¹⁷ Megjegyzendő, hogy Nyugat-Európában, például az Egyesült Királyságban is amerikai hatásra jelent meg az „alvilág” fogalom használata – elsősorban Chicagóra való hivatkozással. Az 1920-as évek közepén ezt nevezte egy brit lap találóan „Chicago-komplexusnak”, amivel arra utalt, hogy a modern kriminalitás legmarkánsabb példája a rohamosan bővülő, és a bűnözésben is élenjáró, észak-amerikai nagyváros volt. Lásd Shore, 2015. 11.

¹⁸ Budapesten nincsen alvilág – mondta a rendőrség az újpesti rablótámadásokra. 8 *Órai Ujság*, 1931. december 8. 2.

¹⁹ Az amerikai hatásról általában lásd Sipos Balázs: *Amerika, ezeremeletes Mennország. Amerika és az amerikanizmus a Horthy-kori nyilvánosságban*. Bp., 2023. (Továbbiakban: Sipos, 2023.)

²⁰ Érdemes megemlíteni, hogy a „gengszter” fogalma különböző bűnözőtípusok összeolvadása révén a 19. század végén alakult ki. Kezdetben csavargó fiatalokból álló erőszakos bandák tagjait jelölték a kifejezéssel, majd egyre inkább olyan „megrögzött” bűnözőket, akik valamilyen illegális szervezetben tevékenykedtek. Denys, 2016. 99–101.

sem használták e csoportok jellemzésére, így ez a fogalom még ritkábban fordult elő a magyar hír- és bulvárlapokban vagy a rendőri szaksajtóban. Pedig a 20. század elején a korszak egyik legismertebb és legtermékenyebb bűnügyi újságírója, Tábori Kornél egyedül, illetve a budapesti rendőrség sajtóirodájának vezetőjével, Székely Vladimírral karöltve is több cikket és könyvet szentelt ezeknek a bűnözői csoportoknak a bemutatására.²¹ Az „alvilág” kifejezés használatától való ódzkodás azzal magyarázható, hogy ezzel a fogalommal jól lehetett érzékeltetni a „nyugati” világ „dekadenciáját”, továbbá azt lehetett sugallani általa, hogy Budapesten mégis jobb viszonyok uralkodnak, mint a nyugati metropoliszokban.

Azonban az 1920-as évek legvégén, illetve a következő évtized elején lassan elkezdett kibontakozni egy eltérő megközelítés és fogalomhasználat. Ennek hátterét két eset (egy tíz évvel korábban történt gyilkosság bírósági tárgyalása, illetve egy fiatal arisztokrata kokainmámorban töltött éjszaka után bekövetkezett halála) jelentette, amelyek nemcsak, hogy különösen nagy figyelmet kaptak a korabeli sajtóban, de ezek voltak az első olyan közlemények is, amelyekben az érintetteket (feltételezett elkövetőket, kábítószerterjesztőket és használókat, valamint az általuk látogatott helyeket) az „alvilági” jelzővel illették a bűnügyi újságírók és a bírósági tudósítók.

Ettől a két ügytől kezdve egyre inkább az a narratíva kezdett teret nyerni, hogy Budapesten mégis létezik olyan „alvilág”, amit eddig csak a külföldi bűnügyi tudósításokból, ponyvaregényekből vagy filmekből ismert a magyar társadalom. Ez az „alvilág” gyakran alkalmi, könnyen felbomló különböző csoportokból tevődött össze, ezért ebben az esetben is helyesebb – a diverzitásra utaló – „alvilágokról” beszélni. A csoportok képződésének alapját a törvényen kívüliség, a „kitaszítoottság” érzése és az egymásra utaltság mellett valamilyen „specializáltság” jelentette. Ebből következően a korszak kriminológiai gondolkodásában (például az 1930-as évek rendőri szaksajtójában) megkülönböztettek az „alvilágokon” belül olyan kriminalizált és/vagy „veszélyesnek” ítélt csoportokat, mint például a prostituáltakat és futtatóikat, zsebtolvajokat, betörőket, sipistákat (hamiskártyásokat, szerencsejátékosokat), homoszexuális férfiakat, a kábítószer-élvezőket stb. A korabeli elképzelések szerint a csoportkohéziót lényegében két alapvető tényező segítette elő. Egyrészt az, hogy az érintettek önidentitásának részévé vált a deviánsnak tekintett vagy kriminalizált életforma (vagyis bizonyos fokig elfogadták a társadalomból kitaszított helyzetüket, és azonosultak azzal), másrészt pedig az, hogy egyfajta kölcsönös bizalmon alapuló, rejtett szervezethez is tulajdonították nekik. Azonban az amerikai „alvilág”

²¹ Lásd például Tábori Kornél–Székely Vladimír: *A bűnös Budapest*. Bp., 1908.; Tábori Kornél–Székely Vladimír: *A tolvajnép titkai*. Bp., 1908.

tagjaihoz képest a tevékenységük viszonylag ritkábban párosult nyílt fizikai erőszakkal. Nem véletlenül, hiszen ez csak még jobban magukra vonta volna a hatóságok figyelmét, amivel elveszett volna az életvitelük, tetteik és további terveik leglényegesebb eleme: a „láthatatlanság”. Mindebből következően a figyelemelterelés és a hatóságokkal való összetűzés elkerülése miatt ezt a „párhuzamos” társadalmat „kifelé”, azaz a „tisztességes” társadalom felé a fokozott diszkréció jellemezte.²²

Ahogy az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában, a budapesti bűnözői társadalom „felfedezésében” is kulcsszerepet játszott a modernizálódó sajtó. A gyakori és rendkívül részletes beszámolóik révén a bűnügyi és törvényszéki újságírók ugyanis nemcsak önmagukban az eseteket tették „feltűnővé”, hanem azok elkövetőit is.²³ Ez azt jelentette, hogy egy-egy nagyobb figyelmet keltő bűncselekmény kapcsán gyakran napokig vagy hetekig állandó publicitást kaptak a tettes(ek) életének eseményei, korábbi viselt dolgai, sőt a leggyakrabban használt álnevei (vagyis álidentitásai) is, amit nem ritkán részletes személyleírás és fényképek kísértek.

Azonban a sajtó révén nem csak a bűnelkövető válhatott „nyilvánossá”: az újságírók olykor kendőzetlen részletességgel írtak ezeknek az „alvilági alakoknak” a találkozási és gyülekezőhelyeiről is. Budapest akkori közigazgatási beosztása szerint a pesti oldalon hosszan elnyúló kerületek (V., VI. és VII. kerület, lásd az 1. ábra bal alsó sarkában a kis térképet) esetében a Nagykörúton (az 1. ábrán az 1. számmal jelölt szaggatott vonalon) kívüli részek, illetve a városmagtól még távolabb eső Aréna (ma Dózsa György) úton (az 1. ábrán a 2. számmal jelölt pontozott vonalon) túli városrészek, valamint a VIII. kerület számítottak igazán veszélyes környéknek. Az akkor még inkább perifériának számító IX. és X. kerületben viszont épp a nagyobb területen szétszórtan élő, gyérebb lakosság tette nehezzé a rendőri ellenőrzést, valamint a pályaudvarok miatti jelentős forgalom okozta a közbiztonsági kockázatot. De a pesti oldalon bűnügyi szempont-

²² Részletesebben lásd Kerepeszki Róbert: „Kokaintól részegen bomlik Budapest éjszakai világa”. Kábítószeresek, „alvilág” és sajtónarratívák a két világháború közötti magyar fővárosban. = *Clio Műhelytanulmányok*, 2022. 1. sz. 46–55.

²³ A bűnügyi újságírás hazai kialakulásáról lásd Buzinkay Géza: A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr. = *Budapesti Negyed*, 2005. 1–2. sz. 7–30. – A bűnügyi újságírók és hírek szerepére nemzetközi szempontból lásd Siemens, Daniel: Explaining Crime. Berlin Newspapers and the Construction of the Criminal in Weimar Germany. = *Journal of European Studies* 39, 2009. 3. sz. 336–352.; Casey, Christopher A.: Common Misperceptions: The Press and Victorian Views of Crime. = *The Journal of Interdisciplinary History* 41, 2011. 3. sz. 367–391.; Wood, John Carter: Crime News and the Press. In. *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice*. Szerk. Knepper, Paul–Anja Johansen. New York, 2016. 301–319.

ból kiemelt részek voltak a nagy kiterjedésű parkok, mint a Városliget (az 1. ábrán az 5. pont) és a Népliget (az 1. ábrán a 6. pont) is. Budán szintén a gyéren lakott és a nagy kiterjedése miatt nehezen ellenőrizhető akkori I. kerület számított „veszélyes” területnek. Ha ennél is pontosabban akarjuk meghatározni Budapest „bűnös városrészeit”, akkor a Keleti pályaudvar szomszédságában az Aréna, Thököly, Rottenbiller és Damjanich utcák közé eső „Csikágó” (a 1. ábrán 4. számmal jelölt sötétszürke városrész)²⁴, a Józsefváros Népszínház utcai környéke (az 1. ábrán a 3. számmal jelölve), valamint a „nagy területével, rejtett zugaival, elhagyatottságával önkénytelenül is bűvőhelyül” kínálkozó Angyalföld (az V. és VI. kerület Aréna úton kívüli része) voltak azok, amikhez a bűnözői csoportok, illetve a „hivatásos” bűnözők tevékenységét leginkább társították.²⁵

1. ábra: Budapest közigazgatása az 1920-as években²⁶
(A világosabb szürkével és pontozott kerettel jelölt területet nagytíva lásd a 3. ábrán)

Különösen a „nyomorúság és a bűn tanyájának” tartott Angyalföldre fordítottak kiemelt figyelmet a rendőrök és a bűnügyi újságírók. Például a már idézett Petur László 1935 januárjában egy nyolcrészes cikksorozatot

²⁴ A városrész kialakulásáról és mítoszairól lásd Valló Judit: *Képzelt Csikágó*. Bp., 2013.

²⁵ Lásd részletesebben Perényi, 2012. 160–183.

²⁶ A térkép eredetijét lásd *Az 1920. évi népszámlálás előzetes eredményei*. Budapesti Statisztikai Közlemények 52. Bp., 1921. 33.

szánt ennek a városrésznek. A hangzatos főcímmel (*A pesti gangstervilág rejtelsei*) ellátott sorozat első részében a következőképpen adta vissza a korabeli Angyalföld hangulatát: „Össze-vissza épült gyárak, síkatorok, sáros utcák, feltöltött utak, mély, bozótos »grundok«, rakodóhelyek, szövevényes darupályák, halászcárdák, gödörbe bújt barakkok, görbehátú kiskocsmák, kajla pálinkamérések, elhagyott és roskatag pékműhelyek, üres, szakadt tetejű raktárak, egykori fatelepek, háborús szükséglakások, földbevált nyomortanyák, kopott és omlóvakolatú munkásbérkaszárnnyak, rozsdás iparvágányon veszteglő, megrokkant vasúti kocsikból átalakított szállások, magányos, régi házak, elhagyott öntőműhelyek, omladozó félszerek, összedőlt halászcónakházak, új vasúti töltések, szabad csatornák birodalma ez a vidék: a pesti gangstervilág rengetege, zsványok búvóhelye, tolvajtanyák halmaza. [...] Ez az Angyalföld és ebből a furcsa összevisszaságból itt-ott modern kertudvaros házszigeteket emelkednek ki, a nagyváros civilizációjának friss jelei. A terjeszkedő, modern Budapest lassan megeszi az Angyalföld betyárvilágát, de egyelőre még marad bőven búvóhely a pesti alvilág számára.” A bűnügyi riporter olyan közösségként jellemezte az itteni „külön szokásokkal, erkölcsökkel, törvényekkel és becsületkódexszel” rendelkező „párhuzamos társadalmat”, ami végletekig összetart, „mesterséges köd veszi körül”, az itt élők „álnevek tömegével takaróznak és néha csak hónapokig tartó, rendkívül nehéz, fáradtságos nyomozás után lehet igazi kilétüket, egymáshoz való kapcsolataikat megállapítani”.²⁷ Petur szerint az Angyalföld bűnügyi jelentősége abban állt, hogy ennek „centrumából ágaznak ki a betörők, tolvajok, bicskások és hamiskártyások, kis szélhámosok útjai”, és innen kiindulva „perifériákon, a József- és a Ferencváros külső utcáiraiban, a Keleti-pályaudvar mögött, a régi lóversenytér tájékán, a Rákóczi-út és a Népszínház-utca roszshíres mellékutcaiban építette ki gyarmatait az alvilág”.²⁸

A RAZZIA GYAKORLATA

Az eddigiekből kiderülhetett, hogy a két világháború közötti időszakban komoly rendvédelmi kihívást jelentett a közbiztonsági szempontból „veszélyesnek” ítélt városrészek ellenőrzése. Éppen ezért a budapesti detektívek több módszert is bevetettek, amelyek közül a „leglátványosabb” a razzia volt. Ezeken az „éjjeli őrzáratokon” a sajtó képviselői is gyakran megjelenhettek, és tapasztalataikat részletesen dokumentálhatták, illetve

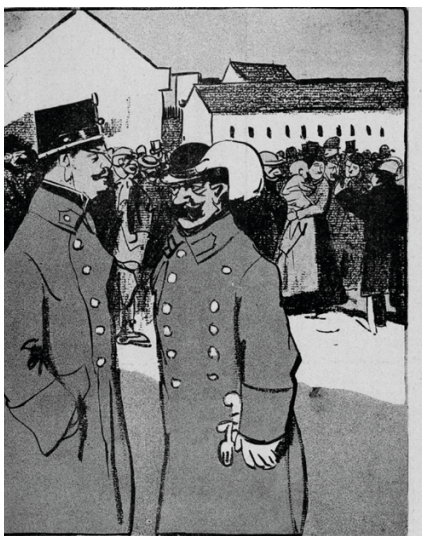
²⁷ Petur László: A pesti gangstervilág rejtelsei 1. A vagányok főhadiszállásán. 8 *Órai Ujság*, 1935. január 19. 7–8.

²⁸ Petur László: A pesti gangstervilág rejtelsei 5. Az Angyalföld „gyarmatai”. 8 *Órai Ujság*, 1935. január 24. 7.

közreadhatták.²⁹ Ezáltal az útvonalakról készült újságírói tudósítások kiváló támpontot nyújtanak a „kétes hírnevű” helyek meghatározásában, ezáltal a magyar főváros „elképzelt alvilágának” feltérképezéséhez.

A rendőri „rajtaütések” a 19. század utolsó harmadában és a századforduló környékén váltak általános gyakorlattá Budapesten. Ezzel párhuzamosan honosodott meg az ezekről tudósító szociális riport is olyan újságírók hatására, mint Tábori Kornél vagy Balla Jenő.³⁰ A korabeli ki-

mutatások szerint a rendőrség az első világháború ideje alatt, de különösen az azt követő években – az olyan új kihívások, mint a katonaszökevények és árdragítók felkutatása, vagy az éjszakai zárórarendelkezések betartása miatt – nyúlt egyre gyakrabban a razzia módszeréhez³¹ (nemcsak a fővárosban, hanem a háború következtében fokozódott csempésztevékenység okán az országhatár környékén is), de a második világháború után sem hiányzott az a különböző rendvédelmi szervek repertoárjából.³² Megjegyzendő továbbá, hogy olykor nemcsak a „hétköznapi” közbiztonsági kérdések, hanem politikai felhang vagy humorforrás miatt is megjelenhetett a lapokban a rendőri „rajtaütések” témája (mindkettőre egyszerre jelent példát a 2. ábrán látható karikatúra).

A rendőr: Kapitány urnak alássem jelentem, az éjszakai razziairól behoztuk huszonegy-
rögöt, tizenöt hamisjátékost, nyolc meggyőződőt és száznegyvenöt képviseletjelöltet!

2. ábra: Razzia. A Kakas Márton című élclap karikatúrája, 1906. április 24. 9.

Forrás: Arcanum Újságok, online:
<https://adt.arcanum.com/hu/discover/> –
2024. augusztus 16.)

²⁹ Például Hajnali meglepetés a bűn tanyáin. *8 Órai Ujság*, 1927. szeptember 23. 2.; A rendőrség bezárja a zugmulatókat és tömegszállásokat, ahol a legtöbb bűncselekményt „kitervelik”. *Uj Nemzedék*, 1931. január 25. 3.

³⁰ Balla Jenő: *Bűn és nyomor. Leleplezések Budapest rejtelseiből*. Bp., 1909.; Tábori Kornél: *Pesti specialitások*. Bp., 1915. 99–111.; Perényi, 2018. 57–90.

³¹ Nyigri Imre: A Budapesti Rendőrség hatvan éve a bűnügyi statisztika tükrében. In. *A 60 éves Magyar Rendőrség 1881–1941*. Szerk. Borbély Zoltán–Kapy Rezső. Bp., 1942. 562–565.; Jelentés 1918–1920, 182.; *Jelentés a budapesti M. Kir. Állami Rendőrség 1921. évi működéséről*. Bp., 1922. (Továbbiakban: Jelentés 1921.) 84.

³² Nagy Adrienn: „Csempész-razzia fél országon át.” Nyugat-magyarországi feketezés a korabeli filmriportok tükrében (1918). = *Médiakutató*, 2023. 1. sz. 55–67.; Molnár János: Razziák a fővárosban. A Gazdasági Rendőrség tevékenysége 1945–1948 között. = *Múltunk*, 2010. 4. sz. 46–64.

Általában véve a razziák jelentősége abban rejlett, hogy a hatóságok ezeken keresztül képviselheték és érvényesíthették az államhatalmat, ezáltal a rendőri „rajtaütések” a társadalmi rend fenntartásának egyik legfontosabb eszközeként funkcionálhattak. Más szavakkal, ezen akciók során erősíthette a rendőrség a hatalom legitimációját a közvélemény szemében. A társadalmi kontroll megnyilvánulásaiként egyrészt a város „kriminális elemeinek” kordában tartását, másrészt a prevenciót, vagyis a bűnmegelőzést is szolgálhatták.³³ De a bűnözők, illetve az annak vélt „gyanús” személyek fizikai eltávolításán túlmenően szimbolikus üzenetet is hordozhattak, mivel demonstratívan jelezheték a szélesebb rétegek felé, hogy a rendőrség kész megvédeni a társadalom rendjét. A razziák tehát nem csupán oksági motiváció által indított operatív intézkedések voltak, hanem mélyebb társadalmi, kulturális és politikai jelentőséggel is bírtak. Lényegük a meglepetésszerű rajtaütés, amikor egy rendőrökből álló csoport egy „füles” (besúgás) vagy hosszabb „bizalmas” megfigyelés után váratlanul megjelent egy vagy több helyszínen. Céljuk – egy korabeli rendőri szakcikk szavaival – „*a kétes elemek zaklatása, kilétük megállapítása*”, továbbá a „*körözött, kitiltott egyének felfedezése és a prostitúcióval kapcsolatos visszaélések megállapítása és megtorlása*”. Ezáltal a rendőri „rajtaütések” erkölcsrendészeti, államrendészeti, közígazgatási és nyomozati célúak lehettek.³⁴

Az ilyen akciókra többnyire éjszaka került sor, amikor a detektívcsoporthoz több szórakozóhelyet „meglátogattak”. Vagyis szelektíven célozták meg a város bizonyos társadalmi csoportjai által gyakran felkeresett helyszíneket, ez pedig – a sajtó által történt közvetítés révén – hozzájárult a bűnözés földrajzi leképezéséhez, valamint az érintett helyek és az ott tartózkodók „stigmatizálódásához”. Ennek következtében a „veszélyesnek” tartott helyszínek és csoportok az akkori társadalmi képzeletben gyakran túlnőhettek a valóságon, így kulcsszerepet játszhattak a nagyvárosi „alvilág” és az ezt benépesítő „párhuzamos társadalom” misztikumának kialakulásában. Ezen túlmenően a razziák rávilágíthattak a bűnüldözési technikák és stratégiák fejlődésére is, mivel jól szemléltethették azt, hogyan változott a rendőri gyakorlat és hogyan próbáltak a hatóságok lépést tartani a bűnözés változó természetével. Egyúttal bizonyos mértékig adalékkal szolgálhatnak ahhoz, milyen lehetett a rendvédelem hatékonysága. Végül lehetőséget adhattak a rendőrség és a városlakók interakciójára,

³³ „*A hatóság részéről razziák alakjában történik a leghatékonyabb megelőző intézkedés a betörő tolvajok ellen, mert a folytonos zavarást megunják és tovább állanak*” – írta a korábban már idézett rendőri jelentés. Jelentés 1918–1920. 93.

³⁴ N. V.: A rendőri támadás. *A Rend*, 1926. december 18. 1–2.

amelynek kulcseleme a „biztonság” érzetének (vagy illúziójának) kialakítása és megerősítése volt a társadalom „tiszteséges” csoportjai számára, ezáltal pedig közvetve hozzájárulhattak a városrendezési stratégiák alakításához is.³⁵

Egy-egy razzia a gyakorlatban úgy zajlott, hogy a rendőrök előre meghatározott időben és megállapított terv szerint bejártak bizonyos útvonalat (vagy útvonalakat), és az útba eső kávéházakban, kocsmákban, szállodákban, tömegszállásokon, nyilvános házakban, hajléktalan-menhelyeken, köztereken igazoltatták az ott tartózkodókat. Ezt követően – a korszak egyik legismertebb detektívje, Nemes Sándor által összeállított rendőri útmutatót idézve – *„azokat, akik személyazonosságukat elfogadhatóan igazolni nem tudják, akiknek igazolt bejelentett lakásuk és állandó foglalkozásuk nincsen, akik rendőri felügyelet alatt állanak és a rájuk megszabott rendelkezéseket megszegik, akiket bármi okból gyanús körülmények között találtak, továbbá nőket, akiket keresetszerű titkos kéjelgésen tetten értek stb., tüzetesebb igazolás végett az illetékes kapitányságra előállítják”*. A rendőrök minden előállítottról külön-külön jegyzőkönyvet vettek fel, amelynek az előállított nevén és személyi adatain kívül tartalmaznia kellett azt, hogy hol és pontosan mikor történt az előállítás, tudott-e az illető bármilyen igazoló okmányt felmutatni, és milyen „gyanúok” tette szükségessé a hatósági intézkedést. Nemes egyébként a razzia két típusát különítette el. Az egyik az „általános razzia”, amit a város egész rendőri területére kiterjedően általános közbiztonsági szempontból foganatosítottak, míg a másik a „részleges razzia”, ami csak a város egy részére terjedt ki, és csak „bizonyos szempontból gyanús egyének” (koldusok, titkos kéjnök, szerencsejátékosok, kábítószerfogyasztók stb.) igazoltatására, vagy előállítására szorítkoztak.³⁶

A két világháború közötti budapesti razziák hatékonysága – a világ számos más nagyvárosához hasonlóan³⁷ – vegyes képet mutat. A „sikeresnek” tekinthető „rajtaütéseken” több tucat személyt vagy akár száz főnél többet is előállíthattak (1921-ben egy-egy razzián előállítottak számát átlagosan 80–100 főre tette az adott évről szóló rendőrkapitányi jelentés).³⁸ Különösen „eredményes” volt például egy 1924 márciusában lefolytatott

³⁵ N[agy] V[alér]: A társadalom védekezése a bűnözés ellen. In. *A modern bűnözés II.* Szerk. Turcsányi Gyula, Bp., 1929. 310.

³⁶ Nemes Sándor: *Gyakorlati nyomozás.* Bp., 1944. 32–33.

³⁷ Vö. Shore, Heather: “Constable Dances with Instructress”: The Police and the Queen of Nightclubs in Inter-War London’. = *Social History* 38, 2013. 2 sz. 183–202.; Vaz, Matthew: *Running the Numbers. Race, Police, and the History of Urban Gambling,* Chicago, 2020. 11–30.

³⁸ Jelentés 1921, 160.

általános razzia, amikor tíz rendőr csoport a főváros nyolc kerületében, továbbá az elővárosokban egy éjszaka során 144 férfit és 69 nőt (összesen 213 főt) állított elő (ehhez a jelentős számhoz az is hozzájárult, hogy ezt megelőzően egy ideig tifuszbajrány miatt zárva volt az előállítottak fogva tartására szolgáló toloncház, így a razziák is szüneteltek).³⁹

Ám nem feltétlenül működött mindig minden gördülékenyen. Például a már említett Népszínház utca környékén 1931 januárjában történt razzia során „békés járókelőket” is igazoltattak a rendőrök, ami ellen többen „méltatlankodva tiltakoztak”, sőt akadt olyan is, aki „molesztálás” miatt panasszal fordult a rendőrkapitánysághoz.⁴⁰ De előfordult az is, hogy a „rajtaütés” erőszakba torkollott azáltal, hogy a rendőrök fegyveres összetűzésbe keveredtek a „*kétes hírű éjszakai lovagokkal*”.⁴¹

A razziák gyakori negatív kihatása mégis inkább az volt, hogy az érintett helyek vezetői vagy az igazoltatás miatt „hírbe” került személyek a nyilvánosság előtt igyekeztek tisztázni magukat. A korabeli sajtóban számos ilyen tartalmú nyilatkozat jelent meg. 1923 októberében például az egyik leghíresebb budapesti kávéház, a New York tulajdonosa, Tarján Vilmos kérte annak közlését, hogy a korábbi napokban tartott nagy valutarazzia során lefoglalt több százmillió korona értékű idegen pénzt nem az általa vezetett vendéglátóhely épületében, hanem az előtt kerítette kézre a rendőrség (vagyis a kávéház – Tarján nyilatkozata szerint – nem volt érintett az ügyben).⁴² Bő fél évvel később, 1924 májusában a kaszinóként is működő Országos Magyar Úri Klubban történt razzia után a szervezetnek otthont adó zeneiskola igazgatója igyekezett a sajtó útján a nyilvánosság előtt tisztázni, hogy a vezetése alatt álló oktatási intézmény továbbra is zavartalanul működik, a kaszinó csak az esti órákra bérelte ki a helyiségét.⁴³ 1931 augusztusában több nyilatkozatot is közölt a sajtó,

³⁹ Nagyszabású razziát tartottak Budapest egész rendőri területén. *Friss Ujság*, 1924. március 8. 2.

⁴⁰ Sorozatos razziákkal tisztítja meg a rendőrség a Népszínház-utca környékét. *Uj Nemzedék*, 1931. január 8. 10.

⁴¹ Az éjszaka lovagjai megtámadták a razziázó detektíveket. *Friss Ujság*, 1932. szeptember 13. 2.

⁴² Nyilatkozat. *Az Újság*, 1923. október 12. 4. – A New York Kávéház történetéről és hírnevéről lásd Csapó Katalin: A százéves irodalmi kávéház, a „Newyork”. = *Budapesti Negyed*, 1996. 2–3. sz. 177–198.; Tarján Vilmos: *(t.v.)-tól a Tarjánig*. [Bp.], É. n. 159–166.

⁴³ Az éjjel ismét három klubban volt kártyarazzia. *8 Órai Ujság*, 1924. május 23. 6. – Ez a példa azért is figyelemreméltó, mert jól mutatja azt, hogy a razziák érintettei nemcsak a „szegényebb” rétegek, hanem a társadalmi ranglétrán fentebb állók is lehetnek. Hasonlóra lásd Lawrence, Paul: *Policing the Poor in England and France, 1850–1900*.

amikben egy valutaüzérek ellen indított razzia során történt igazoltatás kapcsán hárman is siettek deklarálni, hogy ők nem azonosak, csak névkonok azzal az ügyvéddel, akit akkor előállítottak.⁴⁴ Pár hónappal később egy vendéglős kérte annak közlését, hogy a sajtó által néhány nappal korábban bemutatott razzia nem az ő éttermében, hanem egy hasonló nevűben történt.⁴⁵ Ezek a rövid példák azért fontosak, mert egyértelműen demonstrálják a jó hírnév megőrzésére irányuló szándékot, vagyis azt, hogy az illetők komolyan tartottak a razzia által keltett negatív hírveréstől, a megbélyegzéstől, illetve ezáltal a látogatottság és a bevétel vagy jövedelem csökkenésétől.⁴⁶

AZ 1922. MÁJUS 13-I RAZZIA

Egy-egy konkrét razzia tüzetesebb elemzése számos kérdést vet fel, egyúttal komoly módszertani kihívást is jelent. A legfontosabb talán az, hogy – mivel ezeket a rendőri akciókat alapvetően nem az esetlegesség, hanem a tervszerűség jellemezte – mi alapján választotta ki a rendőrség azt, hogy éppen azon a napon miért éppen azokat a helyeket és miért éppen abban a sorrendben ejtik útba az „éjjeli őrjárat” során. Vélelmezhető, hogy az érintett helyekről már volt valamilyen információja a hatóságnak, azonban ez – konkrét rendőrségi források hiányában – nehezen igazolható.

Az általam példaként kiválasztott 1922. május 13-i éjszakán lefolytatott razziával is alapvetően hasonló a helyzet. A különbség az, hogy erről a „rajtaütésről” nemcsak részletesen, a tudósításnak csaknem egy teljes oldalt szánva számolt be Magyarország legnagyobb példányszámú napilapja, a *Pesti Napló*, de a cikk szerzője olyan rövid jellemzéseket is adott a helyszínekről, amik alapján következtetni lehet arra, miért lettek

---

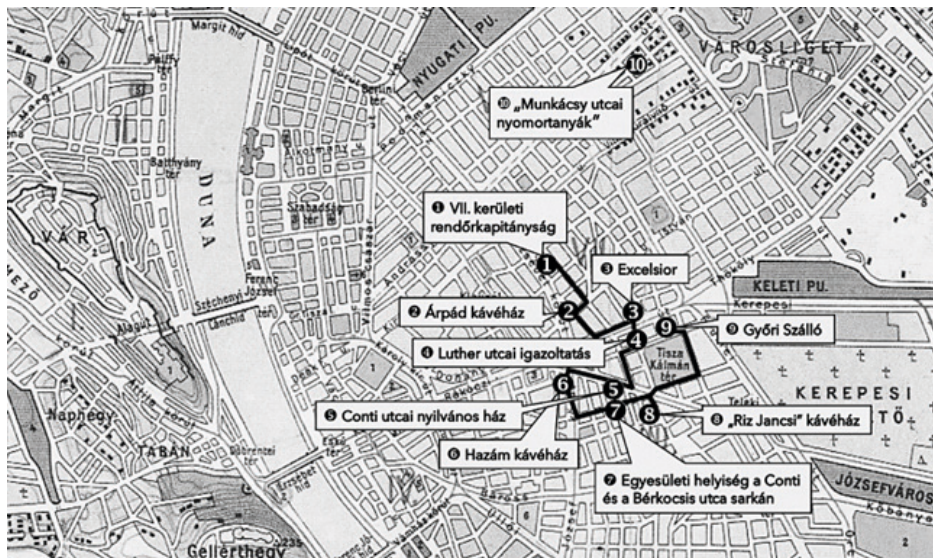
In. *Social Control in Europe Vol. 2. 1800–2000*. Szerk. Emsley, Clive–Johnson, Eric–Spiereburg, Pieter. Columbus, 2004. 219.

⁴⁴ Három nyilatkozat a valutaüzérek ellen indított razziával kapcsolatban. *Magyar Hírlap*, 1931. augusztus 14. 6.

⁴⁵ Szigorú megtorlás vár a puccskísérlet szervezőire. *Nemzeti Ujság*, 1931. december 2. 5.

⁴⁶ Elgondolkodtató, ám egyelőre források hiányában nehezen megválaszolható az a kérdés, hogy előfordult-e ennek az ellenkezője, vagyis az, hogy egy-egy razzia inkább a látogatottság növekedését eredményezte (például a kockázat vagy az „egzotikum” miatt). Mindenesetre a nemzetközi szakirodalomban van erre is példa. Az 1920-as és 1930-as évekbeli London éjszakai életének ismert alakja, Kate Meyrick egyik klubja számára valójában reklámot jelentettek a szórványosan előforduló razziák, mert ezek által egyre többen lettek kíváncsiak az általa vezetett szórakozóhelyre. Lásd Walkowitz, 2012. 226.

az „örjárat” állomásai.⁴⁷ Ez a kiemelt figyelem minden bizonnyal annak volt köszönhető, hogy a rendőrökkel tartott egy amerikai író, illetve egy londoni detektívfelügyelő is. A két prominens személy jelenlétéből vélelmezhető, hogy a budapesti rendőrök tudatosan vagy tudat alatt bizonyos mértékig „reprezentatívnak” szánhatták ezt a razzιάt. Erre utalhat az, hogy „változatos” helyszínekre vitték el a vendégeket (lásd a 3. ábrán), hiszen három kávéház mellett útba ejtettek egy nyilvános házat, egy szállót, egy egyleti helyiséget, egy étteremként is funkcionáló pincebárt, de „bemutatták” az utcai igazoltatás gyakorlatát, illetve a fővárosi nyomortanyák egy példáját is.⁴⁸

3. ábra: Az 1922. május 13-i belvárosi razzia útvonala (a szerző szerkesztése)

⁴⁷ Éjszakai razzia a főváros zughelyiségeiben és bűntanyáin. *Pesti Napló*, 1922. május 14. 7.

⁴⁸ Ha a térképre pillantunk, a razzia utolsó helyszíne némiképp kétségeket ébreszt. Jól látszik, hogy az újságíró által csak „Munkácsy utcai nyomortanyákként” említett, de nem részletezett állomás (10) meglehetősen távol esett a többitől. Nehezen elképzelhető, hogy egy láthatóan sűrű útvonal végén ilyen messzire vitték el a rendőrök a vendégeket más helyszín beiktatása nélkül, főleg úgy, hogy ha valóban a budapesti nyomort szerették volna szemléltetni, akkor találhattak volna közelebbi példát is (például a Keleti pályaudvar környékén). Mivel erről az utolsó állomásról nem számolt be az újságíró a többihez hasonló részletességgel, ezért elképzelhető, hogy ide már nem kíséerte el a razzιάt, ezért nem is tudhatott a közbeeső helyszínekről (érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a másnapi lapszámban már megjelent a részletes cikk, aminek megírására nyilván időt kellett szánnia). De ugyanígy elképzelhető az is, hogy a tudósító egyszerűen csak hibázott az utca nevének rögzítésekor. Ugyanis a már említett Keleti

A razziáról szóló sajtótudósítás egyik sajátossága, hogy feltűnően kevés személynevet tartalmaz. Kivételt jelent ez alól a rendőri akció vezetője (Pettendy Sándor detektív, aki már korábban is gyakran került be a hírlapokba a fővárosi és vidéki razziákról szóló tudósításokban⁴⁹), de sem a cikk szerzője, sem vendégek nincsenek nevesítve. Az újságíró beazonosításához segítséget nyújt az, hogy a *Pesti Napló* ebben az időszakban *Az Est Lapok* sajtókonzern égisze alatt jelent meg a *Magyarország* és a bulvárosabb *Az Est* című napilapok mellett. A vállalat tulajdonosa, Miklós Andor pedig nagy hangsúlyt fektetett a sajtótermékei modernizációjára, aminek részét képezte az olvasóközönséggel való hatékony kapcsolattartás és a reprezentáció. Ennek egyik eszköze az 1923 és 1939 között megjelent, kalendáriumszerű *Az Est Hármaskönyve* című kiadvány volt. Az 1923-ban megjelent első rész tartalmazta azt is, hogy kik álltak a sajtókonzern alkalmazásában újságíróként, és ebből kiderül, hogy a *Pesti Napló* bűnügyi riportere (már 1922-ben is) Turcsányi Gyula volt⁵⁰, ezért megalapozottan gyanítható, hogy a razziáról készült tudósítás szerzője is ő lehetett. Turcsányi ekkor még rendkívül fiatal volt (még mindössze 22 éves), és igazából a későbbiekben vált egyre nagyobb tekintélyű bűnügyi újságíróvá. Azonban ez az út korántsem volt zökkenőmentes a számára, hiszen az 1920-as évek folyamán számos sajtóper (rágalmazás, tiltott közlés) miatt bíróság elé került, ami a korszakban tulajdonképpen szinte „természetes” velejárója volt az újságírásnak.⁵¹ A hírnevét és a szakmai megbecsültségét mégis jól jelzi az, hogy az évtized végére már oszlopos

---

pályaudvartól közvetlenül északra található, a térképen is jól láthatóan háromszög alapú, a fővárosi köznyelvben csak „Százháznak” nevezett terület egésze tulajdonképpen egy nagy nyomortanya volt, és az egyik rövid utcája pedig a „Murányi” nevet viselte. Ez források hiányában nem eldönthető, a térképen való ábrázolásakor a kétségek ellenére a Munkácsy utcát tüntettem fel, de a pontos útvonal ismeretének hiányában nem kötöttem össze az utolsó előtti állomással, a Murányi utca jelölésétől pedig a zavarok elkerülése miatt eltekintettem. A Százhárról lásd Perényi, 2018. 100.

⁴⁹ Budapesti detektívek nagy razziája Kaposváron. *Friss Ujság*, 1920. április 17. 2–3.; Apró szentek. *Pesti Hírlap*, 1921. június 3. 4.

⁵⁰ *Az Est Hármaskönyve 1923. Lexikon az újságolvasó számára*. Bp., 1923. 551–552.

⁵¹ Budapest Főváros Levéltára (Továbbiakban: BFL), Budapesti Királyi Ügyészség, Büntetőperrek iratai (VII.18.d), 1922–05/0379. Jegyzőkönyv Turcsányi Gyula gyanúsított kihallgatásáról. Budapest, 1922. november 15.; Uo. VII.18.d, 1922–05/0575. Ítélet Turcsányi Gyula ügyében (tiltott közlés). Budapest, 1924. november 4.; Uo. VII.18.d, 1924–05/0186. Ítélet Turcsányi Gyula ügyében (hitelrontás). Budapest, 1926. december 7.; Sajtópör Turcsányi Gyula hírlapíró ellen. *Az Est*, 1924. március 20. 7.; A „kártyaparti” a Publik-tanács előtt. *Magyarország*, 1926. november 11. 6.

tagja volt a Budapesti Napilapok Rendőri Rovatvezetői Szindikátusának⁵², illetve ő lett a főszerkesztője annak a kétkötetes, együttesen több, mint nyolcszáz oldalas, számos neves bűnügyi riportert és rendőrt a szerzői között tudó, a korszakban sokak által méltatott szakmunkának, amely a modern bűnözés jelenségeit foglalta össze.⁵³

A razziáról szóló tudósításban említett külföldi vendégek beazonosítása nehezebb kihívást jelent. Ebben az újult kiindulópontot, hogy Budapest az 1920-as évek elején – a háború miatti rendkívül nyomorúságos állapotok miatt – számos nemzetközi humanitárius akció célpontja volt. Ezekben amerikai megfigyelők is szerepet kaptak, amiről természetesen a magyar sajtó is beszámolt. Az egyik ilyen tudósítás szerint 1922 májusában Budapesten tartózkodott egy „Roze Laine” nevű amerikai írónő. Azonban ennek a cikknek a szerzője hibázott, mivel az említett hölgy teljes neve valójában Rose Wilder Lane (1886–1968) volt⁵⁴, aki ekkor nemcsak Magyarországot látogatta meg, hanem Kelet-Európa és a Balkán más országait is. Az albániai élményeit külön kötetben adta közre 1923-ban, a teljes körútjáról pedig – 1922 folyamán folytatásokban – a neves amerikai sajtómágnás, William Randolph Hearst egyik napilapjában, a republikánus beállítottságú *San Francisco Call and Post* hasábjain számolt be.⁵⁵ A cikksorozat azért különösen jelentős, mert több része az írónő budapesti élményeiről szólt, konkrétan kettő pedig az 1922. májusi razziáról. Ezek ugyan nem jelentenek a szó szoros értelemben vett kontrollforrást a *Pesti Napló* tudósításához, abból adódóan viszont, hogy nemcsak a laikus, hanem a minden más szempontból is kívülálló szemszögéből mutatják be a magyar rendőri gyakorlatot, mégis rendkívül értékesek. Ezért érdemes ezeknek külön figyelmet szentelni a razzia elemzése után.

⁵² *A Budapesti Napilapok Rendőri Rovatvezetőinek Szindikátusa 50 éves jubileumi évkönyve*. Bp., [1930]. 130.

⁵³ *A modern bűnözés I–II*. Szerk. Turcsányi Gyula. Bp., 1929.

⁵⁴ A nagyszívű „kis kapitány”. *Az Ujság*, 1922. május 11. 5. Vö. Perényi Roland: A fénykép és a film szerepe az első világháború utáni nemzetközi humanitárius akciókban. = *Per Aspera ad Astra*, 2022. 1. sz. 70–89. – Az írónő azonosításához Perényi Roland nyújtott segítséget, amiért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

⁵⁵ Wilder Lane, Rose: *Peaks of Shala*. New York–London, 1923.; Ketcham, Sallie: “It was in Armenia that I learned fear”. Rose Wilder Lane and the Armenian Genocide. = *South Dakota History*, 2020. 2. sz. 91–117.; Holtz, William: *The Ghost in the Little House. A Life of Rose Wilder Lane*. Columbia–London, 1993. (Továbbiakban: Holtz, 1993.) – Megjegyzendő, hogy Rose Wilder Lane a *World Traveler* magazin 1923-ban megjelent évfolyamában külön terjedelmes cikket szentelt a budapesti fürdőknek. Mattson Lauters, Amy: *The Rediscovered Writings of Rose Wilder Lane. Literary Journalist*. Columbia–London, 2007. 71–78.

A cikkeiben Rose Wilder Lane is említette, hogy azon a bizonyos 1922. májusi éjszakán a Scotland Yard egyik detektívje is jelen volt a razzian, azonban a nevét ő sem árulta el. Ennek minden bizonnyal az lehetett az oka, hogy a detektív egy folyamatban lévő nemzetközi nyomozás miatt tartózkodott Budapesten. Abból kifolyólag, hogy ez egy fonthamisítási ügy volt, az angol lapok figyelmét sem kerülte el a nyomozó külföldi útja, ám a diszkréció és a nyomozás remélt sikere miatt azok sem közölték a nevét, ezért a személye egyelőre beazonosíthatatlan. A magyar sajtóból annyi derül ki, hogy az angol detektív Budapesten felvette a kapcsolatot a korszak egyik neves jogtudósával, Vámbéry Rusztemmel, aki ekkor az ügyben érintett Bank of England magyarországi jogtanácsosa volt. Az angol lapok egyébként annyit árultak még el a nyomozóról, hogy ő „a Scotland Yard egyik legokosabb detektívje”, aki rövid budapesti tartózkodás után az akkor még Konstantinápoly nevet viselő Isztambulban folytatta tovább a nyomozását.⁵⁶

Az 1922. május 13-i razziaról a *Pesti Napló* tudósításán és Rose Wilder Lane cikkein kívül – egyelőre – nem áll rendelkezésre további forrás. Ebből kifolyólag nehéz egyértelmű és alátámasztott választ adni arra, hogy a budapesti rendőrök milyen szempontok alapján választották a 3. ábrán jelölt állomásokat. Ezért a magyar riporter részletes beszámolójára támaszkodva és más forrásokat felhasználva indirekt módszerrel arra a kérdésre keresem a választ, hogy az említett helyszíneket összefüggésbe hozták-e korábban a lapok valamilyen „kétés” eseménnyel, amiről a rendőrség (és az olvasóközönség) is tudhatott, és ami indokolhatta azt, hogy a razzia egyik állomásaként „meglátogatták” azokat.⁵⁷

A *Pesti Napló* tudósítása szerint este 10 órakor, Rose Wilder Lane szerint éjfélkor kezdődő razzia kiindulópontja a VII. kerületi rendőrkapitányság Hársfa utcai épülete (1) volt. Az útvonal a rendőrkapitányságtól nézve délkeletre eső helyszíneket vett célba, ami szintén a reprezentatív jellegre utalhat, ugyanis az akció nemcsak a VII., hanem a VIII. kerületre is kiterjedt. A korabeli források szerint mindkét kerület sűrűn lakott, számos szórakozó- és vendéglátóhelynek otthont adó területnek számított, ahol a közbiztonsági kockázatok miatt több rendőrőrszem állomásozott. Budapest kerületei közül itt volt a legmagasabb a feljelentések száma,

⁵⁶ A Scotland Yard legügyesebb detektívje Budapesten. *Magyarország*, 1922. május 12. 2.; Pound-note Forgeries. *Gloucester Citizen*, 15 May, 1922. 5.

⁵⁷ Mivel az egyes állomások esetében az újságíró nem közölt pontos címekeket, ezért ezek beazonosításához – ahol lehetett – a korabeli lakcímtjegyzékeket használtam fel. *Budapesti cím- és lakásjegyzék 1916*. Bp., 1916.; *Budapesti cím- és lakásjegyzék 1922–1923*. Bp., 1923. (Továbbiakban: *Cím- és lakásjegyzék*)

a bűncselekménytípusok közül pedig elsősorban a titkos prostitúció, a betörések, a lopások és a hazardjátékok emelkedtek ki.⁵⁸

Éppen emiatt sem véletlen, hogy a razzia útvonalán számos szórakozóhelyet vettek célba a rendőrök. Ugyanis minden említett bűncselekménytípus szempontjából kiemelten fontos szerepet játszottak akár a „megvalósítás” (prostitúció, lopás, hazardjáték), akár az „előkészítés” és a tett „lezárása” szempontjából (a betörések esetében gyakran előfordult, hogy az elkövetők bizonyos szórakozóhelyeket választottak ki a bűncselekmény megtervezésének, vagy a zsákmány elosztásának helyszínéként). A kávéházak különös jelentőséggel bírtak, hiszen olyan nyilvános terek voltak, amelyek „átmenetet képeztek a magánélet intimitása és a nagyvárosi tömegélet között”⁵⁹, ennek is köszönhető az, hogy az általuk „kínált” diszkréció leple alatt a prostitúció és az engedélyezett vagy engedély nélküli szerencsejáték fontos helyszínei lehettek.⁶⁰ Különösen akkor, amikor bizonyos intézkedések (például zárórendelet, alkoholtilalom stb.) nem korlátozták a nyitva tartásukat, ezért késő éjszakáig, sőt akár éjjel-nappal fogadhatták a vendégeket. Így kialakulhatott az a kép, hogy nappal a „tisztes” polgárok, napnyugta után pedig a „kétes elemek” látogatták azokat, továbbá a korabeli sajtótermékek apróhirdetéseit böngészve az is kiderül, hogy nemcsak az ismerkedés, hanem a legális vagy féllegális üzletek lebonyolításának alapvető helyszínét is jelenthették.⁶¹ Bár az 1920-as évek elejére némiképp visszaesett a forgalmuk, és több kávéházat be is kellett zárni. Egy korabeli hírlapi tudósítás szerint ehhez az vezetett, hogy folyamatosan emelkedett a kávéházi cikkek beszerzési ára, nem kedvezett a fényűzési adó, illetve az sem, hogy konkurenciaként elterjedtek az élőzene vendéglátást kínáló éjszakai bárók.⁶² Mindezek ellenére a kávéházak Budapest nagyvárosi kultúrájának meghatározó részét képezték.

⁵⁸ Jelentés 1918–1920, 39, 70, 246, 355.; Jelentés 1921, 34–35, 104, 170.; Perényi, 2012. 177–182.; Uő.: Az utca diskurzusa. Budapest bűnözése és a városi tér (1873–1941). In: *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa?* Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára. Szerk. Kövér György, Bp., 2023., 482.

⁵⁹ Gyáni Gábor: A kávéházba járó polgár. = *Budapesti Negyed*, 1996. 2–3. sz. 57–68. (Idézet az 57. oldalon.)

⁶⁰ Forrai Judit: Kávéházak és kéjnök. = *Budapesti Negyed*, 1996/2–3. szám, 110–120.; Szabó Márta: Biliárd és szerencsejátékok a kávéházban. = *Budapesti Negyed*, 1996. 2–3. sz. 261–278.

⁶¹ Apróhirdetések. *Pesti Napló*, 1910. február 22. 32.; Apróhirdetések. *Pesti Hírlap*, 1910. április 7. 27.; Az Est apróhirdetése. *Az Est*, 1914. február 26. 16.; Apróhirdetés. *Az Újság*, 1915. november 21. 31.

⁶² Egymásután szűnnek meg a budapesti kávéházak. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. február 23. 4.

A razzia során útba ejtett három kávéház közül egyik sem örvendett jó hírnévnek. A Dohány és a Miksa (ma Osvát) utcák sarkán működött Árpád Kávéház (2) a vizsgált rendőri akciót megelőző években számos bűnügyi vonatkozású esemény miatt szerepelt a napilapokban. Például 1911 nyarán egy kétes hírű „rendőri felügyelet alatt álló nő” (vagyis kéjő) és egy visszaeső szélhámos is itt cserkészte be, illetve lopta meg az áldozatát⁶³, hozzájuk hasonlóan egy évvel később egy nagy figyelmet kapó rablógyilkosság elkövetői is ugyanitt tervezték el a tetteket és választották ki áldozatukat⁶⁴, de többször előfordult az is, hogy egyesek végső elkeseredésükben ezt a kávéházat választották az öngyilkosságuk színteréül.⁶⁵ Ezek mellett gyakran folyt az Árpád Kávéházban tiltott szerencsejáték, ezért korábban nem egyszer történt itt razzia.⁶⁶ Hiába cserélt többször is gazdát a vendéglátóhely⁶⁷, az 1920-as évek elejére Bel-Pest egyik kifejezetten rossz hírű helyének számított.⁶⁸ A *Pesti Napló* már hivatkozott tudósítása szerint a vizsgált razzia során is a „kávéház tele volt kifestett utcai lányokkal, akik cigarettáztak, kártyáztak és ittak”, és a vendégek „már hozzá voltak szokva” a rendőri „látogatáshoz”.

A Hazám Kávéház⁶⁹ (6) sem örvendett jobb hírnévnek. A korábbi hírlapi tudósítások szerint ez a vendéglátóhely is kiváló „vadászterepnek”

⁶³ Pesti életképek. *Pesti Napló*, 1911. szeptember 1. 15.; Egy modern szélhámos. *Pesti Napló*, 1911. július 14. 13. – Az ügyekben szereplő prostituált, „Sátán Vilma” és a szélhámos, Szisz Ferenc már komoly bűnügyi múlttal rendelkezett, mindketten többször kerültek börtönbe például lopás vagy csalás miatt (Egyébként ez a Szisz Ferenc nem azonos azzal az autóversenyzővel, aki ugyanebben az évben megnyerte az első hivatalos Grand Prix-t Franciaországban). BFL, Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház iratai (VII.101.d), 9697/1911. Sátán Vilma rabtörzskönyve, Budapest, 1911. augusztus 23.; Uo., Budapesti Királyi Büntető Járásbírósági Fogház iratai (VII.104.a), 1167/1909.; Uo., Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház iratai (VII.101.e), 4239/1910.; Uo., VII.101.d, 9623/1911. Szisz Ferenc fogolytörzskönyvei.

⁶⁴ A Dohány utcai rablógyilkosok. *Budapesti Hírlap*, 1912. július 14. 9.

⁶⁵ Menekülés a halálba. *Népszava*, 1910. március 8. 11.; Menekülés az életből. *Friss Ujság*, 1911. május 9. 2.

⁶⁶ Makaójáték. *Népszava*, 1913. március 18. 12.; Hazárdjáték az Árpád-kávéházban. 8 *Órai Ujság*, 1918. december 1. 5.

⁶⁷ Értesítés. *Magyarország*, 1911. február 1. 22.; Kávéház megnyitás. *Magyarország*, 1911. augusztus 20. 17.; Kávéház átvétel. *Pesti Hírlap*, 1918. március 9. 11.

⁶⁸ A dözsölő Budapest. *Nemzeti Ujság*, 1921. február 12. 3.

⁶⁹ Az újságíró a *Hazánk* Kávéház nevet használja a vendéglátóhelyre, ami okoz némi zavart, mivel a helyszíneként a Népszínház utcát jelölte meg. A fővárosban mindkét – Hazám és Hazánk – névvel működtek szórakozóhelyek, ám a laccímjegyzékek tanúsága szerint (*Czím- és lakásjegyzék 1922–23.* 874.) a razzia során érintett kávéház az előbbi nevet viselte, itt tehát az újságíró tévesen adta meg a helyszínt.

bizonyult a csalók számára, ehhez a helyhez is kapcsolódott egy rablógyilkosság megtervezése, itt is történt korábban öngyilkosság, sőt verekedés is.⁷⁰ A vizsgált 1922. májusi razziáról tudósító újságíró úgy jellemezte a kávéházat, mint a VIII. kerület „*tipikus helyisége*”, ahol a rendőri látogatás során is a „*legfantasztikusabb öltözékű és kinézésű utcai lányok*” tartózkodtak, akik cigarettáztak és kártyáztak, sőt – hangsúlyozta a riporter érezhető megbotránkozással – az egyikük még biliárdozott (!) is.

A tulajdonosa (Riesz János) után csak „Riz Jancsi” névvel illetett kávéháznak (8) is hasonló hírneve volt, mint a korábban említett kettőnek (leleplezett hazárdjátékok, hangoskodás, razziák)⁷¹, de itt már más látvány fogadta a razziázó rendőröket, ami az „éjjeli őrjáratok” bizonyos eddig nem említett jellemzőjére is rávilágít. Ugyanis amikor „*a detektívek beléptek ebbe a kávéházba, az egész helyiséget üresen találták, csak a kávéház végében ült egy kisebb asztaltársaság*”. „*Rögtön meglátszott*” – tette hozzá a riporter – „*hogy hamar értesítették ezt a kávéházat és valószínűleg az egész környéket is, hogy razzia van*”. Vagyis a budapesti éjszakai életben gyaníthatóan állandó jelleggel működött egy sajátos „riadólánc”, aminek révén a különböző helyszínek és személyek értesíthették egymást a rendőrök érkezéséről, ami hozzájárulhatott az „alvilág” hatékony működéséhez. Érdeemes ehhez hozzátenni, hogy ennek a vendéglátóhelynek a tulajdonosa volt az egyedüli, aki a razziát követő napokban a sajtóhoz fordult. Épp a *Pesti Naplóban* kérte annak közlését, hogy „*a kávéházába dolgos polgárok járnak*”, ami azonban nyilvánvalóan erősen megkérdőjelezhető a korábbi sajtóhírek fényében.⁷²

A kávéházak már említett konkurenciáját jelentő bárók egyikét is érintette a razzia. Az Excelsior pince (3) korábban hasonló események miatt került a hírlapokba, mint az említett kávéházak. Ezzel a hellyel kapcsolatban is előfordult az, hogy prostituáltak⁷³ vagy egy rablógyil-

⁷⁰ Öngyilkosság a kávéházban. *Budapesti Hírlap*, 1910. március 26. 9.; Rablógyilkosság az Adria Szállóban. *Budapesti Hírlap*, 1910. szeptember 27. 7–9.; A kloroformos tolvaj. *Pesti Hírlap*, 1912. október 16. 13.; Éjjeli csata a Nemzeti Színház előtt. *Az Est*, 1918. október 15. 3.

⁷¹ Leleplezett hazárdjátékosok. *Az Ujság*, 1915. október 3. 20.; Zsebmetszés a Rákóczi úton. *Pesti Hírlap*, 1915. december 7. 13–14.; Éjjel egykor. *Világ*, 1916. március 17. 8.

⁷² A szombat éjszakai razzia. *Pesti Napló*, 1922. május 16. 8.

⁷³ Öreg ember görbe éjszakája. *Pesti Napló*, 1917. február 4. 21. – Az ügyben szereplő kéjnök korábban már többször kaptak néhány hónapos fogházbüntetést közveszélyes munkakerülés, lopás és sikkasztás miatt. BFL, VII.102.a, 30/1917. Szécsi Mária fogolytörzskönyve, Budapest, 1917. január 5.; BFL, VII.102.a, 1511/1914.; 1481/1915.; 29/1917. Enökli Erzsébet fogolytörzskönyvei.

kos itt cserkészte be az áldozatát (az utóbbi ügy egyébként nem sokkal a vizsgált razzia előtt, 1921 őszen történt)⁷⁴, de volt itt verekedés, illetve abból következően, hogy a város egyik forgalmas útján (a Rákóczi úton) működött, más alkalommal is útba ejtették a rendőrök.⁷⁵ Nem sokkal az 1922. májusi razzia után pedig azért került be a lapokba a szórakozóhely, mert a tulajdonosát egy „rovott múltú” betörő féltékenységéből agyonlőtte, ami szintén erősítette az Excelsior „alvilági” hírnevét.⁷⁶ A vizsgált razziáról szóló tudósítás azért is beszédes, mert jól szemlélteti, hogy a vendégkör hasonló volt a korábban említett kávéházakéhoz. *„A dohányfüstös zsúfolt helyiséget végigkalandozták a detektívek, minden asztalhoz odamentek és igazoltatták az ottülő nőket és férfiakat. A nők leginkább cselédlányok, a férfiak munkások, állástalan dologkerülők és valószínűleg sok büntetett előéletű ember van közöttük. A detektívek sok régi ismerősüket is felfedezték köztük”* – írta a Pesti Napló riportere. De rávilágít az eltérésre is, ugyanis az Excelsiorban egy „fülsiketítő jazz-banda” éppen „chimmy” (valójában shimmy) zenét játszott akkor, amikor a rendőrök megérkeztek. Ennek hangsúlyozása azt jelzi, hogy ezt is az éjszakai élet dekadenciájának tarthatta az újságíró.⁷⁷

A razzia útvonaláról érdemes még kiemelni a „Conti utcai nyilvános házat” (5), illetve a „Győri Szállót” (9), mindkettőt elsősorban a prostitúció ellenőrzése miatt érintették a rendőrök, pontosabban azért, hogy – és erre a tudósítás is utal – az angol detektív számára demonstrálhassák az ellenőrzés „szigorúságát”. A Conti (ma Tolnai Lajos) utca (lásd a 4. ábrán) egyébként a korszakban, illetve már a világháború előtti években is a budapesti prostitúció egyik fő terepe volt. Több nyilvános ház működött itt⁷⁸ (például a 6. és 23. számú épületben, de a rapor-

⁷⁴ Látogatás a meggyilkolt leány családjánál. *Pesti Napló*, 1921. november 9. 5. – A gyilkost egyébként hamar elfogták, és 15 év fegyházbüntetésre ítélték. BFL, VII.101.c, 5747/1921. Schreiter Róbert fegyencörzskönyve, Budapest, 1921. december 9.

⁷⁵ Terrorista-hajszán. *Pesti Napló*, 1919. december 23. 10.; Csendélet a kétnapos szesztilalom után. *Friss Újság*, 1922. június 7. 2.

⁷⁶ Agyonlőttek egy bártulajdonost a Városligetben. *Uj Barázda*, 1922. szeptember 23. 2.

⁷⁷ Az Egyesült Államokból elterjedő shimmy-táncot a következőképpen írta le egy korábbi hírlapi tudósítás: ez „divatos tánc [...] abból áll, hogy a párok a nélkül, hogy tánc lépéseket lennének, a csipőjüket és a vállukat ringatják a zene ritmusára”. Mi a Jazz Band? *Az Est*, 1921. március 18. 5. – A shimmy népszerűségére lásd Sipos, 2023. 195.; Vámos Eszter: A modern táncok megjelenése Veszprémben. = *Veszprémi Szemle*, 2023. 1. sz. 110–124.

⁷⁸ Tötös Áron: „A főváros kellős közepén ott fetreng a prostitúció”. A budapesti prostitúció topográfiaja (1873–1928). In: *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára*. Szerk. Kövér György, Bp., 2023. 533–534.

ter nem említette, hogy konkrétan melyiket „látogatták meg” a razzia folyamán), sőt az a kéjnő, akire már történt utalás az Árpád Kávéház kapcsán, szintén az egyik itteni garnizállót (20. számú házat) jelölte meg lakóhelyeként (lásd 63. jegyzet). Továbbá ennek a „rossz hírű” utcának az egyik nyilvános háza korábban azért is bekerült a lapokba, mert ott egy leánykereskedő tevékenykedett, aki a korszakban „bevett” módszerrel egyedülálló cselédlányoknak adott szállást, akiket azután „rábeszél, hogy legyenek utcai leányok”. Közülük hárman tettek feljelentést ellene, hogy „eladta” őket nyilvános háznak.⁷⁹

4. ábra: A Conti utca 1917-ben. Forrás: Fortepan / Ladinek Viktor.
Online: <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=257514> (letöltve: 2024. augusztus 29.)

A Conti utca egyébként nem csak a prostitúció miatt került a rendőrség látóterébe. Itt volt ugyanis a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Magyarországi Szakszervezeti Tanács és több más „baloldali”, ezért a politikai rendszer szempontjából veszélyesnek tartott egyesület székhelye. Ez magyarázza azt, hogy a razzia során miért érintettek a rendőrök egy „egyleti helyiséget” is (7). Ugyan a riporter nem nevesítette az egyesületet, de a körülírás (a Conti és a Bérkocsis utca sarkán, „földszintes kis házban homályos kis kocsmá”) alapján valószínűsíthető,

⁷⁹ Rendőri krónika. *Az Ujság*, 1910. január 28. 9.

hogy ez a Segédházfelügyelők Szakegylete lehetett, ami a lakcímjegyzékek tanúsága szerint egy Conti utca 19. szám alatti vendéglőbe volt bejelentve (ezért valóban közel esett a Bérkocsis utcával való kereszteződéshez), és szintén a Szakszervezeti Tanács égisze alá tartozott, tehát kifejezetten baloldali szervezetnek számított.⁸⁰

A *Pesti Napló* tudósítása szerint az akkori Tisza Kálmán (ma II. János Pál pápa) téri „Győri Szállóba” (vagy „hivatalos” nevén Győr Város Szállodába) is elsősorban a titkos prostitúció miatt érkeztek a rendőrök. A riporter szerint a detektívek minden szobába bekopogtattak, igazoltatták a lakókat, és több helyen „ráakadtak facér cselédlányokra és állítólagos színésznőkre, akiket tiltott kéjelgés miatt előállítottak”. A rendőri intézkedést egy „váratlan” esemény is megzavarta, ugyanis „miközben az igazoltatás folyt, az utcán posztoló rendőrörszem egy nőt hozott be a szállodába. Ez a nő kiugrott az egyik szoba ablakából, amint meghalotta, hogy a rendőrség razziát tart. Az elszánt nő bevallotta, hogy nemrég került ki a rendőrségről. Félt, hogy most ismét becsukják és ijedtében ugrott ki az ablakon.” Ami a szálló múltját illeti, itt is előfordultak korábban olyan események, amelyek a valós vagy vélelmezett titkos prostitúció mellett indokolhatták azt, hogy a demonstratív razzia helyszínékként vegyék számításba. Történt itt öngyilkosság, „szerelmi dráma”, amikor a pár férfitagja megölte a fiatal nőt, majd magával is végezni próbált, illetve tartóztattak le itt még egy „kleptomániás nőt” is.⁸¹ De az sem tett jót a szálló hírnevének, hogy éppen a razzia előtt pár héttel csalás, sikkasztás és hűtlen kezelés miatt letartóztattak egy ügyvédet, aki a korábbi években árveréseket bonyolított le itt (az ügyvel több napon keresztül foglalkozott a sajtó).⁸²

⁸⁰ *Czím- és lakásjegyzék 1922–23*, 189.; Segédházfelügyelők figyelmébe! *Népszava*, 1919. október 7. 6.

⁸¹ Dráma a fogadóban. *Budapesti Hírlap*, 1912. szeptember 1. 38–39.; Életuntak. *Az Ujság*, 1914. március 26. 8.; Kleptomániás asszony. *Az Ujság*, 1917. március 27. 8.

⁸² Árverési hirdetmény. *Magyarország*, 1915. december 17. 15.; Árverési hirdetmény. *Magyarország*, 1918. január 17. 8.; Árverési hirdetmény. *Budapesti Közlöny*, 1920. július 13. 8.; Árverési hirdetmény. *Budapesti Közlöny*, 1920. október 19. 10.; Súlyos vádak egy ügyvéd ellen. *Az Est*, 1922. április 28. 5.; Rosenberg Miksa ügyvéd csalásainak újabb részletei. *Uj Nemzedék*, 1922. április 29. 8.; Dr. Rosenberg ügyvéd fogva marad. *8 Órai Ujság*, 1922. május 3. 9.; Rosenberg Miksa dr.-t kaució ellenében sem bocsátják szabadon. *8 Órai Ujság*, 1922. május 9. 7.; Dr. Rosenberg Miksa ügyvéd szabadlábbon. *Friss Ujság*, 1922. július 9. 3.; BFL, VII.102.a, 2418/1922. Rosenberg Miksa fogolytörzskönyve, Budapest, 1922. április 29.

„ÁLOMSZERŰ KIRÁNDULÁS” – ROSE WILDER LANE BUDAPESTI

RAZZIA-TAPASZTALATA

Rose Wilder Lane amerikai író nő már az európai körútja előtt is jelentős alkotói pályát tudhatott maga mögött, és a korszakban kifejezetten modern nőnek számított. Több amerikai sajtótermék közölte az írásait, a *San Francisco Bulletin* című napilap állandó szerkesztőségi asszisztensként foglalkoztatta, ő volt Herbert Hoover későbbi amerikai elnök első életrajzírója. A válását követően 1918-tól szabadúszó íróként tevékenykedett, és az amerikai Vöröskereszt tudósítójaként érkezett Európába. Hosszú ideig tartózkodott Párizsban és Olaszországban, mielőtt 1922. május első napjaiban Budapestre érkezett. Életrajzírója szerint az utazása nem csak humanitárius célt szolgált, hanem azt is, hogy a betegségét (ami valószínűleg malária-fertőzés volt) gyógykezeltesse a magyar főváros egyik magánszanatóriumában. Felépülése után – a *San Francisco Call and Post*-ban megjelent írásai szerint – Budapest egyik elitszállodájában, a Ritz Hotelben szállt meg. Itt találkozott a Scotland Yard detektívjével, akit „csendes, magas, meglehetősen sovány angolként” jellemzett. A nyomozó beszélt neki arról, hogy részt vesz egy budapesti razzian, ami felkeltette Rose Wilder Lane érdeklődését is.⁸³

A rendőri akcióról megjelent két cikk jól mutatja, hogy ez az „éjjeli őrzőjárat” mély benyomást gyakorolt az írónőre, még akkor is, ha a konkrét helyszínekkel kapcsolatban nem szolgált hathatós támpontokkal. Ez persze teljesen érthető, hiszen Rose Wilder Lane semmilyen helyismerettel nem rendelkezett, ezért egyik állomást sem nevesítette, sőt összemosta egyggyé a különböző helyszíneket, és a második beszámolója végén csak annyit említett meg, hogy „talán egy tucat kávéházat” érintett a razzia.⁸⁴

A cikkek forrásértékét egyrészt az jelenti, hogy erősen hangsúlyozzák a kulturális eltéréseket, különösen akkor, amikor az angol detektív benyomásait ecsetelik. Az írónő már a razzia előtti szállodai beszélgetésük kapcsán is azt tartotta fontosnak megörökíteni, hogy a Scotland Yard nyomozója mennyire izgatott, hogy a magyar rendőröket láthatja munka közben. „Angliában nem mehetünk be csak úgy oda, ahová akarunk. [...] Mindenre, amit teszünk engedélyt kell kérnünk. [...] De itt azt mondják nekem, hogy csak úgy besétálnak oda, ahova akarnak. Hihetetlen! Ez

⁸³ Holtz, 1993. 124.; Rose Wilder Lane's Adventures in Europe 59. 'Chicago', Budapest Slums. *The San Francisco Call and Post*, 5 September, 1922. 15.

⁸⁴ Rose Wilder Lane's Adventures in Europe 60. Jail for all not working. *The San Francisco Call and Post*, 6 September, 1922. 17.

óriási előnyt ad a rendőrségnek” – mondta neki állítólag a Scotland Yard detektívje.⁸⁵

Másrészt Rose Wilder Lane írásainak forrásértékét az adja, hogy milyen benyomásokat, megfigyeléseket, hangulatot rögzített, vagyis ezek által milyen képet közvetített Budapestről és a magyar rendőrök munkájáról az amerikai olvasók számára. Az írónőnek is feltűnt, hogy a razziát valószínűleg az angol vendég felé tett „kis udvariasságból” szervezték. Erre utal az is, hogy gondoskodtak arról, hogy kvázi „idegenvezetőként” egy olyan újságíró (véltetően a *Pesti Napló* riportere) kísérje el őket, aki jól beszélt angolul, és tolmácsolhatta a rendőri akció során elhangzottakat, illetve magyarázatokat is fűzhetett az eseményekhez. Rose Wilder Lane leginkább ezekre, illetve a saját megfigyeléseire építette a cikkeit. Az első közlemény szerint az írónő az angol detektív, az újságíró és egy nem nevesített magas beosztású magyar rendőr társaságában kocsival jutott el a Lánchíd közelében, a Mária Valéria (ma Apáczai Csere János) utcában álló hoteltől⁸⁶ a VII. kerületi rendőrkapitányságra. Erre nemcsak a távolság miatt volt szükség, hanem azért is, mert az írónő beszámolója szerint zuhogott az eső. „Csendes, szinte kihalt utcákon hajtottunk keresztül. [Közben] az az érzés kerített hatalmába, hogy mi ketten idegenek vagyunk egy titokzatos keleti városban. [...] a sikátorok, a lámpákkal megvilágított lépcsőházak, a boltívek mögötti rejtett kertek felvillanása, a magas, sötét házak homlokzatai [...] izgalmassá és mégis álomszerűvé tették a kirándulásunkat” – jellemezte regényesen az utazását.⁸⁷

Ehhez hasonló érzékletességgel írta le a kerületi rendőrkapitányságon szerzett tapasztalatait is. Megérkezésük után néhány perccel „már ötven ember volt ott, cigarettára gyűjtottak, beszélgettek egy kicsit. Hétköznapi ruhát viseltek, és az arcukat elnézve azt gondoltam, hogy csodálatosan választották meg őket nyomozóknak – bármelyiküket rögtön azoknak a munkanélküli, félig bűnöző férfiak egyikének néztem volna, akik a munkásnegyedek piszkos kocsmáiban gyülekeznek.” Ezt követően Rose Wilder Lane szerint is az első állomás egy kávéház volt, ami „egy hatalmas, félig földalatti, koszos hely volt”. Ez leírás azonban inkább az Excelsiorra, nem pedig az Árpád Kávéházra utal, vagyis már itt kiderül, hogy az írónő összemosta a helyszíneket. Ezt erősíti az írónő megjegyzése, miszerint itt „egy zenekar amerikai jazzt játszott”, amely egybevág azzal,

⁸⁵ Rose Wilder Lane's Adventures in Europe 59. 'Chicago', Budapest Slums. *The San Francisco Call and Post*, 5 September, 1922. 15.

⁸⁶ *Czím- és lakásjegyzék 1916*. 1153.

⁸⁷ Rose Wilder Lane's Adventures in Europe 59. 'Chicago', Budapest Slums. *The San Francisco Call and Post*, 5 September, 1922. 15.

amit a *Pesti Napló* riportere az Excelsiorban tapasztalt. Rose Wilder Lane benyomásai szerint az igazoltatás zökkenőmentesen zajlott, a detektívek „asztalról asztalra jártak”, közönyüket és gyorsaságukat úgy jellemezte, hogy „*pontosan olyan volt, mint amikor egy amerikai kalauz felveszi a jegyeket a Pullmanban [vasúti kocsiban]. [...] Nem volt semmiféle felfordulás vagy izgalom, csak a reménytelen unalom légköre.*”⁸⁸

Ezért érte meglepetésként az írónőt az, amit a szórakozóhelyről kifelé menet tapasztalt. Az utcára vezető lépcső lábánál lévő kis teremben ugyanis egy tucatnyi fiatal lányt látott meg összezsúfolva a rendőrök társaságában. Úgy jellemezte őket, hogy „*mindannyian az olyan szegények száználmas ruházatát viselték, akiknek soha nem volt esélyük a jó ízléshez méltó luxusra, és mindannyian csúnyák voltak a gyermekkori alultápláltságtól és az ellátás hiányától*”. Az írónő szerint az egyik lány követelte, hogy engedjék el, mire az egyik rendőr „*keményen, ökölbe szorított kézzel*” arcon ütötte. Az idegenvezetőként is jelenlévő újságíró azzal kommentálta a váratlan közjátékot, hogy a félreállított lányok az okmányaik szerint cselédek voltak, de a papírjaikból az is kiderült, hogy nem dolgoztak, ezért valójában mindegyikük „*természetesen prostituált*”, de nem regisztrálták magukat. „*Mindannyian azt remélik*” – magyarázta Rose Wilder Lane szerint az újságíró –, „*hogy egyszer majd megházasodnak, és ha már egyszer lefényképezték és regisztrálták őket [prostituáltként], akkor erre már nincs remény. Így természetesen megpróbálnak addig ragaszkodni a cselédpapírokhoz, amíg csak tudnak.*” A félreállított lányokat később a kerületi rendőrkapitányságra kísérték. Mielőtt elindultak volna, az írónő megkérdezte a riportertől, hogy a rendőr miért alkalmazott fizikai erőszakot. Az újságíró mindössze annyit válaszolt, hogy a lány „*pimasz volt*”. A közjáték az angol detektív figyelmét is felkeltette, és azzal kommentálta a látottakat, hogy „*igazán rendkívüli*”, „*tulajdonképpen az állampolgárnak itt nincs szabadsága*”. Mire az újságíró rendkívül beszédes választ adott, ami jól jellemezte az „alvilágtól” való elhatárolódást is: „*A becsületes polgároknak van, csak a rendőrségi papírjaikat kell rendben tartaniuk.*” Az írónő szerint az angol detektív erre úgy reagált, hogy a magyar rendszernek rendőrségi szempontból „*megvan a maga értéke*”.⁸⁹

A cikkek hangvételéből olybá tűnik, hogy Rose Wilder Lane-t sokkolta ez a jelenet. „*Hallgattam, mert abszolút nem volt mit mondanom a rendőrileg alaposan ellenőrzött város eme látványa előtt. Az éjszaka hátralevő részében keveset beszéltem*” – írta a második razzia-cikke utolsó

⁸⁸ Rose Wilder Lane's Adventures in Europe 60. Jail for all not working. *The San Francisco Call and Post*, 6 September, 1922. 17.

⁸⁹ Uo.

harmadában, és más szórakozóhelyről már nem tett említést. Mindössze a nyomortanyákon szerzett benyomásaira tért még ki a beszámolója végén. Ekkor olyan szobákba láthatott be, „*ahol nem volt bútor, kivéve néhány rongykupacot a földpadlón, ahol nem volt ablak, és nem volt ajtó, csak az, amelyen át mi kukucskáltunk. Néha csak öt-hat embert ébresztettek fel a földön fekvő álmukból, néha tizenötöt vagy húszat. Mindig voltak gyerekek, akik csak egy rongyot viseltek az ágyékuk körül, kislányok, akiknek a szemei olyanok voltak, mint a fésületlen hajon át leselkedő vadállatoké, kislányok, akiknek a bordáik úgy álltak ki, mint a csontvázaké.*” Rose Wilder Lane ezt követően elköszönt a vendéglátótól, majd taxiba szállva visszatért „*Európa legjobb szállodájába*”, ami számára így olyan lehetett, mint egy teljesen más világba történő utazás.⁹⁰

Jól látható, hogy az író beszámolóit nem használhatók kontrollforrásként, hanem csak – bizonyos mértékig – kiegészítőként a razzia illusztrálásához. Nem meglepő módon ugyanis olyan élményeket örökített meg az éjszaka tapasztalataiból, mint a kulturális különbségeket, az amerikai (tehát a hazájára emlékeztető) kapcsolódási pontot (jazz zene), a nőekkel szembeni fizikai erőszakot, valamint a nyomort, amelyek meglehetősen leegyszerűsítve és egyoldalúan mutatták be Budapest éjszakai életét. Ugyanakkor megalapozottan gyanítható, hogy ezek alapján a *San Francisco Call and Post* olvasói korántsem alkothattak hízalgő véleményyt a magyar fővárosról és az ott alkalmazott rendőri módszerekről. Nem véletlen, hogy Rose Wilder Lane biográfusa szerint ez volt az író „*első tényleges tapasztalata egy rendőrállam valóságáról*”.⁹¹ Kétségtelen, hogy ezekből a kiragadott pillanatokból ilyen benyomás alakulhatott ki egy külső szemlélő számára, azonban a budapesti „alvilág” és a magyar rendőri razzia eddigiekben bemutatott általános jellemzői valójában jóval összetettebb képet sugallanak.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1922. május 13-án lezajlott razzia során összesen mintegy 40 nőt és 20 férfit állított elő a rendőrség.⁹² Az akció útvonaláról kiemelt helyszínek nemcsak a budapesti rendőrség korabeli prioritásaira és módszereire világítanak rá, de a felhasznált források azt is illusztrálják, hogy az 1920-as évek elején a „hangulat” és a vendégek szempontjából mik lehettek az „alvilági” helyek főbb jellemzői. Továbbá az esettanulmány azt is szemléltethette, hogy a „múltjuk” egyenesen arra „predesztinálta”

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Holtz, 1993. 124.

⁹² Eredményes razzia. 8 *Órai Újság*, 1922. május 16. 7.

az érintett helyeket, hogy egy razzia állomásai legyenek, a „lebonyolítás” pedig azt, hogy a rendőrség határozott vagy akár egyenesen erőszakos fellépéssel tudatosan próbálta ellenőrzése alatt tartani azokat pontokat, amelyeket a bűnözés „melegágyainak” tekinthettek. A példaként bemutatott „örjáratról” szóló források alátámasztják azt a feltételezést, hogy a budapesti rendőrség nemcsak a közbiztonság fenntartás miatt, hanem a külföldi vendégek előtt való reprezentáció miatt is választhatta ezeket a helyszíneket erre az útvonalra. Végző soron a riporter kommentárjából az is kiderülhetett, hogy a rendőri jelenlét ellenére az „alvilági” hálózatok mélyen beágyazódtak a város életébe, és gyakran kijátszhatták a hatósági erőfeszítéseket, ami összességében komolyan megnehezítette a rendvédelmi munkát.

Általában véve a forrásfeltárás során áttekintett főbb jelenségek hasznos adalékokkal szolgálhatnak ahhoz, hogy 19. század végén és a két világháború közötti időszakban a modernizáció társadalmi hatásainak következményeként hogyan alakult ki, illetve át a nagyvárosi bűnözés „párhuzamos társadalma”. A 20. század elejére Budapest olyan kozmopolita metropolisszá vált, ahol a nemzetközi analógiákhoz hasonlóan a népességnövekedés szorosán, de nem kizárólagosan összefonódott a kriminalitással, ami legfőképp a sajtó hatására kiemelt osztársadalmi figyelmet kapott. A bűnözés „láthatóvá tétele” ugyanakkor azt is jelentette, hogy a lapok gyakran felnagyították a nagyvárosban rejlő veszélyeket, ezáltal fokozhatták a lakosság vélt vagy valós félelmeit, de hozzájárultak ahhoz is, hogy azonosíthatóvá váljanak a „tisztességes” társadalom számára a fizikai, vagyoni vagy erkölcsi szempontból „veszélyes” helyszínek.

Ezek a pontok gyakran a rendőri razziákról szóló sajtótudósítások révén kerültek a nyilvánosság elé úgy, hogy a lakosság jelentős része vélhetően nem személyes tapasztalattól, hanem éppen ezeknek a riportoknak köszönhetően alkotott képet Budapest „alvilágáról”. Ezáltal magának a fogalomnak a használata a társadalmi és kulturális képzettársítások révén tulajdonképpen stigmatizálta is a város bizonyos részeit, illetve társadalmi csoportjait. Ez még úgy is igaznak tekinthető, hogy az „alvilág” kifejezés csak fokozatosan, az 1930-as évek elejére honosodott meg a magyar diskurzusban annak köszönhetően, hogy korábban a sajtó és a rendvédelmi szervek igyekeztek elhatárolni Budapestet a negatív külföldi („nyugati”) példáktól.

A rendőri razziák különösen fontos szerepet játszottak a közbiztonság fenntartásában és az „alvilág” ellenőrzésében. Az eddigiekből kiderülhetett, hogy ez a rendőri módszer hogyan járult hozzá a bűnözés „elképzelt topográfiájának” kialakításához és a „veszélyesnek” tartott helyszínek,

csoportok megbélyegzéséhez. Ugyanakkor bár a razziák hatékonysága vegyes képet mutat, szimbolikus jelentőségük vitathatatlan a társadalmi kontroll megerősítése szempontjából. A részletesebben szemügyre vett példa pedig rávilágított arra, hogy egy-egy rendőri „őrjárat” útvonalát tudatos tervezés előzhette meg úgy, hogy a hatóságok figyelembe vehették az érintett helyek múltját. Továbbá áttételesen volt szó a társadalmi hatásokról is, de érdemes lehet még részletesebb elemzés alá vonni ezeket, különösen a stigmatizáció hosszú távú következményeit a városi térhasználat és a társadalmi mobilitás szempontjából. Végző soron elmondható, hogy a rendőri razziák nem csupán a közbiztonság erősítésének eszközei voltak, hanem olyan akciók is, amelyek rávilágíthatnak Budapest nagyvárosi arculatának rejtett, mégis meghatározó oldalaira.

Sipos Nikoletta

Közelítések a két világháború közötti nagyvárosi női bűnözés társadalomtörténetéhez – Budapest példáján

BEVEZETÉS

A két világháború közötti nagyvárosi női bűnözés az egyik olyan terület, ami eddig viszonylag kevés figyelmet kapott a magyar történettudományban. A korszakot jelentős társadalmi, gazdasági és politikai változások jellemezték, amelyek alapvetően formálták a nők társadalmi szerepét, és ezáltal közvetlenül befolyásolták a női bűnözés alakulását. E változások közepette a nagyvárosi női bűnözés is egyre jelentősebb figyelmet generáló jelenséggé vált, melyet a Horthy-korszakban számos tényező, köztük az első világháború utóhatásai, valamint az ezzel járó erkölcsi válság is befolyásolt.¹ Ebben az időszakban a tovább fokozódó modernizáció, illetve az ezzel járó városiasodás, iparosodás és technológiai fejlődés alapvetően átalakította a korabeli társadalom szerkezetét. A nagyvárosok rohamos növekedése új életformákat és lehetőségeket teremtett a városlakók számára, ugyanakkor új társadalmi problémákra is rávilágított. A nők mindennapjai gyökeresen átalakultak: egyre többen vállaltak munkát, függetlenedtek a tradicionális családi szerepektől, és új lehetőségek nyíltak meg előttük a társadalmi mobilitás terén is.²

Ezzel párhuzamosan azonban a bűnözés is új formákat öltött, különösen a nagyvárosi környezetben, ahol a hagyományos közösségi kontrollmechanizmusok gyengültek. Ezt jelentősen befolyásolta az első világháború. A háború következtében sok nő kényszerült arra, hogy családfő híján a megélhetést önállóan biztosítsa. A gazdasági bizonytalanság és a háború által okozott traumák olyan körülményeket teremtettek, amelyben a nők könnyen a bűnözés világába sodródhattak, az egzisztenciális viszonyok,

¹ Az első világháború és Trianon által devianciákra gyakorolt hatásával kapcsolatban lásd bővebben Kerepeszki, Róbert: *Deviance in Budapest before and after the “Great War” – Major Tendencies and General Features*. In: *Trianon 1920–2020. Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920*. Szerk. Barta, Róbert–Kerepeszki, Róbert–Kania, Krzysztof, Debrecen, 2021. (Továbbiakban: Kerepeszki, 2021.) 87–99.

² A különböző társadalmi csoportokhoz tartozó nagyvárosi nők életmódjának változásaihoz lásd Papp Barbara–Sipos Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Bp., 2017.; Szécsi Noémi–Géra Eleonóra: *A modern budapesti úrinő (1914–1939)*. Bp., 2017.; Gyáni Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*. Bp., 2020. (Továbbiakban: Gyáni, 2020.); Verő-Valló Judit: *Egyedül a nagyvárosban – Garzonotthonok és lakóik Budapesten a 19. század derekától az 1940-es évekig*. Bp., 2024.

mint az infláció, a munkanélküliség és az elszegényedés fokozódása pedig csak tovább súlyosbította ezt a helyzetet. A konzervatív keresztény értékek és normák átalakulása, valamint a háború okozta kiábrándultság és az amerikanizálódás hatásai következtében a társadalmi erkölcsök fokozatosan átértékelődtek.³ A nők számára a bűnözés gyakran jelentett megküzdési stratégiát a kialakult nehézségekkel szemben, miközben a közvélemény egy része a női bűnözést az erkölcsi hanyatlás tüneteként kezdte értelmezni. Vagyis a két világháború közötti időszakban a nők életformáinak változása, illetve munkaerő-piaci megjelenése és a konzervatív visszarendeződés között feszülő ellentét hozzájárult a női bűnözés növekedéséhez, különösen a nagyvárosi környezetben.

Ez az áttekintő tanulmány a korabeli női bűnözés különböző aspektusainak, vizsgálati lehetőségeinek és módszertani nehézségeinek feltárására törekszik, miközben rámutat a kutatás kihívásaira és legfontosabb feladataira. Először röviden összefoglalja a téma nemzetközi és hazai historiográfiáját, és kiemeli azokat a főbb szempontokat, kérdésköröket, megközelítéseket, amik eddig a történeti kutatások fókuszába kerültek. Ezt követően az egyik legkézenfekvőbb módszer, a kvantitatív megközelítés nehézségeivel és eddigi eredményeivel foglalkozik, hangsúlyozva azt, hogy a téma kutatásában a kvantitatív és kvalitatív módszerek kombinációja elengedhetetlen a teljes kép megrajzolásához, hiszen a statisztikai adatok önmagukban nem mindig tükrözik a jelenség társadalmi hátterét és okait. Végül a diskurzuselemzésben rejlő lehetőségeket tekinti át úgy, hogy külön kitér a jelenség korabeli tudományos és sajtóinterpretációjára is.

A MODERN NŐI BŰNÖZÉS HISTORIOGRÁFIÁJA ÉS MÓDSZERTANA

A bűnözéstörténet, különösen a női bűnözés vizsgálata csak az utóbbi évtizedekben kezdte felkelteni a társadalomtörténészek figyelmét, bár már korábban is voltak próbálkozások a téma feltárására. Paul Knepper neves amerikai bűnözéstörténész szerint az e témák vizsgálatához szükséges megközelítések és paradigmák az elmúlt 60–70 évben alakultak ki, mint például a mikrotörténet, az új várostörténet, a posztmodern fordulat, a pszichohistoria és a gender tanulmányok.⁴ Ezek a paradigmák

³ A Magyarországon is tapasztalható amerikanizálódás jelenségeiről lásd legújabban Sipos Balázs: „*Amerika, ezeremeletes mennyország*”. Amerika és az amerikanizmus a Horthy-kori nyilvánosságban. Bp., 2023.

⁴ A bűnözéstörténet nemzetközi historiográfiájához bővebben lásd Knepper, Paul: *Writing the History of Crime*. New York, 2016. (Továbbiakban: Knepper, 2016.); Lawrence, Paul: *The Historiography of Crime and Criminal Justice*. In: *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice*. Szerk. Knepper, Paul–Johansen, Anja. Oxford–New York, 2016. 17–37.

mind hozzájárultak a bűnözéstörténet különböző szempontok alapján történő vizsgálatához, amelyek kisebb késéssel Magyarországon is megjelentek. Vizsgálódásom során nem céлом részletesen ismertetni a bűnözéstörténet kutatásának állomásait, ugyanis ez szétfeszítené a tanulmány kereteit, illetve a hazai történettudományban Perényi Roland már részletesen foglalkozott ezekkel *A jogtörténettől az „új kultúrtörténetig” – A bűnözés társadalomtörténete* című munkájában.⁵ Ezért most csak azokat munkákat szeretném kiemelni, amik a női bűnözés és a nagyvárosi női bűnözés tekintetében különösen relevánsak.

Manon van der Heijden holland történész a női bűnözéstörténet kutatásának jövőjéről szóló *Future Research on Women and Crime* című munkájában arra mutatott rá, hogy a férfiak bűnözéséhez képest a nők bűnözése kevésbé kutatott terület, ugyanakkor a téma iránti érdeklődés napjainkban növekszik. Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy a női bűnözés nagyobb arányban volt jelen az 1900-as évek előtt, és jelentős országokénti eltérések tapasztalhatók.⁶ Mindez persze nem meglepő, hiszen az egyes országok statisztikai adatfelvételében, a kulturális körülmények, illetve az írott és íratlan normák tekintetében jelentős eltérések lehettek, ezért a nemzetközi komparatív jellegű megközelítéseket mindig óvatosan kell kezelnünk.

Ami azonban nyilvánvaló, hogy a női bűnözéshez való történettudományi viszonyulás alapjai kezdetben megegyeztek a bűnözés általános kutatási trendjeivel. Vagyis tulajdonképpen két fő irány bontakozott ki: az egyik a nagy időtávlatokat vizsgáló kvantitatív elemzés, amely elsősorban a tendenciákra fókuszált, a másik pedig az egyedi eseteket középpontba helyező kvalitatív elemzés. Ezekhez az utóbbi évtizedekben „felzárkózott” és a nemzetközi kutatók kedvelt megközelítésévé vált a gender és mikrotörténeti paradigma, valamint a diskurzuselemzés is.⁷ Az utóbbi épülhet az „általános” képre, mint a Rian Sutton szociológus-kriminológus és Lynsey Black társadalomtudós *Detecting the Murderess: Newspaper Representations of Women Convicted of Murder in New York City, London, and Ireland, 1880–1914* című tanulmánya, ami a korabeli hírlapok női tettesképét vizsgálja. De az egyedi esetek-

⁵ Perényi Roland: *A jogtörténettől az „új kultúrtörténetig” – A bűnözés társadalomtörténete.* = *Sic Itur ad Astra*, 2006. 1–2. sz. 85–108.

⁶ Heijden, Manon van der: *Future Research on Women and Crime.* = *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies*, 2017. 2. sz. 123–133.

⁷ Knepper, 2016. 173–201.; Heijden, Manon van der: *Women and Crime, 1750–2000.* In: *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice.* Szerk. Knepper, Paul–Johansen, Anja, Oxford–New York, 2016. 250–267.

re is, amire jó példa Lucy Bland történész *Modern Women on Trial – Sexual Transgression in the Age of Flapper* című könyve, ami egy 1922-ben London vonzaskörzetében történt szerelmi gyilkosság széleskörű elemzését nyújtja.⁸

A hazai tudományos életben kevés olyan átfogó munka született, ami a női bűnözés történetét állította volna a középpontba, noha az utóbbi évtizedben láthatóan megnőtt a témára irányuló történettudományi figyelem. Ha időben távolabb megyünk, akkor a vonatkozó magyar bűnözéstörténeti munkák közül kiemelkedik Raskó Gabriella kriminológus *A női bűnözés* című 1978-ban a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó által kiadott majdnem 600 oldalas monográfiája.⁹ A kötet jelentősége abban rejlik, hogy a hazai szakirodalomban ez volt az első olyan munka, ami azon túl, hogy a hazai női bűnelkövetés jellemzőit áttekintette, beágyazta azokat a nemzetközi tendenciákba is. Raskó nagy időtávlatú összefoglalást adott, hiszen az ókortól a modern időkig kísérté végig a női bűnözéstörténet alakulását úgy, hogy bemutatta azokat a bűncselekménytípusokat, mint a parázñaság, a gyermekkítétel, a magzatelhajtás, a boszorkányság, a házasságtörés és a gyermekölés, amik kifejezetten női deliktumnak számítottak. A szerző az 1800-as évektől 1970-ig terjedően különböző szempontok alapján kvantitatív vizsgálatokat folytatott, amik kiterjedtek például az elítélt nők életkorára, a női elkövetők bűncselekmények szerinti megoszlására vagy az egyes országokban lévő női bűnelkövetések százalékos arányára is. A mű erényének tekinthető, hogy interdiszciplináris megközelítésből mutatta be a női bűnözésről kialakult elméleteket és fejtegetéseket (például ütköztette a szociológiai, a pszichológiai, a biológiai és a genetikai megközelítéseket), de szűkített is a fókuszon azáltal, hogy két olyan bűnügyi kategóriával (a személy ellen és a vagyon ellen elkövetett bűncselekmények) is behatóan foglalkozott, amelyekben a nők nagyobb számban voltak jelen. Itt részletesen kitért arra, hogy a női tetteseket milyen főbb jellemzőkkel lehet leírni, milyen áldozatokat választanak, milyen indítékokat lehet felfedezni egyes bűncselekmények mögött, de konkrét eseteket is bemutatott megállapításainak igazolására. Raskó a vizsgálat végén arra is utalt, hogy a milyen jövőbeli tendenciák várha-

⁸ Sutton, Rian–Black, Lynsey: *Detecting the Murderess: Newspaper Representations of Women Convicted of Murder in New York City, London, and Ireland, 1880–1914*. In: *Crime and the Construction of Forensic Objectivity from 1850*. Szerk. Adam, Allinson, London, 2020. 233–255.; Bland, Lucy: *Modern Women on Trial. Sexual Transgression in the Age of the Flapper*. Manchester–New York, 2013.

⁹ Raskó Gabriella: *A női bűnözés*. Bp., 1978.

tók a női bűnözés alakulásában, illetve a jelenség prevenciójára is nagy figyelmet fordított.

Hazai viszonylatban 1970-es évek óta nem született olyan átfogó magyar szerzőtől származó munka, amely a női bűnözést ilyen széleskörűen vizsgálta volna. Inkább rövidebb tanulmányok, egy-egy esetet körüljáró monográfiák és mikrotörténeti „mélyfúrások” jelentek meg, amelyek egy-egy bűnelkövető tanulmányozására fókuszáltak, ráadásul inkább vidéki, mint budapesti vonatkozásban. Az 1929-ben történt „tiszazugi arzénés” asszonyok esete az egyik olyan, ami nemcsak nagy sajtónyilvánosságot kapott a korszakban, de jelentős történettudományi érdeklődést is kiváltott, és különböző aspektusok alapján számos szerző foglalkozott már vele. Holott a „módszer” (az otthon található – például légyapárból kiáztatott – mérge) felhasználása nem volt egyedi a korabeli vidéki társadalomban.¹⁰ Elsőként még az 1980-as évek közepén egy ismeretterjesztő cikkben, később önálló tanulmányban Gunst Péter¹¹, majd a 2000-es évek elején Bodó Béla önálló idegen nyelvű monográfiát szentelt a témának¹², de Gyáni Gábor is kitért rá a Horthy-kori bűnözésről szóló áttekintő munkájában.¹³ 2010 után újra nagy lendületet kapott a téma kutatása. 2014-ben a *Médiakutató* folyóirat – elsősorban sajtótörténeti megközelítésből – külön tematikus számot szentelt az arzénés gyilkosságoknak.¹⁴ 2016-ban Mátay Mónika szerkesztésében pedig napvilágot látott a *Méregkeverők* című kötet, amely mögött egy teljes kutatócsoport állt, és négy fő fejezetben, bőséges forrásbázis alapján vizsgálták az ügy napvilágra kerülését, a gyilkosságokat elkö-

¹⁰ Vö. Nagy Zsófia Katalin: Tömeges mérgezések a 19–20. századi magyar bűnkrónikákban. A hódmezővásárhelyi mérgekeverők. In: *Történelem és erőszak*. A Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 2019. évi szegedi konferenciájának tanulmánykötete. Szerk. Margittai Linda–Tomka Béla, Szeged, 2021. 115–134.

¹¹ Gunst Péter: Tiszazug, 1929. Meggyilkolt férjek és apák. = *História*, 1985. 2. sz. 25–34.; Gunst Péter: Tiszazug. Kísérlet a gyilkossági ügyek társadalomtörténeti elemzésére. = *Valóság*, 1986. 10. sz. 89–97.

¹² Bodó, Béla: *Tiszazug. A Social History of A Murder Epidemic*. New York, 2002.

¹³ Gyáni Gábor: A bűnözés Horthy-kori történetéhez. = *Történelmi Szemle*, 2005. 3–4. sz. (Továbbiakban: Gyáni, 2005.) 383–385.

¹⁴ A tematikus szám szerzői és cikkei Fülöp Márton–Hamrák Dóra–Kenesei Zsófia (et.al.): Arzén a Tiszazugban. = *Médiakutató*, 2014. 3. sz. 7–23.; Koloh Gábor: A Magyar Távirati Iroda jelentései a két világháború közötti arzénmérgezésekről. = *Médiakutató*, 2014. 3. sz. 8–11.; Bezsenyi Tamás: Az Újság, avagy hogyan látta az arzénos gyilkossági ügyet a magyar liberális értelmiség. = *Médiakutató*, 2014. 3. sz. 12–16.; Bezsenyi Tamás: Mire jó egy gyilkosságsorozat? Régiófejlesztés és politikai karrier. = *Médiakutató*, 2014. 3. sz. 25–36.; Bálint Angelika–Györi Anna: A tiszazugi arzényilkosságok reprezentációi. = *Médiakutató*, 2014. 3. sz. 37–48.

vetett asszonyok bírósági tárgyalását, de kitértek az ügy – napjainkban ott élő lakosok körében tapasztalható – emlékezettörténetére is.¹⁵

Hasonló mikrotörténeti elemzésre nyújt lehetőséget egy másik korabeli vidéki gyilkosság sorozat. Bezsényi Tamás kriminológus-történész több munkát is szentelt a két világháború közötti szegedi tanyavilágon tevékenykedő női sorozatgyilkos „Pipás Pista”, azaz Földi Viktória történetének.¹⁶ Az eset hasonlóságot mutat az előzőekben bemutatott tiszazugi esettel, ugyanis az ügyben itt is nagy szerepe volt a felbujtó nőknek, akik valamilyen úton-módon megpróbálták hozzátartozójuktól megszabadulni.

Budapest-centrikus megközelítésben elsősorban a nagyvárosi prostitúció története az a terület, ami eddig legtöbb figyelmet kapta a hazai bűnözéstörténeti kutatásokban. E téren is kiemelendő Gyáni Gábor munkássága, aki már az 1980-as években különösen a cselédség, pontosabban a cselédek által elkövetett bűncselekmények kapcsán közelítette meg a problémakört, de nemrégiben egy átfogó monográfiában is visszatért a témához.¹⁷ Érdemes kiemelni Forrai Judit és Szécsényi Mihály munkásságát is, akik az 1990-es években vetették alapos vizsgálat alá a 19/20. századi budapesti prostitúció sajátosságait. Forrai többek között a szabályozásra tett kísérleteket, valamint a prostitúciót színtereit vette górcső alá¹⁸, míg Szécsényi – egyebek mellett nem csak fővárosi vonatkozásban

¹⁵ *Méregkeverők*. Szerk. Mátay Mónika. Bp., 2016. – A kutatócsoport tagjai és a kötet szerzői: Bálint Angelika, Banai Zsófia, Bayer Árpád, Bence Áron, Bezsényi Tamás, Czabán Csaba, Fülöp Márton, Györi Anna, Hamrák Dóra, Jánoki Dávid, Kardos Judit, Kenesei Zsófia Orsolya, Koloh Gábor, Kovács Balázs, Lakatos Sára, Mátay Mónika, Mécs Bálint, Mravik Patrik, Nagy Zsófia Katalin, Solymosi Tamás, T. Ládonyi Emese, Trádlér Henrietta, Virág Lajos.

¹⁶ Pipás Pista esetéhez bővebben lásd: Bezsényi Tamás: „Azok is nyírták a tanyasiakat”: Pipás Pista alföldi gyilkosság sorozatának emlékezete az első világháború árnyékában. In: *A „Nagy Háború” és emlékezete*. Szerk. Püski Levente–Kerepeszki Róbert, Debrecen, 2015. 185–208.; Bezsényi Tamás: Az első magyar sorozatgyilkos bérgyilkosságai I. = *Belügyi Szemle*, 2018. 1. sz. 136–154.; Bezsényi Tamás: Az első magyar sorozatgyilkos bérgyilkosságai II. = *Belügyi Szemle*, 2018. 2. sz. 109–132.; Bezsényi Tamás: Pipás Pista, a „határsértő sorozatgyilkos”: Nőnek született, de férfiként gyilkolt. Online: Újkor.hu. <http://ujkor.hu/content/pipas-pista-nonek-szuletett-de-ferfikent-gyilkolt> – 2024. július 26.

¹⁷ Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Bp., 1983.; Gyáni Gábor: Munka és magánélet – cselédéletmód Budapesten. = *Történelmi Szemle*, 1986. 1. sz. (Továbbiakban: Gyáni, 1986.) 94–115. ; Gyáni, 2020. 89–115.

¹⁸ Lásd például Forrai Judit: *A budapesti prostitúció szabályozásának története 1820-tól 1926-ig*. Kandidátusi disszertáció. Bp., 1994.; Forrai Judit: Kávéházak és kéjnlők. = *Budapesti Negyed*, 1996. 4. (12–13.) sz. 110–120.

– a garniszállók „világát” és a kéjnök által elkövetett bűncselekményeket.¹⁹ A budapesti prostitúció egyik legátfogóbb képét Császtvay Tünde irodalomtörténész és muzeológus *Éjjeli lepkevadászat – Bordélyvilág a történeti Magyarországon* című munkája rajzolta meg. Ez a kötet jelentős forrásanyagon keresztül mutatja be (karikatúrákkal, statisztikai kimutatásokkal, újságcikkkel és kéziratokkal) a dualizmuskori és Horthy-kori prostitúció történetét.²⁰ De az újabb történész-generáció tagjai közül is többen fordultak a nagyvárosi prostitúció történetéhez. Közül is kiemelendők Trádlér Henrietta, Völgyi Réka és Tötös Áron kutatásai. Trádlér Henrietta is elsősorban a cselédség vonatkozásában közelítette meg témát, míg Völgyi Réka a kéjnök által elkövetett bűncselekményeket, a prostituáltak szembeni erőszakot (prostituáltgyilkosságokat) és ezek recepciótörténetét állította eddig vizsgálatai fókuszába. Hasonlóan újszerű szempontokat vetett fel Tötös Áron, aki egy nemrégiben megjelent tanulmányában a városegysítésétől az 1920-as évek végéig levéltári anyagok, kvantitatív kimutatások és a hálózatelemzés módszere segítségével elemezte a budapesti prostitúció térbeli sajátosságait.²¹

A nagyvárosi bűnözéstörténeti kutatásoknak a prostitúció mellett másik népszerű iránya az éjjeli élet színes kavalkádja: a bűnüldözés, a betörések, rablások, a fiatalok bűnözés és a kábítószerterjesztés világának feltárása.²² A férfi elkövetők túlsúlya miatt azonban ezen vizsgálatok még mindig inkább a férfiak által elkövetett bűncselekményekre

¹⁹ Szécsényi Mihály: A belvárosi bordélyházak kitelepítése és kisajátítása Miskolcon, 1907–1926. = *Levéltári Évkönyv*, 1997. 270–291.; Szécsényi Mihály: Vázlat a budapesti garniszállók történetéből. In: *Piroslámpás évszázadok*. Szerk. Bana József, Győr, 1999. 55–61.; Szécsényi Mihály: Prostituáltak tipikus bűncselekményei Budapesten 1917–1918-ban (Életképek). In: *Tanulmányok az 50 éves Bana Jócó tiszteletére*. Szerk. Katona Csaba, Győr, 2006. 135–143.; Szécsényi Mihály: Prostitúció és bűnözés Budapesten 1918-ban (prostituáltak, bűncselekményeik és életmódjuk az első világháború végén). In: *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Szerk. Bakó Boglárka–Tóth Eszter Zsófia, Bp., 2008. 181–200.; Szécsényi Mihály: Rosszéletű nőszemélyektől a bordélyházakig: a prostitúció első szabályozása/reglementációja Pesten és Budán 1850-ben = *Sic Itur ad Astra*, 2017. 117–155.

²⁰ Császtvay Tünde: *Éjjeli lepkevadászat. Bordélyvilág a történeti Magyarországon*. Bp., 2009.

²¹ Tötös Áron: „A főváros kellős közepén ott fetreng a prostitúció”. A budapesti prostitúció topográfiaja (1873–1928). In: Kövér György (szerk.): *Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára*. Bp., 2023. 517–544.

²² Kerepeszki Róbert: „Kokaintól részegen bomlik Budapest éjszakai világa”. Kábítószeresek, „alvilág” és sajtónarratívák a két világháború közötti magyar fővárosban. = *Clio Műhelytanulmányok*, 2022. 1. sz. 1–67.

fókuszálnak, bár a két világháború közötti budapesti rendőrségi esetek között számos női bűnözőt is találhatunk. Ahhoz, hogy ezeket a kevésbé feltárt aspektusokat alaposan megérthessük, elengedhetetlen a módszertani keretek és lehetőségek alapos feltérképezése. A következőkben ezért azokat a kutatási megközelítéseket és módszertani eszközöket tárgyalom, amelyek a női bűnözés történetének vizsgálatában új eredményekkel kecsegtethetnek.

MÓDSZERTANI KERETEK ÉS LEHETŐSÉGEK

A női bűnözés kutatása során az egyik alapvető módszertani kihívást az jelenti, hogy a rendelkezésre álló források – például bírósági iratok, rendőrségi jelentések, újságcikkek – egyrészt töredékesek, másrészt gyakran nem tükrözik pontosan a valóságot. Ezek a dokumentumok ugyanis a korabeli társadalmi normák és vélekedések hatását hordozzák, vagyis sokszor sztereotípiákat és leegyszerűsítéseket tükröznek vissza. Így például a korabeli sajtócikkekben a női elkövetőket sokszor morális szempontok alapján ítélték meg, ami megnehezíti a valós motivációk és körülmények pontos feltárását.²³ Éppen ezért elengedhetetlen a különböző forrástípusok összetett, egymással ütköztető elemzése, hiszen csak így válik lehetségessé a jelenség több szempontú megközelítése.

Egy bűnözéstörténeti kutatás során érdemes szem előtt tartanunk azt a tényt is, hogy a különböző tudományterületek, mint például a szociológia, a néprajz, a jogtudomány, a kriminológia, valamint a pszichológia eredményei is integrálhatók. Ez a komplex megközelítés lehetővé teszi, hogy a női bűnözést ne csupán jogi keretek vagy statisztikai adatok alapján értelmezzük, hanem figyelembe vegyük a társadalmi és kulturális tényezőket is. A szociológiai elemzések segíthetnek feltárni például a nők társadalmi helyzete és a bűncselekmények típusai közötti összefüggéseket, az utóbbi évtizedben egyre nagyobb lendületet kapó *gender studies* pedig megvilágíthatja a nemi szerepek és az ezekkel kapcsolatos társadalmi elvárások bűnözésre gyakorolt közvetett vagy közvetlen hatásait.

Mindezek mellett a női bűnözés vizsgálatának egyik alapvető kiindulópontja mégis a statisztika alkalmazása. Nem véletlenül, hiszen az olyan mennyiségi mutatók, mint bűncselekmények gyakoriságának, típusainak és az elkövetők társadalmi-demográfiai jellemzőinek vizsgálata nélkülözhetetlen alapot biztosít a jelenség megértéséhez. Továbbá a számszerű

²³ Részletesebben Sipos Nikolett: A két világháború közötti női bűnözés sajtónarratívái. In: *Korszakokról korszerűen*. A 2022. április 29/30-án megrendezett Modernkortörténeti Doktorandusz Konferencia tanulmányai I. Szerk. Püski Levente–Ónadi Sándor–Schrek Katalin–Sipos, Nikolett. Debrecen, 2023. 209–228.

adatok elemzése lehetőséget biztosíthat arra, hogy megértsük a női bűnözés időbeli és térbeli változásait, valamint azokat a társadalmi tényezőket, amelyek befolyásolják a bűnözési tendenciákat. A bűnügyi statisztikákban rejlő lehetőségek azonban valójában korlátozottak. Számos eddigi munka rámutatott már a kvantitatív megközelítések nehézségeire és módszertani buktatóira. Ezzel kapcsolatban Gyáni Gábor is felhívta a figyelmet arra, hogy noha általában hajlamosak vagyunk a számok megbízhatóságában hinni, a statisztikai adatgyűjtés nem lehet teljesen objektív mérési módszer, mivel az adott kor emberének szemüvegén keresztül összeállított statisztikák tükrözik az egyén szubjektivitását és a korabeli hatalom által meghatározott normákat (például a bűnkategóriák meghatározásában), így a kimutatások nem adhatnak hű képet a valóságról.²⁴

A budapesti bűnözés vonatkozásában a 19. század utolsó harmadától állnak rendelkezésre hosszabb időszakot átfogó statisztikai adatsorok, ami a már említett modernizációs jelenségekkel összefüggésben jelentkező tudományos, jogi és közéleti érdeklődésnek köszönhető. A pozitívizmus hatására a bűnözés leírására és értelmezésére irányuló igény erősödött, amiben kiemelt szerepet kapott a tendenciákban megbúvó vélt vagy valós törvényszerűségek feltárása. Ám ezeket a statisztikai adatokból levonható következtetéseket óvatosan kell kezelni, amit a 20. század első felében már a korabeli szakemberek is felismertek.²⁵ Érdeemes például szem előtt tartani azt, hogy a különböző években eltérhet a bűnügyi statisztikai adatfelvétel, illetve változhatnak a büntetőjogi kategóriák. Emellett a látencia jelenségét is figyelembe kell vennünk, hiszen nem minden bűncselekmény derült ki, és ezek így nem kerülhettek be a statisztikákba. Ezért a statisztikai adatokra támaszkodva sosem nyerhetünk teljesen egzakt képet a bűnözésről.²⁶

Mindazonáltal bizonyos tendenciák megfigyelhetők, amelyek alapján következtetéseket vonhatunk le, például a rendvédelmi szervek hatékonyságáról. Robert Sindall bűnözéstörténész szerint „[...] a bűnügyi statisztika nem egy társadalmi jelenség reflexiója, hanem maga a társa-

²⁴ Gyáni Gábor: A statisztika mint konstruált és/vagy objektív történeti adat. = *Statisztikai Szemle*, 2018. 3. sz. 251–252.; Gyáni, 2005. 381–383.; Szendrei Ákos: Statisztikai források. In. *Bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe*. Szerk. Kerepeszki Róbert–Schrek Katalin, Pécs, 2023. 152–161.

²⁵ Lásd például Földes Béla: A bűnügyi statisztika problémái. = *Magyar Statisztikai Szemle*, 1932. 4. sz. 243–244.; Nyigri Imre: A budapesti rendőrség hatvan éve a bűnügyi statisztika tükrében. In. *A 60 éves magyar rendőrség 1881–1941*. Szerk. Borbély Zoltán–Kapy Rezső, Bp., 1942. 497.

²⁶ A bűnügyi statisztika kialakulására és módszertani kihívásaira lásd Perényi Roland: A bűnügyi statisztika Magyarországon a „hosszú” XIX. században. = *Statisztikai Szemle* 2007. 6. sz. 524–541.; Knepper, 2016. 31–57.; Kerepeszki, 2021. 88–93.

dalmi jelenség. A statisztikára úgy kell tekinteni, mint olyan eszközre, amellyel az adott korszak társadalmá mérni próbálta a bűnözés állapotát. A statisztika ennek megfelelően olyan mérőeszköz, amely nem azt méri, »ami történik, hanem azt, amiről az emberek azt gondolták, hogy megtörténik.«²⁷

Ugyanakkor fontos hangsúlyozni azt is, hogy a kvantitatív elemzések nem nyújtanak választ a bűncselekmények mögött meghúzódó konkrét motivációkra, ezért ahhoz, hogy ezekre is rávilágíthassunk, elengedhetetlen a kvalitatív módszerek felhasználása. Ezek közé tartozik például az esettanulmány, az élettörténeti interjú, a diskurzuselemzés (ezen belül a sajtó-, rendőrszakmai és tudományos diskurzus) és a különböző egodokumentumok megszólaltatása²⁸, amik betekintést engedhetnek egy eset mélyebb összefüggéseibe. Ezek az eszközök tehetik lehetővé azt, hogy a történészek feltárják például azokat a tényezőket, amelyek a nők bűnelkövetéséhez vezetnek, és amelyek gyakran rejtve maradnak a statisztikai adatok mögött.

A fenti megállapítások alapján elmondható, hogy a bűnözéstörténet módszertana összetett és sokrétű megközelítést igényel, amelyben a felsorolt megközelítések egyaránt fontos szerepet játszanak. Ezen módszerek kombinációja révén nyerhetünk átfogó képet és érthetjük meg a vizsgált korszak női bűnözésének sajátos dinamikáját, illetve társadalmi és kulturális hátterét.

A NŐI BŰNÖZÉS STATISZTIKAI SZEMPONTBÓL – FONTOSABB MEGÁLLAPÍTÁSOK

A kvantitatív módszerek nyilvánvaló korlátai ellenére érdemes néhány olyan szempontot felvillantani, amelyek révén – minden nehézség ellenére – épp a számszerű adatok vizsgálata kecsegtethet részleges eredményekkel. Például a 20. század eleji Budapest esetében az eddigi kutatások alapján fény derült arra, hogy kriminológiai szempontból az első világháború egyértelműen negatív hatást gyakorolt a nőkre. A háború következményei különösen erősen érintették a női lakosságot, hiszen a férfiak távollétében a társadalmi és gazdasági struktúrák jelentős átalakuláson mentek keresztül, ami közvetlen hatást gyakorolt a bűnözés szerkezetére.

²⁷ Idézi Perényi Roland: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914.* Bp., 2012. 102.

²⁸ Ezek módszertani felhasználásához lásd legújabban Fedeles-Czeferner Dóra: *Sajtóforrások. In. Bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe.* Szerk. Kerepeszki Róbert–Schrek Katalin, Pécs, 2023. 135–142.; Schrek Katalin: *Egodokumentumok. In. Uo.* 142–152.

Ezt a kortársak is érzékelték. Hacker Ervin korabeli statisztikus például arra hívta fel a figyelmet, hogy 1914 és 1918 között a női bűnelkövetők száma és aránya jelentősen emelkedett. Hacker megfigyelései szerint az első világháború előtti években az országos adatok alapján a jogerősen elítélt nők aránya átlagosan 15–16% volt, míg 1915-re ez az arány 32,3%-ra, 1917-ben pedig már 43,1%-ra nőtt. Hacker ezt a jelenséget a társadalmi kapillaritással magyarázta, amely Arsène Dumont szociológus tézisére épült, miszerint az „egyének állandóan társadalmi helyzetük javítására törekszenek.”²⁹ Ennek megfelelően Hacker szerint a háború során a férfiak helyét olyan nők és fiatalok vették át a korszakban, akik nem rendelkeztek kellő „ellenállóképességgel” olyan kísértésekkel szemben, mint az egzisztenciális helyzet gyors „javítására” irányuló vagy éppen elleni bűnözés.³⁰

Hasonló véleménnyel volt erről a jelenségről Szabó Béla kortárs statisztikus is, aki szerint a háború miatt begyűrűző nyomor a béke időszakához képest nagyobb mértékben befolyásolta a nőket. Tehát a megbomlott morális keretek miatt „[m]eglazult a családi fegyelem, összeroppant az ellenállóerő; a fázó és síró gyermekek raja, a korán özvegyekre jutott asszonyok serege [...] megteremti gyümölcsét: a női bűnözők nagy számát”. Továbbá, azt a vélekedést is kifejtette, miszerint a háború hatására a női bűnelkövetők száma nőtt a személy ellen elkövetett bűncselekmények kategóriájában is.³¹ Érdekes mindehhez hozzátenni Baráth Katalin történész, az első világháború alatti női vádlottakat vizsgáló, közelmúltban publikált elemzését, amely arra is rámutatott, hogy a háború idején eltérő erkölcsi elvárások vonatkoztak a nőkre, mint a férfiakra, és a nők által elkövetett bűncselekményeket súlyosabban ítélték meg annak okán, hogy míg a nők a hátszágban töltötték mindennapjaikat, addig a háborúban harcoló férfiak életüket adták a hazáért.³²

Ezekkel a háborús körülményekkel hozható összefüggésbe az, hogy a kinyomozott női elkövetők száma a háború alatt és után egészen az 1920-as évek közepéig magasabb arányt mutatott, majd ezt követően egy stagnáló időszak után némi emelkedésbe kezdett a világgazdasági válság

²⁹ Szabó Máté Csaba: Demográfiai alapvetések. In. *Bevezetés a szociológiába*. Szerk. Kiss Zoltán László, Bp., 2019. 177.

³⁰ Hacker Ervin: *A háború hatása a kriminalitásra*. Miskolci Jogászélet Könyvtára 49. sz. Pécs, 1940. 14.

³¹ Szabó Béla: A nők kriminalitása a háború folyamán. = *Magyar Statisztikai Szemle*, 1923. 5–6. sz. 143–144.

³² Baráth Katalin: Súlyosbító körülmények. Női vádlottak az első világháború hátszágai büntetőbírósa előtt. = *Korall*, 2018. 71. sz. 69–86.

időszaka alatt is.³³ Ha közelebbről megvizsgáljuk azt, hogy a nők száma milyen bűnesettípusokban emelkedett ki 1930 és 1940 között Budapesten, akkor kiderül, hogy a személy elleni bűncselekmények között a magzatelhajtás és a gyermekgyilkosság, az állam elleni bűncselekmények közül főleg a pénzhamisítás és a hamis pénz kiadása, a vagyoni elleni bűncselekmények közül a jogtalan elsajátítás, valamint a lopás (ezek elkövetőinek egyharmada, illetve negyede volt nő), a társadalmi bűncselekmények között pedig a családi állás elleni büntettek (melyek elkövetőinek közel kétharmada volt nő) számítottak a „legtípusabb” női deliktumoknak a statisztikák szerint.

Ha a magyarázatot keressük ezekre a jelenségekre, akkor elmondhatjuk, hogy a személy elleni bűncselekmények kategóriájában nem meglepő módon emelkedett ki ez a két típus. A korabeli igazságszolgáltatás büntetőjoggal sújtotta azt, aki egy terhes nő magzatát „veszélyeztető ok nélkül elhajtja, megöli vagy azt más által eszközölteti”, amit rendszerint bábák hajtottak végre.³⁴ A gyermekölés büntetettét pedig konkrétan „az az anya követi el, aki házasságon kívül született gyermekét a szülés alatt, közvetlenül a szülés után szándékosan megöli”. Fontos továbbá az az adalék is, hogy a korabeli büntetőjog nem ugyanehhez a kategóriához sorolta azokat az anyákat és apákat, akik törvényes gyermeküket ölték meg, illetve azokat az apákat sem, akik törvénytelen gyermekük ellen fordultak. Ezeket a deliktumokat a törvények már az emberölés kategóriájába sorolták. Érdeemes ennek kapcsán az esetek motivációit is megemlítenünk, nevezetesen azt, hogy az ehhez hasonló bűncselekményeket elkövetett nők túlnyomóan pánikszerűen vagy kétségbeesésből követték el tettüket. Ezek a terhes nők azért végeztek csecsemőikkel vagy magzatukkal, mert társadalmi helyzetükből adódóan nem tudták volna eltartani őket vagy házasságon kívül estek teherbe.³⁵

Meglepőnek tűnhet az, hogy a pénzhamisítás és a hamis pénz kiadásának büntetettét elkövetők között magasan reprezentáltak a nők. Ezekkel az ügyekkel kapcsolatban azonban fontos megjegyezni, hogy annak ellenére, hogy az államellenes bűncselekmények csoportjába számítottak,

³³ Erről bővebben lásd Sipos Nikolettát: A „Nagy Háború” és Trianon hatása a női bűnözésre kvantitatív szempontból. In: *Trianon Doktorandusz Konferenciasorozat Tanulmánykötet*. Szerk. Molnár Dániel–Molnár Dóra, Bp., 2023. 7–25.

³⁴ Magzatelhajtás. In: *Uj Lexikon*. 5. kötet. Szerk. Dormándi László–Juhász Vilmos, Bp., 1936. 2594.

³⁵ A gyermekölés büntette gyakran az áldozat feldarabolásával párosult a korszakban. Lásd Sipos Nikolettát: Különös kegyetlenséggel elkövetett bűncselekmények a Horthy-korban. In: *A Rendőrákadémiától az egyetemig. Rendészettörténeti Tanulmányok*. Szerk. Jámor Orsolya Ilona–Lénárt Máté Gábor–Tarján G. Gábor, Bp., 2019. 227–240.

mégis vagyoni vonatkozással bírtak, ezért nem véletlen, hogy a gazdasági válság negatív egzisztenciális hatásai közepette megemelkedett ezeknek a deliktumoknak a száma az 1930-as évek elején.

A vagyon elleni bűnkategóriából a jogtalan elsajátítás³⁶ és a lopás miatt letartóztatott nők magasabb aránya szintén könnyen értelmezhető. Az utóbbi különösen a cselédlopások miatt számított „tipikus” női deliktumnak a tágabb közgondolkodás és a rendvédelmi megközelítésben egyaránt. A korabeli bűnügyi nyomozás egyik szaktekintélye, Nemes Sándor például a következőket írta: „Az nem vitatható azonban, hogy a cselédlopás igen nagy mérvben fennáll és foglalkoztatja a rendőri hatóságokat. Sok cseléd nem a saját könyvével megy szolgálatba. Ilyen esetben a legelső alkalommal, mikor a lakásban nincs senki itthon, a szekrényeket feltöri, az ottlévő holmiból csomagolást rendezve nem igen törődik azzal, hogy a cselédkönyv ottmarad és megszökik. A cselédek között vannak megrögzött szokásos tolvajok, akik szolgálatba csak azért állanak, hogy lophassanak. A cselédkönyvek lopása sokféle módon történik. Legtöbb esetben a tolvaj cselédlány olyan helyen vesz ki albérleti lakást, ahol több állás nélküli cselédlány lakik. Megállapítja, hogy melyiknek a személyleírása egyezik az övével, annak könyvét ellopja, vagy valami fondorlattal kicsalja és többé nem tér vissza a lakásra. [...] Vannak cselédek, akik tolvajszövetkezet tagjai és csak ezért szegődnek el valahová, hogy azt a helyet kikémleljék. Alkalomadtán tolvaj-ismerősét beengedi a lakásba és a szekrényeket együtt feltörik”.³⁷ Különösen a lopások miatt letartóztatottak számában feltűnő az, hogy épp a gazdasági válság időszakában emelkedett a számuk (1932 és 1934 között több, mint kétszeresére emelkedett a női elkövetők száma).

Végül a társadalmi bűncselekmények között a családi állás elleni büntettekben sem véletlen a női elkövetők magas aránya. Erre az a magyarázat, hogy az akkori magyar büntetőtörvénykönyv (vagyis a „Csemegikódex”) szerint ide sorolták a gyermekkítételt is, tehát azt, amikor valaki a nem tervezett terhesség után kívánt ilyen módon megszabadulni az újszülöttjétől.³⁸

³⁶ Jogtalan elsajátítást követett el az, aki idegen dolgot talált és nyolc napon belül nem szolgáltatta azt vissza a hatóságnak vagy a jogos tulajdonosnak. Erről lásd részletesebben *A Pallas Nagy Lexikona*. IX. kötet. Bp., 1895. 939.

³⁷ Nemes Sándor: *Gyakorlati nyomozás*. Bp., 1944. (Továbbiakban: Nemes, 1944.) 150. ; Vö. Gyáni, 1986. 112–115.

³⁸ Angyal Pál: *Kettős házasság*. A családi állásra vonatkozó büntettek és vétségek. Bp., 1938. 45–108. (Különösen 84–85.)

A statisztikai tendenciákkal összegzőképpen elmondható, hogy a női bűnelkövetők vagyoni, interperszonális és családi életet érintő bűnkategóriákban voltak jelen inkább nagyobb számban, ami összefügg a már említett individualizációval és amerikanizálódással is. A társadalmi és állami szintű bűncselekmények esetében inkább a férfiak szerepeltek nagyobb számban, ami azzal magyarázható, hogy bár történt változás a nők társadalmi helyzetének terén, de magasabb státuszt és hivatásokat továbbra sem értek el tömegesen, ami miatt bizonyos bűncselekményekben egyáltalán nem is lehettek érintettek.

A NŐI BŰNÖZÉS TUDOMÁNYOS ÉS SAJTÓDISKURZUSA

A korabeli tudományos és sajtódiskurzusának elemzése során is megfogalmazhatók bizonyos következtetések, amik közelebb visznek minket a női bűnözés jellemzőinek megértéséhez. A két világháború közötti időszakban a bűnözésről szóló diskurzus a sajtóban intenzív és gyakori volt, noha sokszor szenzációhajhász módon tálalták a lapok a különböző bűncselekményeket. A sajtóorgánumok a saját politikai beállítottságuknak és célközönségüknek megfelelően közelítették meg a témát, és nem ritkán túlzó, figyelemfelkeltő stílusban számoltak be a bűnelkövetők tetteiről. Mindemelllett a cikkekben gyakran megszólaltatták a korabeli szaktudomány és közélet képviselőit, jogi és bűnügyi szakértőket, akik elemzéseikkel tovább gazdagították a diskurzust. A két világháború közötti korszak vonatkozásában fontos fejlemény az, hogy míg korábban a nő elsősorban áldozatként jelenhetett meg a bűnügyi beszámolóknak, addig az 1920-as években már egyre gyakrabban „találkozhattak” az újságolvasók a női elkövetőkkel (prostituáltakkal, gyermek- és férjgyilkosokkal, családokkal stb.), akiket gyakran „démonizáltak” a különböző sajtótermékek.³⁹

Figyelemreméltó az a körülmény is, hogy a tudósítások gyakran összekapcsolták a női bűnözés növekedését az első világháború kitörésével, amely véleményük szerint a társadalmi rend és a családi élet megbomlását, illetve a korabeli értelmezés szerint általános „erkölcsi hanyatlást” okozott. A sajtó gyakran kiemelte, hogy a bűnöző nők személyisége és jellemvonásai jelentősen eltérnek a hagyományos nőképtől, amit a magánszférából való kilépéssel magyaráztak.⁴⁰

³⁹ Lásd részletesebben Sipos Nikolettát: „Asszony vagy szörnyeteg?” Női bűnelkövetők és sajtónarratívák egy Horthy-kori férjgyilkosság példáján keresztül. = *Sic Itur ad Astra*, 2022. 77. sz. 75–92.

⁴⁰ A női bűnözésről szóló korabeli sajtódiskurzushoz lásd például: Évről-évre több a bűnöző. *Friss Újság*, 1938. január 15.; Női szörnyetegek a bűnök sodrában. *Friss Újság*,

A korabeli tudományos kiadványok is nagy figyelmet szenteltek a női bűnözés kérdésének, de ezek a források már mélyebb összefüggéseket is próbáltak feltárni. A szakmai diskurzusban a női bűnözést a modernizálódással és a női szerepek átalakulásával hozták összefüggésbe, ugyanakkor fontos szerepet tulajdonítottak a szexualitásnak, a nemi sztereotípiáknak és a gazdasági változásoknak is. Az is megfigyelhető, hogy a sajtó által közvetített képhez képest kevésbé szenzációhajhász módon közelítették meg a témát, inkább magára a jelenségre, mint az egyes esetekre helyezték a hangsúlyt. Következésképp úgy látszik, hogy a sajtóhoz képest a szakirodalmi munkák kevésbé sztereotip módon próbálták megragadni a női bűnözés általánosított jellemvonásait, illetve interdiszciplináris megközelítéseket (főleg a szociológia és pszichológia területéről) is alkalmaztak az elemzések során.⁴¹

KÖVETKEZTETÉSEK, TOVÁBBI KUTATÁSI IRÁNYOK

Összegzőképpen elmondható, hogy bár a két világháború közötti női bűnözés témája egyre inkább a kutatások fókuszába került, az eddigi eredmények alapján még mindig jelentős hiányosságok tapasztalhatók a területen. Az eddigi elemzésekből kiderül, hogy mind a korabeli sajtóban, mind a tudományos életben a női bűnözésről folytatott diskurzus sok szempontból eltér a férfi bűnözésétől. A női bűnözés kutatásának alulreprezentáltsága részben a társadalmi normákból és nemi sztereotípiákból ered, amelyek a nőket inkább a magánszférához, mintsem a bűnözéshez kapcsolták. Ám éppen ezért, ha egy nő bűncselekményt követett el, más elbírálás alá eshetett, mint egy férfi esetében, és tette jelentős figyelmet generálhatott. A társadalomtörténeti kutatásokban érzékelhető alulreprezentáltság ellensúlyozása érdekében fontos lenne a téma szélesebb történeti, társadalmi és nemzetközi összehasonlító perspektívában történő vizsgálata, amely egyszerre vizsgálja az átfogó tendenciákat és az egyedi eseteket.

Továbbá olyan átfogó kutatások is szükségesek lehetnek, amelyek – a nehézségek ellenére – több korszakra is kiterjednek, és ezáltal elősegíthetik a hosszú távú folyamatok megértését. Erdemes még hangsúlyt fektetni a nagyvárosi és vidéki bűnözés jelenségeinek összehasonlítására,

1938. november 27.; Nőügyvéd a bűnöző nőkről. *Budapesti Hírlap*, 1924. május 9.; A női emberszörnyeteg. *A Magyar Detektív*, 1929. december 1.

⁴¹ A női bűnözésről szóló korabeli tudományos diskurzushoz lásd például: G[e]llért]. E[de]: A női bűnözők. In. *A modern bűnözés I.* Szerk. Turcsányi Gyula, [Bp.], 1929.; Mátrai Sándor: *Az ítélet nem jogerős...* h. n., [1943.]; Nemes, 1944.; S. Weisse, Halle: A titkos prostitúció és a félvilág. In. *Uő.: Titkos prostitúció és félvilág.* É. n. 113–137.

valamint a nemzetközi komparatív vizsgálatokra is, amelyek révén a magyarországi tendenciákat szélesebb kontextusban lehet értelmezni. Nem utolsó sorban hasznos lenne a női bűnözést nemcsak a korabeli társadalmi és gazdasági összefüggéseiben vizsgálni, hanem ezekhez hozzákapcsolni a pszichológiai és szociológiai tényezőket is. Végző soron, a női bűnözés kutatásának további elmélyítése és interdiszciplináris megközelítései nemcsak a történeti és társadalmi folyamatok jobb megértéséhez vezethetnek, hanem hozzájárulhatnak ahhoz is, hogy a női bűnözés társadalmi és jogi kezelésében is összetettebb megközelítések alakuljanak ki.

Bauman Fruzsina Katalin

A Magyar Királyi Operaház mint az állami reprezentáció helyszíne a két világháború közötti Magyarországon

EGY ÖNÁLLÓ MAGYAR OPERAHÁZ MEGVALÓSULÁSA

Ha bárkitől megkérdezik mi jut először eszébe arról, hogy Magyar (korábban Királyi) Állami Operaház, akkor legtöbb embernek az opera és/vagy a balettelőadások lesz a válasz, egyeseknek esetleg egy-egy mű címe vagy meséje/története is bevillan. Azt azonban kevesen gondolják/tudják, hogy az épület egészen napjainkig más szempontok szerint is hasznosítható. Annak ellenére, hogy az Operaház többször volt már történeti kutatások tárgya – főként az építkezéseket, a megnyitót, személyeket/dolgozókat és az épületet állították fókuszba – mégsem jelenthető ki, hogy a szakma mindent elmondott már róla, és ne lennének új vizsgálati szempontok vagy kérdésfelvetések, hiszen a mai napig vannak olyan fehér foltok, melyekkel kevésbé vagy egyáltalán nem foglalkoztak. Az épület elkészülése, a kezdeti évek mellett az első világháborút követően a Horthy-korszak felhasználási módjaira szintén érdemes hangsúlyt fektetni, amely egyben a jelen tanulmány főtémája.

A dolgozat elkészítése során elsődleges forrásként használtam a Fővárosi Közmunkák Tanácsa üléseinek iratanyagát, valamint a korabeli színlapokat és a különféle sajtóorgánumokat (Budapesti Hírlap, Vasárnapi Újság, Fővárosi Lapok, Pesti Napló, Magyarország). A szakirodalmak tekintetében többek között Borsa Miklós és Tolnay Pál által írt „Az ismeretlen Operaház”, Devich Márton által szerkesztett „Az Operaház története kezdetektől napjainkig”, Staud Géza szerkesztésében megjelent „A Budapesti Operaház 100 éve” munkákat hasznosítottam az értekezés elkészítése során.¹

A két világháború közti időszakban a különféle kulturális épületek, mint például a Pesti Vigadó vagy a Nemzeti Színház, nem csupán a művelődés helyszíneként szolgáltak, hanem politikai jellegű események

¹ Borsa Miklós–Tolnay Pál: *Az ismeretlen Operaház*. Bp., 1984. (Továbbiakban: Borsa–Tolnay, 1984.); *Az Operaház története kezdetektől napjainkig*. Szerk. Devich Márton. Bp., 2017. (Továbbiakban: Devich, 2017.); *A Budapesti Operaház 100 éve*. Szerk. Staud Géza. Bp., 1984. (Továbbiakban: Staud, 1984.); Prokopovych, Markian: *Az Opera, a tömeg és a sajtó. Botrány a megnyitón: Budapest, 1884*. In. *Tanulmányok-Bácskai Vera tiszteletére*. Szerk. H. Németh István–Tóth Árpád–Szívós Erika. Bp., 2011. (Továbbiakban: Prokopovych, 2011.)

befogadására is alkalmasak voltak, így volt ez a Magyar Királyi Operaház esetében is. Azonban mielőtt rátérnék a főtémára (Horthy-korszak eseményei) érdemes megnézni, hogyan is született meg az önálló Magyar Királyi Operaház, kik voltak azok, akik a szorgalmazták a dalszínház megépülését, továbbá hogyan zajlott az ünnepi megnyitó.

A 19. század utolsó harmadában Budapest világvárossá fejlődésével, valamint a második főváros státuszának „elnyerése” után (1892) a kulturális életben is változások következtek be, továbbá a főváros belső területeinek képe részben ekkor születtek meg. A politikai élet „rendeződésének” köszönhetően – 1867-ben bekövetkezett kiegyezés után, a fővárosban beindult az urbanizáció, melynek folytán Budapest népessége egyre gyarapodott, építési konjunktúra folyamatosan fejlődött, valamint a kulturális élete is egyre inkább növekedésnek indult.² A nagyvárossá történő fejlődés egyik elengedhetetlen momentumának számított számos más épülettel együtt az akkori Sugár-úton (ma Andrassy út) megépült Magyar Királyi Operaház is.

Már az 1860-as években is felmerült a drámai színművek és az operák külön helyszíneken való játszásának igénye, azonban az 1870-es évekig nem történt érdemi változás. Az operák, a balettek, a prózai művek és később az operettek játszásának helyszíne mind egy teátrumban összpontosult, mégpedig az akkori Nemzeti Színházban. A változás 1872-ben következett be, amikor is a Nemzeti Színház akkori igazgatója, Orczy Bódog³ beadványban⁴ kérvényezte egy önálló dalszínház felépítését, mellyel igyekezett a teátrum túlszűfoaltságán enyhíteni. Ferenc József 1873. július 25-én⁵ engedélyt adott az építkezésekre azzal a kikötéssel, hogy nem lehet nagyobb a bécsi operaháznál. Az uralkodó kérése mellett a Fővárosi Közmunkák Tanácsának kívánalmainak is meg kellett felelnie az akkori építészeknek és építőknek, mégpedig annak, hogy mind az alapanyag, mind a munkaerő Magyarország területéről (a trianoni békeszerződés előtti „Nagy-Magyarországról” beszélünk) kellett, hogy származzon.

² Prokopovych, 2011. 258.

³ Orczy Bódog: Tarnaörs, 1835. június 8. – London, 1892. január 25.: zeneszerző. 1870 – 73 között a Nemzeti Színház igazgatója volt, majd a Filharmóniai Társulat ügyvezetője. Magyar életrajzi lexikon. Főszerk. Kenyeres Ágnes. (Továbbiakban: Magyar életrajzi lexikon) (Online: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/o-77160/orczy-bodog-baro-771BC/> – 2024. május 13.)

⁴ A Nemzeti Színház igazgatójának előterjesztése Lónyay Menyhérthez a Pesten felállítandó magyar dalszínház ügyében címmel. 10 helyszínrajzzal és az illető telkek értékét kimutató táblázzal. Staud, 1984. 53.

⁵ Borsa–Tolnay, 1984.14.

A Fővárosi Közmunkák Tanácsának jegyzőkönyvéből kiderült, hogy a színház tervezetének elfogadására Podmaniczky Frigyes⁶ elnökletével létrehozta egy szakmai bizottságot, mely a beérkező pályázatok elbírálásával foglalkozott. Az Operaház építésterveinek elkészítésére a következő személyek/cégek nyújtottak be pályamunkát: Ybl Miklós, Skalniczky Antal, Steindl Imre, Linczbauer István, Fellner Nándor és Bohnstedt Ludwig.⁷ A tervek közül, nyolc szavazatból hét igennel és egy ellenszavazattal, Ybl Miklós munkája került ki győztesen, aki a bécsi, a drezdai és a párizsi operaházakat vette alapul, majd ezek alapján készítette el tervrajzait.⁸

Az építési munkálatok felügyeletére (Ferenc József utasításának megfelelően) szintén egy bizottságot alakítottak, melynek ismét csak Podmaniczky Frigyes lett az elnöke, mellette többek között tagként tartották számon Ribáry József miniszteri tanácsost, Szumrák Pál közmunka tanácsi tagot, Gerlóczy Károly alpolgármestert, Szigligeti Ede színingazgatót, Veber Antal építész és Ybl Miklóst az építkezés vezetőépítészt.⁹ A bizottság összetételét tekintve két nagyobb csoportra bonthatók a tagok: egyrészt a politikai élet képviselői találhatók meg benne, másrészt a kultúra területéről is megfigyelhetők reprezentánsok, ezáltal elmondható, hogy mind a politikai vezetésnek, mind pedig a kulturális életnek fontos volt az operaház megépítése. Podmaniczky Frigyes neve mind a két bizottságban fellelhető, nem véletlenül, ugyanis a gróf szívügyének tekintette a főváros fejlesztését, ennek következtében mindennemű ügyben aktív szerepet vállalt.

Az épülő dalszínháznak egyszerre több szerepet kellett betöltenie: egyrészt egy nagyváros kulturális igényeit kellett kielégítenie, másrészt a nemzet önreprezentációját kellett megtestesítenie és nem utolsósorban az „udvari opera exkluzív jellegének” kellett megfelelnie.¹⁰ A tervezési

⁶ Podmaniczky Frigyes: Pest 1824. június 20. – Budapest, 1907. október 19. Politikus, író, az MTA tagja. 1873-tól 1905-ig mint a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke sokat tett Budapest fejlesztéséért. 1875 – 85 között a budapesti Operaház és a Nemzeti Színház intendánsa. Magyar életrajzi lexikon. (Online: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/p-77238/podmaniczky-frigyes-baro-774F8/> – 2024.május 28.)

⁷ Fővárosi Közmunkák Tanácsa hivatalos jelentése 1873. Vegyes intézkedések és szabályozások. 31. (Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_35_036_02/?pg=34&layout=s&query=Opera – 2024. május 27.)

⁸ Fővárosi Közmunkák Tanácsa hivatalos jelentése 1874. Vegyes intézkedések és szabályozások. (Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_35_036_03/?pg=32&layout=s&query=opera – 2024. május 27.)

⁹ Fővárosi Közmunkák Tanácsa hivatalos jelentései 1874. Vegyes intézkedések és szabályozások. 30. (Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_35_036_03/?pg=37&layout=s&query=opera – 2024. május 27.)

¹⁰ Devich, 2017. 27.

és építési munkálatok során Magyarország szellemi és anyagi nagyságát igyekeztek fókuszba állítani, ennek köszönhetően a művészeti élet legkiválóbb képviselőit kérték fel a munkálatokban való közreműködéshez, úgy mint Lotz Károlyt, Stróbl Alajost, vagy Székely Bertalant. Az építési munkálatok 1875. október 11-én kezdődtek és egészen 1884. nyaráig tartottak.¹¹ Az építési költségek az kezdeti időszakhoz képest, mely 2,1 millió aranyforintban volt megszabva, lényegesen megnöttek, ugyanis a végösszeg 3,3 millió aranyforintot tett ki.¹²

A MEGNYITÓ

Az építési munkálatok a korábbi tervekkel ellentétben, melyek három esztendőig tartottak volna, kilenc évig zajlottak (1875 és 1884 között), ennek következtében az ünnepi megnyitóra egészen 1884. szeptemberéig várnia kellett a publikumnak. A hivatalos felavató ceremóniát megelőző

napon, szeptember 26-án a hivatali előkelőségek és a sajtó képviselői részére épületbejárást tartottak, melynek köszönhetően az Operaházról részletes beszámolók születtek a különböző napilapok hasábjain. Ezt követően érdemes megvizsgálni milyen díszelőadást rendeztek a hivatalos megnyitó alkalmával.

MAGY. KIR. OPERAHÁZ.
 Budapest, szombaton, 1884. szeptember 27-én:
 A magyar királyi operaház első megnyitási előadása.
BÁNK BÁN
 (Közös műve Ferenc Lisztnek és Richard Wagnernek. — 1874-1875.)
 (Közös műve Ferenc Lisztnek és Richard Wagnernek. — 1874-1875.)
 (Közös műve Ferenc Lisztnek és Richard Wagnernek. — 1874-1875.)
LOHENGRIN
 (Richard Wagnernek. — 1850-1852.)
 (Richard Wagnernek. — 1850-1852.)
 (Richard Wagnernek. — 1850-1852.)
 Kezdete 7 órákor, vége 10-éféltér.
 Rendszer helyjára:
 Pályj: ...
 Feltöltési táblázat: ...
 Harmadik emelet: ...
 (Helyszín, vasárnap, 1884. szeptember 28-án):
 A magy kir operaház második megnyitási előadása:
 I. Nyitány Hunyadi László-ból. — II. Bánk bán első felvonás.
 III. Lohengrin első felvonás.
 (Helyszín, vasárnap, 1884. szeptember 28-án):
 A magy kir operaház második megnyitási előadása:
 I. Nyitány Hunyadi László-ból. — II. Bánk bán első felvonás.
 III. Lohengrin első felvonás.

1. ábra: Az Operaház megnyitójának színlapja 1884. szeptember 27. Forrás: Magyar Állami Operaház Emléktár

Ahogy az látható a színlapról (lásd 1. ábrát) a megnyitási ceremóniára szeptember 27-én került sor az uralkodó, Ferenc József jelenlétében. Az átadó ünnepély alkalmával gondosan ügyeltek az aznapi műsor összeállítására, ennek következtében Erkel Ferenc alkotásait állították színpadra, mint: *Bánk bán* című operájának első felvonását és a *Hunyadi László* nyitányát, mindemellett pedig Richard Wagner *Lohengrinjének* első felvonása is terítékre került.¹³

¹¹ Borsa–Tolnay, 1984.15
¹² A bécsi operaház 7 millió forintba, a párizsi 35 millió forintba került. (Gábor István: *Budapesti képeklapok. Régi fővárosi épületek egykor és ma.* Bp., 1982. 183.)
¹³ A dalszínház megnyitásakor az ünnepi műsor összeállítása igen kényes feladatnak bizonyult, számos udvari egyeztetés előzte meg a végleges programot. Magyar részről

Az ünnepély fényét tovább emelte, hogy a legmagasabb közjogi méltóságok, az arisztokrácia és a politikai élet képviselőinek megjelenése mellett, az ünnepi estén Erkel Ferenc és Erkel Sándor vezényletével voltak hallhatóak az operák részletei. Erkel Ferenc személye több szempont szerint is rangos volt, ugyanis ekkor ő töltötte be az igazgatói posztot, valamint a magyar nemzeti opera megteremtőjeként is nagy köztiszteletnek örvendett, ennek következtében egyértelmű volt, hogy miért éppen ezen magyar szerző munkáit vitték színre a jeles alkalomkor.

Az eseményről a korabeli sajtó gondosan tájékoztatta olvasóit, minden részletre kiterjedő beszámolók születtek. Többek között a Budapesti Hírlap a következő módon tudósított az eseményről: „*A kivilágított operaház gyönyörű látványt nyújtott. Már az óriási ablakokon keresztül kitört a fény, az arany, a márvány ragyogása.*”¹⁴, a Fővárosi Lapok szintén elismerően nyilatkozott az épületről „*Az ének és tánc műzsáinak nagy és új csarnoka tegnap este kívül belől ragyogott. Természetesen, belől sokkal jobban, mint kívül.*” valamint „*Hát még a nézőtéren, melynek derült szépsége és izléses dísz mindenkit meglepett. Méltó ez a hely arra, hogy mennyezete az Olympus legyen.*”¹⁵ Amint az a leírásokból is kitűnik már az épület külső megjelenése is impozáns hatást keltett a lakosságban, azonban a belső terek „dicsőítése” sem maradt el.

A nézőtéri ülésrend kialakítása már a megnyitó alkalmával is a korabeli politikai viszonyokat tükrözte, mely a későbbi ünnepélyek alkalmával is ugyanazon szokások szerint zajlott. A legelőkelőbb helyeken, vagyis az első emeleti páholyokban foglaltak helyet a politikai élet vezető személyiségei, jobb oldalon Tisza Kálmán, Kálnoky Gusztáv külügyminiszter és a kormány tagjai tartózkodtak, bal oldalon Andrassy Gyula foglalt helyet. A földszinti hátsó páholyokban (ma zártszékek) az arisztokrata politikusok, mint például Zichy Ferenc helyezkedett el, valamint a királyi páholy természetesen Ferenc Józsefnek volt fenntartva.¹⁶ Ezek az elhelyezkedési „szokások” a két világháború közti időszakban szintén fennmaradtak és az akkori prominens személyek tisztségüknek megfelelően foglalhatták el a páholyokat, a zsöllye székeket vagy a karzat üléseit.

---

elsősorban olyan művet szerettek volna színpadra állítani, ami a még élő Erkel Ferencnek a tollából származott. Ennek következtében a kényes esetek elkerülése végett (a királyné gyilkosság és a Meghalt a cselszövő részlet) a Bánk bán első felvonását és a Hunyadi László nyitányát mutatták be. A Lohengrin választására pedig az erős magyarországi Wagner-kultusz és az Európához való tartozás szolgáltatta az alapot.

¹⁴ Az Operaház megnyitása. Budapesti Hírlap. 1884. szeptember 28. 3.

¹⁵ Az Operaház megnyitása. Fővárosi lapok. 1884. szeptember 28. 1473.

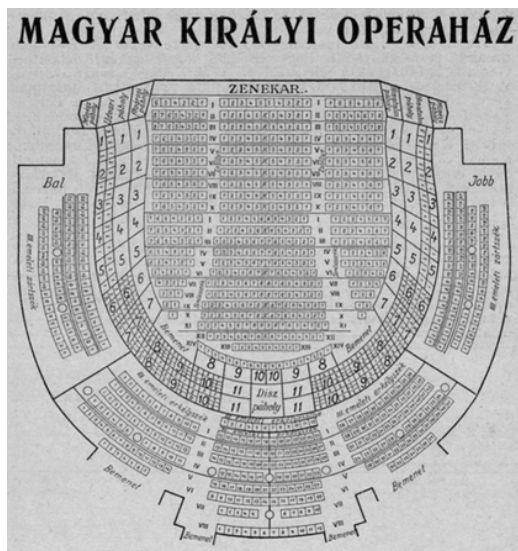
¹⁶ Prokopovych, 2011. 264.

A királyi páholyt, mely díszpáholy néven is szerepelt, minden esetben az ország „első embere”, vagyis kezdetben Ferenc József, majd a két világháború közti időszakban Horthy Miklós és családja foglalhatta el. Az első emeleti bal proscénium páholy (mai igazgatói) a Habsburg-család magyar ágának volt fenntartva (valamint korábban Ferenc József is ott foglalt helyet amennyiben magánemberként vett részt egy előadáson), vele szemben a jobb oldalon (mai főigazgató helyettesi) az aktuális miniszterelnök részére rezerválták a páholyt. Az első emeleti igazgatói páholyoknál némi változás figyelhető meg, ugyanis az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában az első emeleti jobb proscénium páholy József főherceg és családja részére volt fenntartva, azonban ez 1918 után a másik oldalra, balra helyeződött át, ezáltal az első emeleti jobb proscénium páholyt már az aktuális miniszterelnök részére rezerválták.

Az első emeleten a kormány tagjai foglalhattak helyet, továbbá a zsöllye szint székeit és páholyait politikusok, katonai előkelőségek vehették birtokukba. A főváros vezetőségének a földszinti bal alsó proscénium páholyt (mai feliratozó) tartották fent.

Ahogy az látható a lefelölkelőbb és leginkább reprezentáns helyeket a dualizmus időszakához hasonlóan a Horthy-korszakban is a vezető politikai réteg számára rezerválták, és a zsöllye szinten foglalhattak helyet az egyéb politikai tisztséggel (tanácsadók, államtitkárok stb.) rendelkezők. Az ülésrend összeállítását legtöbb esetben a korábban leírtak szerint állították össze, néhány esetben történt némi változtatás.¹⁷

Az Operaház megszületésének, elkészülésének és megnyitásának általános áttekintését követően érdemes vizsgálat alá venni a tanulmány központi részét, vagyis, hogy milyen protokolláris eseményeknek adott otthon az Andrássy úti palota a két világháború közti időszakban.

2. ábra: Az Operaház nézőtere 1929-ben

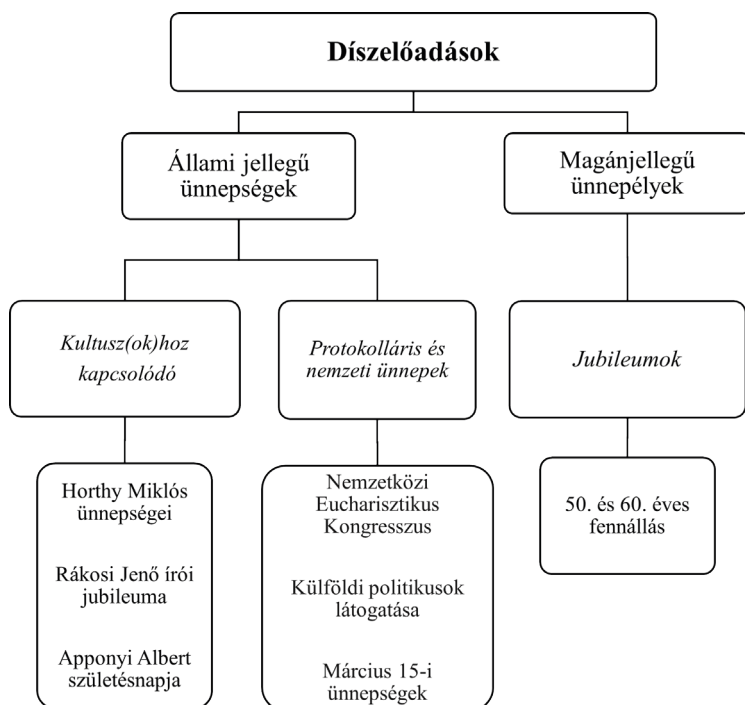
Forrás: *Az Est hármaskönyve* 1929. Bp., 1929. 144.

¹⁷ A korabeli napilapokban leírtak alapján visszavezethető ki hol foglalhatott helyet.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI IDŐSZAK ESEMÉNYEI

Az első világháborút követően bár politikailag Bécs „uralkodó szerepe” megszűnt és a Budapest-központúság még inkább felerősödött, azonban az operaéletben ez az „eltolódás” egész 1945-ig megmaradt. A politikai életben való változások következtében a dalszínház nem csak kulturális célokra alkalmazták, hanem ebben az időszakban előszeretettel hasznosították különféle protokolláris eseményeknél. Az elkövetkezendőkben a különféle ünnepeket részleteztem általam kialakított vizsgálati szempontok szerint.

3. ábra: Díszelőadások (A szerző szerkesztése)

A különféle ünnepélyek időtartalmi szempontból több csoportra oszthatók – ismétlődő vagy egyszeri lehetőségek. Továbbá funkcióját tekintve magánjellegű ceremóniákra – az Operaház saját ünnepségire, és az állami ünnepekre, melyek az országos szintű megmozdulásokhoz kapcsolódtak.

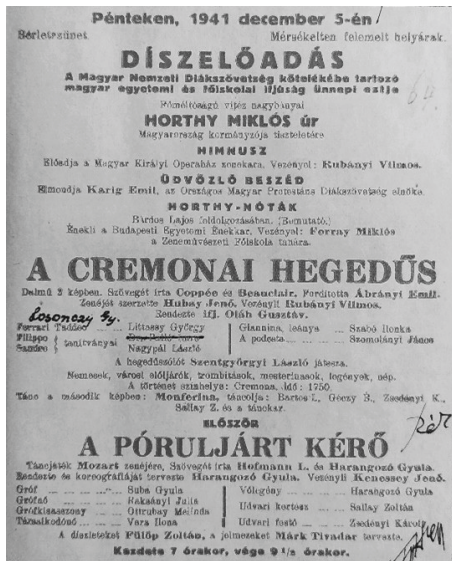
A két vizsgálati aspektus között átfedések mutatkoztak, tudniillik egyes ünnepélyeket a vizsgált periódusban állami szinten egyszer tartottak meg, de voltak olyan ceremóniák is melyek évről évre megrendezésre kerültek. Az elkövetkezendőkben az előadások jellegük szempontjából való felosztás alapján mutatom be az 1919 és 1944 közti díszelőadásokat.

Elsőként érdemes megvizsgálni az állami jellegű ceremóniákat, melyek közé a kultuszokhoz köthető, a protokolláris és nemzeti ünnepekhez kapcsolódó díszelőadások tartoztak. A két világháború közti időszakban három meghatározó közszereplő – Horthy Miklós, Apponyi Albert és Rákosi Jenő évfordulóit az Operaház falain belül is megünnepelték.

Horthy Miklós vezérkultuszával a legrészletesebben Turbucz Dávid¹⁸ foglalkozott, melynek következtében kevés olyan területre merészkedhet a kutató melyre a történész eddig még nem fordított figyelmet, azonban az operaházi díszelőadások bemutatására eddig még nem történt kísérlet. A kormányzó személyéhez köthető eseményeknél – névnapjainál vagy a 76. születésnapjkor, megválasztásának tízéves évfordulójánál (1930) és bevonulásának tizenöt éves jubileumakor (1934) többször használták a dalszínházat az események propagálására. Először az évente megrendezett ünnepséget mutatom be, mely közé a névnapok tartoztak.

Az országos ünnepségsorozatok egyik már-már megszokottá vált momentumaként december 5-én vagy 6-án díszelőadással tisztelegtek a névnapját ünneplő kormányzó előtt, melyen legtöbbször ő maga személyesen is részt vett. Az Operaház 1927-től kezdve egészen 1944-ig éves szinten megrendezte a kormányzó névnapi ünnepségeit, melyek az évek előrehaladtával egyfajta rituálévá nőtte ki magát. Az esemény szervezői kezdetben az egyetemi és főiskolai ifjúság, később a Magyar Nemzeti Diákszövetség volt. Ezen előadásokat annak ellenére, hogy díszelőadás címmel hirdették meg (lásd 3. ábrát) mégsem készültek külön műsorról, mint ahogy az később látható lesz egy-egy nevezetesebb ceremónia alkalmával, hanem „csupán” kiegészítették azt. Az esemény a kormányzói család megérkezésével kezdődött, akik elfoglalták helyüket a Királyi páholyban, majd a Himnusz eljátszása következett,

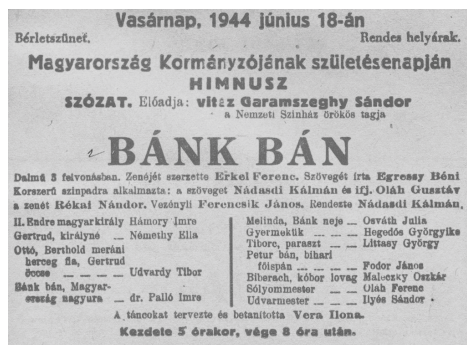
4. ábra: Horthy Miklós névnapjainak alkalmával rendezett előadások színlapjai
 Forrás: Magyar Állami Operaház
 Emléktár

¹⁸ Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1920–1944.* Bp., 2016.

melyet egy beszéd és egy diákok¹⁹ által előadott kórusmű követett és végül az opera előadásával zárult az este.²⁰

A névnapi ünnepségek mellett a személyesebb évfordulók közül a születésnapok sorolhatók még ide, ugyanis a kormányzó 76. életévének betöltésekor (1944. június 18.) díszelőadással tisztelegtek az ünnepelt előtt.

Ahogy a színlapon (lásd 4. ábrát) is látható ez az esemény a Miklós-napi ünnepségekhez képest jóval szerényebben zajlott, ugyanis ekkor nem mondott senki üdvözlőbeszédet és semmilyen énekkar nem készült előadással, csupán egy vers elmondása emlékeztette a jelenlévőket az eminens napra. Továbbá a német megszállás és a háborús helyzet – melyhez hozzátartozott a kormányzó-helyettes, Horthy István halála is – indokolhatta a szerényebb ünnepelést. Egy évvel korábban a kormányzó 75. születésnapján (1943. június 18.) az állami ünnepségek keretein belül a Nemzeti Színházban emlékeztek meg az alkalomról, melyen a hivatalos meghívottak, a politikai élet vezetői vettek részt.²¹ 1944-ben az állami ünnepélynek a színházak közül már az Operaház adott otthont, ahol a magyar a kormány tagjai, az arisztokráta és vallási vezetők mellett Edmund Veessenmayer német követ (a német megszállás után teljhatalmú megbízott) és számos más külföldi követség képviselte magát. A nézőtérben helyet kaptak még a honvédség sebesült katonái és az ápolónők is, mely a háborús helyzettel magyarázható.²²

5. ábra: Horthy Miklós születésnapján tartott előadás színlapja 1944. június 18. Forrás: Magyar Állami Operaház Emléktár

¹⁹ Az általános szokásokkal ellentétben nem az Operaház énekara adott elő kórusműveket az ünnepélyen, hanem a diákságra „hárult” ez a feladat, ugyanis az esemény a diákság/főiskolások rendezvényeként tartható számon.

²⁰ Díszelőadás az Operaházban. Budapesti Hírlap. 1929. december 7. 11.; Operai díszelőadás Magyarország 1937. december 7. 10.

²¹ *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója.* Szerk. Székér Nóra. Bp., Pécs 2021. 390. A kormányzó 75. születésnapja alkalmából 1943-ban a Nemzeti Színházban rendeztek állami ünnepséget tiszteletére, azonban Horthy Miklós személyesen ezen sem jelent meg.

²² Díszelőadás az Operában. Pesti Hírlap. 1944. június 20. 3. A sebesült katonák és ápolónővérek részvétele egy színházi előadáson nem volt szokatlan, ugyanis a fővárosban külön hangversenyt is rendeztek számukra a második világháború ideje alatt.

Horthy Miklós kultuszához köthető még a megválasztásának és bevonulásának emlékünnepei, melyeket az országos szintű ünnepek mellett szintén megünnepeltek a dalszínházban. 1930. márciusában a megválasztásának tizedik évfordulóján más színházakhoz hasonlóan az Operaház is külön ünnepi műsort állított össze, melyben a magyar művészeti élet vezető személyiségeinek – Dohnányi Ernő, Bartók Béla, Hubay Jenő, Erkel Ferenc, Kodály Zoltán, munkáit vegyítették. Más fővárosi teátrumok, mint a Nemzeti Színház, a Vígszínház, szintén megemlékeztek a jubileumról, azonban a kormányzó az Operaház ünnepségén családjával együtt személyesen is részt vett – ezzel is emelve az esemény fényét, és a részükre fenntartott Királyi Páholyban foglaltak helyet.²³

A másik jelesebb politikai ünnepség közé sorolható a kormányzó bevonulásának tizenötödik évfordulója, melyre szerényebb műsort állítottak össze. 1934. november 16-án lezajló ünnepség alkalmával, ahogy az már a névnapoknál megfigyelhető volt, szintén ünnepi szónoklatot tartottak, melyet Lehotay Árpád, a korszak elismert színésze mondott, majd ezt követően az Verdi *Otello* című operát vitték színre.

Pénteken, 1934 november 16-án
Bérlet C sorozat 7. sz. *0.246* Felemelt helyárak.

Őfőméltósága vitéz nagybányai HORTHY MIKLÓS Úr
Magyarország Kormányzójának a nemzeti hadsereg élén
Budapestre történt bevonulása tizenötödik évfordulóján.

I.
HIMNUSZ

II.
ÜNNEPI KÖSZÖNTŐ
Elmondja: LEHOTAY ÁRPÁD, a Nemzeti Színház tagja

III.
Vardi-ciklus V.
GIACOMO RIMINI
vendégfellépéssel

OTELLO *+ helyszín*

Dalmi 4 felvonásban, 8 képpben. Szövegét írta **Boito Arrigo**.
Fordította **Radó Antal** és **Hardos István**. Zenéjét szerzte **Verdi**.
Vezényli **Faltoni Sörgö**. Rendezte **Rékai András**.

Otello, mór, Cyprus sziget Kormányzója	Halmos János	Montano, Cyprus volt kormányzója	Komáromy Pál
Jago, zászlós	Giacomo Rimini	Herold	<i>Bevezető-vezénylő</i>
Cassio, hadnagy	Róster Elnire	Desdemona, Otello neje	Báthy Anna
Roderigo, a velencei nemes	Szilgyi Kálmán	Emilia, Jago neje	Tasnádi Mária
Lodovico, a velencei köztársaság követe	Koréh Endre		

Velencei katonák és tengerészek. Nemes urak és hölgyek. Cyprusi porok és pörök. Görög, dalmát és albán fegyveresek.

A történet helye Cyprus szigete. Idő: a XV. század vége.

KEZDETE 7¹⁵ ÓRAKOR, VÉGE 11 ÓRAKOR.

MAGY. KIR. OPERAHÁZ

Szombaton, 1930 március 1-én
AZ ÁLLAMI SZÍNHÁZAK
DÍSZELŐADÁSA

Főméltósága vitéz nagybányai HORTHY MIKLÓS Úr Magyarország kormányzójává történt megválasztásának tizedik évfordulóján.

MŰSOR:

I.
Hymnus. Előadja a Magy. Kir. Operaház zene- és énekkara. Vezényli Rékai Nándor.

II.
Prolog. Írta Vainovich Géza. Hangfűrés: P. Márkus Emília.

III.
Köszöntő. Írta Kozma Andor. Zenéjét szerzte Dohnányi Ernő.
Énekli a Magy. Kir. Operaház valamennyi magánénekes. Vezényli Roubal Vilmos.

IV.
Ünnepi nyitány. Szerzte Dohnányi Ernő. Vezényli a szerző.

V.
Csárdajelenet. Szerzte Hubay Jenő. Előadja Szemjörgy László hegedűművész a Magy. Kir. Operaház zenekarával. Vezényli a szerző.

VI.
I. Suite III. tétel. Szerzte Bartók Béla. Vezényli Fleischer Antal.

SZÜNET.

VII.
A HOLCSI CUPIDÓ
Vígjáték 1 felvonásban. Írta Herceg Ferenc.
Cupidó, postás Isten . . . . . Somogyi Erzsébet
Zsók, bolond leány . . . . . Cs. Árpád Irma
Milla, külföldi tanár polgármester . . . . . Öbry Árpád
Történet a múlt század elején.

SZÜNET.

VIII.
Ária a „Bánk bán” c. dalmából. Szerzte Erkel Ferenc.
Énekli dr. Szekelyhidy Ferenc. Vezényli Rékai Nándor.

IX.
Palotás a „Háry János” c. dalljátékból. Zenéjét szerzte Kodály Zoltán.
Előadja a Magy. Kir. Operaház zenekara, valamennyi magánénekes, magánénekes és táncos. Vezényli Rékai Nándor.

X.
Rákóczi-induló. Szerzte Liszt Ferenc. Vezényli Rékai Nándor.

Kezdeté 7¹⁵ órakor, vége 9¹⁵ óra után.

6. ábra: Horthy Miklós megválasztásának (1930. március 1.) és bevonulásának évfordulói (1934. november 16.) rendezett ünnepek színlapjai
Forrás: Magyar Állami Operaház Emléktár

²³ Díszelőadás az Operaházban. Budapesti Hirlap. 1930. március 2. 7–8.

Horthy Miklós vezérkultusza után nem szabad figyelmen kívül hagyni másik két jelentős közszereplőt sem, akiknek jubileumait az Andrassy úti palota falain belül szintén megünnepelték. Elsőként Rákosi Jenő²⁴ 50 éves írói évfordulóját részletezem, amit 1920. őszén ült meg az ország nagy pompa keretein belül. A dalszínház az egy hónapos ünneplés (melyet kezdetben egy hetesre terveztek, azonban kibővítettek) záróakkordjaként 1920. november 19-én műsorára tűzte az ünnepeket *A bolond* című daljátékát (lásd 6. ábrát), amit nem először láthatott a publikum, ugyanis az alkotást már 1912-ben bemutatták, azonban ekkorra nyolc év szünet után új betanulással ismét színre vitték.²⁵ Az előadást ünnepi köszöntő előzte meg, melyet Pekár Gyula az ünnepségszervező bizottság elnöke mondott.

A másik ünnepelt, Apponyi Albert 75. születésnapja alkalmából részeshetett többnapos állami ünnepségsorozatban, melynek keretein belül a fővárosi teátrumok²⁶ is kivették részüket. A színházi megemlékezések közül kiemelkedő helyet foglalt el a Magyar Királyi Operaház²⁷, ahol „*Díszelőadás az Országos Apponyi-ünnep alkalmából*” címmel külön ünnepi előadást rendeztek (lásd 7. ábrát), melyen a jubiláló gróf személyesen is részt vett.

Pénteken, 1920 november 19-én
(rendes előadás 54. szám, páros)

Az Országos Rákosi Jenő-ünnep
alkalmából

I.
ÜNNEPI BESZÉD. Tartja: **Pekár Gyula dr.**
az Országos Rákosi Jenő-ünnep rendező-bizottságának elnöke.

II.
A BOLOND

Népies dalmű 3 felvonásban.
Szövegét írta **Rákosi Jenő**, Zenejét szerzelte **Szabados Béla**.
Az előadást vezényli **Kerpér István**, rendező **Mihály Ferenc**.

Deli úrfi	—	—	✓ Pilinszky Zsigmond
Bimbó	} útszéli komédiások	—	✓ Szemere Árpád
Bimbilla		—	✓ Sándor Erzsé
Pimpó, kocsmáros	—	—	✓ Ney Bernát
Piroska	} leányai	—	✓ Hálszér Gitta
Fehérke		—	✓ Bodor Karola
Kékike	—	—	✓ Czeisberger Mária
Ellák	—	—	✓ Závodszy Zoltán
Böngér	—	—	✓ Pilinszky Géza
Csüdámér	—	—	✓ Venczell Béla
Dirigó, sekrestyés	—	—	✓ Dalnoki Viktor dr.

Történi a Dunántúl, a XVIII. században.

Kezdeté 6 órakor, vége 9 óra után.

Az I. felv. után 15 perc, a II. felv. után 10 perc szünet.

Esti pénztárnyitás a színházban 5^{1/2} órakor.

7. ábra: *Díszelőadás Az országos Rákosi Jenő-ünnep alkalmából 1920. november 19. Forrás: Magyar Állami Operaház Emléktár*

²⁴ Rákosi Jenő: Acsád, 1842. november 12. – Budapest, 1929. február. 8. Író, újságíró, politikus, az MTA tagja. 1881-ben Csukási Józseffel megalapították a Budapesti Hírlapot, amelynek 1891-től főszerkesztője volt és 1925-ben vált meg tőle. Ugyanekkortól az „Otthon” írók és hírlapírók körének alapítója és elnöke volt. Az 1890-es években Apponyi Albert politikáját támogatta; megalapította a Divatújságot és a krajcáros Esti Újságot. Magyar életrajzi lexikon. (Online: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/> – 2024. május 18.)

²⁵ Rákosi-ünnep az Operában. Pesti Napló 1920. november 18. 5.

²⁶ Május 28-án a Vígszínházban *A hattyú* című előadás előtt emlékeztek meg a jeles alkalomról, ahol Sajó Sándor: *Apponyi* című munkáját Gyöző Lajos adta elő.

²⁷ Az operaházi díszelőadásra való részvételüket az egyesületek, társaságok, intézmények május 21-ig jelezhették.

A gróf fiatal korától kezdve nagy érdeklődéssel fordult a zene világa felé, ezért nem is meglepő, hogy a Magyar Királyi Operaház is aktív szerepet vállalt az országos Apponyi - ünnepekből.

Az este a *Himnusz* eljátszásával kezdődött, melyet az Operaház zenekara adott elő Kerner István főzeneigazgató vezényletével, ezt követően az ifjabb Wlassics Gyula igazgató tollából származó *Prolog* című munkát P. Márkus Emília mondta el, amit Mihalovich Ödön *III. szimfóniája (Pathetique)* követte és végül *A cremonai hegedűs* című operát vitték színre, melyben maga a szerző Hubay Jenő játszotta a hegedűszólót. A díszelőadás színlapjának tanulmányozása során megállapítható, hogy egy „színmagyar” estet rendeztek, ugyanis mind a szerzők, mind az előadók magyar származásúak voltak. A repertoárból az elhangzottak közül érdemes kiemelni Mihalovich Ödön nevét, akinek *III. szimfóniáját* szintén előadták, s ami azért figyelemre méltó, mert a szerző és Apponyi

Magyar Kir. Operaház
 Vasárnap, 1921. május 29-én
DÍSZELŐADÁS
AZ ORSZÁGOS APPONYI-ÜNNEP
 alkalmából

I.
Erkel Ferenc: Himnusz.
 Hírdetés a H. Kir. Operaház megalapításának 100. évfordulójára

II.
Prolog. - Sz. 10, Vassics Gyula szerzője, Erőssy F. Márkus mondta el

III.
Mihalovich Ödön III. szimfóniája. (Pathetique).
 Hírdetés az Apponyi-ünnep alkalmából

IV.
A CREMONAI HEGEDŰS
 Dalnok: I. aktusban: Szilágyi István; II. aktusban: Hubay Jenő; Harmadik aktusban: Hubay Jenő; Negyedik aktusban: Hubay Jenő.

Kezdetre 7 órákor, vége 10 óra előtt.

A díszelőadás előforduló hegedűszólóját HUBAY JENŐ játszotta.

A díszelőadás és a hegedűszóló megvásárlása után a művekre részli szék záró maradvány.

A Magyar Szimfónia" a legszélesebb és legkorandri kapható.

ÁRULÓK:

HELYEK	ÁR	HELYEK	ÁR
Pályaszékek	0,00 - 0,50	1. sorok	0,50 - 1,00
1. sorok	0,50 - 1,00	2. sorok	0,50 - 1,00
2. sorok	0,50 - 1,00	3. sorok	0,50 - 1,00
3. sorok	0,50 - 1,00	4. sorok	0,50 - 1,00
4. sorok	0,50 - 1,00	5. sorok	0,50 - 1,00
5. sorok	0,50 - 1,00	6. sorok	0,50 - 1,00
6. sorok	0,50 - 1,00	7. sorok	0,50 - 1,00
7. sorok	0,50 - 1,00	8. sorok	0,50 - 1,00
8. sorok	0,50 - 1,00	9. sorok	0,50 - 1,00
9. sorok	0,50 - 1,00	10. sorok	0,50 - 1,00
10. sorok	0,50 - 1,00	11. sorok	0,50 - 1,00
11. sorok	0,50 - 1,00	12. sorok	0,50 - 1,00
12. sorok	0,50 - 1,00	13. sorok	0,50 - 1,00
13. sorok	0,50 - 1,00	14. sorok	0,50 - 1,00
14. sorok	0,50 - 1,00	15. sorok	0,50 - 1,00
15. sorok	0,50 - 1,00	16. sorok	0,50 - 1,00
16. sorok	0,50 - 1,00	17. sorok	0,50 - 1,00
17. sorok	0,50 - 1,00	18. sorok	0,50 - 1,00
18. sorok	0,50 - 1,00	19. sorok	0,50 - 1,00
19. sorok	0,50 - 1,00	20. sorok	0,50 - 1,00
20. sorok	0,50 - 1,00	21. sorok	0,50 - 1,00
21. sorok	0,50 - 1,00	22. sorok	0,50 - 1,00
22. sorok	0,50 - 1,00	23. sorok	0,50 - 1,00
23. sorok	0,50 - 1,00	24. sorok	0,50 - 1,00
24. sorok	0,50 - 1,00	25. sorok	0,50 - 1,00
25. sorok	0,50 - 1,00	26. sorok	0,50 - 1,00
26. sorok	0,50 - 1,00	27. sorok	0,50 - 1,00
27. sorok	0,50 - 1,00	28. sorok	0,50 - 1,00
28. sorok	0,50 - 1,00	29. sorok	0,50 - 1,00
29. sorok	0,50 - 1,00	30. sorok	0,50 - 1,00
30. sorok	0,50 - 1,00	31. sorok	0,50 - 1,00
31. sorok	0,50 - 1,00	32. sorok	0,50 - 1,00
32. sorok	0,50 - 1,00	33. sorok	0,50 - 1,00
33. sorok	0,50 - 1,00	34. sorok	0,50 - 1,00
34. sorok	0,50 - 1,00	35. sorok	0,50 - 1,00
35. sorok	0,50 - 1,00	36. sorok	0,50 - 1,00
36. sorok	0,50 - 1,00	37. sorok	0,50 - 1,00
37. sorok	0,50 - 1,00	38. sorok	0,50 - 1,00
38. sorok	0,50 - 1,00	39. sorok	0,50 - 1,00
39. sorok	0,50 - 1,00	40. sorok	0,50 - 1,00
40. sorok	0,50 - 1,00	41. sorok	0,50 - 1,00
41. sorok	0,50 - 1,00	42. sorok	0,50 - 1,00
42. sorok	0,50 - 1,00	43. sorok	0,50 - 1,00
43. sorok	0,50 - 1,00	44. sorok	0,50 - 1,00
44. sorok	0,50 - 1,00	45. sorok	0,50 - 1,00
45. sorok	0,50 - 1,00	46. sorok	0,50 - 1,00
46. sorok	0,50 - 1,00	47. sorok	0,50 - 1,00
47. sorok	0,50 - 1,00	48. sorok	0,50 - 1,00
48. sorok	0,50 - 1,00	49. sorok	0,50 - 1,00
49. sorok	0,50 - 1,00	50. sorok	0,50 - 1,00

8. ábra: Díszelőadás Az országos Apponyi-ünnep alkalmából 1921. május 29. Forrás: Magyar Állami Operaház Emléktár

1870-es évektől kezdődően szoros barátságban álltak egymással, valamint Mihalovich Ödön tagja volt a születésnap ünnepségek szűkebb szervezőbizottságnak is.²⁸ Az eseményen megjelent Horthy Miklós és családja, József királyi herceg és hozzátartozói, valamint más állami és egyházi méltóságok is.²⁹ A vendégkör ismertetése során megállapítható, hogy Apponyi széleskörű ismeretégnek örvendett, ugyanis az eseményen az állami (Horthy Miklós, kormány tagjai), a világi (József főherceg) és egyházi méltóságok mind megjelentek.

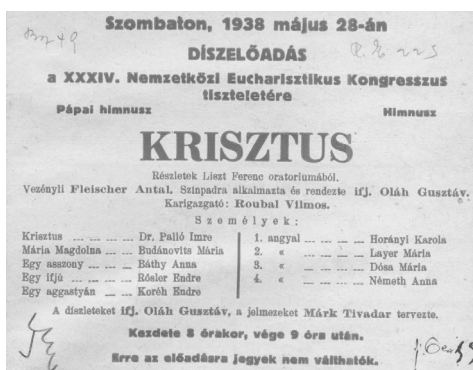
²⁸ Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötvenév. Ifjúkorom- huszonöt év az ellenzékben.* Bp., 1922. 60.

²⁹ A királyi páholyban foglalt helyet a kormányzó, tőle balra eső páholyban (I. emelet bal 11.) Apponyi Albert.

Mind Rákosi Jenő, mind pedig Apponyi Albert ünneplése³⁰ országos összefogás keretein belül zajlottak, személyük egyfajta egységet testesített meg, ugyanis a trianoni békeszerződés aláírását követően ezen a két ünnepségen országos megmozdulásokra és ünneplésekre került sor. Horthy Miklóssal ellentétben mind Rákosi, mind pedig Apponyi valamilyen formában kapcsolódott az operához, mint színházi szakember vagy mint operaértő. Ezt követően érdemes rátérni az állami ünnepségek második nagyobb csoportjára a protokolláris és nemzeti ünnepélyekre.

Az állami ceremóniák időtartami jellegét tekintve hármassal figyelhető meg: egyszeri alkalommal megrendezett előadás, mint a Nemzetközi Eucharisztikus Világkongresszus, időszakos események, mint külföldi államfők látogatása és az éves szinten műsorra tűzött, mint a március 15-i ünnepélyek. A két világháború között (több esetben 1945 után is) az állami ünnepélyek egyik fontos elemének számítottak a különféle színházi előadások is, melyek során valamilyen formában (verssel, beszédekkel, díszelőadás jelzéssel) emlékeztek meg az a jeles eseményről.

Elsőként érdemes megvizsgálni hogyan vette ki részét az Operaház az 1938-as Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusból.³¹ Az egyházi ceremóniák mellett kiemelkedő szerepet töltött be az Operaházban rendezett díszünnepség is (lásd 8. ábrát). Az előadás több szempontból is említésre méltó, egyrészt ezen az estén vitték színre Liszt Ferenc *Krisztus* című oratóriumának egyes részleteit, másrészt a többi előadással ellentétben ezen alkalomkor csak az egyházi és világi méltóságok vehettek részt az estélyen, az érdeklődők jegyet nem vásárolhattak, ugyanis ekkor zártkörű előadásokat tartottak. Ahogyan az a színlapról leolvass-

9. ábra: Díszelőadás a (XXXIV.) Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus alkalmából 1938. május 28. Forrás: Magyar Állami Operaház Emléktár

³⁰ Apponyival kapcsolatban a teátrum másik két alkalommal szintén ünnepi műsort rendezett. Először budapesti temetésének napján, 1933. február 14-én, valamint halálának öt éves évfordulóján 1938. február 24-én tisztelegtek az elhunyt politikus emléke előtt.

³¹ 2021-ben az Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus alkalmával az Erkel Színházban díszelőadást rendeztek.

ható, az egyházi részről a Pápai himnusz, a világi részről a Himnusz eljátszásával tisztelegtek az előadás előtt, majd ezután következett az oratórium.

Ezt követően érdemes megvizsgálni milyen díszelőadásokat rendeztek a külföldi államfők vendégeskedésekor. Már 1884 és 1918 között, vagyis a Monarchia időszakában is érkeztek külföldi uralkodók és politikusok Budapestre. Ezen alkalmakor, mint például 1897-ben a román király látogatásakor is díszünnepséget tartottak az Operaházban.³² Mint az látható, ezt a hagyományt igyekeztek a Horthy-korszakban is fenntartani.

A továbbiakban három meghatározó politikai közszereplő látogatásakor tartott előadás összeállítására helyezem a hangsúlyt, melyek közül az olasz uralkodó látogatását részletesebben is bemutatom. Időrendben haladva elsőként Dollfuss osztrák kancellár Magyarországon tartózkodása során, 1934. februárjában rendezett díszelőadást az Operaház, majd ugyanezen év december 14-én szintén osztrák politikai vezető érkezett Kurt Schuschnigg (lásd 9. ábrát) személyében és 1937. májusában az olasz királyi pár, III. Viktor Emmanuel és felesége vett részt egy előadáson (lásd 10. ábrát).

A külföldi államfők közül érdemes kiemelni III. Viktor Emánuel látogatását, aki 1937. május 19. és 22. között tartózkodott a magyar fővárosban, ez idő alatt többek között a Magyar Királyi Operaházban is tiszteletét tette, ahol külön díszelőadással készültek fogadására.

Az olasz királyi pár magyarországi programjának előkészületei során Villani Frigyes, római magyar követ kihangsúlyozta, hogy „*Ha mégis volna operai díszelőadás, az inkább balett legyen*”,³³ ezzel ellentétben a vezetőség egy magyaros táncest

Pénteken, 1934 december 14-én
Bérletszűnet. 26

DISZELŐADÁS

Dr. Kurt Schuschnigg
osztrák szövetségi kancellár úr és
Egon Berger-Waldenegg
szövetségi külügyminiszter úr tiszteletére

Osztrák himnusz. Magyar himnusz.

DON JUAN

Mozart dalműve. Részlet az I. felvonás 2-ik képéből. Szövegét írta Da Ponte. Fordította Harsányi Zsolt. Vezetéyi Ferencsik János. Rendezte Szemere Árpád.

Dorina Anna . . . . . Bodó Erzsé	Leporello, Don Juan . . . . . szövegíró . . . . . Szende Ferenc
Don Juan . . . . . Rösler Endre	Masetto . . . . . Maleszky Oszkár
Don Juan . . . . . Svéd Sándor	Zerlina, Masetto menyasszonya . . . . . Halász Gitta
Donna Elvira . . . . . Báthly Anna	

Fősz. zeneének, szöveg. Történet Spanyolországban a XVII. században.

SZENT FÁKLYA

Legenda 11 táncoképen. Dohnányi Ernő zenéjére (Ruralla hungarica és Szimfónikus perek) írta és koreográfusját készítette Dohnányi-Galafrés Elza. Betanította Brada Rezső. Vezetéyi Fleischer Antal, Rendezte Rékai András. A legendát Herczeg Ferenc verses áttünetésében előmondja dr. Palló Imre.

Buza . . . . . Szalay Karola	Hetyke . . . . . Vera Ilona
Cigánylány . . . . . Bordy Bella	Szerelmes . . . . . Ottrubay Melinda
Ládkirálynő . . . . . Kőszegi Ferenc	Szellő . . . . . Mátyás Irén
Óséd . . . . . Kiler Nelly	Dacos . . . . . Vágó Erika
Védőszent . . . . . Rakasnyai Júlia	Könyvelő . . . . . Brada Rezső
I. . . . . Mátyás Margit	Hű . . . . . Harangzó Gyula
II. . . . . Ottrubay Melinda	Erőszakos . . . . . Csányi László
III. . . . . Hidas Hedvig	Pélink . . . . . Zsenedy Károly

Lidércok, paraszok, foglyok.

BERLIOZ: RARÓCZI-INDULO.

Előadja a Magy. Kir. Operaház zenekara. Vezetéyi Fleischer Antal

Erre az előadásra jegyek nem válthatók

KERÉKETE 7½ ÓRAKOR. VÉGE 9¼ ÓRA UTÁN.

10. ábra: Díszelőadás Kurt Schuschnigg tiszteletére rendezett ünnepség színlapja 1934. február 8. és december 14. Forrás: Magyar Állami Operaház Emléktár

³² Színháztörténeti képek. Szerk.

Belitska-Scholtz Hedvig–Rajnai Edit–Somorjai Olga. Bp., 2005. 131.

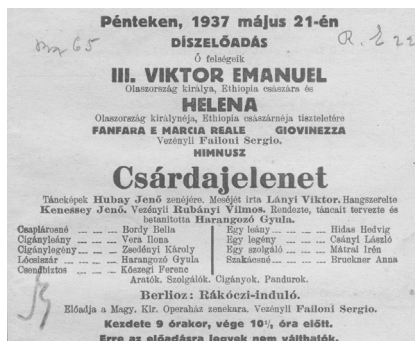
³³ Sóti Lajos: III. Viktor Emánuel olasz király látogatása a Magyar Nemzeti Múzeumban. In. *Tanulmányok Budapest múltjából*. Szerk.: *Farbaky Péter, Géra Eleonóra, Gyáni Gábor, Népessy Noémi, Perényi Roland, Róka Enikő, Rostás Péter,*

összeállítását részesítette előnyben. Az ünnepség alkalmával Hubay Jenő zenéjére koreografált *Csárdajelenet* című előadást vitték színre, melyről a Pesti Napló így tudósított: „Az Operaház balettkara tudásának legjavát adta és a nagyszerű magyar táncjáték előadása mély benyomást tett a felséges vendégekre, úgyhogy elismerésüknek tapssal is kifejezést adtak.”³⁴ A sajtó hasábjain elismerő hangvételű beszámolók születtek az operaházi ünnepségről, többek között a Budapesti Hírlap a következőképpen nyilatkozott az eseményekről: „Hatalmas taps és lelkes éljenzés köszöntötte a királyi vendégeket a terembe lépésükkor. A szünni nem akaró ünneplést a magas vendégek barátságos főhajtással és kedves mosollyal köszönték meg.”³⁵

Az esemény más programokhoz hasonlóan – múzeum látogatásokról vagy Esztergomban tett kirándulásról, nagy sajtóvisszhangot eredményezett, hiszen a korabeli napilapok a nagyközönség számára részletes beszámolót készítettek. A sajtóorgánumok hasábjain az egész estét lefedő tudósításokat készítettek kezdve az érkezések pillanatától egészen az ünnepély záróakkordjáig. Ezekben a beszámolóiban a meghívottakról – név szerint felsorolva őket, a nézőtérén való ülésrendről (szintekre, azon belül páholyokra, székekre lebontva) a királyi vendégek megérkezéséről, valamint a díszelőadás menetéről tájékozódhattak az érdeklődők.

A külföldi államfők látogatásakor tartott ünnepségeken a magyaros művek bemutatására törekedtek, ennek hatására, ahogy a színlapokon is látható olyan művek szerepeltek, melyen a magyarság főmotívumait vonultatta fel, mint például a magyaros virtust, a mulatságokat vagy a magyaros öltözékeket. Az estéken az arisztokrácia, a politikai és katonai vezetők, valamint az egyházi méltóságok jelentek meg, ugyanis ezeken az ünnepélyeken csak meghívóval lehetett részt venni.

Ezen ünnepségek alkalmával az épületdíszítésre is nagy hangsúlyt fektetett.

11. ábra: Díszelőadás III. Viktor Emánuel és felesége tiszteletére rendezett előadás színlapja, 1937. május 21. Forrás: Magyar Állami Operaház Emléktár

Sipos András, B. Szabó János, Dománszky Gabriella. Budapest Történeti Múzeum, Budapest. 2021. 253.

³⁴ Díszelőadás az Operában. Magyarság, 1937. május 22. 3.

³⁵ Káprázatos pompa, lelkes ünneplés az Operaház díszelőadásán. Budapesti Hírlap. 1937. május 22. 3.

tettek. A dalszínházat kívülről és belülről is az érkező magasrangú személy országának színeibe öltöztették, melyhez a magyar színeket paszintották, „*A homlokzaton többméteres zászlókat lenget a májusi szél, a külső falat és a nagy erkély párkányát zászlódrapériák borítják, középen magyar és olasz címerekkel.*” A középső homlokzatra magyar, illetve az aktuális látogató országának zászlóit helyezték ki, a nézőtéren virágcsokrokkal díszítették a páholyokat szintén a vendégek nemzetiségének megfelelő színekből „*A nagy csillár teljes fényében ragyog és valamennyi páholy párkányán hatalmas fehér virágcsokor fekszik. Különösen szép a kormányzói páholy peremén lévő két csokor, amelyek közül a királyné helye előtt lévő olasz nemzetiszínű szalag fogja át.*”³⁶

Az állami ünnepek harmadik és egyben legtöbbször megismételt ünnepe a március 15-i ünnepélyek voltak, melyeket évről évre díszünnepe keretei között ültek meg az Operaházban. Az eseményt a Magyar Cserkészszövetség rendezte fővédnöke, Horthy Miklós tiszteletére. A műsor a kormányzó névnapjához hasonlóan az évek alatt kialakult rituálék szerint zajlott, vagyis mindig a Himnusz eljátszásával kezdődött, majd a „névtelen cserkész” köszöntőjét hallhatta a közönség, ezt követően az opera következett. Az operák kiválasztása során olyan darabokat választottak, mely vagy a nemzeti operák közül származtak vagy magyaros hangvételű voltak vagy magyarok jellemvonásait vonultatták fel.

Végezetül érdemes vizsgálat alá venni az úgynevezett magánjellegű ünnepélyeket, melyek közé az Operaház fennállásának 50, illetve 60. jubileumai sorolhatók. Természetesen nem szabad megfeledkezni számos más ünnepélyről sem, mint a különféle művészi jubileumokról, azonban a tanulmány szempontjából a dalszínház fennállásának évfordulói voltak relevánsak.

Az 50 éves évfordulóra 1934. szeptember 27-én került sor, nagy fényűzés keretein belül. Ahogyan az a színlapon is látható (lásd 11. ábrát) az eseményen kiemelkedő magyar zeneszerzők darabjait, műveinek részleteit vonultatták fel, mind például Erkel Ferenc *Hunyadi Lászlóját*, Dohnányi Ernő *A vajda tornya* című munkáját vagy Kodály Zoltán *Székelly fonó* című alkotását, melyek mind a magyar komolyzene kimagasló alkotásai. A repertoár összeállításával kapcsolatban Radnai Miklós, az Operaház igazgatója a következőkre hívta fel a figyelmet:

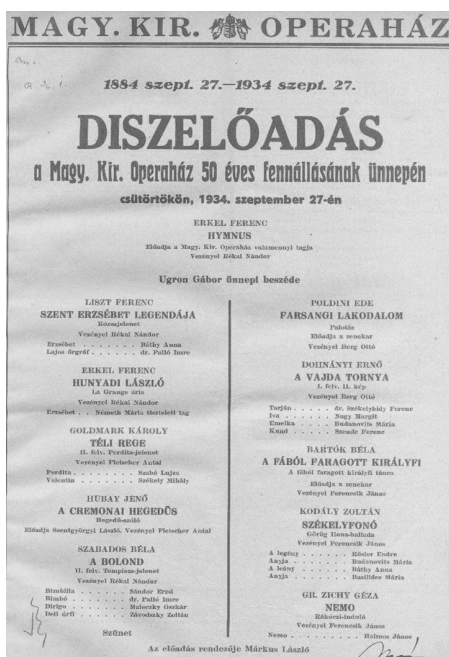
„A díszelőadás műsorát úgy állítottam össze, hogy az sűrített képét adja a félszázadnak, mely az Operaház mellett elvonult. Öt évtizednek öt jellemző darabját választottam ki, hogy ezeknek egy-egy jelenete legjobb erőink

³⁶ Káprázatos pompa, lelkes ünneplés az Operaház díszelőadásán. Budapesti Hírlap. 1937. május 22. 3.

tolmácsolásában adjon képet az Operaház hivatásának eredményéről. – A Himnusz után Hóman Bálint kultuszminiszter mondja az ünnepi beszédet, majd Erkel Hunyadi-nyitánya következik. Utána az első évtizedből Liszt Erzsébet legendájának rózsajelenetét és a második évtized legtöbbet játszott mesterének, Goldmarknak Téli regéjéből a Perdita-jelenetet mutatjuk be. Majd Szabados Béla Bolondjából vett részlet áll helyt a harmadik évtizedért. A negyedikből Bartók Béla Fából faragott királyfiának egy táncjelenete, végül az ötödik évtizedből Dohnányi Ernő Vajda tornyának egy részlete fejezi be az ünnepi est műsorát.”³⁷

Ahogy az a Budapesti Hirlap tudósításából is kiderül az igazgató, Radnai Miklós az elmúlt időszak legkiemelkedőbb magyar zeneszerzők műveit választotta ki, melyek méltónak bizonyultak a jelentős évforduléhoz. Továbbá megfigyelhető, hogy az igazgató az öt évtizedet egy-egy meghatározó alkotással kívánta bemutatni és a magyar zenei élet sokszínűségét akarta érzékeltetni.

Az ünnepség a korszak szokásainak megfelelően a Himnusz eljátszásával kezdődött, amit Ugron Gábor³⁸ ünnepi beszéde követett és végül a díszelőadás jelenetei játszódtak le. Az eseményen a kormányzó családjával együtt részt vett, emellett az arisztokrácia (Habsburg József és családja), a kormány, a politikai élet prominens képviselői (felső- és alsóházi képviselők), katonai vezetők és a klérus is képviseltette magát. A jeles ünnep alkalmából számos kitüntetésben részesültek a színház tagjai, Radnai Miklós II. osztályú Magyar Érdemkeresztet kapott, több énekes, énekesnő, táncosnő szintén elismerésben

12. ábra: Díszelőadás a Magyar Királyi Operaház 50. évesfennállásának ünnepén 1934. szeptember 27. Forrás: Magyar Állami Operaház Emléktár

³⁷ Radnai Miklós az Operaház jubileumi évéről. Budapesti Hirlap. 1934. június 17. 19.

³⁸ Ugron Gábor: Marosvásárhely, 1880. január 8. – Bakonybél, 1960. október 27. Politikus, miniszter. Az Operabarátok Egyesületének megalapozója. Magyar életrajzi lexikon. (Online: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-életrajzi-lexikon-7428D/u-783F4/ugron-gabor-78405/> – 2024.május 11.)

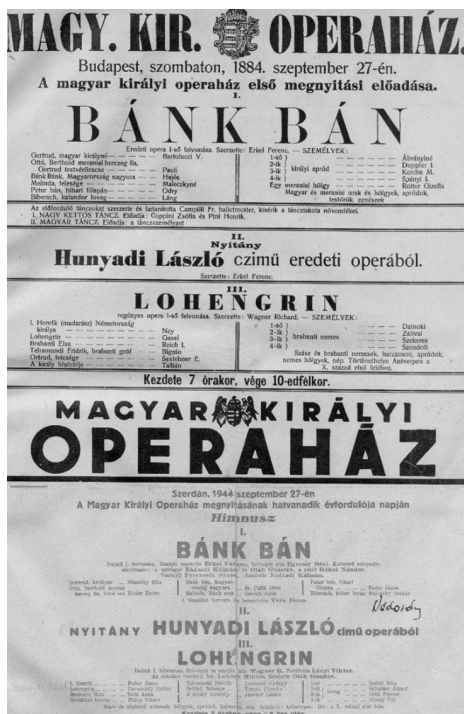

részesült, valamint néhány művészt örökös taggá választottak.³⁹ Ezt követően érdemes vizsgálat alá venni hogyan ünnepelték meg a következő jelesebb évfordulót a dalszínház falain belül.

1944. szeptember 27-én tartották meg az Operaház fennállásának 60. éves jubileumát. Ahogyan az megfigyelhető, ezen emlékünnep alkalmával már szerényebb ünnepségsorozatot állítottak össze, melyre több magyarázat adható. Egyrészt a második világháború eseményei nem tették lehetővé egy nagyszabású ünnepély összeállítását, másrészt pedig a 60 éves jubileum már nem számított olyan jelentős évfordulónak, hogy azt a korábbi ünnepségsorozathoz hasonlóan megüljék. A fennmaradt színlap vizsgálta során érdekes hasonlóságokra lehet figyelmes az olvasó.

Nem véletlenül ezen színlappal ajánlották az érdeklők figyelmébe a díszelőadást, hiszen az 1884-es megnyitó műsortervét vették át egy kisebb változtatással. A megnyitó alkalmával az operairódalom legkiemelkedőbb alkotásait, és azokon belül is a magyar operaélet két meghatározó alkotását állították színpadra és ugyanez a szokás figyelhető meg a 60 éves jubileum során, annyi változtatással, hogy ekkor az ünnepség a Himnusz eljátszásával kezdődött.

Annak ellenére, hogy a két évfordulónak megvoltak a maguk sajátosságai mégis hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg. Hasonlóságként említhető meg, hogy mind a 50., mind pedig a 60. éves jubileum alkalmával főként magyar szerzők műveit állították színpadra, ez alól egyedüli kivételként említhető meg Richard Wagner *Lohengrin* című alkotása. Továbbá mind a két évfordulón Erkel Ferenc *Hunyadi László* operájának vagy nyitánya (1944) vagy egy híres részlete (1934: La Grange ária) szólt meg. Különbségként tudható be viszont, hogy az 50 éves jubileum

13. ábra: Díszelőadás a Magyar Királyi Operaház 60 éves fennállásának ünnepén 1944. szeptember 27.

Forrás: Magyar Állami Operaház Emlékar

³⁹ Az ünnepségről részletes beszámolót készített a Pesti Napló. Az ötvenéves Operaház jubileumi ünnepségei. Pesti Napló. 1934. szeptember 28. 11.

során sokkal gazdagabb műsort állítottak össze, valamint annál az alkalomnál nem a megnyitó ünnepségét ismételték meg, hanem a legfontosabb magyar szerzők műveinek egyes részeit vitték színre.

ÖSSZEGZÉS

Az eddigiek tekintetében elmondható, hogy az önálló magyar Operaház építésének gondolata és megvalósulása nem csupán egy „újabb” dalszínház létrehozásának céljával született meg, hanem a magyarság részéről egyfajta önreprezentációs jelentéssel bírt. A dualizmus korában főként az operák és balettek bemutatására, a művészeti igények kielégítésének céljával hasznosították az Andrássy úti Ybl-palotát, azonban ez az első világháborút követő időszakban megváltozott, vagyis a dalszínháznak a művészi feladatok ellátása mellett újabb feladatkörrel kellett szembenéznie.

A korábban leírtak alapján megállítható, hogy a teátrum egyszerre volt a politikai kultuszok „terjesztésének” helyszíne és az állami ünnepségek reprezentatív otthona. Ahogyan áttekinti az olvasó a különböző díszelőadásokat, több érdekességre lehet figyelmes. Már az ünnepségek csoportosítása során is több felosztási lehetőség fedezhető fel. Annak ellenére, hogy a tanulmány az eseményeket jellegük alapján elemezte, mégsem szabad figyelmen kívül hagyni az időrendi csoportosítást sem, hiszen ezek az ünnepségek vagy évről évre ismétlődtek (Horthy Miklós névnapjai, március 15.) vagy egyszeri alaklomként valósultak meg (Rákosi Jenő és Apponyi Albert jubileuma, külföldi államfők látogatása, Nemzetközi Eucharisztikus Világkongresszus, fennállás 50. illetve 60. jubileuma).

Mint az már korábban említettem a díszelőadások két nagyobb csoportba (állami és magánjellegű ünnepélyek) és több kisebb alszekcióba (kultuszokhoz köthető, protokolláris és nemzeti ünnepek, valamint jubileumok) sorolhatók. Annak ellenére, hogy ezek az előadások mind-mind más jellegűek voltak mégis hasonlóságok figyelhetők meg felépítésükben. Ha megtekintjük Horthy Miklós névnapjait és a március 15-i ünnepélyeket, mind a két esetben az évről évre történő megrendezés következtében egyfajta szokásrend figyelhető meg. Ilyen hasonlóságként említhető meg, hogy ezeken a kormányzó személyesen részt vett, az ünnepség a Himnusz eljátszásával kezdődött, majd köszöntő beszédek hangzottak el és végül az opera színrevitele következett.

Amennyiben az operák jellegét tekintjük, akkor megállapítható, hogy március 15-i ünnepségek és a külföldi államfők látogatása során a reper-toár kiválasztásánál a magyaros műveket részesítették előnyben, melyekben a magyarság motívumait vonultatták fel vagy nemzeti operák egyikét vitték színre. Továbbá egyházi ünnepségeknél – esetünkben a Nemzetköz

Eucharisztikus Világkongresszus alkalmával, vallási műveket állítottak színpadra. Harmadik hasonlóságként említhető meg, hogy egyes események alkalmával a széles publikum előtt „bezárták” a házat, és csak a meghívottak részére (általában az arisztokrácia, a klérus és a katonaság prominens képviselői) engedélyezték a részvételt, ezen alkalmakor a színlapon az „erre az előadásra jegyek nem válthatók” feliratot helyezték el.

Az ünnepségeket javarészt a korszakhoz alakították, ugyanis az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában csupán a külföldi államfők látogatásakor rendezett díszelőadások vagy a legmagasabb közjogi méltóságok – Ferenc József, Erzsébet királyné, Horthy Miklós névnapjai, illetve születésnapjai szolgáltak mintaként, míg a többi esetben, akár a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus vagy jubileumok (Rákosi Jenő és Apponyi Albert) alkalmával már semmiféle előkép nem szolgált segítségül a szervezőknek. Ahogyan az korábban látható volt a dualizmus időszakából az ülésrend kialakítását tartották meg a Horthy-korszakban is, ugyanis mind a két időszakban azonos ranggal rendelkező személyek ugyanazon a szinten foglalhattak helyet, mint például a kormány tagjai az első emeleti páholyokban nyertek elhelyezést, valamint a királyi páholy is a legfőbb vezetők (Ferenc József, Horthy Miklós, valamint családjuk) részére volt fenntartva.

A korszakban használatos híradástechnikákat is felhasználták az Operaházban lezajló ünnepélyek közvetítésénél. Az első és legfontosabb ilyen eszköznek a különféle sajtóorgánumok számítottak, melyek hasábjain minden alkalommal részletes beszámolók, egyes esetekben képes illusztrációk születtek egy-egy jelesebb díszünnepély kapcsán. A másik fontos eszközként említhető meg a rádió, mely az 1920-as évek második felétől kezdődően már helyszíni tudósításokkal igyekezett közelebb hozni az ünnepségeket a hallgatóságához.

A második világháborút követő időszakban szintén előszeretettel használták a dalszínházat különféle állami ünnepségek alkalmával. Példaként említhető meg, hogy 1945. március 15-én az Operaházban a márciusi ifjak előtt tisztelegve ünnepi előadást tartottak, valamint Horthy Miklóshoz hasonlóan Rákosi Mátyás 60. születésnapját az épület falain belül ünnepelték meg. Összességben elmondható, hogy az Operaház állami jellegű felhasználása minden történelmi korszakban fontos jelentőséggel bírt és egészen napjainkig előszeretettel hasznosítják különféle ünnepségek alkalmával.

Kovács Gyula

A közmunkák és az ínségmunka – akciók finanszírozása Debrecenben 1930 és 1933 között

„Tőkét csak a termelőmunka eredményéből gyűjthetünk azzal, hogy annak egy részét megtakaríthatjuk.... ha több értéket állítunk elő munkával, mint amennyi a gazdaságosan folytatott élethez kell. De takarékoskodni akkor, amikor nincs munka, amikor nincs annyi eredmény, ami az élet fenntartásához kell, nem lehet, képtelen kívánság.”¹ (Vásáry István polgármester közgyűlési beszédéből)

BEVEZETÉS

Az országba 1930-tól begyűrűző gazdasági válság következtében Debrecenben is növekedni kezdett a munkanélküliek száma, mivel a gazdasági szereplők zsugorodásának és csődjeinek köszönhetően a magán-szektor termelése és beruházási kedve is visszaesett. A magángazdaság gyengülése pedig a munkanélküliek foglalkoztatása terén mind nagyobb terhet rótt az államra, de még inkább a települési önkormányzatra. A növekvő szegénység pusztán munkanélküli segéllyel történő kezelését elvi okokból és elégséges források hiányában a debreceni városvezetés is elutasította. Ennek megfelelően a nyújtott segélyekért viszonzásul munkavégzést várt el a dolgozni képes munkanélküliektől, akiket korabeli szóhasználattal ínségeseknek hívtak. Az ínségesek foglalkoztatását azonban állami segítséggel ugyan, közmunkák és ínségmunkák keretében más településekhez hasonlóan a debreceni önkormányzatnak kellett megszerveznie. Mivel a közmunka és ínségmunka a tanulmány kulcsfogalmai, érdemes őket meghatározni, illetve elhatárolni egymástól. Esztergár Lajos megfogalmazása alapján a közmunka egy közérdekű létesítmény létrehozására irányuló munkavégzés, az ínségmunka pedig olyan közmunka, mely esetében az elsődleges cél a segélyek fejében végzett foglalkoztatás volt.² Ez a fogalmi körülírás még annyival egészíthető ki, hogy az ínségmunkák a többnyire téli időszakban szervezett ínségakciókhoz kötődtek, és nem igényeltek nagy szakértelmet, ilyen munka volt például a faki-termelés, kötörés, tereprendezés. Más településekhez hasonlóan a város foglalkoztatott irodai, felügyelői vagy munkaközvetítői munkakörökben

¹ Veress Géza: *Vásáry István politikai pályája*. Debrecen, 1999. 54.

² Esztergár Lajos: *Gyakorlati szociálpolitika*. Pécs Szabad Királyi Város szociálpolitikai beszámolója. Pécs, 1933. 66.

szellemi ínségmunkásokat is, velük viszont e tanulmány keretei között nem foglalkozom. A téli és nem téli időszakban szervezett közmunkákat azért érdemes együtt vizsgálni, mivel az utóbbiak sikeres megszervezésén múlt az, hogy a munkanélküliek milyen anyagi helyzetbe kerülnek a téli idősakra, és ebből következően milyen terjedelmű ínségakciót kellett szervezni nekik ezekre a hónapokra.

A közmunkák szervezése és finanszírozása a válság éveiben meglehetősen problémás kérdés volt, tekintettel arra, hogy egyrészt nem váltak el világosan az állami és az önkormányzati hatáskörök, másrészt mindkét felet állandó forráshiány jellemezte, pedig a munkanélküliek foglalkoztatása mindig újabb beruházások indítását igényelte volna, és ez állandó feszültséget eredményezett közöttük. A város pénzügyi mozgásterének folyamatos szűkülése érthető módon további feszültséget szült, ezért érdemes megvizsgálni, hogy milyen volt a város pénzügyi helyzete, illetve melyek voltak azok a gazdálkodási keretek, amelyekben belül a törvényhatósági jogkörrel rendelkező város igyekezett elvégezni a foglalkoztatás megszervezésének kényszerű feladatát.

A TÖRVÉNYHATÓSÁGI GAZDÁLKODÁS SZABÁLYAI

A két világháború közötti időszakban más törvényhatósági jogkörű városokhoz, így például Pécshez és Szegedhez hasonlóan Debrecennek is jelentős gazdasági problémákkal kellett megküzdenie. Az 1920-as években szintén számottevő infrastrukturális fejlesztéseket hajtott végre a városvezetés hitelekkel, viszont ezen beruházások jó esetben is hosszú idő alatt térültek meg. Ennek fényében nem meglepő, hogy a világválság Debrecen eladósodott állapotban találta. Ha mindez nem lett volna elég, az állam inkább forrásokat vont el, mintsem pénzügyi eszközökhöz juttatta volna a várost. A településeknek alkalmazkodniuk kellett a gyakori kormányváltások által alakított állami politikához. A többi törvényhatósági jogú városhoz hasonlóan Debrecen felett sem a vármegye, hanem a belügyminisztérium gyakorolt pénzügyi felügyeletet, így annak volt lehetősége beleszólni a város gazdálkodásába, és az éves költségvetés, azon belül is elsősorban az igazgatással és önkormányzati költségekkel kapcsolatos háztartási költségvetés megalkotásába. A városvezetés meghatározott célokra létrehozhatott ugyan vagyonalapokat is, ezeket viszont az előbbitől elkülönítve kellett kezelni. A gazdálkodásnak azonban a célorientált vagyonalapok csak időleges alkotóelemei voltak, és messze nem bírtak olyan jelentőséggel, mint a háztartási költségvetés. A belügyminisztérium alapvetően ez utóbbit vizsgálta, és a vele kapcsolatos változtatási szándék a minisztérium részéről inkább a bevételi oldalon for-

dult elő, mivel többnyire elégedetlen volt a helyi adóbehajtás mértékével. A központi adók behajtásának hatékonyságát azonban korlátozta az adóalanyok egyre gyengülő teherbíró képessége, tekintve, hogy őket a települési önkormányzatok által a költségvetési egyensúlyuk megőrzése céljából kivetett pótagadók is gyakran sújtották.

A gazdálkodást, és a hitelfelvételt jelentősen nehezítő, viszont a települési önkormányzat működőképességét elősegítő előírás volt a vagyonszerzés tilalma. Az önkormányzati vagyonszerzést az önkormányzatok, a vármegyék és a belügyminisztérium mind költségvetés, mind a zárszámadás elfogadásakor igyekeztek megakadályozni. Ezért volt megfigyelhető mind az önkormányzati, mind a felettes szervek részéről az a törekvés, hogy a helyhatósági hitelfelvételt mindenképpen kordában szerették volna tartani, mely törekvés megnehezítette a beruházások és a hozzájuk kapcsolódó közmunkák elindítását. A felelőtlen hitelfelvétel és költségek megakadályozása miatt a város minden gazdasági, vagyonszerzési döntésének különféle bizottságokon, a kisgyűlésen, és a közgyűlésen is keresztül kellett mennie és emellett a kormányzati jóváhagyás is szükséges volt az elfogadásához. Szintén nem könnyítette meg a települések irányítóinak a dolgát, hogy ugyan a belügyminisztérium ellenőrzést gyakorolt a gazdálkodás felett, de a központi költségvetés normatív támogatásokat nem nyújtott, így a hatósági jellegű feladatokat egyrészt helyi forrásokból, másrészt átengedett központi bevételekből kellett megoldani. Az utóbbiak aránya pedig mindig a központi költségvetés éppen aktuális pénzügyi helyzetének volt a függvénye, a vizsgált időszakban viszont az nem volt olyan állapotban, hogy bevételeiről könnyedén lemondott volna az önkormányzatok javára. A közmunkák helyhatósági finanszírozása a fentebb leírtakból következően erősen korlátok közé volt szorítva. Az önkormányzatok gyakorlatilag képtelenek voltak azokat önerőből a teljes gazdasági éven át finanszírozni, így különös figyelmet kapott részükről a téli munkavégzés. Az önkormányzatok többsége csak ezekben a hónapokban szervezett inségakciókat. Ez az időszak a törvényhatóság és a munkanélküliek számára is nehéz periódus volt, mivel ekkor a magánszektor alig tudott munkalehetőséget biztosítani, a munka nélkül maradt emberek pedig addigra felélték a forrásaikat. Éppen ezért egyre jobban törekedtek az önkormányzatok arra, hogy az inségmunkák végzése során a költségekből minél nagyobb rész jusson a dolgozók munkabérére. A munkanélküliek munkavégzés általi segítése abból a szempontból is fontos volt, hogy az inséges téli időszakban ne nőjön jelentősen a társadalmi feszültség. A segítése gazdasági feltételeit viszont jórészt a városnak kellett megteremtenie, ezért fontos kérdés, hogy milyen volt annak pénzügyi helyzete az 1930 és 1933 közötti években.

A VÁROS PÉNZÜGYI HELYZETE 1930 ÉS 1933 KÖZÖTT

Debrecen gazdasági helyzete már a válság kibontakozása előtt sem volt kedvező. A tárgyalt időszakban pedig a gazdálkodás egyre nehezebbé vált, mivel a fokozódó bevételkiesés és a növekvő szociális kiadások tovább növelték az eleve eladósodott város költségvetésére háruló terheket. Amikor Vásáry Istvánt 1928 végén polgármesterré választották, a felvett kölcsönök nagy részét az előző városvezetés már felhasználta, illetve a pénzügyintézetekben elhelyezett összegeket korábbi közgyűlési határozatokkal már lekötötte. A kölcsönökből és bizonyos megtakarításokból mindössze 1,5 millió pengő volt szabadon felhasználható különböző célokra. Azonban 1929-től szűkös esztendők következtek, a város pénzügyi teherbíró képessége pedig egyre inkább a végletekig ki lett használva, mivel a magánszektor gyengülésével a törvényhatóságra háruló gazdasági feladatok folyamatosan szaporodtak. A város vagyoni jövedelmei, a föld- és lakbérek pedig egyre inkább csökkentek, ugyanígy a helyhatósági adóbevételek is.³ Ezen túlmenően 1929-től az állam éves szinten, községi pótdadó címén több mint 1 millió pengőt hárított át a városra, amely a városi lakosságra kivetett, a költségvetési egyensúly fenntartása céljából a jövedelemadóhoz kapcsolódó pótdadó egyharmada körül mozgott.⁴ A kormányzat a központi adókat egyébként is szigorúan behajtotta, amivel tovább szűkítette a törvényhatóságok pénzügyi mozgásterét. Az egyre szigorúbb adóbehajtás ellen például 1932-ben is feliratban tiltakozott a városi közgyűlés.⁵ Viszont nem csupán a törvényhatóság lépett fel az adózási szigor ellen, hanem a városi társadalmi és gazdasági élet egyéb testületei is.⁶ A növekvő központi terhek mellett a törvényhatóságnak törekednie kellett a hiány csökkentésére, melyet a már említett pótdadó kivetése, illetve a közszolgáltatások díjainak növelése révén érhetett el. Az 1930-as évben például a csatorna- és vízhasználati díjak emelése által érte el a városvezetés azt, hogy 1931-es költségvetési előirányzatként a pótdadó mértéke a korábban megállapított jövedelemadónak csak az 52%-át érje el.⁷ A város évenkénti költségvetéseiben meghatározott irányzá-

³ Veress, 1999. 42.

⁴ Veress, 1999. 43.

⁵ A túl szigorú adóbehajtás ellen tiltakozott Debrecen törvényhatósága. *Friss Újság* 37. évf. 1932. 12. 07. 275. sz. 3.

⁶ Az ipartestületi elöljáróság az adóbehajtások szigorításának enyhítését kívánja. *Debreczen Keletmagyarországi Napló* 10. évf. 1933. 01. 01. 1. sz. 4.

⁷ A városi költségvetést tárgyaló pártközi konferencián Zöld József polgármester-helyettes bejelentette, hogy a pótdadó csak 52 százalék lesz. *Debreczeni Független Újság* 28. évf. 1930. 09. 26. 218. sz. 1.

mokat azonban a súlyosbodó gazdasági helyzet folyamatosan felülírta. Az 1932-es költségvetésben például 55, míg az 1933-asban 54 százalékos pótdadó szerepelt, de a jövedelemadóhoz viszonyított tényleges aránya az előbbi esetben 71, míg az utóbbiban 88 százalék volt, amelyet a belügyminiszter szállíttatott le 80 százalékra.⁸ Ilyen mértékű adóterhek, és a romló gazdasági körülmények mellett nem volt meglepő, hogy az adóalanyok egy része nem bírta fizetni az adókat és jelentős mértékű adóhátralék halmozódott fel városi szinten. A törvényhatóság közigazgatási bizottsága már 1930 áprilisában megállapította, hogy 50304 pengő adóhátralékot behajthatatlanság jogcímén törölni kell a nyilvántartásból.⁹ Ugyanez a bizottság később közétette, hogy 1930 szeptember végéig 1522111 pengő adóhátralékot halmoztak fel az adózók, amely a befizetendő összeg 42,32 %-át tette ki.¹⁰ A városi adófizetők fizetési képességének csökkenését a következő példák is jól mutatják. A kereseti adó kivetési adóalapja az 1928. évi 14,4 millió pengőről 1932-re 10 millió pengőre csökkent. A jövedelemadó ese tében az adózott jövedelmek 1928 és 1932 között 24,2 millió pengőről 16 millió pengőre estek vissza. A vagyoadó alapjául szolgáló tiszta vagyon ugyanebben az időszakban 195 millió pengőről 163 millió pengőre változott. Szintén a városi lakosság fizetőképességének csökkenését jelezte az a tény is, hogy adósságállománya 1928–1931 között 8,2 millió pengőről 20 millió pengőre nőtt.¹¹ Az apadó bevételek miatt a városi költségvetés keretei csak 1929 és 1931 között bővültek, így a kiadások főösszege 10962000 pengőről 12192000 pengőre, de ezt követően folyamatosan csökkentek. Az 1934-es évben a kiadási főösszeg már csak 9260000 pengő volt, köszönhetően az adóbevételek folyamatos visszaesésének.¹² Az 1932-es és az 1933-as évek költségvetési adatai is jól mutatják ezt a tendenciát. Az 1933. évi költségvetési tervezetben 556 ezer pengővel, azaz 4,9 százalékkal kisebb összegű kiadás szerepelt, mint az 1932. évi költségvetésben. Ami a bevételi oldalt illeti, az 1932. évben 10364 ezer pengő volt a bevétel, az 1933-as évre pedig már csak 9396 ezer pengő volt tervezve, amely 968 ezer pengőt, azaz 9,4

⁸ Az 1933. évi költségvetési javaslat Debrecen Szabad Királyi Város 1932. december 20-i rendes közgyűlésén történt általános vitájáról készült feljegyzés. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára. (Továbbiakban: MNL HBML.) IV. B. 1403/f. 1. k.

⁹ Ötvenezer pengő adó behajthatatlan Debrecenben. *Debrecen Keletmagyarországi Napló* 7. évf. 1930. 04. 06. 78. sz. 4.

¹⁰ Közel ötven százalék adóval vannak hátralékban a debreceni adófizetők. *Debreceni Független Újság* 28. évf. 1930. 10. 228. sz. 3.

¹¹ Az 1933. évi költségvetési javaslat vitája. (MNL HBML IV. B. 1403/f. 1. k.)

¹² Veress 43.

százalék különbséget jelentett.¹³ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy bevételcsökkenés összege majdnem kétszerese volt a kiadáscsökkenésnek. A városi bevételek nagymértékű csökkenését jól szemlélteti Vásáry István polgármester azon 1931-es közgyűlési bejelentése, mely szerint olyan hatalmas összegű bevételkiesései voltak a házipénztárnak, hogy a városi háztartás egyensúlyának fenntartása érdekében a kifizetésekhez kénytelen volt a városvezetés az egyébként ingatlanvásárlásra fordítható Földi – pénztáralap készpénzvagyont és más készpénz – készleteket is igénybe venni.¹⁴ A növekvő kiadások és a csökkenő bevételek fényében érthető, hogy a város tartozásai is növekedtek. A házipénztár teljesítésre váró tartozásai 1932. április 30-án az útburkolási munkákhoz kapcsolódó kötelezettségekkel és tőketörlesztésekkel együtt már 2019001 pengőt tettek ki. Még sötétebbé tette a képet, hogy a házipénztár 1932. április végi állapotáról szóló jelentés 1931 decemberéhez képest 600 ezer pengő bevételi elmaradást állapított meg, amiből 200 ezer pengő véglegesnek volt tekinthető. Azzal is számoltak, hogy a fizetési mérleg 1932 végéig tovább fog romlani, és a végképp elmaradó bevételek összege meg fogja haladni a 600 ezer pengőt.¹⁵ A költségvetési hiány növekedése szintén a gazdasági helyzet romlását mutatta. Az 1930-as év végén a költségvetésben a kiadás 12192216, a bevétel 10985340, és ebből következően a költségvetési hiány pedig 1206876 pengő volt.¹⁶ Az 1932-es év végén viszont a háztartási költségvetés hiánya már 1,3 millió, a külön pénzalapoké pedig 1,5 millió pengő volt, így a városi költségvetés hiánya összesen 2,8 millió pengőt tett ki.¹⁷

A költségvetési bevételeket jóval meghaladó, kölcsönökből megvalósított beruházások jelentősen növelték a városi közvagyonot terhelő adósságot. A zárszámadások adatai szerint 1928 végén a város kölcsöntartozása 24206000, míg 1933 végén 31213000 pengő volt.¹⁸ Az eladósodás mértéke persze évről – évre a bevételek és a kiadások függvényében folyamatosan változott, azonban a válság időszakában egy emelkedő tendencia volt megfigyelhető a tartozások nagyságrendjében. A fentieket összegezve megállapítható, hogy a város kiadásai a gazdasági helyzet

¹³ Az 1933. évi költségvetési javaslat vitája. (MNL HBML IV. B. 1403/f. 1. k.)

¹⁴ 400/1931. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv a Földi – pénztáralap felhasználásáról. MNL HBML. IV. B. 1403/a. 40. k.

¹⁵ 200/1932. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv a város pénzügyi helyzetéről szóló polgármesteri jelentés elfogadásáról. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 41. k.

¹⁶ 477/1930. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az 1930. évi költségvetésről. (MNL HBML IV. B. 1403/a. 42. k.)

¹⁷ Az 1933. évi költségvetési javaslat vitája. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/f. 1. k.

¹⁸ Veres, 1999. 53.

súlyosbodása és az állami terhek miatt a vizsgált időszakban állandó jelleggel meghaladták a bevételeket, így a költségvetési hiány és az eladósodás folyamatosan növekedett. Ebben a szorító helyzetben kellett a törvényhatóságnak mindig újabb beruházásokat indítani a munkanélküliek foglalkoztatása érdekében, pedig a kiadások csökkentésére lett volna szükség.

VÁROSI BERUHÁZÁSOK ÉS KÖZMUNKÁK

Az építkezés és felújítás, a területrendezés, az útépités és a parkosítás, melyek az 1920-as évek közepén indultak el, a szűkülő anyagi lehetőségek mellett, költségvetési pénzek és újabb, kisebb összegű hitelek felhasználásával, lassuló ütemben ugyan, de folytatódtak 1929 után is. A munkák megvalósításában a város jórészt csak a saját anyagi erőforrásaira számíthatott, mivel a közmunkák állami finanszírozása meglehetősen problémás volt. A nem téli hónapokban, a lassan zajló beruházások keretében a szükségesnél kevesebb munkást lehetett alkalmazni, ezért a törvényhatóság a téli időszakokban kiterjedt ínségakciók megszervezésére kényszerült az egyre növekvő munkanélküli tömeg foglalkoztatása céljából. Már a válság kezdetén érezhető volt, hogy a közmunkák jelentős állami támogatása nélkül a város nehezen fog megküzdeni a munkanélküliséggel. A debreceni önkormányzat ezért már az 1930 januárjában azt kérte a kormánytól, hogy építse fel a MÁV-üzletigazgatóság, a dandárparancsnokság, a laktanya és a városok internátusának épületét, helyezze át a katonai löteret a Nagyerdőről Apafára.¹⁹ Mivel a következő hónapokban a fent említett beruházásokhoz kapcsolódó állami közmunkák terén jelentős előrelépés nem történt, ezért májusi rendkívüli közgyűlés jórészt velük kapcsolatban újabb feliratot intézett a kormányhoz. A feliratban egyrészt megint az egyetemi építkezések és a postapalota építésének felgyorsítását, másrészt a dandárparancsnokság és a stadion elkezdését, valamint a lőtér minél hamarabbi áthelyezését sürgették.²⁰ A postapalota ugyan 1931-ben elkészült, de a többi létesítmény vagy csak a tárgyalt korszak végén, vagy pedig jóval később épült fel.

Az 1930-as évben a városban az egyetemi építkezésektől és a postapalota építésétől eltekintve nem volt olyan nagyobb közmunka, amelyeknél tömegesen lehetett volna a munkásokat alkalmazni. Az egyetemi

¹⁹ A törvényhatóság sürgősen közmunkákat és beruházásokat kér Debrecen számára. *Debrecen Keletmagyarországi Napló* 7. évf., 1930. 01. 31. 24. sz. 6.

²⁰ Számos azonnali végrehajthatósággal kimondott vállalatba adást intézett el szombaton Debrecen város közgyűlése. *Debreceni Független Újság* 28. évf. 1930. 05. 04. 100. sz. 1.

építkezések is lassan haladtak, bár a város nagy összegeket fizetett ki azok költségeire. A városvezetés feliratot küldött a miniszterelnöknek, valamint az illetékes minisztereknek, annak érdekében, hogy a folyamatban lévő építkezések megfelelő ütemben legyenek végrehajtva, ezen túlmenően pedig biztosítsanak további közmunkákat a város számára. Ebbe a körbe tartozott a korábban említett beruházások mellett 37 kilométer út, így a lakott területen áthaladó állami útszakaszok, valamint a tanyai bekötőutak építése is. A városvezetés továbbá arra kérte a kultuszminisztert, hogy járuljon hozzá egy debreceni sportlétesítmény létrehozásához is.²¹ A kormányzervek azonban a helyi várakozások ellenére nem sokat tettek a munkanélküliség csökkentése érdekében. Időnként statisztikákat kértek a polgármesteri hivataltól azzal kapcsolatban, hogy milyen közmunkákat végeznek és terveznek. Így például belügyminiszter 1930 szeptemberében táviratot küldött a polgármesternek, amelyben háromnapos határidővel részletes jelentést kért arról, hogy mely közmunkák vannak már folyamatban, abban az évben melyek kerülnek még kivitelezésre, megvan-e ezek pénzügyi fedezete, illetve, hogy vannak-e még további tervezett beruházások.²² A törvényhatóság és a kormány közötti, az építkezések finanszírozásával kapcsolatos konfliktus tartós tendenciának bizonyult, mivel ugyanúgy jellemezte a Bethlen-, a Károlyi-kormány időszakát, illetve a Gömbös-kormány első hónapjait is. Így például 1933 januárjában a Városok Országos Kongresszusán a debreceni küldött, Csűrös Ferenc még mindig a nagy állami közmunkák elrendelésének szükségességét hangsúlyozta.²³ Az effajta remények újraszületésében nyilvánvalóan szerepet játszott az akkor újonnan megalakult Gömbös-kormány ígéreteivel kapcsolatos várakozás.

A tárgyalt időszakban jellemző tendencia volt, hogy a beruházások a pénzügyi erőforrások tartós elégtelensége miatt a vártnál sokkal hosszabb idő alatt valósultak meg, illetve, hogy amint a következő oldalakon is olvasható lesz, minden törvényhatósági törekvés ellenére építésük el sem indult.

²¹ 163/1930. bkgy. Közgyűlési határozat a Szociáldemokrata Szakszervezetek Titkárságának a munkanélküliség enyhítésének tárgyában beadott átiratával kapcsolatban. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 39. k.

²² Harmincnégy városi közmunka vár kivitelre Debrecenben. *Debreczeni Független Újság* 28. évf., 1930. 08. 31. 197. sz. 7.

²³ Debrecen város kiküldötte a nagy közmunkák elrendelését sürgette a városok országos kongresszusán. *Debreczen Keletmagyarországi Napló* 10. évf., 1933. 01. 09. 7. sz. 3.

AZ EGYETEMI ÉPÍTKEZÉSEK

A tárgyalt időszak legnagyobb volumenű építkezése a Gróf Tisza István Egyetem főépületének és az előtte lévő parknak az építése volt, melyeket a városvezetés kiemelten kezelt, és a szűkös gazdasági körülmények ellenére is igyekezett pénzügyi forrásokkal ellátni, de az építkezés a válság által kiváltott állami és törvényhatósági pénzhiány miatt meglehetősen nehézkesen haladt. Az egyetemi építkezés körüli problémák már 1930 februárjában tapasztalhatók voltak, amikor a szakszervezetek beadvánnyal fordultak Hadházy Zsigmond főispánhoz, amelyben szóvá tették a 250–300 munkást foglalkoztató beruházás átmeneti leállítását.²⁴ A pénzhiány és az egymást követő sztrájkok miatt gyakorlatilag az építkezés hátralévő hónapjait ismétlődő leállások jellemezték, a beruházást nem egyszer csak a város fokozottabb anyagi szerepvállalása révén sikerült tovább folytatni. Ennek jegyében például Debrecen 1930 áprilisában 200 ezer pengőt adott az egyetem építési munkálataihoz azzal a feltétellel, hogy húsvét után újra induljon el a legtöbb városi munkaalkalmat biztosító építkezés.²⁵ Debrecen azonban hiába fizetett, a megbízott vállalkozó a megadott határidőre az építkezéshez mégsem kezdett hozzá. Ezért felirattal fordult a városi közgyűlés a miniszterelnökhöz azzal a kéréssel, hogy a legközelebbi állami beruházási programba vegyék fel az összes, Debrecenbe tervezett állami munkákat. Arra hivatkoztak, hogy a város az elnyert állami támogatások viszonylatában a többi törvényhatósághoz képest le van maradva. Ezen túlmenően a polgármester a miniszterelnöktől és a kultuszminisztertől külön kérte az egyetemi építkezés újraindítását tekintettel arra, hogy az egyetem környékén rendszeressé váltak a munkanélküliek megmozdulásai. Hangsúlyozta azt is, hogy bár a város addig 550 ezer pengőt fizetett, 1930-ban mégis alig végeztek munkát az egyetemnél.²⁶ Az építési munkálatok azonban a pénzhiány és a munkabeszüntetések miatt a következő hetekben sem gyorsultak fel. Az 1930-as év nyarán azonban némiképp változott a helyzet. Az egyetem központi épületének felépítésére Debrecen korábban 2,9 millió pengőt ajánlott fel azzal a kikötéssel, hogy a kórház telkét az állam átveszi 800 ezer pengő vételárért. A vételár késedelmes utalása, és a városi támogatás ebből

²⁴ A munkásszakszervezetek azt panaszolják, hogy az egyetemi építkezések újra fennakadtak. *Debrecen Keletmagyarországi Napló* 7. évf. 1930. 02. 28. 50. sz. 9.

²⁵ Debrecen város egy hét alatt 200 ezer pengőt ad az egyetemi központi építkezésre. *Debreceni Független Újság* 28.évf. 1930. 04. 17. 88. sz. 1.

²⁶ A miniszterelnök közbelépését kérte a polgármester az egyetemi munkálatok azonnali megindítása érdekében. *Debreceni Független Újság* 28.évf. 1930. 04. 25. 93. sz. 1.

következő visszatartása tovább hátráltatta az egyébként is lassú ütemben folyó munkálatokat.²⁷ A fokozódó gazdasági nehézségeknek köszönhetően az 1931-es évet is leállások és sztrájkok jellemezték. A sok nehézség után az egyetem főépülete végül 1932-ben átadásra került ugyan, de 1933-ban az előtte elhelyezkedő Tisza István tér rendezésével kapcsolatban adódtak problémák. A kormány által a tér rendezéséhez megállapított 240 ezer pengős, 1931. július 1-től háromévi egyenlő részletben folyósítandó támogatás második részletét a vallás- és közoktatásügyi minisztérium nem utalta át és nem is tudott időpontot meghatározni az utalás időpontjára nézve. Ezért a városi közgyűlés felirattal fordult a minisztériumhoz annak érdekében, hogy az a vállalt kötelezettségének eleget téve utalja át a támogatás esedékes részletét. A feliratban arra is felhívták a figyelmet, hogy a súlyos gazdasági helyzetben lévő város a 300 ezer pengős önrészt már ráköltötte az építkezésre.²⁸ A főépület előtti tér rendezésének kérdése azonban tovább húzódott, végül a közgyűlés engedélyezett 90 ezer pengőt a korábban felvett 3,4 millió pengős kölcsön terhére, amit a belügyminiszter jóvá is hagyott. Ezt követően a városvezetés a beruházási összeget 640 ezer pengőre emelte oly módon, hogy ebből 210 ezer pengő az állam által a közkórház megváltása címén kifizetendő 800 ezer pengőben nyert fedezetet, míg 340 ezer pengő kifizetését a vallás- és közoktatásügyi minisztérium vállalta, de ebből végül csak 57,7 ezer pengőt folyósított.²⁹ Az utóbbi fejlemény is mutatja, hogy a kormányzat nem feltétlenül teljesítette korábban vállalt kötelezettségeit. A folytatódó finanszírozási problémák miatt az egyetem előtti park és az első szobrok végül 1934-ben kerültek átadásra.

ÚTÉPÍTÉSI ÉS ÚTBURKOLÁSI MUNKÁLATOK

Az útépités és az útburkolás, mely tevékenységek inkább fizikai erőt, mintsem szaktudást kívántak, fontos szerepet játszottak az ínségesek foglalkoztatásában és ennek megfelelően a városvezetés is nagy jelentőséget tulajdonított nekik. A törvényhatósági közgyűlés már az év elején elfogadta a kisgyűlés előterjesztése alapján az 1930. évi városi

²⁷ Visszatart a város 800 ezer pengőt az egyetem központi épületére megszavazott 2,9 millió pengőből, a közkórház vételára fejében. *Debreczeni Független Újság* 28. évf. 1930. 08. 24. 191. sz. 3.

²⁸ 80/1933. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az egyetemi park rendezéséhez kapcsolódó, kultusztárcához intézett felirattal kapcsolatban. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 42. k. A többi ilyen jellegű hivatkozást is erre a formára kellene módosítani.

²⁹ 310/1933. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az egyetemi park rendezéséhez felvett kölcsön ügyében. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 42. k.

útburkolatozási programot.³⁰ A program megvalósításához azonban a törvényhatóságnak hitelt kellett felvennie. Az útépitéshez egy olyan 244 ezer svájci frankos kölcsön felvételére került sor, melyet a kereskedelmi miniszter ajánlott és később annak felvételét is neki kellett jóváhagynia. Az útépités megkezdéséről azonban a miniszter csak később döntött. A városnak viszont fontos volt az építkezés elindítása a növekvő munkanélküliség miatt.³¹ Az útépités tárgyában a döntést a kereskedelmi miniszter végül a törvényhatóságra bízta. A miniszter a pénzügyminiszterrel egyetértésben úgy látta, hogy az útépitésre felvehető 244 ezer svájci frank függőkölcsön az údadóból megtérülhet. A kölcsönt aztán három éven belül 1931. február 1-től 1933. augusztus 1-ig hat részletben kellett volna felvennie a városnak.³² A svájci frankban felveendő függőkölcsön ügye azonban meglehetősen érdekesen végződött, mivel a belügyminiszter nem járult hozzá az 1930. évi burkolatozási programot megállapító közgyűlési határozat végrehajtásához szükséges kölcsön felvételéhez. Ez a példa is mutatja, hogy a kormányzat részéről a takarékosagra való törekvés minisztériumi szinten akár egymással szembenelő döntéseket is eredményezhetett.³³

Az 1931-es évben végzett útépitési munkálatok nem voltak jelentős mértékűek. A tereprendezési költségekkel kapcsolatban, amelyek 40 ezer pengőt tettek ki, az a döntés született, hogy azokat a közművekből származó bevételek terhére a házipénztár előlegezze meg. A kötelezettségvállalást a polgármester azzal indokolta, hogy egyrészt az egyetem főépületének építési munkálatai, másrészt a főépület előtti tér földmunkái is be lettek fejezve, így a becsatlakozó útvonalak, többek között a Sesta- és Sétakerti utak földmunkálatainak elvégzése is rendkívül sürgőssé vált. Ezen túlmenően a terepegyengetési munkák elvégzése a munkanélküliek téli foglalkoztatása érdekében is alapvető fontosságú volt.³⁴

³⁰ 55/1930 bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az 1930. évi burkolatozási program jóváhagyásáról. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 39. k.

³¹ Jóváhagyta a kereskedelmi miniszter a 244 ezer svájci frankos útépitési kölcsön felvételét. *Debreczeni Független Újság* 1930. 05. 24. 28. évf. 117. sz. 7.

³² 142/1930. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv a kereskedelmi miniszter leiratáról az 1930. év folyamán megépíthető tanyai bekötőutak tárgyában. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 39. k.

³³ 310/1930. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv a svájci frankban felveendő kölcsön belügyminisztériumi elutasításáról. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 39. k.

³⁴ 23/1931. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az 1931. évi útépitési munkálatokról. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 40. k.

Az 1932-es évről gyakorlatilag ugyanez a tendencia mondható el, a forráshiány korlátozta a törvényhatósági célok megvalósulását, a kormányhoz egészen kis összegek vonatkozásában is kérelmet kellett benyújtani. Így például a Balmazújváros–Hajdúszoboszló közötti törvényhatósági útból helyi fedezet hiányában egy 9 km-es szakasz nem lett átmenetileg kiépítve, ezért a polgármester, valamint a törvényhatósági bizottságok is azt javasolták, hogy a közgyűlés feliratban arra kérje a kereskedelmi minisztert, hogy folyósítsa az 1931–1932. évi inségakcióhoz kapcsolódó földmunkák befejezéséhez szükséges 5 ezer pengőt.³⁵

A Gömbös-kormány megalakulása ellenére az 1933-as évben sem javult lényegesen az útépités és útburkolás finanszírozása. Ez abból is látszik, hogy a polgármester az 1933. május–szeptemberi időszakhoz kapcsolódó jelentésében arról tájékoztatta a közgyűlést, hogy a belügyminiszter a burkolási költségek burkolási járadékkal történő fedezéséhez nem járul hozzá. Viszont hajlandó elfogadni a burkolási szabályrendelet azon változatát, miszerint a költségek 25%-át az érdekelt tulajdonosok, míg a maradék 75%-át a törvényhatóság fedezze a pótdából és útdából. Ezen túlmenően a belügyminiszter felhatalmazta a várost arra, hogy a pótdát 14%-al, míg az útdát 5 %-al felemelhesse.³⁶ Ez alapján megállapítható, hogy az új kormány idején is folytatódott a közmunkákhoz és inségakciókhoz kapcsolódó pénzügyi terhek települési önkormányzatokra való áthárításának gyakorlata az állam részéről.

AZ ÚJ VÁROSHÁZA

A városi közgyűlés már 1929-ben döntött az új városháza megépítéséről, azzal az indokkal, hogy a törvényhatósági hivatalok nagy része rosszul van elhelyezve, és meg is szavazott 3,2 millió pengőt erre a célra. Emellett az új városháza megtervezésére országos pályázatot is hirdetett. A belügyminiszter az építéshez kapcsolatos határozatra vonatkozóan azonban csak több, mint egyévi késéssel hozott döntést. A belügyminiszteri leirat is elismerte, hogy szükség volt egy új városháza megépítésére, de ezt azzal egészítette ki, hogy az építkezés a város lakosságának nem jelenthet újabb terhet, arra a pénzügyi források rendelkezésre állnak, és más beruházások megvalósulásának esélyeit nem csökkenti. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a beruházás elindítását a miniszteri leirat lehetetlen feltételekhez kötötte. A minisztérium éppen ezért csak a tervpályázat

³⁵ 358/1932. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az 1931–32. évi inségakció földmunkáinak befejezéséhez kapcsolódó költségekről. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 41. k.

³⁶ 295/1933. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az 1933. május – szeptember közötti időszakra vonatkozó polgármesteri jelentésről. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 42. k.

kiírásához járult hozzá, az építkezés elindításához nem. Egy részletes költségkimutatást tartalmazó terv ugyanis világossá tette azt, hogy a város az akkori gazdasági helyzetében megvalósíthatta-e a beruházást. A városvezetés a belügyminiszteri döntést a közgyűlési határozat részleges jóváhagyásaként fogadta el.³⁷ Így 1931-ben a közgyűlési interpellációk egyik fontos kérdése az lett, hogy az új városháza építési munkálatai elkezdődnek-e az év folyamán. Annál is inkább, mert az év kilátásai munkaalkalmak szempontjából elég sivarak voltak. A polgármester azonban a hatályos jogszabályok és a törvényhatóság akkor aktuális pénzügyi helyzete alapján egyik esetben sem tudott megadni dátumot az új városháza építésének megkezdésével kapcsolatban.³⁸

A városháza tervezésének és építésének az ügye, és az ezzel kapcsolatos kérdések áttolódtak 1932-re is, de akkor még éppen csak elindult a tervezés, az építkezést pedig Magyar Nemzeti Bank finanszírozásával képzelte el a városi önkormányzat, amelyhez 1,2 millió pengő kölcsönt vett fel. Ez pedig azt jelentette, hogy immár a jegybankon múlt, hogy mikor kezdi el a beruházást, ehhez azonban a város részéről pénzügyi fedezetre volt szüksége. A jegybank ezért felkérte a várost, hogy az általa megvett telkeken lakók lakásbérleti szerződéseit az 1932. május 1-ig mondja fel, amely aztán meg is történt.³⁹ Ezen túlmenően elindult a városi bérházak értékesítése is annak érdekében, hogy egyrészt a városháza építésére legyen fedezet, másrészt az önkormányzat vissza tudja fizetni a súlyos külföldi kölcsöneit, és végül, hogy a különböző közmunkák szervezéséhez a lakosság további terhelése nélkül meglegyen a kellő pénzügyi fedezet.⁴⁰ Azonban a törvényhatóság pénzügyi erőfeszítései, és a jegybank szerepvállalása ellenére az új városháza építése a gazdasági válság és a megvalósítás magas költségei miatt el sem kezdődött a tárgyalt időszakban, sőt az építkezés még hosszú évtizedeket váratott magára.

³⁷ 294/1930. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv a városházi tervpályázattal kapcsolatos belügyminisztériumi leiratról. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 39. k.

³⁸ 40/1931. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv Pányoki Lajos törvényhatósági bizottsági közgyűlési tag polgármesterhez intézett interpellációjához kapcsolódóan. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 40. k.

³⁹ 84/1932. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv Pányoki Lajos törvényhatósági bizottsági közgyűlési tag polgármesterhez intézett interpellációjához kapcsolódóan. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 41. k.

⁴⁰ 127/1932. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv Gombos Zoltán törvényhatósági bizottsági közgyűlési tag polgármesterhez intézett interpellációjához kapcsolódóan. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 41. k.

A KÖZKÓRHÁZ

A tervek szerint 1930 szeptemberében nyílt volna meg a költséges átalakítási munkálatok után a Horthy Miklós közkórház. A kórház létrehozásának kötelezettségét az állam még az egyetem megalapításakor vállalta. A városvezetés elképzelése az volt, hogy a város lakosságának ismét legyen közkórháza, tekintve, hogy a klinikák egyáltalán nem ilyen, hanem speciálisabb jellegűek voltak.⁴¹ Az átalakítási munkálatokra Vásáry István polgármester és Hadházy Zsigmond főispán különböző minisztériumokban folytatott tárgyalásai után elvileg 440 ezer pengő állt rendelkezésre.⁴² Azonban a munkálatok nem a megfelelő ütemben zajlottak, mivel az átalakítás költségeinek ügyében hosszas vita zajlott a pénzügyminisztérium és a város között.⁴³ Ennek fényében nem meglepő, hogy az egyetemi építkezésekkel nagyságrendileg össze sem vethető munkálatok is hónapokig elhúzódtak. Mivel a munkák novemberre sem fejeződtek be, a városvezetés feliratban fordult a népjóléti minisztériumhoz, hogy legalább a kórház tízfuszos betegeket kezelő része készüljön el minél hamarabb, kiindulva abból, hogy a járvány a várost 1929-ben igencsak sújtotta. A törvényhatósági felíratra a minisztérium azt a választ adta, hogy a város járuljon hozzá pénzügyileg fele arányban egy járványkórháznak a közkórház területén való felállításához.⁴⁴ Ez az eset is azt mutatja, hogy a kormányzat egyre inkább igyekeztek magukat kivonni a helyi beruházások támogatásából, és egyre több szervezési és finanszírozási feladatot akartak átadni az amúgy is nehéz helyzetben lévő települési önkormányzatnak. A közkórház átalakítási munkálatai csak 1932-ben fejeződtek be, ekkor azonban a tulajdonos magyar állam az épületeket fenntartásra az egyetemnek adta át.

A VÁROSI REPTÉR

A tárgyalt időszaknak szintén jelentős beruházása volt a városi repülőtér átalakítása. A Magyar Aero Szövetség azt kérte a várostól, hogy megfelelő területet bocsásson rendelkezésére repülőtér számára, vagy tegye lehetővé számára az addig is használt repülőtér rendbe hozását. A közgyűlés döntött

⁴¹ A jövő héten megkezdik a közkórház átalakítási munkálatait, melyeket jórészt debreceni vállalkozók végeznek majd. *Debreczeni Független Újság* 28.évf. 1930. 05. 09. 104. sz. 4.

⁴² Szeptemberben megnyílik a közkórház. *Debreczen Keletmagyarországi Napló* 7. évf. 1930. 05. 09. 103. sz. 4.

⁴³ A közkórház ügyében még mindig nem enged a pénzügyminiszter. *Debreczeni Független Újság* 28. évf. 1930. 08. 10. 181. sz. 1.

⁴⁴ Nem lesz készen a közkórház novemberben, az előre megígért terminusra, mert a népjóléti minisztérium késlekedik az átalakítási munkával. *Debreczeni Független Újság* 28. évf. 1930. 11. 08.. 254. sz. 1.

arról, hogy a város déli részén 90 hold kaszálót és 10 hold egyéb területet repülőtérre alakít át. Ezen beruházás keretében szeretnék volna rendezni a terepet és burkolni az odavezető utat is. A tereprendezés várható költsége 22 ezer pengő, míg az útépitésé 40 ezer pengő volt. A munkák fedezetül azt a 700 ezer pengőt szánták, amelyet a kormány az ínségmunka támogatására kilátásba helyezett, és amelyből 100 ezer pengő még nem volt lekötve. Remélhető volt, hogy amennyiben a kormány rendelkezésre bocsátja a pénzt, akkor a munkák elvégzése után a repülőtér burkolására is ki lehet írni a versenytárgyalást, a leszállópálya burkolása pedig további munkaalkalmakat hozhatott létre az ínségesek számára.⁴⁵ A beruházás ugyan finanszírozási problémák miatt nem valósult meg teljes terjedelmében a tárgyalt időszakban, de a városi reptérről a polgári légijáratok már 1930-tól elindultak, és ez a létesítmény a következő években egyre inkább fontos légikikötővé vált a belföldi forgalomban.

AZ ÚJ KÖZTEMETŐ ÉS A HŐSÖK TEMETŐJE

A köztemető építési tervei már 1929-ben készen voltak és elfogadásra kerültek, amelyek a nehezedő gazdasági helyzetre tekintettel az eredeti, 1923-as tervekhez képest csökkentett megvalósítási költségeket tartalmaztak.⁴⁶ A polgármester az 1931-es év elején bejelentette, hogy a köztemetői sugárút munkálatainak elvégzését azok időszerűsége, de még inkább a munkanélküliek foglalkoztatása érdekében elrendelte, és azok pénzügyi fedezetül rendkívüli hitel felvételét engedélyezte.⁴⁷ Miután az építési költségek a város részéről megelőlegezésre kerültek, a hamarosan átadásra kerülő új köztemető sugárútja hamarosan jórészt elkészült. A sugárút további burkolása és kertészeti kialakítása a műszaki ügyosztály által készített költségvetés szerint mintegy 60 ezer pengőbe került. A polgármester javasolta, hogy a munkanélküliek foglalkoztatása miatt is fontos beruházás költségeit úgy teremtsék elő, hogy a Déri téren a Magyar Nemzeti Bank által megvett telek 100 ezer pengős vételárából 60 ezret különítsenek el erre a célra. A helyzet megoldására irányuló egységes politikai akaratot jól mutatta, hogy a kisgyűlés, valamint a törvényhatósági bizottságok is egyhangúlag támogatták a polgármester előterjesztését, így a továbbiakban az építési munkálatok

⁴⁵ A jog- és pénzügyi bizottság javasolja a közgyűlésnek a repülőtéri munkálatok elrendelését. *Debreczeni Független Újság* 28. évf. 1930. 11. 15. 260. sz. 6.

⁴⁶ 311/1930. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv a köztemető építési terveiről. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 39. k.

⁴⁷ 21/1931. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv a köztemetői sugárút építési munkálatairól. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 40. k.

zavartalanul folyhattak.⁴⁸ A jelentős városi kötelezettségvállalás és hosszas viták révén az új köztemető építési munkálatai csak 1932-ben fejeződtek be.

Az 1930-as költségvetésben 41167 pengőt irányoztak elő a Hősök Temetőjében létesítendő emlékmű építésére. A hősök emléke iránti kegyeleten túlmenően ebben az esetben is a növekvő munkanélküliség sürgette az emlékmű megépítését. A polgármester a műszaki ügyosztályt bízta meg az emlékmű megtervezésével, és idővel nyilvánvalóvá vált, hogy az előirányzott összeg nem elégséges a megvalósításra. Tekintve, hogy az emlékművel kapcsolatban olyan elvárások fogalmazódtak meg a közgyűlési tagok részéről, miszerint környezetének nagyobb rendezvények számára is helyet kell adnia. A polgármester, a kisgyűlés, és a törvényhatósági bizottságok is ehhez a törekvéshez kapcsolódva azt az elképzelést támogatták, mely szerint az építkezés költségkeretét 100 ezer pengőre kell növelni. A megnövekedett költségek előteremtéséhez azonban egy Péterfia utcai telket el kellett adni, amelyből 60 ezer pengő bevételt remélt a polgármesteri hivatal.⁴⁹ Az emlékművel kapcsolatos munkálatok ugyan elindultak, de egy idő után leálltak, mivel a város fizetési nehézségekkel küzdött, de hamarosan megegyeztek a vállalkozóval az építkezés folytatásáról.⁵⁰ A mauzóleum építése végül csak 1932-ben fejeződött be, de az emlékmű és környezetének gondozása a következő években továbbra is jelentős összegekkel terhelte meg az önkormányzati költségvetést.

TOVÁBBI BERUHÁZÁSOK, ÉPÍTKEZÉSEK

A fentebb említett beruházásokon kívül a városban más építkezések is folytak, melyekhez az önkormányzat egyre inkább igénybe vette az ínségesek munkaerejét is. A 335/1932. bkgy. számú, az 1932–33. évi ínségakció programját megállapító közgyűlési határozat a munkanélküliek foglalkoztatása és hatósági ellátásban részesítésére 1,2 millió pengő kölcsön felvételét mondta ki. Mivel a kölcsön a pénzügyi érdektelensége miatt nem volt megszerezhető, ezért az ínségakció költségeinek fedezésére csupán az ínségadóból származó 300 ezer pengő, valamint 90 ezer pengő államsegély volt felhasználható. Szem előtt tartva azt az elvárást, miszerint az ínségesek lehetőleg produktív munkát végezzenek, a polgármester

⁴⁸ 63/1931. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv a köztemetői sugárút további építési költségeiről. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 40. k.

⁴⁹ 540/1930. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv a Hősök Temetőjében létesítendő emlékmű építéséről. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 39. k.

⁵⁰ 288/1931. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv Pányoki Lajos törvényhatósági bizottsági közgyűlési tag polgármesterhez intézett interpellációjáról. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 40. k.

javasolta a nagyerdei stadion-, tenisz- és korcsolya, valamint evezőpályák megépítését. Ezen létesítmények a munkanélküliek foglalkoztatásán kívül a város sportéletét is fellendíthették. Azt is bejelentette a közgyűlésen Vásáry, hogy a város az említett munkálatokat már meg is kezdte, mivel a munkanélküliek munkához juttatása már nem volt halasztható.⁵¹ A fentiek közül a legjelentősebb beruházás, a városi stadion építési munkálatai azonban a tereprendezési munkálatok kivételével nagyrészt már nem az 1932–33. évi téli ínségakció időszakára estek.⁵² A városi stadion átadására hosszas munkálatok után 1934 nyarán került sor.

Összességében megállapítható, hogy a városi önkormányzat a beruházások megvalósítása tekintetében állandó kényszerhelyzetben volt, mivel az ínségesek segélyért való foglalkoztatása mindig újabb és újabb pénzügyi forrásokat igényelt, viszont ezek megszerzése eladósodottsága, a magánszektor érdektelensége és az állam rossz pénzügyi helyzete miatt teljes mértékben bizonytalan volt. Különösen rossz volt a helyzet a téli időszakban, amikor a hatósági- és a magánépítkezések is lelassultak, ilyenkor az ínségakciók szervezése révén lehetett a még inkább nehéz helyzetbe került munkanélküliek foglalkoztatását akár lecsökkent szinten is fenntartani.

A DEBRECENI ÍNSÉGAKCIÓK A SZÁMOK TÜKRÉBEN, A PROBLÉMA NAGYSÁGRENDJE

A városvezetés 1929–1930-ban csupán részleges, azaz természetbeni segélyezést jelentő ínségakciót szervezett és hajtott végre saját költségvetésből, tekintettel a munkanélküliek akkor még viszonylag alacsony számára. Az 1930–31. évi, immár teljes, munkavégzést is tartalmazó ínségakció előtt 1930 őszén sor került a segélyt igénylő munkanélküliek, az ínségesek összeírására. Az összeírás összesen 3135 családfőt, családtagokkal együtt összesen 9927 személyt érintett, de végül 17500-ra nőtt az akció során segélyben részesítettek száma a város 117 ezer fős lakosságából. Az 1931–1932-es télen 7557 családfőt, 20904 embert érintett az ínségakció, míg az 1932–1933-as téli időszakban ez a szám 6900, illetve 15808 fő volt.⁵³ Az 1932–1933-as télen a korábbi téli időszakokhoz képest kevesebb olyan személy volt a városban, aki jogosult volt az ínségakcióban való részvétel-

⁵¹ 435/1932. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az ínségmunkák programját megállapító 1932/335. bkgy. számú közgyűlési határozat részbeni módosítása tárgyában. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 41. k.

⁵² Véget ért Debrecen város közgyűlése. *Debreczen Keletmagyarországi Napló* 7.évf. 1933. 04. 02. 75. sz. 4.

⁵³ Major Zoltán László: Megjegyzések Debrecen város szociálpolitikájához az 1920–1944 közötti időszakban. In. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XVI.* Szerk. Gazdag István, Debrecen, 1989. 88.

re. Az eltérés oka egyrészt az volt, hogy a jelentkezők elbírálása rendszeresebb és szigorúbb volt, másrészt az akcióban nem vehettek részt azok, akik 1931. június 1. után költöztek Debrecenbe.⁵⁴ Ezt az intézkedést az tette szükségessé, hogy megakadályozzák a vidéki ínségesek városba özönlését. Az 1930-as évek folyamán egyébként más településekhez hasonlóan végig tartottak a téli ínségakciók és működtetni kellett az ínségkonyhákat is.

Az 1930–31-es és az 1931–32-es téli ínségakció is ugyanazok elvek és eljárások alapján lett megszervezve. Ez azt jelentette, hogy csak munka ellenében kaphattak az ínségesek támogatást, a természetben nyújtott segílyt pedig utólag dolgozták le. Az 1930-1931. évi téli ínségakcióra vonatkozóan a városvezetés tízezer ínséggel kalkulálva 360000 pengő költséget irányozott elő, és ebből 250000 pengőt kölcsön révén kívánt előteremteni, míg a maradékot a népjóléti minisztériumtól kérte segély címén. A városnak ez az ínségakció végül 460000 pengőjébe került, tehát jelentősen túllépte a tervezett költséget.⁵⁵ Az 1931-32. évi ínségakció szintén jelentős veszteséggel járt a város számára, tekintve, hogy a 485000 pengőbe került akció a segélyezettek részéről mindössze 30000 pengős munkaszolgáltatást eredményezett.⁵⁶ Az 1932-33. évi ínségakció esetében a költségeket a városvezetés 1,2 millió pengőre becsülte, az alacsony hitelezési hajlandóság miatt mindössze 340 ezer pengő fedezettel lehetett számolni, ezért a városvezetés úgy döntött, hogy az ínségeseknek teljesítménybérben fizetett munkákat szerveznek, hogy a költségek minél nagyobb részét termeljék meg. Ezen elgondolások alapján javasolta a polgármester a városvezetésnek a korábban már említett stadion és más sportberuházások Nagyerdőn való megépítését az ínségmunkások bevonásával.⁵⁷ A létesítményekhez kapcsolódó földmunkák olyan munkanemek voltak, melyeknél a költségek 85 százaléka a munkabérekre esett, így a forrásokat hatékonyabban lehetett felhasználni.⁵⁸

A fentiek alapján megállapítható, hogy az ínségesek nagy létszáma ugyan mindvégig problémát jelentett a törvényhatóság számára a tárgyalt időszakban, viszont az idő előrehaladtával sikerült a munkára jelentkezőket egyre inkább megszűrni, az ínségmunkában résztvevőkkel pedig egyre termelékenyebb munkákat végeztetni.

⁵⁴ Csűrös Ferenc: Debrecen harca a munkanélküliséggel. = *Debreczeni Képes Kalendárium*, 1934. 1. sz. (Továbbiakban: Csűrös, 1934.) 71.

⁵⁵ Csűrös Ferenc: Debrecen szabad királyi város áldozata az ínségesekért és a szegényekért. = *Debreczeni Képes Kalendárium*, 1933. 1. sz. 126.

⁵⁶ Csűrös, 1934. 69.

⁵⁷ Csűrös, 1934. 70.

⁵⁸ Az 1933. évi költségvetési javaslat vitája. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/f. 1. k.

AZ ÍNSÉGAKCIÓK FINANSZÍROZÁSÁNAK JELLEMZŐI

A korabeli települések költségvetésében a szociális kiadások három területre voltak elkülöníthetők: szegényügyi kiadások, szociális védelem és végül az ínségnyhító tevékenység, amelybe az ínségakciók szervezése tartozott. A téli ínségakciók költségeinek előteremtése nagy feladatot jelentett a települési önkormányzatok számára, tekintve, hogy más közmunkákhoz hasonlóan a kormány csak töredékesen és sokszor késve nyújtott ezekhez pénzügyi támogatást. Mint ahogy már említésre került, inkább az a tendencia volt megfigyelhető, hogy az állam igyekezett a munkanélküliek foglalkoztatásához kapcsolódó beruházások szervezési és finanszírozási feladatait a települési önkormányzatokra áthárítani. Eközben a városi közgyűlések visszatérő témája volt, hogy az ínségakciók szervezése állami vagy önkormányzati hatáskörbe tartozik-e.⁵⁹

AZ ÍNSÉGAKCIÓK FINANSZÍROZÁSÁNAK JOGSZABÁLYI KERETE

Tekintve, hogy a mélyülő gazdasági válság, és csökkenő bevételei miatt a központi kormányzat egyre kevésbé tudta támogatni a települési önkormányzatok munkanélküliséggel folytatott küzdelmét, egyre nagyobb fontosságot nyert az a kérdés, hogy milyen jogszabályi keretek között valósul meg állami és önkormányzati szinten az ínségnyhítás. A helyhatóságok, amelyek a munkanélküliek foglalkoztatásával kapcsolatban olyan feladatokat láttak el, amelyek később állami feladatkörbe tartoztak, igyekeztek megküzdeni az egyre nagyobb nehézségekkel. A szűkös pénzügyi forrásokból származó finanszírozási problémákat a legtöbb település úgy oldotta meg, hogy csak végzett munka ellenében adott az igénylőknek támogatást. Az ínségmunkák anyagi szükségleteinek biztosítása, illetve az ínségmunkások célzott támogatásának biztosítása így is problémát jelentett. A helyzet megoldására különböző javaslatok születtek, ilyen volt például, hogy a kormány olyan ínségmunkákat rendeljen el, amelyeknél a költségek nagyobbik része a munkabérekre jut, vagy az ínségmunkák költségeinek fedezésébe be kell vonni kölcsönök nyújtása révén a nagybirtokot és a nagyfőkét.⁶⁰ E két tényező szerepvállalása azonban meglehetősen alkalomszerű és marginális volt, az ínségnyhítéshez lehetőségeikhez képest csak minimális segítséget nyújtottak.⁶¹

⁵⁹ Az 1933. évi költségvetési javaslat vitája. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/f. 1. k.

⁶⁰ Csűrös Ferenc: A nagy probléma. = *Városok Lapja*, 1934. 15–16. sz. 405.

⁶¹ 3850 pengőt adtak össze a helyi pénztézetek az ínségakcióra. *Debreczen Keletmagyarországi Napló* 7. évf. 1933. 01. 27. 22. sz. 3.

A háború utáni inség enyhítésére hozta meg a magyar parlament az 1922. évi I. törvénycikket, amely felhatalmazta a népjóléti és munkaügyi minisztert arra, hogy a belügy- és pénzügyminiszterrel együttműködve, évente kibocsátott rendeletek formájában egyes települési önkormányzatokat a nyomor enyhítésére szolgáló intézkedések megtételére kötelezhessen, és e célból különböző díjaknak és járulékoknak a helyi beszedését rendelhesse el. Az akkori magas infláció miatt azonban gyakorlatilag lehetetlen volt, hogy a munkanélküli inségesek megsegítése a közszolgáltatásokból származó jövedelmek révén biztosítható legyen, így a jutatott támogatások nagyrészt különböző, főleg külföldi adományokból származtak.⁶² A gazdasági világválság országba való begyűrűzésekor tehát már megvolt a jogi lehetősége az inségadó bevezetésének, és a recesszió 1931-es elmélyülésével pedig az adónem gyakorlatba való minél szélesebb körű bevezetése mind inkább elkerülhetetlenné vált.⁶³ A népjóléti miniszter 1930. évi 5600. eln. számú rendelete például már ehhez illeszkedett, mivel az adónem szélesebb körű alkalmazását lehetővé tevő jogalkotást alapozta meg. A népjóléti minisztérium 1932-es megszűnése után az inségadó jogszabályi kereteinek rendeleti meghatározása a belügyminiszter hatáskörébe került, amely szintén éves szinten alkotott rendeleteket az adónem alkalmazási kereteinek meghatározására.

AZ INSÉGAKCIÓ KERETÉBEN VÉGZETT FINANSZÍROZANDÓ TEVÉKENYSÉGEK

Az inségakció keretében a városokban végzett tevékenységnek a vizsgálatánál megállapítható, hogy az két formában jelentkezett, egyrészt természetbeni segélyként, másrészt inségmunkaként. A természetbeni segélyezés leginkább az ebédeltetési akcióból állt. Egyes városokban a tejosztás, a kenyérosztás, a ruha- és tüzelőanyag-osztás is megtalálható volt. A természetbeni segélyek együtt voltak kezelve a munkaképtelen szegények ilyen irányú segélyezésével és ezért sem helyi, sem pedig országos szinten nem lehetett megállapítani, hogy a természetbeni segélyekből mennyi jut az inségeseknek és mennyi a munkaképteleneknek.⁶⁴ A fentiekből következik, hogy egy-egy inségakció költségvetésének, az úgynevezett inségköltségvetés összeállításánál mind a természetbeni segélyek, mind a végzendő munkák költségeit figyelembe kellett venni.

⁶² Inántsý – Papp Elemér: A városok szociálpolitikai tevékenysége. = *Városi Szemle*, 1940., 1. sz. (Továbbiakban: Inántsý, 1940.) 668.

⁶³ Inántsý, 1940. 669.

⁶⁴ Inántsý, 1940. 675.

AZ ÍNSÉGKÖLTSÉGVETÉS, AZ ÍNSÉGAKCIÓK PÉNZÜGYI FORRÁSAI

Az ínségakció, mint szociális tevékenység a vidéki városok háztartási költségvetésében a hasonló természetű szociális kiadásoktól elkülönítetten, a saját bevételekkel és kiadásokkal rendelkező ínségköltségvetésben nyert elhelyezést. Az ínségköltségvetési év elvileg minden naptári évben október 1-én kezdődött, és a következő naptári évben szeptember 30 – al fejeződött be. A városok többségében azonban csak novembertől februárig szervezték meg az ínségakciókat. Az ínségköltségvetésben a munkanélküliek megsegítésére szánt összegek az idő múlásával egyre inkább a munkadíjak kifizetésére voltak felhasználhatók. Ennek a gyakorlatnak az volt a célja, hogy ezekből az összegekből az ínségesek minél szélesebb körű foglalkoztatása valósulhasson meg.⁶⁵

Az ínségenyhítés során felmerült költségeket elsősorban a népjóléti, majd a belügyminiszter a pénzügyminiszter egyetértésével kiadott rendelete alapján szedett ínségadó, a városi háztartási költségvetésből fizetett hozzájárulás, amely saját bevételből és kölcsönből is származhatott, valamint az államsegély révén kellett fedezni. A település csak abban az esetben kapott államsegélyt, ha az ínségmunka költségeit az ínségadó és a városi és társadalmi hozzájárulás nem fedezte. Az államsegély már csak azért is járulékos természetű lehetett, mivel jól megszervezett foglalkoztatás mellett a munkaképesek által, munkabérrel kifizetett ínségmunka a felmerülő költségek jelentős részét megtermelte. A csökkent munkaképességűek pedig az addigi segélyezés keretei között, a munkaképességük arányának megfelelő természetű, de a segély értékével azonos értékű munkát tartoztak végezni.⁶⁶ A fentebbi pénzügyi forrásokon túlmenően az ínségköltségvetés összeállításakor a központi jövedelemadó egy részének átengedésével, illetve az önkéntes adományokból és a társadalmi gyűjtésből befolyt összegekkel is lehetett kalkulálni. Azonban érdemes megjegyezni, hogy az állami elvonások és a kormányzat által megállapított új terhek csak az 1930. évben 2,5 millió pengővel növelték meg a város kiadásait, ezzel szemben az átengedett új adók nem hoztak többet 1,6 millió pengőnél.⁶⁷

AZ ÍNSÉGADÓ

Az önkormányzat igencsak számított a korabeli szóhasználattal ínségjáruléknak nevezett ínségadóból származó bevételekre. Az 1930–31. évi téli időszakra megszervezett akció az érintett személyi kör, illetve

⁶⁵ Inántszy 1940. 674. fentebbi példához javítani

⁶⁶ Csűrös, 1934. 404.

⁶⁷ Az 1933. évi költségvetési javaslat vitája. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/f. 1. k.

a felhasználandó pénzügyi források vonatkozásában nagyobb méretűnek mutatkozott, mint a korábbi évek hasonló akciói. Ez is szerepet játszott abban, hogy Ernst Sándor, a Vass Józsefet követő új népjóléti miniszter külön intézkedéscsomagot tett közé az országos méretű akcióval kapcsolatban, melynek részét képezte az ínségadó újrafogalmazása is. Az ínségadó a jövedelem- és a társulati adó után volt kivethető a városokban, valamint azokban a községekben, melyeknek népessége az ötezer főt meghaladta. A kivetési kulcs a magánszemélyeknél a jövedelemadóra vonatkoztatva arányában azonos volt annak a személyi jövedelemre kivetített kulcsával, a társulati adók után 1930-ban még csak az adó 8, majd később 20 %-a volt. Az új bevételi forrás progresszív jellegű volt, az ínségadót olyan természetes és jogi személyeknek kellett fizetniük, akiknek az éves tiszta jövedelme az 5000 pengőt meghaladta, a kisebb jövedelműek hozzájárulása önkéntes volt. Az adónemet a városi adóhivatalok és községi előljáróságok vetették ki, valamint tartották nyilván, és fizetési meghagyással szedték be. A települések a kivetési kulcsok leszállítását is kérhették a belügyminisztertől, ha az ínségenyhítés költségei jórészt belefértek a költségvetésükbe. Amennyiben az ínségadó nem fedezte az ínségakció költségeit, akkor a törvényhatóságnak a rendelet lehetőséget adott az adónem 50%-os felemelésére, egy ilyen lépésnek azonban gátat vethetett a helyi polgárság teherbíró képessége.⁶⁸ Az ínségadóhoz való városi hozzájárulás összege az adott település pénzügyi helyzetétől függött, általában a helyben megállapított évi pótagó 3–10 %-a között mozgott. Az adóalanyok a számukra meghatározott ínségadót a városok és községek pénztárába fizethették be, melyek az ínségadóból így befolyt hozzájárulási összeget az ínségalapnak utalták át.⁶⁹ Az ínségadó várható bevétele alapján a helyhatóságnak előirányzatot kellett készíteni, és azt a népjóléti és munkaügyi miniszterhez, később a belügyminiszterhez jóváhagyás végett fel kellett terjeszteni. A felterjesztésben fel kellett tüntetni az ínségakció folyamán előreláthatóan segélyben részesülők számát és az egyes segélyezési módok várható költségeit is. A miniszter a kivetésre kötelezett településeken fennmaradó összegeket más ínségjárulékok kivetésében érintett önkormányzatok támogatására fordíthatta.⁷⁰

Az az elképzelés, miszerint a módosabb polgárok nem önkéntes adományok, hanem kötelezően kivetendő ínségadó révén járuljanak hozzá az ínségenyhítés költségeihez, alapvetően pozitívnak tekinthető. Az ínségak-

⁶⁸ Az 1933. évi költségvetési javaslat vitája. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/f. 1. k.

⁶⁹ Inántszy 1940. 830. javítani

⁷⁰ A magyar királyi népjóléti és munkaügyi miniszter 1930. évi 5600. eln. számú rendelete 10. §

ciók gyakorlata azonban más képet mutatott. Az ínségadóból származó bevételek ritkán voltak elégségesek az akciók sikeres lebonyolításához. Egyrészt az adók sem érkeztek meg feltétlenül az elvárt mennyiségben, másrészt a kormány sem juttatta vissza maradéktalanul a hozzá beérkezett összegeket az önkormányzatoknak. Ezek a tendenciák pedig elég tartósnak bizonyultak ahhoz, hogy például a Városok Kongresszusa még az 1933. szeptember 20-i, a pénzügyminiszterhez küldött emlékiratában is, a városok súlyos pénzügyi helyzetét ismertetve arra tudjon rámutatni, hogy az ínségadó a felmerülő költségekre korántsem elegendő.⁷¹ Szintén ehhez kapcsolódik, hogy Debrecen törvényhatósága, megelégedve, hogy a polgáraitól beszedett ínségadó jó részét nem kapja vissza, 1931-ben felirattal fordult a kormányhoz a jövedelemadó alapján kivetett ínségadó felhasználása ügyében. A felirat szerint méltányos és jogos az az igény, miszerint az ínségadóból befolyt jövedelmek azoknak a településeknek legyenek átengedve, amelyek az adót befizették. A dokumentum szerint a városoknak erre a pénzösszegre feltétlenül szüksége volt. A város kérte a felirathoz más törvényhatóságok hasonló állásfoglalását is.⁷² Ez a törekvés különösen annak fényében érthető, hogy az 1931-es évben a város jómódú polgárai 1 millió 243 ezer pengő ínségadót fizettek be az államkasszába, az 1931–32. évi téli ínségakció fenntartása és háromhetes meghosszabbítása mégis problémát okozott a törvényhatóságnak, miközben az akció összköltsége félmillió pengőt sem tett ki.⁷³

Az 1932-es évben a közgyűlésnek ismét feliratban kellett a pénzügyminiszter figyelmét felhívni arra, hogy az ínségadó alanyainak fizetőképessége a gazdasági válság és a más közadók tetemes összege miatt jelentősen csökkent. Ezen az ínségadó állam és az önkormányzatok közötti megosztásának aránytalansága miatt az utóbbiak jelentős bevételkiesést szenvedtek el. Így pedig a takarékosági intézkedések ellenére is alig lehetett az amúgy is nagy összegű külföldi kölcsönöket törlesztő önkormányzatok pénzügyi egyensúlyát fenntartani.⁷⁴

Az ínségadó esetében tehát elmondható, hogy az adónem kivetése az ínségenyhítés költségeinek arányosítása szempontjából racionális volt, viszont a csökkenő adózási kedv és a növekvő kormányzati elvonások miatt Debrecen esetében nem tudta fedezni az ínségakciók költségeit.

⁷¹ Inántszy 1940. 671. javítani

⁷² *Városok Lapja*, 1934.10.15. 29. évf. 20. sz. 516.

⁷³ Debrecen lakossága 1243000 pengőt fizetett be az ínségakcióra. *Debreczeni Újság – Hajdúföld* 36. évf. 1932. 02. 25. 45. sz. 3.

⁷⁴ 384/1932. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az ínségadóhoz kapcsolódó megosztási kulcs aránytalanságáról. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 41. k.

A JÖVEDELEMADÓ

A tárgyalt időszakban arra vonatkozóan is születtek elképzelések, legalábbis önkormányzati szinten, hogy az államkasszába befolyó jövedelemadó bizonyos hányadát az önkormányzatok inségenyhítésére kellene fordítani. Érthető módon, súlyos gazdasági helyzete miatt viszont a kormányzat igyekezett minél kevesebb lehetséges bevételről lemondani. A törvényhatósági bizottsági közgyűlésen már 1930-ban megtárgyalásra került az a Szegedről származó átirat, melyben a másik város a debreceni városvezetés támogatását kérte egy olyan, pénzügyminiszterhez küldendő felirathoz, amelyben a jövedelemadó kormány által tervezett megemeléséből származó bevétel egy részének a települések számára történő átengedését kérte. A kisgyűlés a jog- és pénzügyi bizottsággal együttműködve azt javasolta, hogy a törvényhatósági bizottsági közgyűlés Szeged feliratát egy hasonló tartalmú dokumentummal támogassa. Az egyik ellenzéki közgyűlési tag viszont azt indítványozta, hogy ehelyett a közgyűlés egy olyan, Országgyűlésnek küldendő felterjesztést támogasson, amelyben a személyi jövedelemadó emelése ellen tiltakoznak. A közgyűlés végül a kisgyűlés és a jog- és pénzügyi bizottság javaslatát fogadta el, a képviselői indítványt elvetette. A döntést azzal indokolták, hogy egyre nehezebb a városi terheket a házipénztárból finanszírozni, így szükség van a megemelt jövedelemadóból származó bevételre.⁷⁵ Megállapítható tehát, hogy voltak helyi szinten törekvések arra vonatkozóan, hogy a növekvő mértékű jövedelemadó egy része a települési önkormányzatokhoz kerüljön, de mivel ezekre vonatkozóan az egységes akarat sem alakult ki, és a kormányzat sem feltétlenül támogatta őket, ezért jobbra sikertelenek maradtak.

AZ ÖNKÉNTES ADOMÁNYOK ÉS TÁRSADALMI GYŰJTÉS

A társadalmi gyűjtés révén felhalmozott összegek nagyságrendje a helyi közösség áldozatkészségétől függött, de ezek is fedezetnek voltak tekinthetők az inségkölségvetés megalkotásakor, még ha a jómódú polgárok adakozási kedvét nehéz is volt előre megjósolni.⁷⁶ A települési önkormányzatok mindenesetre nagyon rá voltak szorulva ezekre a bevételekre. Ennek fényében érthető, hogy a polgármesterek időnként felhívásokat intéztek településeik magasabb jövedelmű lakóihoz azzal a céllal, hogy anyagilag támogassák az inségakciókat. Így például az 1930–31-es téli inségakció elindítása előtt Vásáry István is hirdetményben kérte meg

⁷⁵ 579/1930. bkgy. Közgyűlési határozat Szeged törvényhatósági jogú város megemelt jövedelemadóval kapcsolatos átiratáról. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 39. k.

⁷⁶ Inántsy 831.

a város tehetősebb polgárait, hogy tegyenek önkéntes felajánlásokat.⁷⁷ A csatlakozásra felkérő levelet olyan személyek kapták, akiknek havi jövedelme meghaladta a 600 pengőt. A városi házipénztár tisztviselői kara bonyolította le a nagyszabású akció technikai részét. Ezzel a tisztviselői kar jelentős áldozatot hozott, tekintve, hogy az akció adminisztrációját munkaidőn túl vállalták.⁷⁸ Az egyszeri adományokból több, mint két hét alatt 2173, a havi felajánlásokból egy hónap alatt pedig 6386 pengő gyűlt össze.⁷⁹ Ezek a számok azt mutatták, hogy az önkéntes adományok és a társadalmi gyűjtés messze nem voltak képesek fedezni az ínségakciók pénzügyi igényeit.

AZ ÍNSÉGAKCIÓK HITELEZÉSE

Az az ínségadóból befolyt összegek, az esetleges települési hozzájárulás, vagy még a legjobban szervezett társadalmi gyűjtés ellenére is a városi önkormányzatok, és így a debreceni is, időnként az ínségakciók szervezése érdekében hitel felvételére kényszerültek. Így például az 1931–32. évi téli ínségakció programját megállapító 387/1931. számú határozat az akció lebonyolításához 250 ezer pengő hitel felvételét irányozta elő. Az ajánlattételre felkért pénzintézetek egy része a kölcsönök nyújtásától eleve elzárkózott. A hitelnyújtást vállaló pénzintézetek is mindössze 150 ezer pengő összegben voltak hajlandók a törvényhatóság által kibocsátott és a világítási vállalat által elfogadott váltók ellenében 1932. június 30-i lejáráttal kölcsönt nyújtani. A felsorolt pénzintézeteken kívül Fried Leó debreceni lakos nyújtott kölcsönt az ínségakció céljára 100 ezer pengő összegben 1932. december 31-i lejáráttal a városnak. A felveendő kölcsön fedezetéül a társulati adó fizetésére kötelezettekre kivetett ínségadóból befolyt összeg szolgált volna, amely meglehetősen bizonytalan bevétel volt. A felvett kölcsön maradék nélküli visszafizetése azonban nehéz gazdasági helyzete miatt problémás volt a város számára. A hitelezők végül is hajlandók voltak előbb 1932. december 31-ig, majd 1933. március 31-ig meghosszabbítani a kölcsön lejáratát idejét. A meghosszabbítást a hitelezők a jegybanki alapkamatot 3%-kal meghaladó kamat, valamint a törvényhatóság által kibocsátott és a világítási vállalat által elfogadott

⁷⁷ Első napon 2411 pengőt küldtek be a polgármesterhez a munkanélküliség enyhítése érdekében indított akcióra. *Debreceni Független Újság* 28.évf. 1930. 09. 30. 221. sz. 5.

⁷⁸ Ezer jómódú embert szólít fel levélben Vásáry István polgármester, hogy csatlakozzanak ínségakciójához. *Debreceni Független Újság* 28. évf. 1930. 10. 04. 225. sz. 3.

⁷⁹ Szép eredménnyel folyik a polgármester ínségakciója. *Debreceni Független Újság* 28. évf. 1930. 10. 17. 236. sz. 4.

maximum három hónapos lejáratú váltók ellenében vállalták.⁸⁰ Miután a törvényhatóság továbbra sem tudta a felvett kölcsönt maradéktalanul visszafizetni, a hitelezők 1933. június 30-ig újabb hosszabbítást ajánlottak, de immár évi 7,5%-os kamat mellett.⁸¹ Mivel a gazdasági körülmények a továbbiakban sem igazán javultak, a törvényhatóság 1933. december 31-ig sem tudott törleszteni, így a kölcsön ügye az 1934-es évben is folytatódott. A hitelnyújtók például hajlandóak voltak a kölcsön lejáratú idejét a jegybanki alapkamatot jelentősen meghaladó hitelkamat mellett 1934. március 31-ig is meghosszabbítani.⁸²

Az ínségakciók hitelekkel történő megvalósítása tehát több szempontból is problémát okozott a városvezetés számára. Egyrészt alig talált olyan hitelezőket, akik kölcsönöket nyújtottak volna, másrészt pedig ha találtak is, azok magas kamatot határoztak meg, végül pedig nehezen tudta az önkormányzat a kölcsönöket visszafizetni, és ezek az elhúzódozó ügyletek jelentősen hozzájárultak az eladósodás további növekedéséhez.

AZ ÁLLAMSEGÉLY

Gyakran előfordult, hogy az önkormányzatok az államsegélyre szorultak, ha az ínségakció költségeit az ínségadó, az önkéntes adományok és a társadalmi gyűjtés, valamint a kölcsönök sem nem tudták fedezni. Az államsegély évi összege országosan 3–4 millió pengő körül mozgott.⁸³ Az államsegélyért azonban a települési önkormányzatoknak jelentős küzdelmet kellett folytatnia a kormánnyal. A polgármester például az állami támogatás érdekében 1930-ban a miniszterelnökségen is folytatott tárgyalásokat. A miniszterelnök felkérésére aztán a kultuszminiszter arról értesítette városvezetést, hogy a kormány 700 ezer pengő értékű közmunka indítását határozta el Debrecenben, amelyből 500 ezer pengő jut az egyetemi internátusra, amit városok internátusának is neveztek. A már korábban kilátásba helyezett 260 ezer pengőn túl a kultuszminiszter az egyetemi tér rendezésével kapcsolatos munkálatok költségeire 100

⁸⁰ 516/1932. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az 1931–32. évi ínségakció megvalósításához felvett kölcsön lejáratú idejének 1933. március 31-ig történő meghosszabbításáról. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 41. k.

⁸¹ 59/1933. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az 1931–32. évi ínségakció megvalósításához felvett kölcsön lejáratú idejének 1933. június 30-ig történő meghosszabbításáról. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 42. k.

⁸² 438/1933. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az 1931–32. évi ínségakció megvalósításához felvett kölcsön lejáratú idejének 1934. március 31-ig történő meghosszabbításáról. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 42. k.

⁸³ Inántszy 831.

ezer, míg további, később részletezendő közmunkákra szintén 100 ezer pengőt bocsátott a város rendelkezésére.⁸⁴

Az 1931-es évre vonatkozóan a kormány 550 ezer pengő támogatást ítelt meg Debrecennek a munkanélküliek foglalkoztatásához kapcsolódó építkezési munkálatokra. Sajnos az építkezések nem valósulhattak meg a megítélt állami támogatás elmaradása miatt. A polgármester álláspontja szerint ezért következett be az ellátásra szoruló munkanélküliek létszámának olyan mértékű növekedése, amelyet a város állami segítség nélkül már nem tudott kezelni. A polgármester egyik előterjesztésében azt is ismertette, hogy például Szeged a megállapított 700 ezer pengőt, Székesfehérvár pedig az 572 ezer pengőt teljes egészében megkapta. Ezen túlmenően más városok is megkapták a támogatás egy bizonyos hányadát: Hódmezővásárhely 870 ezerből 488 ezret, Miskolc 630 ezerből 140 ezret, Sopron 680 ezerből 210 ezret, Kiszepes 230 ezerből 100 ezret, Makó 460000 ezerből 310 ezret, Nyíregyháza – 170 ezerből 110 ezret kapott meg. A belügyminisztérium ugyan sürgette az összeg kiutalását, de a pénzügyminisztérium és a kereskedelemügyi minisztérium késlekedése miatt a város végül csak csekély hányadát kapta meg a megítélt állami támogatásnak, amely komoly problémát okozott a munkálatok megszervezése során.⁸⁵

A fentebb leírtakból is látható, hogy az állam ritkán nyújtott államsegélyt a városnak. A beérkezett segélyek is többnyire késve érkeztek, és összegük is vagy elmaradt az előzetesen megállapított összegtől, vagy olyan kismértékű támogatást jelentett, hogy a jelentkező igényeknek csak a töredékét fedezte, így például 1932 januárjában a város mindössze 15 ezer pengő államsegélyt kapott a kormánytól.⁸⁶

AZ 1931–1932. ÉVI ÍNSÉGAKCIÓ MEGHOSSZABBÍTÁSÁNAK KÖLTSÉGVETÉSI VONZATAI

Az eddig leírtak alapján ugyan szembetűnő, hogy az ínségenyhítés megfelelő hitelezése, illetve más forrásokból történő finanszírozása igencsak problémás volt, de időről – időre voltak olyan törekvések a városi közgyűlésben, amelyek a téli ínségakciók tavaszi időszakra történő meghosszabbítását fogalmazták meg, mivel nem volt várható a téli magas

⁸⁴ 900 ezer pengőt kap Debrecen közmunkákra. *Debreczeni Független Újság* 28. évf. 1930. 10. 19. 238. sz. 5.

⁸⁵ 401/1931. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az 1931. évi elmaradt államsegélyekről. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 40. k.

⁸⁶ Debrecen város 15000 pengő ínség-segélyt kapott az államtól. *Debreczeni Újság – Hajdúföld* 36. évf. 1932. 01. 13. 9. sz. 4.

munkanélküliség tavasszal történő jelentős csökkenése. Különösen jellemző példa volt erre az 1931–32. évi ínségakció meghosszabbítása iránti kezdeményezés. A polgármester álláspontja szerint viszont az akció meghosszabbítása a törvényhatóság pénzügyi helyzete miatt komoly nehézségekbe ütközött. Az ínségakció céljára felvett 250 ezer pengő kölcsönön kívül egyrészt 55 ezer pengő államsegély, másrészt ugyanekkora összeg állt rendelkezésre az útalapból. A kölcsönösszegeből 150 ezer pengőt nyolc pénztintézet is csak hosszas tárgyalások után adta meg a városnak. Így gyakorlatilag kizárható volt, hogy az ínségakció meghosszabbítását hajlandók lennének finanszírozni. Január végéig 303 ezer pengő került felhasználásra a rendelkezésre álló összegből, és 38 ezer pengő pénzmaradvány jött át februárra, mely hónap végéig 71–72 ezer pengős költség-túllépés mutatkozott. Ezen túlmenően az akció meghosszabbítása csak a március hónap tekintetében 105–110 ezer pengős további költséggel járt volna. Emellett ilyen előirányzat nem is volt az éves költségvetésben, és póttadó kivetésére sem volt lehetőség, mivel annak behajtása meglehetősen hosszadalmas lett volna. A polgármester úgy látta, hogy a szükséges összeg előteremtése csak társadalmi jótékonykodás által lett volna lehetséges, melynek eredménye azonban megint csak bizonytalan volt.⁸⁷

Az ínségakció március végéig történő meghosszabbítását azonban nem csak az interpelláló közgyűlési képviselők, hanem a láthatóan súlyosbodó társadalmi problémák miatt különböző társadalmi szervezetek, így például a Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a helyi ipartestület is kérte. Ezzel egyetértve az ínségakció intézőbizottsága is kérte a kiterjesztését azzal a módosítással, hogy a tüzelőanyag ellátás leállításával csak az élelmiszer-ellátmány kerüljön kiadásra, mivel e hónapban a hideg idő enyhülése volt várható. A jog- és pénzügyi bizottság is azt javasolta a közgyűlésnek, hogy az ínségakciót március első három hetére terjessze ki. A háromhetes meghosszabbítással járó költséget 54000 pengőre becsülték, miközben az addig lebonyolított ínségakció is 57000 pengő hiányt eredményezett. Ez pedig azt jelentette, hogy összesen 111 ezer pengő fedezetéről kellett gondoskodni. Ezért a jog- és pénzügyi bizottság azt javasolta, hogy a város nyújtson be feliratot a népjóléti miniszterhez abból a célból, hogy a fenti költségek a városban 1931-ben beszédett, 1243366 pengő ínségadóból kerülhessenek megtérítésre. Az ínségakció háromhetes márciusi kiterjesztéséről 1932. február 24-én rendkívüli közgyűlés döntött. A népjóléti miniszterhez intézett feliratban a döntést azzal indokolták, hogy egyrészt az akció jelentősen csökkentette a társadalmi

⁸⁷ 85/1932. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv Pányoki Lajos törvényhatósági bizottsági tag polgármesterhez intézett interpellációjáról. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 41. k.

feszültségeket, másrészt a meghosszabbítás elmaradása annak addigi sikereit kockáztatta volna. Arra is hivatkoztak, hogy a népjóléti minisztérium az 1931–32-es téli ínségakció mintegy 400 ezer pengős költségéhez összesen 70500 pengő támogatást nyújtott az ínségadó terhére, a maradék részt nagy nehézségek árán a város teremtette elő. Felhívták a miniszter figyelmét arra is, hogy az ínségadót kifejezetten a munkanélküliek nyomorának enyhítése céljából vetette ki a kormány a települési önkormányzatokra. Ezért kérték a minisztert, hogy a szükséges 111 ezer pengőt az ínségadó terhére biztosítsa a gazdaságilag kimerült városnak, mivel a nyugalom biztosítása nem csak helyi, hanem országos érdek is volt.⁸⁸

Megállapítható tehát, hogy egy ínségakció meghosszabbítása is jelentős terhet rakott a városra, mivel államsegélyre jórészt nem lehetett kalkulálni, a pénzügyi intézetek számára a finanszírozás nem kecsegtetett jelentős üzleti haszonnal, míg a jobb módú polgárok adakozó kedve a válság súlyosbodásával párhuzamosan egyre kisebb lett.

ÖSSZEGZÉS

A Vásáry-féle városvezetés pénzügyi szempontból ugyanazokkal a problémákkal küzdött, melyekkel a másik két törvényhatóság. A válság előtt felvett külföldi fejlesztési kölcsönök, a gazdasági visszaesés miatt csökkenő bevételek, az egyre több pénzt igénylő szociálpolitika és a munkanélküliek foglalkoztatása érdekében elkezdett beruházások, valamint a mindezekből következő növekvő adósságállomány. A munkaképes munkanélküliek, az ínségesek foglalkoztatása egyre több pénzügyi forrást kívánt, pedig takarékosagra lett volna szükség. A törvényhatóság ennek ellenére is minden pénzügyi lehetőséggel élt, hogy az ínségeseknek munkát adjon. Az állami támogatás sokszor csak késve és csökkent összegben érkezett meg, ezért a város jómódú lakossága időnként adakozásra kényszerült, miközben a város akár kölcsönt is hajlandó volt felvenni a minél nagyobb mértékű foglalkoztatás érdekében. Az ínségesek által végzett munka értéke azonban többnyire nem volt arányban a város által nyújtott támogatással, a tárgyalt időszak végére ezért vált Debrecenben és más városokban is uralkodóvá az a gyakorlat, miszerint igyekeztek olyan munkákat szervezni, melyeknél a költségek nagyobbik részét munkabérekre tudták kifizetni. Éppen az ilyen törekvések miatt az ínségesek munkájával számos olyan létesítmény készült, amelyek sokáig, vagy akár most is a városképet meghatározó épületek közé tartoztak, illetve tartoznak. Ilyen például jelenleg is az egyetem főépülete, és ilyen volt

⁸⁸ 93/1932. bkgy. Közgyűlési jegyzőkönyv az ínségakció háromhetes márciusi kiterjesztéséről. Lásd: MNL HBML IV. B. 1403/a. 41. k.

a városi stadion és a csónakázótó is. Az eredmények mögött azonban nem csak az ínségesek részéről volt sok munka, hanem a városvezetéséről is. Minden állami támogatás mögött sokszor egyöntetűen megszavazott határozatok és feliratok, valamint a miniszterelnökséggel és a különböző minisztériumokkal folytatott számos tárgyalás állt. Ilyen körülmények között egyáltalán a város működőképességének megőrzése is egyértelmű sikernek volt értelmezhető, tekintve azt a nehezített pályát, amelyet a szigorú gazdálkodási szabályok és a súlyosbodó válság együttesen hoztak létre.

Dobos Boglárka

A magyar politika ír szemmel: Owen O'Malley diplomáciai tevékenysége Magyarországon (1939–1941)

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány Owen O'Malley brit követ 1939 és 1941 között, Budapesten végzett diplomáciai tevékenységét elemzi, párhuzamba állítva ír származását és magyarbarát politikai szemléletének kialakulását. Célja, hogy elsődleges források – köztük O'Malley levelezése, emlékiratai, valamint a családi archívum¹ – révén feltárja diplomáciai tevékenységét, amely a korszak brit-magyar kapcsolataiban meghatározó szerepet játszott. A tanulmány historiográfiai szempontokat figyelembe véve vizsgálja a *Foreign Office* Magyarországhoz fűződő viszonyát 1920 és 1941 között, valamint a brit és magyar érdekek ütközési pontjait, különösen a területi revízió és Kelet-Közép-Európa nemzetállamainak politikai törekvései kapcsán.

Bár számos történész – köztük Bán D. András, Barta Róbert, Bátonyi Gábor, Beretzky Ágnes, Jeszenszky Géza, Juhász Gyula, Romsics Ignác, Lojkó Miklós és Zeidler Miklós – kutatta behatóan a brit–magyar kapcsolatok két világháború közötti időszakát, Owen O'Malley magyarok iránti érzékenységének gyökerei mindeddig kevés figyelmet kaptak. Ellentétben a *Foreign Office* által delegált előző követtel, a távolságtartó, sőt sokszor Magyarországgal szemben kifejezetten ellenszenves Geoffrey Knox-szal, O'Malley kimondottan magyarbarát hozzáállást tanúsított, és szoros kapcsolatot alakított ki a magyar politikai elit számos tagjaival. Ez a tanulmány tehát amellet érvel, hogy bár a *Foreign Office* a trianoni béke utáni években igyekezett távol maradni a Kárpát-medence politikai konfliktusaitól, Owen O'Malley 1939-es budapesti kinevezése jelentős lépést jelentett a brit–magyar diplomáciai kapcsolatok elmélyítése felé. A követ ír származása emellett egyedülálló szimpátiát váltott ki a magyar törekvések iránt, ami megmutatkozott a területi revízióval kapcsolatos kérdésekben és Kelet-Közép-Európa politikájának összetett problémáinak megértésében.

Huszonhárom hónap Budapesten. Ennyi adatott Owen O'Malley brit követnek, aki 1939 májusában kezdte meg szolgálatát budapesti állomáshelyén. Bár 1921 óta öt brit követ látott el diplomáciai feladatokat Magyarországon, egyikük sem vált olyan széles körben ismertté, sőt elismertté, mint O'Malley; noha brit diplomataként elsősorban a *Foreign*

¹ Az O'Malley család hagyatékát egy rövid kutatói ösztöndíj keretében 2024 szeptemberében tanulmányozhattam, melyet az Ír Nagykövetség támogatott.

Office-t képviselte, egyik fontos célkitűzése az volt, hogy enyhítse Nagy-Britanniában a Magyarországgal szemben kialakult érdektelenséget, sőt időnkénti ellenszenvet, amely jelentősen meghatározta a 20. századi brit–magyar kapcsolatokat.

A magyar politika 1906 utáni presztízsveszítése Nagy-Britanniában nem kis részben Henry Wickham Steed, a *Times* bécsi tudósítója, valamint Robert William Seton-Watson, egy befolyásos brit történész és publicista tevékenységének volt tulajdonítható.² Az 1905-ös angliai liberális párti győzelmet követően először Steed, majd Seton-Watson vált egyre kritikusabbá a magyar politika megítélése kapcsán.³ Írásaik középpontjában annak bemutatása állt, hogy a nemzeti kisebbségek miként szenvedtek a magyar politikai rendszer keretei között. A magyar uralkodó elitnek címzett intelmeik nem váltottak ki érdemi hatást Budapesten, ami mind jobban elidegenítette Steedet és Seton-Watsont, akik az első világháború kitörése után elvbarátaikkal együtt a kisebbségek felszabadítását kezdték szorgalmazni az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolása révén. Végső céljuk új nemzetállamok létrehozása volt a Kárpát-medencében.⁴ A háború évei alatt befolyásuk jelentősen megnőtt, különösen az *Új Európa* (*The New Europe*) című hetilap megalapításával, valamint azáltal, hogy 1918 elején kormányzati pozíciókba kerültek, ahol hatékonyan alakíthatták a háborús propaganda irányvonalát.⁵

Az első világháború lezárását követően, az 1920. június 4-én, a párizsi békekonferencián aláírt trianoni békeszerződés véglegesítette a történelmi Magyarország felbomlását. Ebben meghatározó szerepet játszott az eredményes magyarellenes propaganda, valamint Magyarország háborús részvétele. A trianoni békeszerződés ratifikálása következtében Magyarország etnikai lakosságának egyharmada a határokon kívülre került,⁶ az ország területe kétharmaddal, míg lakossága háromötöddel csökkent.⁷ Ez a magyar nemzet számára történelmi tragédiát és mély traumát jelentett.

² Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízsz*. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Bp., 2020. (Továbbiakban: Jeszenszky, 2020.) 11–12.

³ Jeszenszky Géza: Magyarország a brit gondolkodásban és külpolitikában, 1848-tól 1945-ig. = *Külügyi Szemle*, 2014. 2. sz. (Továbbiakban: Jeszenszky, 2014.) 154.

⁴ Jeszenszky, 2020. 13.

⁵ Beretzky Ágnes: Hírünk és felelősségünk. Egy szelektív idealista és egy kritikus barát írásai a magyarságról (1906–1945) = *Korunk*. 2017. 12. 64. Az ír-kérdéshez való viszonyukról ld. Uő: Volt egyszer a Monarchia- Éljen sokáig a brit birodalom! = *Korunk*. 2019.9. 86–88.

⁶ Jeszenszky, 2014. 158.

⁷ Zeidler Miklós: *Ideas on Territorial Revision in Hungary 1920–1945*. New York, 2007. (Továbbiakban: Zeidler, 2007.) 41.

Magyarországon gyakorlatilag a lakosság minden rétege elutasította az antanthatalmak által kiszabott békefeltételeket, ezért sem meglepő, hogy a területi revízió, vagyis az 1918 előtti határok legalább részleges helyreállítása a két világháború közötti politikai gondolkodás középpontjába került. Ezzel párhuzamosan az ország a diplomáciai elszigeteltségből való kitörésre, és a nagyhatalmakkal való szorosabb diplomáciai kapcsolatok kiépítésére törekedett a nemzetközi politikai szintéren.⁸ Nagy-Britannia és Magyarország között azonban jelentős nézetkülönbségek alakultak ki a revíziós törekvések megítélésében. A *Foreign Office* 1925-ben egyértelművé tette, hogy a Versailles-ban rögzített határok semmiféle módosítását nem tudja támogatni.⁹ Nagy-Britannia és Magyarország kapcsolatát tovább rontotta, hogy Bethlen István miniszterelnök kormánya 1927-től egyre szorosabb kapcsolatokat alakított ki Olaszországgal,¹⁰ emellett a nagy gazdasági világválság is eltávolította egymástól a két országot.¹¹

Hitler 1933-as hatalomra jutása rövidesen átalakította az európai nagyhatalmak politikáját. Németország tekintetében 1937-től Nagy-Britannia az úgynevezett megbékélési politikát folytatott (*appeasement*), amely engedményeket kínált Németország számára.¹² 1938. március 12-én például ennek jegyében tudomásul vették, hogy az etnikai elvvel összhangban, Hitler Ausztriát a Német Birodalomhoz csatolta, ezzel Németország hatalmi pozíciója jelentősen erősödött Kelet-Közép-Európában.¹³ Ezt a fordulatot azonban Nagy-Britannia sem nézhette tovább tétlenül, így figyelmét egyre inkább a Kárpát-medencére fordította. Ennek következtében 1938 májusában a *Foreign Office* tanulmányozni kezdte, hogy gazdasági eszközökkel erősíthető-e a brit politikai befolyás a régióban. Amikor azonban megvizsgálták a Kárpát-medence országainak jelentőségét a brit érdekek szempontjából, Magyarország csupán az utolsó helyet foglalta el a stratégiaileg kiemelt jelentőségű országok mögött.¹⁴

⁸ Zeidler, 2007. 69.

⁹ Memorandum a közép-európai helyzetről, 1925. november 11. Lásd: Bátonyi Gábor: *Britain and Central Europe, 1918–1933*. Oxford, 1999. (Továbbiakban: Bátonyi, 1999.) 146.

¹⁰ Bátonyi, 1999. 151.

¹¹ Uo. 151.

¹² Az 1930-as években Nagy-Britannia diplomáciai stratégiája arra irányult, hogy féken tartsa Németország növekvő hatalmát, amely egyre inkább veszélyeztette az európai békét. Ennek érdekében a brit politika engedményeket tett – akár területi kompromisszumok révén – hogy elkerülje egy újabb háború kitörését.

¹³ Bán D. András: *Illúziók és csalódások*. (Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941). Bp., 1998. (Továbbiakban: Bán D., 1998.) 33.

¹⁴ Uo. 42.

A *Foreign Office* Magyarországgal szembeni távolságtartó hozzáállását jelentősen formálták Geoffrey Knox, az 1935 és 1938 között Budapesten állomásozó brit követ jelentései is. Knox véleménye szerint Magyarország London szempontjából „már elveszett”, amelyre sem pénzt, sem energiát nem érdemes fordítani.¹⁵

1938 nyarára a politikai feszültség Európában tovább fokozódott a Németország által, Csehszlovákiával szemben támasztott területi követelések miatt. Hitler célja az ország németlakta nyugati részének megszerzése lett, amelyet a kisebbségi problémák, különösen a hárommillió szudétanémet helyzetével indokolt.¹⁶ Neville Chamberlain brit miniszterelnök ezzel párhuzamosan eltökélten hitt abban, hogy a megbékélési politika képes megakadályozni egy újabb háború kirobbanását. E meggyőződés szellemében 1938. szeptember 29-én aláírta a müncheni egyezményt Németországgal, Olaszországgal és Franciaországgal, amely lehetővé tette Németország számára azoknak a területeknek az annektálását, ahol a német lakosság alkotta a többséget.¹⁷ Az egyezmény egyúttal előírta, hogy Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia kisebbségi vitáit kétoldalú tárgyalások útján, három hónapon belül rendezni kell.¹⁸ Az elhúzódó tárgyalásokat azonban a *Foreign Office* tétlenül figyelte, és végül, 1938. november 2-án, az első bécsi döntés keretében Németország és Olaszország döntése értelmében Magyarország visszakapott több mint tizennégyezer négyzetkilométert: a Felvidék és Kárpátalja döntően magyarlakta részeit.¹⁹ Németország egyre növekvő térségi befolyása rávilágított arra, hogy Nagy-Britanniának újra kell gondolnia Kelet-Közép-Európára vonatkozó diplomáciai stratégiáját. Owen O'Malley, ír származású diplomata, 1939-es budapesti kinevezése új fejezetet nyitott Nagy-Britannia és Magyarország kapcsolataiban, és fontos fordulópontot jelentett a brit külpolitikában.

OWEN O'MALLEY CSALÁDTÖRTÉNETI KUTATÁSA

Owen O'Malley magyarok iránti érzékenységének vizsgálatához nélkülözhetetlen, hogy családi hátterét, nemzeti identitásának gyökereit és kisebbségi kérdésekhez való viszonyát is feltárjuk. Bár családja már Angliában élt Owen 1887-es születésekor, édesapja, Edward Loughlin

¹⁵ Uo. 43.

¹⁶ Uo. 54.

¹⁷ Ablonczy Balázs: *A miniszterelnök élete és halála – Teleki Pál (1879–1941)*. Bp., 2019. (Továbbiakban: Ablonczy, 2019.) 175.

¹⁸ Bán D., 1998. 54.

¹⁹ Ablonczy, 2019. 180.

O'Malley – elismert ügyvéd és bíró – mély érdeklődést tanúsított ír származása iránt, és elhivatottan kutatta ősei történetét. Élete során több mint nyolcszáz levelet gyűjtött össze felmenőitől, és családfáját a tizenhatodik századig vezette vissza. Halálát követően, 1932-ben, fia, Owen örökölte ezeket a dokumentumokat, aki lelkesen folytatta a családtörténeti kutatást. Még budapesti brit követként, 1939 és 1941 között is rendszeresen levelezett az Ír Genealógiakutató Társasággal, valamint távoli rokonaival, hogy további információkat szerezzen családjáról és mélyebb betekintést nyerjen felmenői életébe.²⁰

Owen O'Malley számára családja történelmének felkutatása messze túlmutatott a pusztán személyes érdeklődésen. Miután megörökölte felmenői levelezéseit és családfáit, három tanulmányt is publikált a Galway Régészeti és Történelmi Társaság (*Journal of the Galway Archaeological and Historical Society*) című folyóiratban az 1950-es évek során. Ezen kutatásaiban feltárta többek között a brit uralom hatását családjának sorsára, továbbá két kiadatlan kötetet is írt családja történetéről, amelyek ma az Ír Nemzeti Könyvtár gyűjteményében találhatóak. Az egyik tanulmányában kifejtette azt a meggyőződését, hogy a történelem alaposabb megértéséhez nem elég kizárólag a befolyásos történelmi személyek életútjára összpontosítani, hanem az „egyszerű, hétköznapi családok életének alakulását”²¹ is figyelembe kell venni.

Owen O'Malley ír gyökerei, valamint az a szemlélet, hogy a történelmi eseményeket felmenői narratíváján keresztül értelmezze, meghatározó szerepet töltött be életében. Éppen ezért, mielőtt részletes elemzésre kerülne magyarországi diplomáciai tevékenysége és a magyar politikához való viszonyulása, elengedhetetlen megvizsgálni, miként és mennyiben alakította identitását a családjának története.

A BRIT FENNHATÓSÁG ÁRNYÉKÁBAN: AZ O'MALLEY CSALÁD KÜZDELMEI

Owen O'Malley felmenői az Írország nyugati részén fekvő Mayo megyéből származtak, amely a 16. századtól kezdve az angol gyarmatosítás célkeresztjébe került. A család tagjai között lordok és előkelő nemesek is voltak, akik jelentős földbirtokokkal rendelkeztek a térségben, azonban ír gyökereik miatt kiszolgáltatottá váltak az angol uralommal szemben. A 16. századtól kezdve az ír földek átszervezése – beleértve a birtokok elkobzását és angol telepesek között történő szétosztását – a Brit Birodalom azon célját szolgálta, hogy felszámolja az angolelles politikai tevé-

²⁰ *O'Malley Papers*. National Library of Ireland (Továbbiakban: NLI) 2680/1. d.

²¹ Owen O'Malley: *History of the Belclare, Co. Mayo, Branch of the O'Malley Family in the 18th Century*. NLI, 5619/1.d.

kenységet, és átalakítsa a társadalmi hierarchiát. Az ír földbirtokosokat, különösen a kelta-gyökerű nemesi családokat, arra kényszerítették, hogy hűségesküt tegyenek a monarchiának, amennyiben meg kívánták őrizni földjeik egy részét.²²

Owen O'Malley különös érdeklődést mutatott annak megértése iránt, hogyan forgatta fel az angol gyarmatosítás a kelta családok hagyományos életmódját Mayoban. Kiemelten foglalkozott azokkal a nyilatkozatokkal és jogi intézkedésekkel, amelyek felszámolták a tradicionális ír igazgatást és törvényeket. Egy 1950-ben írt tanulmányában részletesen bemutatta a Connacht-egyezmény (*Composition of Connacht*) 1585-ös hatásait, melyet az O'Malley család tagjaira is rákényszerítettek. Ez az egyezmény eltörölte az ősi kelta titulusokat és öröklési rendet, és csak abban az esetben engedte meg az írek számára földjeik megtartását, ha azokat az angol jogrend szerint igazgatták. Ugyanakkor az angolok alábecsülték az ír hagyományok erejét és azok mély társadalmi beágyazottságát, ahogyan azt O'Malley megfogalmazta:

“Biztos vagyok benne, hogy Mayoban mindig is jelentős különbség volt az írott törvények és azok szellemisége, a jog és a mindennapi magatartás között. Régóta jellemző ránk, hogy hajlamosak vagyunk figyelmen kívül hagyni a felettes szerveket és az írásos előírásokat, miközben az élet számos területén nem a bíróságok és a törvény végrehajtói, hanem a szokások és a társadalmi megvetéstől való félelem szabja meg a viselkedésünket.”²³

Az ír földek bekebelezése és a kelta nemesi családok elnyomása tehát nem tette őket angollá, mivel az etnikai, kulturális és társadalmi kötődések mélyebb gyökerekkel rendelkeztek, mint az angol uralomnak alávetett engedelmség.

Egy 1952-es tanulmányában O'Malley nemcsak az ír földbirtok-adminisztrációk jogi átalakulására helyezte a hangsúlyt, hanem részletesen bemutatta felmenői történetét is, különös tekintettel a 17. és 18. századra. Közülük egyikük, Charles O'Malley kapitány, kiemelkedő szerepet játszott kora politikai konfliktusaiban, különösen az 1689 és 1691 között zajló jakobita háborúban, ahol a trónfosztott II. Jakab király oldalán harcolt. 1685 és 1688 közötti uralkodása²⁴ alatt a katolicizmusra való

²² Gillespie, Raymond: Plantations in Early Modern Ireland. = *History Ireland*, 1993. 4. sz. 43.

²³ O'Malley, 1950. 28.

²⁴ O'Malley, Owen: O'Malleys between 1651 and 1725. = *Journal of the Galway Archaeological and Historical Society*, 1952. 1/2. sz. 34.

áttérése biztosította számára az írek támogatását.²⁵ Az 1691-es jakobita vereség azonban tovább gyengítette a hagyományos ír családok hatalmi pozícióit, és jelentős mértékben hozzájárult az ír katolikusok földbirtokainak visszaeséséhez, amelyek aránya 22%-ról 14%-ra csökkent.²⁶ A háborút követően Charles O'Malley kénytelen volt száműzetésbe vonulni a franciaországi Saint-Germain királyi udvarába, miközben Orániai Vilmos (1689–1702) vérdíjat tűzött ki a fejére, halálát vagy elfogását jutalmazva.²⁷

Charles O'Malley száműzetése mellett a hosszan elhúzódó politikai konfliktusok az O'Malley család több tagját is arra kényszerítették, hogy elhagyják hazájukat. Az említett 1952-es tanulmány egy 1776-ban készült memorandumot is tartalmaz, amelyet Charles dédunokája, George O'Malley írt. Ez a dokumentum arról számol be, hogy Charles öt testvére közül néhányan Magyarországon telepedtek le²⁸ sőt, részt vettek a törökök elleni harcokban Buda várának 1686-os visszafoglalása során.²⁹ Ez a személyes családi kötődés Magyarországhoz tovább mélyítette Owen O'Malley kapcsolatát a magyarokkal. Genealógiai kutatásairól szóló leveleinek időrendje azt mutatja, hogy már budapesti szolgálata előtt is tisztában volt ezzel a magyar-ír családi párhuzammal.³⁰

Owen O'Malley kutatása családjának 17. századi küzdelmeiről mélyebb betekintést nyújt az ír történelemben, amikor a hétköznapi emberek életét a politikai ellenállás és családi áldozatvállalás jellemezte. Megjegyezte, hogy felmenői sorsa élesen rávilágítottak az angol uralom hatásaira, melyek az ír családok „vesztét vagy szétszéledését”³¹ eredményezték. Az írek küzdelmeit, valamint az angol uralom hatásait az ír családokra így foglalta össze: „(...) ellenállás Cromwell és a Stuart-párti erők ellen, kisajátítás és törvényen kívül helyezés, emigráció a kontinensre, hűség a koronához és az egyházhoz, valamint az angolok soha be nem váltott ígéretei az elvesztett javak visszaszolgáltatására (...)”³² Külön figyelmet érdemelnek ezek a kritikus sorok, hiszen brit diplomataként

²⁵ Murtagh, Harman: *The Williamite War 1689–91*. = *History Ireland*, 1993. 1. sz. (Továbbiakban: Murtagh, 1993.) 41.

²⁶ Murtagh, 1993. 42.

²⁷ O'Malley, 1952. 33.

²⁸ O'Malley, 1952. 34.

²⁹ Barcza György, Magyarország londoni követe Csáky István magyar külügyminiszternek, 1939. április 29. Lásd: Bán D. András: *Illúziók és csalódások*. (Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941). Bp., 1998, 65.

³⁰ *O'Malley Papers*, NLI, 21680/1.

³¹ O'Malley, 1952. 37.

³² Uo. 37.

O'Malley munkája elsősorban a brit politikai érdekek előmozdítását szolgálta. Ugyanakkor családjának története és kutatásai érzékenyebbé tették az etnikai kisebbségek helyzetére, ami bizonyos mértékben eltávolította őt a brit birodalmi törekvések iránti feltétlen lojalitástól.

TÖRTÉNELMI PÁRHUZAMOK AZ ERDÉLYI MAGYAR KISEBBSÉG HELYZETÉVEL 1920 UTÁN

A jakobita háború, amelyben Owen O'Malley felmenője, Charles O'Malley is részt vett, 1691. október 3-án ért véget a limericki béke aláírásával. A békeszerződés garanciákat rögzített az írek számára birtokaik visszaszolgáltatására és vallásszabadságuk helyreállítására. Az első cikkely kimondta: „*A királyi pár, amint ügyeik lehetővé teszik egy parlament összehívását ebben a királyságban, azon fognak munkálkodni, hogy a római katolikusok számára további garanciákat nyújtsanak, amelyek megóvják őket a vallásuk miatti hátrányos megkülönböztetéstől.*”³³ Továbbá a második cikkely rögzítette, hogy azok, „*(...) akik hűséget esküsznek Őfelségeiknek és azok örökösének, megőrizhetik földbirtokukat, örökölt jogaikat, rangjaikat, érdekeiket, kiváltságait és mentességeiket (...) amelyek II. Károly király uralkodása idején érvényben voltak.*”³⁴

Ezek a rendelkezések kulcsfontosságúak annak megértéséhez, milyen mértékben hagyták figyelmen kívül az angolok a földek visszaszolgáltatására és a felekezeti egyenlőség biztosítására tett ígéreteiket. Owen O'Malley írása szerint családját már II. Károly (1660–1685) uralkodása előtt megfosztották földjeiktől, és egyszerű bérlői státuszba kényszerítették őket, így számos családtagjuk kiesett azok köréből, akik földjeiket visszakaphatták volna.³⁵ O'Malley arra is rámutatott, hogy bár a protestáns hitre való áttérés nem volt feltétlenül szükséges a társadalmi túléléshez William győzelmét követően, a 17. század során egyre nagyobb jelentőséget kapott, ami néhány felmenőjének átkeresztelkedéséhez vezetett.³⁶ Kutatásai összhangban állnak azzal, ami a limericki béke ratifikálása után történt: 1695-ben két korai büntetőtörvényt (*Penal Law*) fogadtak el, amelyek a protestáns érdekek megóvását szolgálták Írországon belül, miközben jelentősen korlátozták az ír katolikusok jogait. Ezek között szerepelt egy fegyvertartást tiltó törvény, amely megakadá-

³³ Parnell, Henry Brooke: *A History of the Penal Laws against the Irish Catholics, from the Treaty of Limerick to the Union*. Dublin, 1808. (Továbbiakban: Parnell, 1808.) 6–7.

³⁴ Uo.

³⁵ O'Malley, 1952. 41.

³⁶ Uo.

lyozta a katolikusokat a katonai szolgálatban való részvételtől, valamint egy oktatási törvénymódosítás, amely korlátozta a katolikusok tanulási lehetőségeit, például külföldi tanulmányok folytatását.³⁷ Ezek az intézkedések élesen szembementek a korábban tett ígéretekkel, ami arra enged következtetni, hogy a politikai érdekek gyakran megkívánták a hamis ígéretek megtételét, hogy manipulálhassák az események kimenetelét.

Az O'Malley család történelmi tapasztalatai és az Owen O'Malley cikkeiben bemutatott események párhuzamba állíthatók a trianoni utód-államokban élő magyar kisebbségek két világháború közötti küzdelmeivel. Erdélyben közel kétfélmillió magyar élt komoly megpróbáltatások közepette a román kormány 1920 után bevezetett korlátozásai következtében. Elnyomásuk az 1921. július 30-án elfogadott földreformokkal kezdődött, amelyek célja a régió felekezeti struktúrájának meggyengítése volt. A román hatóságok a nagyváradi, gyulafehérvári, temesvári és szatmári római katolikus egyházmegyék földbirtokainak 95%-át elkobozták.³⁸

Továbbá súlyos jogi konfliktus alakult ki, amikor a román kormány elkezdte kisajátítani azoknak az erdélyi magyaroknak a földjeit, akik a magyar állampolgárságot választották és áttelepültek Magyarországra. A trianoni szerződés értelmében a 18. életévüket betöltött magyaroknak ugyanis jogukban állt földjeiket megtartani az elszakított területeken, azonban ezt a jogot a román hatóságok gyakran figyelmen kívül hagyták. Az érintettek, akiket „optánsokként” emlegettek, 1923-ig mintegy kétszázötven agrárperben próbáltak igazságot nyerni a párizsi bíróságokon, azonban ezen jogi vita rendezése csak 1930-ra valósult meg. A magyar kisebbség elhúzódó jogi küzdelmének híre Nagy-Britanniát is elérte. Arnold Toynbee, a neves brit történész és a rangos *Chatham House* igazgatója például rávilágított arra, hogy a békeszerződésben foglalt törvények gyakran ellentmondásban álltak az egyes nemzetállamok jogszabályaival.³⁹

³⁷ McGrath, Charles Ivar: *Securing the Protestant Interest: The Origins and Purpose of the Penal Laws of 1695.* = *Irish Historical Studies*, 1996. 117. sz. 44.

³⁸ Diószegi László–Bán D. András–Fejős Zoltán et al.: *Magyarok kisebbségben és szórványban.* Bp., 1995. 140–141.

³⁹ Beretzky Ágnes: *A nemzeteszme brit szemmel.* H.W. Steed, R.W. Seton-Watson, A. J. Toynbee és C.A. Macartney Kelet-Közép-Európáról (1903–1978). Bp., 2024. 121–124. C.A. Macartney munkásságáról és tevékenységéről bővebben: Barta Róbert: *A magyarság vonzásában.* Válogatás Carlile Aylmer Macartney írásaiból és beszédeiből. Debrecen, 2021. (Továbbiakban: Barta, 2021.)

OWEN O'MALLEY KAPCSOLATA TELEKI PÁLLAL ÉS HORTHY MIKLÓSSAL

Mint említettük, magyarországi szolgálata során Owen O'Malley szoros kapcsolatot alakított ki a helyi politikai elit több tagjával, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy mélyebben megértse az ország belügyeit és a külpolitikai folyamatokat. Lengyelország német megtámadása szorosabbra fűzte az együttműködését a háborúból minden áron kimaradni szándékozó Teleki Pál miniszterelnökkel, akit emlékirataiban igazi családcentrikus emberként jellemezte. O'Malley szerint Teleki „(...) *határtalan odaadást tanúsított bizalmasai és beosztottjai iránt, (...)*”⁴⁰ tisztelte az angolokat, de nem tartotta nagyra Neville Chamberlain brit miniszterelnököt, sem pedig Lord Halifaxot és Anthony Eden külügyminisztereket. O'Malley külön hangsúlyozta, hogy a súlyos külső politikai nyomás – például Németország növekvő befolyása és a Gestapo ügynökhálózatának terjeszkedése – ellenére Teleki képes maradt erkölcsi integritását megőrizni. Teleki Magyarország iránti elkötelezettsége mély szimpátiát keltett O'Malley-ben,⁴¹ aki a magyar miniszterelnököt Éamon de Valerához, az Ír Köztársaság első elnökéhez hasonlította. De Valera és Teleki hasonló értékeket képviseltek életútjuk során: mindketten ragaszkodtak a katolikus hithez, kiemelkedő intellektuális képességekkel rendelkeztek, és hűek maradtak erkölcsi elveikhez.⁴²

Owen O'Malley nemcsak Teleki Pállal, hanem Horthy Miklóssal is szoros kapcsolatot ápolt, mely rövidesen mély és őszinte barátsággá alakult. O'Malley és felesége, aki Ann Bridge írói néven vált ismertté, gyakran vettek részt vacsorákon Horthy rezidenciáján, ahol a diplomáciai munkakörön túl baráti légkörben is lehetőséget biztosítottak találkozásokra. Egy ilyen alkalmon Horthy megkérte az írónőt, hogy írjon egy Magyarországról szóló könyvet, amelyet Angliában és az Egyesült Államokban is kiadnának, ő pedig nem fukarkodott a dicsérettel: „*Már most szeretem ezt az országot, és kedvelem az embereket! A kormányzó egy angyal.*”⁴³ O'Malley pedig önéletrajzában megemlíti, hogy 1941-ben, a brit–magyar diplomáciai kapcsolatok megszűnésekor Horthy odáig ment, hogy felajánlotta: gondoskodik lányáról, Jane-ről Budapesten.⁴⁴ Bár O'Malley érthetően nem hagyta hátra családját, különösen a lányát, Horthy ajánlata szoros kapcsolatra és kölcsönös bizalomra enged következtetni.

⁴⁰ O'Malley, Owen: *The Phantom Caravan*. London, 1954. (Továbbiakban: O'Malley, 1954.) 204.

⁴¹ Uo. 204.

⁴² Uo. 205.

⁴³ Ann Bridge egy barátinak, Angus Grahamnek, 1940. április 10. Lásd: *O'Malley Papers*, 11/9.

⁴⁴ O'Malley, 1954. 211.

O'Malley és Horthy Miklós barátságát a korabeli sajtó is többször megörökítette. O'Malley több újságkivágást is megőrzött, amelyek magyarországi éveiről tudósítottak, és ezek jelentős része a kormányzóval ápolt szoros kapcsolatáról szóltak. Hétfévente gyakran vettek részt vidéki vadászatokon, és Horthy meghívta O'Malley-t gödöllői birtokára is. A *Daily Telegraph* 1940-ben megjegyezte, hogy O'Malley kifinomult modora és kiváló humorérzéke nagy hatással volt a kormányzóra, amellyel elnyerte rokonszenvét. Az újság továbbá azt is kiemelte, hogy mindössze nyolc hónap alatt O'Malley Magyarországon a politikai körök egyik legismertebb diplomáciai szereplőjévé vált.⁴⁵

Owen O'Malley a politikai körökben betöltött magas státuszát azonban inkább tehernek, semmint kiváltságnak érezte. 1939-ben egészségügyi problémákkal küzdött, amelyek megnehezítették számára a diplomáciához szorosan kapcsolódó társasági eseményeken való részvételt. Feleségének írt levelében őszintén vallott a diplomáciai munka nehézségeiről, különösen az európai konfliktus fokozódásának fényében, és kifejezte aggodalmát a háború lehetséges következményei miatt. Egészségügyi állapota – súlyos emésztési panaszai és hasi fájdalmai – miatt kénytelen volt korlátozni társasági szerepléseit, és inkább a kisebb, célzott megbeszélésekre összpontosítani. Ennek ellenére továbbra is elkötelezett maradt Magyarország politikai helyzetének mélyreható megértése mellett, első kézből származó információk alapján. „*A kiemelkedően fontos személyekkel történt beszélgetésemet mind rögzítettem – vagyis a Kormányzót, a Miniszterelnököt, a Külügyminisztert*”⁴⁶ – jegyezte meg. Ez a kijelentés rávilágít arra, hogy O'Malley számára a személyes diplomácia kulcsfontosságú része volt munkájának. Betegsége ellenére is rendszeresen dokumentálta beszélgetéseit Teleki Pál miniszterelnökkel, Horthy Miklós kormányzóval és Csáky István külügyminiszterrel. Telekihez hasonlóan ő is az informális egyeztetések jelentőségében hitt, és nem bízta a kapcsolattartást másokra. Ezen megközelítése hozzájárult ahhoz, hogy az információk áramlása pontos, ám nehezen rekonstruálható maradjon.

Owen O'Malley rokonszenve a magyar miniszterelnök és a kormányzó iránt diplomáciai stratégiájának egyik alapvető pillére volt. A diplomata és a politikai vezetők közötti hivatalos kommunikációt gyakran hátráltató nyelvi és protokolláris akadályok helyett O'Malley a közös alapértékekre helyezte a hangsúlyt, mint a hazaszeretet és a vallás iránti elkötelezettség. Ez a megközelítés nemcsak kölcsönös szimpátiát teremtett, hanem segített

⁴⁵ „Ministers Borrowed Gun”. *Daily Telegraph*. 1940. Lásd: *O'Malley Papers*, 8/5.

⁴⁶ Owen O'Malley feleségének, Ann Bridge-nek, 1939. december 20. Lásd: *O'Malley Papers*, 11/1.

áthidalni a nyelvi különbségeket is emberi kapcsolataiban. Ennek köszönhetően O'Malley diplomáciai tevékenysége különlegesnek számított: a miniszterelnökkel és a kormányzóval fenntartott szoros kapcsolatai révén olyan viszonyt alakított ki, amely nagyban hozzájárult a brit–magyar diplomáciai kapcsolatok újjáépítéséhez és megerősítéséhez.

A PROPAGANDA HATÁSA A DIPLOMÁCIÁRA

Bár Owen O'Malley elhivatott volt amellett, hogy mérsékelje a *Foreign Office* legtöbb tagjának a Magyarországgal szembeni távolságtartó hozzáállását, gyakran szembesült befolyásának korlátaival. Aggodalmát a következőképpen fogalmazta meg: „(...) a *Foreign Office* és a londoni miniszterek semmit sem tudnak Magyarországról vagy a magyarokról, és nem is akarnak tanulni—mindenesetre nem tőlem”.⁴⁷ Mint láttuk, ez részben annak tudható be, hogy Magyarország presztízse Nagy-Britanniában már a 20. század elején meggyengült, valamint annak, hogy O'Malley elődje, Geoffrey Knox, rendkívül kritikus véleményt képviselt Magyarországgal szemben. Ugyanakkor O'Malley 1939-től határozottan hangsúlyozta, hogy nem osztja azt a nézetet, miszerint Magyarország eladta volna magát Németországnak. Úgy vélte, hogy Magyarország stratégiai jelentősége indokolja, hogy a brit külügyminisztérium komoly erőfeszítéseket tegyen az ország Nagy-Britannia szövetségesevé tételére.⁴⁸ A két diplomata Magyarországgal kapcsolatos megközelítésének éles ellentéte rávilágít arra, hogy a diplomáciai jelentések nem mentesek a személyes szimpátiától, és jelentős mértékben befolyásolhatják a politikai döntéshozatalt.

Owen O'Malley és lánya, Jane, elkötelezetten dolgoztak azon, hogy ellensúlyozzák a magyarelles propagandát, és elősegítsék a brit–magyar kapcsolatok szorosabb együttműködését. Ennek részeként Jane O'Malley egy napi brit hírösszefoglalót kezdett szerkeszteni Budapesten, amely a londoni híreket közölte. Megjegyezte, hogy Londonban továbbra sem dolgoztak ki hatékony propagandastratégiát Magyarország számára, és a brit miniszterek rendszerint figyelmen kívül hagyták az országban uralkodó belpolitikai helyzetet.⁴⁹ Jane számára különösen aggasztó volt, hogy míg London késlekedett, a német követség gyorsan növelte médiajelenlétét Budapesten, közvetlenül a háború 1939. szeptember 1-i kitérése után.⁵⁰

⁴⁷ O'Malley, 1954. 202.

⁴⁸ Bán D., 1998. 74.

⁴⁹ Jane O'Malley édesanyjának, Ann Bridge-nek, 1939. november 4. Lásd: *O'Malley Papers* 11/1.

⁵⁰ Uo.

Owen O'Malley számos területen kritikusan viszonyult a brit külügyminisztériumhoz. Egy 1939 szeptemberében írt levelében csalódottságát fejezte ki a nem megfelelő kommunikáció és a késlekedő döntéshozatal iránt. Reménykedett abban, hogy „ (...) ráébresztheti őket a helyi nehézségekre.”⁵¹ Kritikájában hangsúlyozta, hogy a *Foreign Office* gyakran olyan helyzetbe kényszeríti a tisztviselőket, ahol saját megítélésükre kell hagyatkozniuk, ám ha valami rosszul alakul, akkor a felelősséget teljes egészében a diplomatakra hárítják. Véleménye szerint a minisztérium ezzel „ (...) mindkét helyzet előnyeit magának akarja megszerezni”.⁵²

Fontos megjegyezni, hogy O'Malley Magyarországgal szembeni pozitív hozzáállása nem akadályozta meg abban, hogy tisztán lássa Németország növekvő befolyását az országban. 1939 decemberében arról számolt be, hogy Gestapo-ügynökök dolgozhatnak a brit követség alkalmazottai között, miközben senki sem tudja pontosan, kik ezek az emberek, vagy hogyan lehetne azonosítani őket.⁵³ O'Malley emellett szkeptikusan viszonyult Magyarország háborús semlegességéhez, mivel belátta, hogy az ország tisztviselői és tisztikara egyre inkább enged a német követeléseknek, ugyanakkor rámutatott a brit támogatás hiányára is. Megjegyezte, hogy a magyar társadalom jelentős része németbarát nézeteket vallott, akár meggyőződésből, akár a német propaganda sikeres befolyása miatt, amely hatékonyan nyerte meg magának a politikai elit és a közvélemény jó részét. Eközben – tette hozzá csalódottan – a *Foreign Office* tétlen maradt, és semmilyen erőfeszítést nem tett a német háborús propaganda ellensúlyozására Budapesten.⁵⁴ 1940 tavaszán O'Malley azt állította, hogy a brit külügyminisztérium vonakodása, hogy a magyarországi problémákra megoldást találjon az alábbi tényezőkre vezethető vissza:

“Úgy vélem, a *Foreign Office*-ban és a legtöbb miniszter gondolkodásában kialakult egy Közép-Európával kapcsolatos álláspont, amely főként a francia-barát szemléletre és a csehek – különösen a megnyerő és meggyőző Jan Masaryk, valamint a ravasz és manipulatív Edward Beneš – kitartó munkájára épült. Ez a nézet oly mértékben gyökeret vert, hogy a magyarok – és én magam is – úgy éreztük, semmilyen, Magyarországot

⁵¹ Owen O'Malley feleségének, Ann Bridge-nek, 1939. szeptember 21. Lásd: *O'Malley Papers* 11/1.

⁵² Uo.

⁵³ Owen O'Malley feleségének, Ann Bridge-nek, 1939. december 20. Lásd: *O'Malley Papers* 11/1.

⁵⁴ Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911–1945*. Bp., 1994. (Továbbiakban: Barcza, 1994.) 455.

érintő sürgető ügyet, például a trianoni békeszerződés okozta égető kérdéseket, nem fogják Londonban pártatlanul és tisztességesen mérlegelni.”⁵⁵

A magyar londoni követ, Barcza György tisztában volt azzal, hogy Edward Beneš⁵⁶ és Jan Masaryk⁵⁷ mindent megtettek a trianoni határok visszaállításáért, valamint, hogy tovább erősítsék a Magyarországgal szembeni negatív véleményeket a *Foreign Office*-ban. 1940 júliusában azonban újabb feszültség alakult ki Nagy-Britannia és Magyarország között, amikor a brit kormány elismerte az emigrációban működő Beneš vezette csehszlovák bizottságot, mint egy független csehszlovák állam hivatalos képviselői szervét. Ezt a döntést Barcza és a magyar kormány élesen kritizálta, ami tovább mélyítette a két ország közötti diplomáciai ellentéteket.⁵⁸ Mindez rámutat, hogy O’Malley-nek nemcsak a magyar-ellenes propaganda hatásaival, hanem a területi revízió kérdésével is foglalkoznia kellett.

OWEN O’MALLEY ÉS MAGYARORSZÁG ERDÉLYI REVÍZIÓS TÖREKVÉSEI

1939 júliusában Owen O’Malley felhívta Halifax külügyminiszter figyelmét arra, hogy a határmódosítás kérdése kulcsfontosságú a Magyarországgal való jó viszony szempontjából.⁵⁹ Hangsúlyozta, hogy a magyarok jogosan bizalmatlanok Nagy-Britanniával szemben, mivel a *Foreign Office* vonakodott érdemi lépéseket tenni az utódállamokban élő magyar kisebbség nehéz helyzetének enyhítésére.⁶⁰ 1940-ben Barcza György szintén rávilágított a magyar–román viszony egyre mélyülő konfliktusaira és az erdélyi magyarok csalódottságára. Barcza azzal érvelt, hogy amíg Magyarország és Románia közötti határkérdést nem rendezik, addig a Kárpát-medencében nem lesz tartós béke.⁶¹ O’Malley álláspontja a magyar–román konfliktusról egybeesett Barcza véleményével. Úgy vélte, hogy ha Nagy-Britannia nem támogatja Magyarország területi igényeit Romániával szemben, akkor Magyarország elfordulhat

⁵⁵ O’Malley, 1954. 202.

⁵⁶ Csehszlovákia 1938-as, náci Németország általi bekebelezése után Edward Beneš, Csehszlovákia elnöke emigráns kormányt hozott létre Párizsban, ahol kitaróan küzdött a csehszlovák állam újbóli önállóságáért.

⁵⁷ A csehszlovák külügyminiszter az első bécsi döntést követően Londonba menekült. Ő volt Tomáš Garrigue Masaryk, Csehszlovákia első elnökének fia.

⁵⁸ Jeszenszky, 2014. 164.

⁵⁹ Owen O’Malley a brit külügyminiszternek Halifaxnak, 1939. július 3. Lásd: Bán D., 1998. 74.

⁶⁰ Bán D., 1998. 75.

⁶¹ Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája a 2. világháború kitörésének időszakában, 1939–1940.* Bp., 1962. 695.

Nagy-Britanniától, és elveszithetik, mint potenciális szövetségest a nemzetközi szintén.⁶²

A magyar miniszterelnök és Owen O'Malley 1939-es észrevételei a magyar–román határmódosítással kapcsolatban előrevetítették a későbbi eseményeket. Teleki kijelentette, hogy a területi revízió jelenti a legnagyobb kihívást a magyar politikára nézve, részben a közvélemény irracionális magatartása miatt. Figyelmeztetett, hogy Erdély visszaszerzése teljes elköteleződést jelentene Németország mellett, ami súlyosan korlátozná Magyarország politikai mozgásterét.⁶³ O'Malley hasonló mintákat figyelt meg a magyar társadalomban, megjegyezve, hogy „*Budapesten senki sem beszél másról, csak a politikáról*”⁶⁴

Hitler tisztában volt Magyarország Erdélyre vonatkozó területi igényeivel. 1940 júliusára a Szovjetunió még azt is fontolgatta, hogy Magyarországgal közösen katonai akciót indít Románia ellen. A térségben a nyersanyagforrások biztosítása érdekében Hitler mindenáron el akarta kerülni a katonai konfliktust és arra ösztönözte Romániát és Magyarországot, hogy kétoldalú tárgyalások keretében rendezzék a határmódosítás kérdését. Az egyeztetések azonban nem vezettek eredményre, és mindkét ország megkezdte fegyveres erőinek mozgósítását. 1940. augusztus 30-án, a fegyveres konfliktus elkerülése érdekében, a második bécsi döntés német–olasz döntőbíráskodással határmódosítást rendelt el. Magyarország visszaszerezte Erdély kétötödét: az északi területeket és a Székelyföldet, mindazonáltal körülbelül 950 000 román került ezzel ismét magyar fennhatóság alá.⁶⁵ Azonban 1940 szeptember 5-én, nem sokkal a második bécsi döntés aláírását követően, Winston Churchill brit miniszterelnök kijelentette, hogy Nagy-Britannia nem ismer el egyetlen határmódosítást sem, amelyet 1939. szeptember elseje, azaz a háború kitörése óta hajtottak végre.⁶⁶

A BRIT–MAGYAR DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK MEGSZAKÍTÁSA

A második bécsi döntés aláírása Magyarországot egyre inkább a német befolyási övezethez láncolta. 1940. november 20-án az ország csatlakozott a Háromhatalmi Egyezményhez, amely tovább erősítette

⁶² Bán D., 1998. 84.

⁶³ Barcza, 1994. 446.

⁶⁴ Owen O'Malley feleségének Ann Bridgenek, 1939. július 7. Lásd: *O'Malley Papers* 11/1.

⁶⁵ Romsics Ignác: *Magyarország története*. Bp., 2016. (Továbbiakban: Romsics, 2016) 165.

⁶⁶ Bán D., 1998. 107.

külpolitikai eltávolodását Nagy-Britanniától.⁶⁷ A német befolyás enyhítésére Magyarország 1940. december 12-én aláírta az Örök Barátság Egyezményt Jugoszláviával, ám ez sem járult hozzá a brit–magyar kapcsolatok javításához,⁶⁸ Az év végére a helyzet tovább romlott, amit a *Foreign Office*-on belüli változások is súlyosbítottak: Anthony Eden újra külügyminiszteri pozícióba került, aki köztudottan nem tanúsított különösebb jóindulatot Magyarország iránt.⁶⁹

1941 tavaszára az események drámai gyorsasággal bontakoztak ki. Magyarország már nem kerülhette el, hogy részt vegyen egy Németországgal közös katonai akcióban. Bár Teleki Pál miniszterelnök határozottan ellenezte, hogy hazája katonai támaszpontként szolgáljon Németország számára Jugoszlávia elleni támadásában, a magyar–német katonai megállapodás mégis megszületett Horthy jóváhagyásával, mivel a kormányzó újabb lehetőséget látott a revízió előmozdítására.⁷⁰ 1941. április 2-án Barcza György, Magyarország londoni nagykövete táviratban figyelmeztette a budapesti kormányt, hogy a *Foreign Office* megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal, ha az részt vesz egy Jugoszlávia elleni katonai beavatkozásban.⁷¹ Mint ismeretes, Teleki nem látott más kiutat, és tragikus módon április 3-án hajnalban végül öngyilkosságot követett el.⁷²

1941. április 6-án Németország megindította támadását Jugoszlávia ellen, amely során magyar területeket is igénybe vett az offenzíva részeként. Másnap, április 7-én Owen O'Malley – aki 1939-es kinevezése óta a magyarok őszinte barátja volt – nem kis szomorúsággal személyesen közölte Bárdossy Lászlóval, az új magyar miniszterelnökkel, hogy Nagy-Britannia megszakítja a diplomáciai kapcsolatait Magyarországgal.⁷³ Bár a követség tagjaival együtt O'Malley is rövidesen elhagyta Magyarországot, a következő években is szoros figyelemmel kísérte annak sorsát.

⁶⁷ Ablonczy, 2019. 244.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Bán D., 1998., 119. Erre példa Márffy-Mantuano Judit (Judith Listowel) esete, aki 1944 végén sikertelenül próbált Anthony Edennél támogatást szerezni a nyilasok által elfogott és bebörtönzött magyarországi angolbarát ismerősei számára. Erről részletesen: Barta, 2021. 53–55.

⁷⁰ Ablonczy, 2019. 246.

⁷¹ Barcza György távirata a magyar külügyminiszternek, Bárdossy Lászlónak, 1941. április 2. Lásd: Bán D., 1998, 129.

⁷² Bán D., 1998. 129.

⁷³ Uo., 132–133.

OWEN O'MALLEY MAGYARORSZÁGRÓL ALKOTOTT NÉZETEI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A második világháborút követően, 1945-től Magyarország a szovjet érdekszféra részévé vált, és az országban kialakított kommunista egy-pártrendszer mélyreható változásokat idézett elő a politikai, gazdasági és kulturális életben.⁷⁴ E politikai és társadalmi változások figyelembevételével különösen értékesek Owen O'Malley 1950-es évekbeli feljegyzései, mivel Magyarországról alkotott elemzéseit földrajzi és társadalmi szempontok alapján csoportosította, miközben párhuzamot vont Írország és Magyarország között, hangsúlyozva a két ország területi hasonlóságait. Társadalmi vonatkozásban úgy jellemezte a magyar népet, mint amely „(...) inkább vidékies, mint városias (...)”, kiemelve a vallási tolerancia jelenlétét. Ezen nézőpont saját ír háttérére vezethető vissza, különösen családjának tapasztalataira, amikor az állam és egyház összefonódása vallási ellentéteket eredményezett a 18. századtól kezdve.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni Owen O'Malley Magyarország német és orosz politikai befolyásáról szóló feljegyzéseit, valamint lánya, Jane O'Malley vélekedését sem, miszerint a magyar társadalom túlnyomó része ellenszenvet tanúsított e két hatalom iránt. Owen O'Malley az 1950-es évek végén megjegyezte, hogy 1914-ben, az első világháború kitörése után, a magyar kormány „(...) lelkesen csatlakozott Németországhoz az általuk gyűlölt oroszok elleni harcban”.⁷⁵ Hozzátette, hogy az oroszokkal szembeni félelem és a kommunizmus iránti gyűlölet tovább mélyült 1919-ben, amikor Kun Béla, a Kommunisták Magyar Pártjának vezetője, kikiáltotta a Magyarországi Tanácsköztársaságot. Hasonlóan érdekes Jane O'Malley 1939 őszi megfigyelése a magyarok Németországhoz és Oroszországhoz való viszonyáról: „Megdöbbentő volt látni, hogy szinte mindenki mennyire gyűlöli itt a németeket – de semmi sem hasonlítható ahhoz, milyen könnyen vetnék magukat a németek kezére, csakhogy elkerüljék az oroszokat!”⁷⁶

Ezeket a megfigyeléseket érdemes retorikai szempontból is megvizsgálni. Owen és Jane O'Malley egyaránt érzelmetleni nyelvezetet használtak, írásaikban pedig visszatérően megjelenik a „gyűlölet” szó, amely az oroszokkal szembeni magyar érzelmeket hivatott kifejezni. Az O'Malley család nézőpontja tehát jelentősen eltért a *Foreign Office* álláspontjától, és egy másfajta narratívát mutatott be Kelet-Közép-Európa hatalmi politi-

⁷⁴ Romsics, 2016. 181.

⁷⁵ *O'Malley Papers*, 8/5.

⁷⁶ Jane O'Malley édesanyjának, Ann Bridge-nek, 1939. október 24. Lásd: *O'Malley Papers*, 11/1.

kája kapcsán. Owen O'Malley különös figyelmet fordított Magyarország politikai dilemmájának feltárására: Magyarország földrajzi elhelyezkedése révén két nagyhatalom, Németország és Oroszország politikai érdekei közé szorult, ezzel mozgástere jelentősen korlátozva volt a nemzetközi szinten. Ezen álláspont éles kontrasztot mutatott elődje, Geoffrey Knox megközelítésével. Míg Knox a magyar helyzetet elsősorban gazdasági és politikai tényezők alapján vizsgálta, O'Malley nagy hangsúlyt helyezett a társadalmi tényezőkre és a helyi közvélekedésre, ami árnyaltabb képet adott Magyarország nemzetközi helyzetének sajátosságairól.

ÖSSZEGZÉS

„*A sodrással szemben való úszás nem vezet sikerre a Foreign Office-ban, hacsak valaki nem tud a víz alatt úszni*”⁷⁷ – írta Owen O'Malley az 1950-es években megjelent emlékirataiban. Ez a gondolat tökéletesen illeszkedik budapesti éveire (1939–1941), amikor diplomáciai küldetése során nemegyszer szembekerült az uralkodó brit szemlélettel. Magyarországhoz való viszonya kezdettől fogva éles ellentétben állt azzal a kiábrándultsággal, amely az első világháború óta jellemezte a brit politikát. Amikor 1939-ben megérkezett Budapestre, ír származása különösen érzékenyette a magyar politika nemzetközi helyzetének megértésére, beleértve az erdélyi területi revíziós igényeket és a Kárpát-medence kisebbségeinek problémáit. Határozottan ellenezte a *Foreign Office* politikai viszonyulását Kelet-Közép-Európához, amelyet elsősorban gazdasági érdekek motiváltak. Emellett rendszeresen folytatott közvetlen tárgyalásokat a magyar miniszterelnökkel és kormányzóval, hogy a brit–magyar kapcsolatokat a személyes diplomácia útján is erősítse. Bár elsődleges feladata a brit érdekek képviselője volt, munkássága kiválóan szemlélteti, hogy a személyes háttér és identitás milyen mély hatást gyakorolhat a diplomácia alakítására.

⁷⁷ O'Malley, 1954. 178.

Kalló Olga Borbála

Emberség és rendőrség – Magyar Dezső embermentő tevékenysége

BEVEZETÉS

A vészkorszak eseményeit megörökítő naplók, valamint a történeteket felidézõ visszaemlékezések jelentõs része említést tesz a magyar rendõrség és csendõrség által tanúsított negatív magatartásformákról, fõként a gettósítás és a deportálás során elkövetett brutalitásokról. Érthetõ ezalatt a verbális megalázás és a lassan mindennapivá váló fizikai bánatalmazás. A zsidó értékek felkutatása érdekében alkalmazott kegyetlen módszerek, mint például a testüregék átvizsgálása, amely rendszeresen az elõírások figyelembevétele nélkül zajlott, alátámasztja azt, hogy a kínzás nem ismert határokat. Az áldozatok szemében a hatóság emberei kísérõként voltak jelen a pusztulás felé vezetõ úton, eszközt testesítettek meg a „végsõ megoldás” beteljesítésében, megfosztották a reménykedõket a számukra erõt adó és akkor az életben maradás zálogát jelentõ tulajdonaiktól. Ebben a folyamatban a motozásokban személyesen közremûködõ szolnoki szárnyparancsnok, Homoki László százados is jelentõs szerepet vállalt. Semmibe vette a központi rendelkezéseket és arra hivatkozva kobozta el a zsidóságtól a még megmaradt élelmiszerek, gyógyszerek, valamint személyes tárgyak utolsó darabjait, hogy a késõbbieken ezekre már nem lesz szükségük.¹

Bár az összkép kétségtelenül negatív hatást kelt, mégsem hagyható figyelmen kívül az a kevés kivétel, aki pozícióját a lehetőségekhez mérten felhasználva, igyekezett segítséget nyújtani a zsidóság számára. A helyzetük javítását célzó szándék többek között a gettósítás elkerülésére, a gettóból való szabadulásra és ezt követően a menedék biztosítására irányult. A zsidómentõ akciók vidéken fõként egyéni kezdeményezésekbõl formálódtak szövetségekkel átszótt, csoportos összefogássá, mely a fõvárosra jellemzõ intézményesített szervezet nélkül is képes volt egyre több támogatót megnyerni egy nemes cél érdekében. A terjedõ álhíreknek, a zsidókat az országot ért szenvedések bûnbakjaként megjelenítõ propaganda nyomásának nem engedõ személyek embersége és igazságérzete nem hagyta, hogy ártatlan gyermekek, nõk és férfiak pusztulásának csupán tétlen szemlélõi maradjanak.

¹ Csõsz László: *Tettesek, szemtanúk, áldozatok. A vészkorszak Jász-Nagykun-Szolnok megyében*. PhD-disszertáció (SZTE). Szeged, 2010. (Továbbiakban: Csõsz, 2010.) 108.

Egy ilyen nagyobb szintű együttműködés kibontakozásához járult hozzá például a szolnoki közellátási nyomozó, Magyar Dezső, aki a mentési tevékenységén túl egy ellenállás megszervezésétől sem riadt vissza. A törvény embere volt, lelkiismeretesen végezte munkáját, de a zsidóság életében bekövetkező „fordulat” rá is hatást gyakorolt. Kockázatot vállalt, segítő szándékú lépéseket tett, azonban a németek és a nyilasok ellen álgáló megnyilvánulásai következtében végül ő maga ugyancsak célkeresztbe került. Veszélyes vállalkozásai azonban nem voltak hiábavalók, ennek bizonyítékai az általa megmentettek nyilatkozatai, melyek révén kirajzolódik előttünk egy embertelen körülmények között is emberségesnek megmaradni képes rendőr személye.

MAGYAR HATÓSÁGOK ÉS A SOÁ

A magyar közigazgatás, a csendőri és rendőri szervek aktív részvétele nélkül a „zsidótlantási” akció pusztán az Eichmann által vezetett körülbelül 200–300 főt számláló kommandó önálló fellépésével nem lett volna megvalósítható. Működése szempontjából a rendőrség a belügyminisztérium irányítása alatt állt, míg a csendőrség kettős felügyeletét a belügyminisztérium és a honvédelmi minisztérium közösen látta el.²

A német megszállást követően elfogadott zsidóellenes rendeletek főként a vagyonuktól, az alapvető jogaiktól és létfeltételeiktől igyekeztek megfosztani a zsidónak minősített személyeket. A törvényesség látszatát a honvédelmi törvényre való hivatkozással próbálták meg fenntartani, mely kivételes hatalommal ruházta fel a kormányt az országot fenyegető háborús helyzet esetén. Ennek hatására a bizalmas jelzéssel ellátott és nyilvánosságra nem hozott rendelkezéseket is törvényesnek tekintették a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek, melyek végrehajtása így gördülékenyen zajlott.³

A gettósítás előkészítését szolgáló irányelveket, valamint a végrehajtás során a rendészeti hatóságokra háruló feladatokat az 1944. április 7-én megjelent és Baky László által aláírt, 6163/1944. B. M. VII. számú bizalmas rendelet tartalmazta:

„A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. [...] A zsidók összeszedését a területileg illetékes rendőrség és a m. kir. csendőrség végzi. Szükség esetén a csendőrség, városokban a m. kir. rendőrségnek karhatalmi segílyt nyújt. [...] Minden városban vagy nagyobb községben,

² Molnár Judit: Csendőrök, rendőrök, hivatalnokok a Soá idején. In: Hamp Gábor–Horányi Özséb–Rábai László (szerk.): *Magyar megfontolások a Soáról.* Bp.–Pannonhalma, 1999. 125–126.

³ Uo. 126.

ahol a zsidók számaránya külön zsidóépületek létesítését indokolja, ezeknek kijelölésére a rendőrhatóságok saját hatáskörükben már most intézkedjenek. [...] Zsidó épületül azokat az épületeket kell kijelölni, ahol a zsidók tömegesebben laknak.”⁴

A gettók létesítésére vonatkozó 1610/1944. M.E. számú kormányrendelet csak 1944. április 28-án lépett életbe. A gettósítás és a csillagos házak kijelölése során ez szolgáltatta volna a „jogalapot” az utasítások végrehajtói számára, azonban az SS-ek a magyar hatóságokkal közös akcióik révén már április 16-án⁵ hozzáfogtak a tervek megvalósításához. Az otthonaikból emberek százezreit űzték ki és a szabad ég alá, vagy éppen állatok tartására sem alkalmas helyiségekbe terelték őket.⁶ Ezekről az embertelen körülményekről és a jogtalan eljárásról számolt be a Magyar Zsidók Központi Tanácsa a Jaross Andorhoz intézett beadványa révén, melyben kísérletet tett a belügyminiszter hozzáállásának a megváltoztatására és ezáltal a zsidók helyzetének a javítására:

„[...] az ország északkeleti területein [...] a zsidókat korra és nemre való tekintet nélkül a vármegyék székhelyeire szállították, ahol részben a szabad ég alatt és a külvilágtól elzárva, élelem és egészségügyi ellátás hiányában a legsúlyosabb veszélyeknek vannak kitéve. Az emberiség nevében mély tisztelettel kérjük Nagyméltóságodat, hogy a több százezer ember életét fenyegető ezen súlyos helyzetet már csak a fenyegető járványveszély lehetőségére való tekintettel is sürgősen orvosolni kegyeskedjék.”⁷

A csendőrségről és a rendőrségről alkotott kép a gettósítás megvalósulását követően egyre inkább negatív színezetet nyert. A fizikai erőszak mellőzése előírás volt ugyan a részükre, azonban a kínzás mégis a zsidó vagyontárgyak felkutatása érdekében alkalmazott vallatások elengedhetetlen eszköze lett.⁸ Elterjedtté vált az áldozatok testüregének az átvizsgálása, melyben a járási gettókból maguk a csendőrök is részt vettek. Egy ilyen sikeresen végrehajtott esetről tett jelentést a szolnoki őrs parancsnoka. Ezzel a tevékenységgel azonban a szolgálati szabályzat ellen is vétettek, mivel aszerint a belső motozás kizárólag orvosok és szakképzett nők által végzett eljárás volt, melyet egyesével, zárt helyiségben kellett volna végrehajtaniuk.

⁴ Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája. A Holokauszt Magyarországon I.* Bp., 2015. 548–549.

⁵ Braham, Randolph L. (szerk.): *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája I.* Bp., 2007. 55.

⁶ Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* London–Chicago, 2022. 133.

⁷ Uo. 136–137.

⁸ Csősz, 2010. 106–107.

A KÖZBIZTONSÁGI SZERVEK EMBERI OLDALA

A zsidóság ellen hozott rendszabályok megszegőire komoly büntetés várt, mégis egyre többen igyekeztek szerepet vállalni az ártatlanok megmentésére irányuló akciókban.⁹ Nem volt ez másképp Jász-Nagykun-Szolnok megyében sem, ahol a kezdetben enyhébb szabályozások kiskapuit kihasználva a közbiztonsági szervek sem állták útját az élelmiszerek, levelek és egyéb csomagok gettók területére való bejuttatásának. A rendeletek pusztító ereje és a várható szankciók súlya sem törte meg az erős baráti kötelékeket, így a vezetők között is akadtak olyan személyek, akik a zsidó ismerőseik helyzetének javításáért küzdöttek, ezért az esetleges mentési törekvéseket sem akadályozták.

A gettóba költöztetést a hatóság helyi, ismerős személyei hajtották végre, akiknek többnyire nem állt érdekében az értelmetlen erőszak alkalmazása révén tovább nehezíteni a zsidók helyzetét, sőt közülük inkább néhányan már korábban megpróbálták felhívni a zsidóság figyelmét a várható elszállításra és annak következményeire.¹⁰

Egyre több helyen vette kezdetét a zsidómentő akciók kibontakozása, melyek egyik kiemelkedő alakja volt a szolnoki közellátási rendőrőrmester, Magyar Dezső is.

MAGYAR DEZSŐ, MINT NYOMOZÓ

Magyar Dezső közellátásügyi nyomozóként a hivatását a legjobb tudása szerint, mérhetetlen odaadással végezte. Fellépett a társadalom érdekét és a „kisemberek” megélhetését fenyegető elemekkel szemben. Az eljárások során nem tett kivételt, pártatlanság és demokratikus felfogás jellemezte, sőt Pálosi Béla törvényszéki tanácselnök szerint a munkáját politikai szempontok sem befolyásolták.¹¹

Magyar tartóztatta le többek között a szolnoki műszerész és írógépkereskedő, Kelemen Józsefet motorkerékpár- és írógépdragítás gyanúja miatt, aki hasonló cselekedetei révén immár harmadjára élvezhette a szolnoki fogház vendégszeretétét.¹² Eredményesen zárult a nyomozása Varga István nyugalmazott vasutas és felesége ügyében is, akik rendkívül magas áron próbáltak meg főként német katonák részére zsírt, szalonnát,

⁹ Ságvári Ágnes: *Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből*. Bp., 2002. 28.

¹⁰ Csósz, 2010. 42.

¹¹ Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely, Budapest (Továbbiakban: HDKE) 2013.3.9. Dr. Pálosi Béla nyilatkozata

¹² Harmadszor is letartóztattak árdragítás gyanúja miatt egy műszerészt. Nyírvidék – Szabolcsi Hírlap, 1944. február 16. 5. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/Nyirvidek_1944_01-02/?pg=270&layout=s – 2024. május 18.

tojást és egyéb élelmiszereket értékesíteni.¹³ Nem kerülhette el a büntetést a szolnoki fakereskedő, Varga István sem, aki a raktárában közel nyolcvan mázsa fát tárolt, azonban még Magyar Dezső felszólítása ellenére sem volt hajlandó kiszolgálni két asszonyt, akiknek a férje éppen az orosz harctérrel tartózkodott.¹⁴ Arendőrőrmester lecsapotta Friedlaender-Vásárhelyi kettősre is, akik „fekete” sertéshús árusítására szövetkeztek. A szolnoki napszámos, Vásárhelyi Ferenc Tiszabőn jutott hozzá a sertéshez, melyet engedély nélkül vágott le. A fuvarozó Friedlaender Lipót a húsert egy rongybálákkal telepakolt kocsival érkezett, melyet a szolnoki vámon tervezett átcsempészni. Magyar a kocsit átkutatta és a húst lefoglalta. Friedlaendert letartóztatták, azonban Vásárhelyi már Budapesten várta az árut, melyet egy cukrásznál szeretett volna pénzzé tenni. Hosszas, eredménytelen várakozást követően visszautazott Szolnokra, ahol már ő sem kerülhette el a társa sorsát.¹⁵

A RENDŐRŐRMESTER EMBERMENTŐ TEVÉKENYSÉGE

Magyar Dezső emberek megsegítésére irányuló küzdelme a zsidóság elleni rendeletek özönének következtében lépett egyre magasabb szintre, mely során önmaga veszélyeztetése árán is kockázatot mert vállalni akár csak egy személy – legyen az barát vagy ismeretlen – megmentése érdekében. Elszántsága és egyéni akciói sikeressége révén egyre több ember szemét sikerült felnyitnia és így támogatókat találnia egy nagyobb összefogáshoz. Ennek eredményeként bontakozott ki végül a szolnoki kapitányság néhány rendőre által végrehajtott legszervezettebb megyei ellenállási akció.

Magyar Dezső és társai hamis adatokkal ellátott arképes igazoló jegyeket és lakcímbejelentő lapokat adtak át zsidó származású szolnoki polgárok részére.¹⁶ Ilyen dokumentumot ajánlott fel Dr. Gere Lajos ügyvéd számára is, akit a szolnoki cukorgyárból történő deportálás megindí-

¹³ 20 pengőért adtak 2 kiló szalonnát és 10 pengőért 10 tojást. Reggeli Magyarország, 1942. május 24. 4. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/ReggeliMagyarország_1942_05/?pg=177&layout=s – 2024. május 18.

¹⁴ Megbüntettek egy fakereskedőt, mert nem szolgálta ki a hadbavonultak feleségeit. Magyar Élet, 1943. április 3. 6. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/MiskolciMagyarElet_1943_04/?pg=21&layout=s – 2024. május 18.

¹⁵ Rongybálák közé rejtették a „fekete” disznóhúst. Orosházi Friss Hírek, 1943. január 27. 4. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/OroshaziFrissHirek_1943_01/?pg=129&layout=s – 2024. május 18.)

¹⁶ Csósz László: *Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történelmében*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei 12. Szolnok, 2014. (Továbbiakban: Csósz, 2014.) 221.

tása előtt figyelmeztetett arra, hogy az ott tartózkodókat Németországba fogják elszállítani, ahol az eddiginél is több szenvedést rejtő jövő várja őket. Gere kiemelte nyilatkozatában, hogy Magyarot csupán minimális hivatalos érintkezés útján ismerte, de a vele szembeni megbecsülését ennek a bizalmas információnak az átadásával, valamint a gettóból történő szökése megszervezésével szerette volna kifejezni. Az ügyvéd kezdetben hajlott a segítség elfogadására és az őrmester igyekezett az akció sikerességét egy jól megalapozott tervvel biztosítani. Szövetségest talált a kaput őrző őrszemben, birtokában voltak a hamis dokumentumok és folyamatban volt a megfelelő szálláshely kijelölése is a szökést követő bujkáláshoz. Az ügyvéd azonban az utolsó pillanatban mégsem találta elfogadhatónak a mentési akciót, mivel a felesége és a kislánya a jászberényi gettóban tartózkodott, így munkálkodott benne a félelem, hogy amennyiben felfedezik az eltűnését, akkor a családtagjain állnak majd bosszút. A nyomozó ekkor még tett egy utolsó kísérletet a meggyőzésére, ezért felajánlotta, hogy az esetlegesen kiadásra kerülő nyomozó levelet eltünteti és a családját is megmenti. Bár Gere végül a deportálást nem kerülhette el, mégis elismeréssel gondolt vissza Magyar Dezső önzetlen és egyedülálló gesztusára, mellyel egy közel ismeretlen személy megmentése érdekében is igen magas kockázatot mert volna vállalni. Kiemelte, hogy évtizedek óta barátainak tekintett személyek közül csak egyetlen egy volt, aki saját egzisztenciáját feláldozva akart segítséget nyújtani.¹⁷ Ujlaki Kálmánt szintén többször ösztönözte a gettóból való szökésre, sőt még a tanyáját is felajánlotta a számára búvóhelyül, azonban a felesége nélkül – aki betegsége miatt nem tarthatott volna vele – nem volt hajlandó belevágni ebbe a meglehetősen kockázatos vállalkozásba.¹⁸

Szerepet vállalt a zsidó vagyon megmentésében, melyet Preiss Róbertné nyilatkozata erősít meg. A szőnyegszövő telepének Magyar Dezső húga, Csomor Pálné (született Magyar Rozália) volt a vezetője. Az üzem a németek bejövetelekor leállásra kényszerült, így minden Rozáliára lett bízva, aki testvére utasításait követve az üzemi felszereléseket sikeresen elrejtette a nyilasok elől.¹⁹

A nyomozó kérés és bármilyen anyagi ellenszolgáltatás elfogadása nélkül többször csomagot juttatott be a gettó területére. Rendületlenül folytatta az onnan való szökések megszervezését, melyek sikeresen zá-

¹⁷ HDKE 2013.3.3. Dr. Gere Lajos nyilatkozata

¹⁸ HDKE 2013.3.5. Ujlaki Kálmán nyilatkozata

¹⁹ HDKE 2013.3.22. Preiss Róbertné nyilatkozata

rultak például a kereskedő, Szekeres Béla fia,²⁰ valamint Fenyves Jenő és családja esetében is.²¹

A szolnoki cukorgyárban uralkodó embertelen állapotokról számolt be Breier Mária, akit közel ötszáz társával együtt egy szobába zsúfoltak össze a létszám megállapítása céljából. Az emberek hiába könyörögtek a két sváb őrnök, hogy az ájultakat kivihessék a levegőre vagy legalább egy kis vizet vigyenek a szomjazók részére. Magyar Dezső a helyszínen érkeve látta, hogy a zsidóság milyen körülmények közé került, így parancsot adott a korábbi kérések teljesítésére. Később azt is sikerült elérnie, hogy a szobából és a többi teremből mindenkit kiengedjenek a szabadba. Ezzel a cselekedetével számos életet megmentett és sokak szenvedésén enyhített. Breier Mária szerint az emberek mérhetetlen hálát éreztek iránta, ugyanis az ott tartózkodó rendőrök közül ő volt az egyetlen, aki saját biztonságával nem törődve emberséges magatartásról tett tanúbizonyságot.²²

Tudomást szerzett a cukorgyárban zajló fizikai bántalmazással tarkított motozásokról is, mellyel kapcsolatban ígéretet tett arra, hogy kideríti ki az, aki ilyen eszközökhöz folyamodik, ugyanis ezért az embertelen bánásmódért valakinek mindenképpen felelni kell.²³

Gere Lajosnak beszélt egy szerveződő ellenállási mozgalomról, melybe br. Urbán Gáspár főispánnal és Dr. Szolnoki István likörgyárossal együttműködve a kezdeti szakaszban már 15-20 rendőrt sikerült beszerveznie.²⁴ Dr. Elek István rendőrorvosnak is említést tett egy partizán csapat megszervezéséről, amely a németekkel és a nyilasokkal fegyverrel szállt volna szembe.²⁵ A kommunista párt egy tagját, Angyal Bélát is ebbe a megmozdulásba igyekezett beszervezni, aki huszonnégy társával együtt a csatlakozás mellett döntött. A rendőrőrmester tovább ösztönözte a szervezkedés kiterjesztését, azonban az akcióban való részvételre alkalmas személyek többségét ekkorra már internálták. Magyar gyűlölködő hangnemben nyilvánította ki véleményét a németekről, valamint a nyilasokról és a munkásemberek körében folyamatosan szabotázsra buzdított.²⁶ Németh Gábor rendőrnyomozó alhadnagy nyilatkozatából kiderül, hogy Magyar Dezső a mozgalom megszervezéséhez Szolnoki

²⁰ HDKE 2013.3.6. Szekeres Béla nyilatkozata

²¹ HDKE 2013.3.15. Fenyves Jenő nyilatkozata

²² HDKE 2013.3.4. Breier Mária nyilatkozata

²³ HDKE 2013.3.5. Ujlaki Kálmán nyilatkozata

²⁴ HDKE 2013.3.3. Dr. Gere Lajos nyilatkozata

²⁵ HDKE 2013.3.14. Dr. Elek István nyilatkozata

²⁶ HDKE 2013.3.17. Angyal Béla nyilatkozata

István megbízása révén látott hozzá, aki magas pénzösszeget adott át a részére. Ebből az őrmester fegyvereket és lőszeret vásárolt, melyeket az apósa lakásán rejtett el. Ezek a fegyverek csupán tartalékok voltak és csak akkor kerültek volna felhasználásra, ha a velük együttműködő rendőrfőtörzsőrmesternek, Nedek Kálmánnak nem sikerült volna lefoglalnia és az ellenállási mozgalomban résztvevő személyeknek átadnia a rendőrségi fegyvereket.²⁷

Magyar úgy vélte, hogy a mozgalom azért nem ért el nagyobb jelentőségű eredményeket, mert egy rendőrtiszt sem mert igazán vezető szerepet vállalni. Ez azonban nem szabhatott gátat a folytatásnak, így az elképzeléseit az élete árán is igyekezett megvalósítani, mivel meggyőződése volt, hogy „*a németek és a nyilasok Magyarország sírját ássák.*”²⁸

A mázoló foglalkozású Csapó Miklós a Szociáldemokrata Párt tagjaként úgy nyilatkozott, hogy a hozzá hasonló baloldali érzelmű embereket is támogatásban részesítette Magyar Dezső, ezért mindent megtett annak érdekében, hogy a letartóztatást elkerüljék. Vele, valamint Szabó Béla asztalossal és Kővári László cement iparossal karöltve gyakran hangoztatta nézeteit nyilvános helyeken és nagyobb társaság előtt is. Többen a rendőrségtől való félelem hatására igyekeztek távol maradni tőlük, míg a besúgók inkább közelebb húzódtak hozzájuk és jelentést tettek az észlelt magatartásukról. Magyar a bejelentésekről értesítette az érintetteket, akiknek így volt idejük megszökni a felelősségre vonás elől, miközben ő igyekezett eltussolni az ügyüket.²⁹

Az őrmester nem is igazán próbálta titkolni a nézeteit. Amikor már polgári ruhában teljesített szolgálatot, akkor május elsején mindig piros nyakkendőt viselt, amiért a felettes parancsnoka szóbeli megrovásban részesítette. A rendőrőrszobán feltartott ököllel és a szabadság szó kiáltásával köszönt, az orosz, valamint az angol rádió híreit hallgatta. Már akkor kijelentette, hogy a németek elvesztették a háborút, mikor a német hadsereg elérte Sztálingrádot. Kijelentése magyarzataul először is az igazság erejére hivatkozott, hiszen úgy vélte, hogy egy olyan nemzet nem kerülhet ki győztesként, amely emberi mivoltát hátrahagyva ártatlank millióit gyilkoltatja le. Másodszor pedig azt hangsúlyozta ki, hogy a németeknek az összes legyőzött európai országban vannak ellenségei, akik a zsarnokságtól minden eszközzel és bármilyen áldozatot vállalva szabadulni próbálnak.³⁰

²⁷ HDKE 2013.3.19. 1. Németh Gábor nyilatkozata

²⁸ HDKE 2013.3.3. Dr. Gere Lajos nyilatkozata

²⁹ HDKE 2013.3.16. Csapó Miklós nyilatkozata

³⁰ HDKE 2013.3.19. 1–2. Németh Gábor nyilatkozata

Tevékenysége révén végül ő maga is menekülni kényszerült, így 1944. október 15-én Nagy István néven csaposként kísérelt meg elhelyezkedni Györgyfalvai Ferencnél, mivel a rendőrség körözést adott ki rá. A nyilasok folyamatos igazoltatásai miatt október 19-én távoznia kellett, ezzel pedig az emberek szemében újra megerősítette a baloldali magatartását.³¹ A tarnaörsi demokratikus pártok vezetőinek nyilatkozatából pedig az is kiderül, hogy Magyar Dezső 1944 őszén a község határában bujkált. Abban az időben ugyancsak ott tartózkodott, amikor a férfilakosság és a levették parancsot kaptak a bevonulásra. Őket azonban az ilyen jellegű szándékukról több alkalommal sikerült lebeszélnie.³²

ÖSSZEGZÉS

A szolnoki gettósítás és deportálás körülményeinek vizsgálata megerősíti azt a tényt, hogy a csendőrség és a rendőrség kötelékében állók jelentős része nem riadt vissza a fizikai erőszak és a verbális bántalmazás alkalmazásától. Ahol lehetőség nyílt volna az áldozatok szenvedéseinek enyhítésére, a többség ott sem mert szót emelni az embertelen körülmények felszámolása és az akár csak egy kicsit is élhetőbb állapotok kiharcolása érdekében. Magatartásukat főként a parancsok végrehajtásának kötelezettségével próbálták magyarázni, miközben nagyrésztük megfelelő utasítások és törvényi háttér hiányában járt el. A túlkapasokat gyakran a csendőrök ittas állapota idézte elő, amely az áldozatok szerint hozzájárult ahhoz, hogy az emberségüket elveszítve, kegyetlenül és együttérzés nélkül legyenek képesek fellépni a zsidókkal szemben.³³

Kevés kivételt képeztek azok a személyek, akik kockázatot mertek vállalni a zsidóság megmentése érdekében. Az egyéni megmozdulások főként a barátok és a rokonok megsegítésére irányultak, de a mentési terveket olykor maguk a megmentésre váró személyek húzták keresztül, akik a terjedő hamis hírek következtében bíztak szenvedésük átmeneti voltában, valamint a reményeik szerint hamarosan beköszöntő boldogabb és gondtalanabb idők eljövételében. Mások nem voltak képesek elszakadni a családjuktól, büntudatot éreztek volna az egyedüli újrakezdés és a szereteteik hátrahagyása miatt, miközben attól is tartottak, hogy a rajtuk segíteni szándékozók szintén veszélybe kerülhetnek, így nem vállalták a menekülésük kulcsát jelentő, ám egyben rendkívül bizonytalan végkimenetelű akciókat.

³¹ HDKE 2013.3.8. Györgyfalvai Ferenc nyilatkozata

³² HDKE 2013.3.22. Tarnaörsi demokratikus pártvezetők nyilatkozata

³³ Előd Nóra–Kiss Marianne (szerk.): *Lerakott kövek. Holokausztülélők – gyerekek – unokák.* Bp., 2014. 179.

A kezdeti jó szándékot azonban egyesekben fokozatosan felülírta a haszonszerzés vágya. A mentési kezdeményezések sorából éppen ezért emelkedik ki Magyar Dezső tevékenysége, aki a zsidónak minősített személyeket több alkalommal is ösztönözte és rábeszélte a szökésre, megerősítve őket abban, hogy a családjuk számára szintén segítséget nyújt majd. Cselekedetei értékét pedig az a tény növelte meg igazán, hogy az embermentők többségétől eltérően ő anyagi ellenszolgáltatás elfogadása nélkül igyekezett jót tenni, miközben a megmentett személyekhez nem fűzte rokoni szál, barátság vagy egyéb érdek.³⁴

---

³⁴ Csósz, 2014. 222.

Hegedüs Zoltán

A brit külpolitika jellemzői és változásai a második világháború utáni két évtizedben

A második világháborút követően a kétpólusú világrend kialakulása valamint a hidegháború alapjaiban írta át a nemzetközi kapcsolatokat és olyan korábbi vezető világhatalmak, mint Nagy-Britannia külpolitikai gondolkodását. London kontinentális politikához való viszonyát a XIX. század végéig a *“splendid isolation”* azaz a *“fényes elszigetelődés”*¹ jellemezte. Ebben a doktrínában azonban már a múlt század elején változás állt be, miután felismerték, hogy a kontinens növekvő katonai és politikai feszültségei különösen az újonnan létrejövő és egyre erősebb egységes Németország olyan fenyegetést jelentenek, amelyek közepette fenntarthatatlanná vált a korábbi, izoláción alapuló külpolitika. Ennek első lépése az Antant létrejötte és az azt megelőző francia, valamint orosz egyezmények voltak. A győztesen megívott első világháború után a birodalom sem korábbi hegemon szerepéhez, sem pedig a kontinentális szövetségi rendszerektől való távolmaradásának politikájához nem térhetett vissza.² A hatalmas emberi és anyagi áldozatokkal járó második világháború után a brit külpolitika homlokterébe három kardinális terület került: A korábban örök érvényűnek hitt brit birodalom jövője és az egykori gyarmatok sorsa valamint a nemzetközösség kérdései, az amerikaiakkal való *“különleges kapcsolat”*³ alakulása, illetve a kontinensen formálódó és egyre szorosabbra fonódó egységhez való viszonyulás. Az 1945-öt követő bő két évtizedben mindhárom kérdésben szásznyolcvan fokosfordulat következik be. A következőkben ezen sarokpontok átalakulását, az azok mögött húzó-

¹ A XIX. század vége óta előszeretettel használt kifejezés lényege abban állt, hogy a szigetország szándékosan távol marad az Európai kontinens szövetségeitől és hatalmi küzdelmeitől, teljes egészében a saját birodalmi érdekeire és a globális tengeri fölényének megtartására törekszik. A kifejezést elsősorban Lord Salisbury-hez (1885 és 1902 között háromszor töltötte be a miniszterelnöki tisztséget) kötik, aki szerint Nagy-Britanniának nincsenek szövetségesei, hanem érdekei vannak. ide kellene egy konkrét munka, amire hivatkozik

² Ennek egyik manifesztációja a végül kudarccal záruló Népszövetség létrejötte, valamint az abban való brit részvétel volt, illetve London sokkal aktívabb politikai jelenléte a kontinens belső ügyeiben.

³ Winston Churchill 1946. március 5-én elmondott fultoni beszéde nyomán. Lásd online: America's National Churchill Museum. <https://www.nationalchurchillmuseum.org/sinews-of-peace-iron-curtain-speech.html> – 2024. december 16.

dó okokat, valamint leképeződésüket szeretném áttekinteni a korabeli sajtóban.⁴

DEKOLONIZÁCIÓS FOLYAMATOK A 40-ES 50-ES ÉVEK SORÁN

Már a két világháború között megkezdődött az a folyamat, amely a gyarmati alávetettség lazulását, sok esetben a függetlenedést (például. Egyiptom) jelentette a korona fennhatósága alól. Az 1941. augusztus 14-én aláírt Atlanti Charta kimondta, hogy minden szabadságától megfosztott népet megillet a szuverenitás joga. Churchill akkor még úgy gondolta mindez csak a háború alatt megszállt országokra érvényes⁵, a brit gyarmati rendszer pedig továbbra is változatlan formában maradhat fent, ám hamar szembesülniük kellett a valóság változásával.

Az egykori gyarmatok sorából elsőként India lépett a függetlenség útjára. A háború alatt London számára nélkülözhetlenné vált – a megkérdésük nélkül hadba léptetett ország – anyagi- és emberi erőforrásaik bevonása a győzelemhez. A fokozódó elégedetlenség miatt a britek domíniumi státuszt ígértek a szubkontinens számára, amely azonban nem érte be ennyivel és a Gandhi által vezetett Nemzeti Kongresszus⁶ felszólította a koronát a távozásra. A háborúban teljesen kimerült szigetország számára az erősödő tömeges megmozdulások és lázadások egyértelművé tetté, képtelenek lesz fenntartani a gyarmati státuszt a Delhiben. 1947. február 20-án Attlee bejelentette, hogy legkésőbb 1948 júniusában átadják a hatalmat. Ennek folyamatát nehezítette India vallási megosztottsága. A hindukat tömörítő Nemzeti Kongresszus – akkor már Nehru vezetésével – egységes, mindkét vallási közösséget (hindu és mohamedán) magában foglaló Indiát képzelte el, a Muzulmán Liga viszont ragaszkodott egy autonóm muzulmán Pakisztánhoz. Utóbbi létrejötte kapcsán komoly gondot jelentett, hogy a nyugati és keleti részt nagyságrendileg 1 500 km választotta el egymástól, mivel a határokat nem nyelvi, gazdasági, vagy éppen nemzetiségi, hanem vallási alapon

⁴ A legfontosabb napilapok közül kettőt, a hagyományosan konzervatív *The Daily Mail* és a jóval inkább baloldali – munkáspárti *The Guardian*, valamint az azokban megjelent reakciókat tekintem át az egyes konkrét politikai események kapcsán.

⁵ Cynewulf Robbins, Ron: *Sixty Years On: The Atlantic Charter 1941–2001*. Finest Hour 112, 2001 őszi. Lásd online: America's National Churchill Museum. <https://winstonchurchill.org/publications/finest-hour/finest-hour-112/sixty-years-on-the-atlantic-charter-1941-2001-1/> – 2024. december 12.

⁶ A csoportosulást 1885-ben alapították, a Brit Birodalom első modern nacionalista mozgalmaként Ázsiában. A 19. század végétől, és különösen 1920 után, Mahatma Gandhi vezetésével a Kongresszus az indiai függetlenségi mozgalom fő vezetője lett, amely hatalmas tömegbázisra tett szert.

húzták meg.⁷ A brit parlament végül 1947. június 3-án elfogadta a felosztást és ígéretet tett a hatalom agusztus 15-ei átadására. Az elhúzódo alkotmányozási folyamat végére 1950-ben került pont, miután január 26-án kikiáltották az Indiai Köztársaságot.

1948-ban sor került egy másik egykori Ázsiai gyarmat Burma függetlenedésére is, ahol a háború végeztével szintén megingott a korábban sziklaszilárdnak hitt brit fennhatóság. Az angolok domíniumi státuszt ígértek az országnak, akik Indiához hasonlóan ezzel már nem elégedtek meg, így 1948. január 4-én kikiáltották az ország függetlenségét, és kiválását a Brit Nemzetközösségből. A térség harmadik, autonómiáját elnyerő nagyobb állama Malájföld lett, akik előbb új alkotmányt kaptak 1948-ban, majd 1957-ben önállóságukat is elismerték.

Az 50-es években az Afrikai kontinens is elkezdett öntudatára ébredni. Elsőként Szudán nyerte el a függetlenségét miután Nagy-Britannia 1953. február 12-én szerződésben rögzítette, hogy az országnak három éven belül megadja az önrendelkezési jogot. 1955 novemberében a brit és az egyiptomi csapatok elhagyták az országot, 1956. január 1-jén kikiáltották a független Szudáni Köztársaságot⁸. Egy évvel később Ghána következett, ahol az 1949-ben (az akkor még Aranypart) Kwame Nkrumah által alapított Népi Konvenció Párt néhány év alatt több százezres tömegszervezetté alakult. A párt vezetői jól hasznosították a törvények adta lehetőségeket: megszervezték az angol áruk bojkottját, és általános sztrájkot hirdettek. Az 1951-ben rendezett első törvényhozó gyűlési választáson elsőprő győzelmet arattak. 1952 és 1957 között az aranyparti függetlenségi mozgalom jelentős pozíciókat szerzett meg az ország közigazgatásának irányításában is⁹. A független Ghánát végül 1957. március 6-án kiáltották ki, az ország első elnöke Nkrumah lett, ekkor aranyparthoz csatolták Brit-Togót is.

⁷ Egedy Gergely: *Nagy-Britannia története*. Bp., 2011. (Továbbiakban: Egedy, 2011.) 107.

⁸ Salgó László – Balogh András: *A gyarmati rendszer története 1870–1955*. Bp., 1980.

⁹ Binaiša, Godfrey L.: Organization of African Unity and Decolonization: Present and Future Trends. In. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 432. 1977. 52–69.

“A VÁLTOZÁS SZELE” ÉS A 60-AS ÉVEK FÜGGETLENSÉGI HULLÁMA

1. kép: Az afrikai brit gyarmatok és függetlenedésük éve¹⁰

1960 február 3-án Macmillan a Dél-Afrikai Fokváros parlamentjében elmondta később korszakos jelentőségű beszédét, amely a “*Wind of Change*” néven vált ismertté. A miniszterelnök akkor már közel egy hónapja tartó afrikai körutazása során meglátogatta a brit gyarmatokat, Ghánát és Nigériát is, így első kézből tapasztalta meg az erősödő függetlenségi törekvéseket. A helyszín, vagyis a Dél-Afrikai Unió helyzete sajátos volt, hiszen 1910-ben az első domíniumként a korábbi dél-afrikai brit gyarmatok egyesülésével létrejövő államban a lakosság ötödét adó fehér közösség tartotta kezében a hatalmat, az állam pedig a 30-as évektől

¹⁰ Decolonization of Africa. Online: Academic. <https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/2536> – 2024. október 1.

de facto függetlenedett a koronától.¹¹ A két világháború közötti időszakot a konszolidalizáció, a közlekedési hálózat, és bizonyos fokú gazdasági fejlesztések jellemezték, ugyanakkor ezek nem a térség felzárkóztatását, hanem a brit gyarmati kereskedelmet és gazdasági érdekeket szolgálták ki. A békésnek tűnő felszín alatt megkezdődött egyfajta “erjedés” és a nacionalizmus gondolatának térhódítása. A kontinens jelentősége – hasonlóan Indiához – 1945 után nőtt meg igazán¹², amely az ideológiai változásokkal és a korábbi gyarmattartó hatalmak meggyengülésével együtt olyan politikai helyzetet teremtett amelyre a háborús konjunktúra kedvező gazdasági hatása ráerősítettek¹³

Macmillan látogatásának idejére egy komolyabb narratíva változás ment végbe a brit külpolitikai gondolkodás gyarmatokat érintő kérdéseiben. London és a politikai elit az 1940-es évek végén még úgy gondolkodott, hogy az Indiából való említett kiszorulás után a súlypont és az újjáépítés egyik háttérháza (illetve forrása) Afrika lesz. A kontinensen ezzel szemben a hivatalnokréteg és a városokba áramló, elsősorban fiatal, az átlagosnál jobban iskolázott társadalmi csoportok saját felemelkedésüket kizárólag a dekolonizációtól, a gyarmatosítók által betöltött posztok elfoglalásától és a kizsákmányolás megszűnésével együtt járó gazdasági fellendüléstől várták. A világpolitikai pozícióvesztés, a háborús veszteségek és az átalakuló helyi viszonyok együttesen komoly kihívás elé állították a brit kormányt, a dekolonizációs folyamatokat pedig az ENSZ is egyre erőteljesebb hangon kezdte el támogatni¹⁴. A valóság ugyanakkor az volt, hogy Ghána példája egész Afrikára kihatott, a függetlenség megadását nem lehetett máshol sem ezek után sokáig visszatartani. A helyzet az ötvenes évekre olyan mértékben kiéleződött, hogy Belga-Kongóban és Francia-Algériában is erőszakos összecsapásokra került sor.

A fenti előzmények után következett a miniszterelnök Cape Townban elmondott beszéde, abban az országban, ahol a hatalom a lakosság nagyságrendileg húsz százalékát kitevő (európai származású) fehér közösség kezében volt, akik az apartheid rendszer kiépítésével a fehérek és nem

¹¹ Búr Gábor: Nagy-Britannia és Afrika: mit is fúj el a változás szele? = *Aetas* 38. 2023. 1. sz. (Továbbiakban: Búr, 2023.) 94.

¹² London összesen háromszázezer afrikai katonát vetett be a háborúban a második világháborúban, emellett a térség jelentősége megnőtt, mint felvonulási terület, háttérháza, nyersanyag-, illetve élelmiszer szállító is.

¹³ Búr, 2023. 95

¹⁴ 1945 után főként nyilatkozatokban és a belső diskurzusban, 1960-tól azonban már elfogadott határozatokban is, ilyen volt például az 1960. évi 1514. számú határozat – A gyarmati országok és népek függetlenségéről. Online: United Nations Digital Library. <https://digitallibrary.un.org/record/206145?v=pdf> – 2024. november 22.

fehérek közötti egyenlőtlenség fenntartását célozták meg. Olyan törvényeket hoztak, amelyek tiltották a vegyes házasságokat, faji regisztrációt vezettek be vagy éppen kizárták a nem fehéreket egyes városrészekből.¹⁵ A beszéd kezdetén Macmillan méltatta a fél évszázada létrejött államot, azt az ipart- és gazdaságot, amelyet létrehozott és azt a fejlődést, amin keresztül mentek, a kötelező udvariasság után azonban rátért beszédének fő mondanivalójára, hogy Nagy-Britannia tisztában van a dekolonizáció elkerülhetetlenségével, és hogy ennek megfelelően kell alakítaniuk politikájukat.

Az országban tartózkodása alatt mindenhol mély aggodalmat tapasztalt az Afrika többi részén zajló események iránt, melyet párhuzamba állít a történelem korábbi menetével:

“A Római Birodalom összeomlása óta Európa politikai életének egyik állandó ténye a független nemzetek megjelenése. Ezek a nemzetek különböző formákban és kormányzati rendszerekben alakultak ki, de mindannyian mély, erős nemzeti öntudattól vezérelve nőttek és fejlődtek. A huszadik században, különösen a háború vége óta, ezek a folyamatok megismétlődtek világszerte. Tanúi voltunk a nemzeti öntudat felébredésének azoknál a népeknél, akik évszázadok óta más hatalmak függésében éltek. Tizenöt évvel ezelőtt ez a mozgalom áttért Ázsiára... Ma ugyanez történik Afrikában, és a legmeghatározóbb benyomásom, mióta elhagytam Londont egy hónappal ezelőtt, az az Afrikai nemzeti öntudat ereje.”¹⁶

Macmillan felismerte és elsőként mondta ki nyilvánosan azt, hogy ahogyan a XVIII. – XIX. századi Európában és a második világháború utáni Ázsiában sem lehetett gátat szabni a független nemzetállamok létrejöttének, amint azok kellőképpen megerősödtek úgy Afrikában sem lehet mindez másképp. *“A változás szele fúj át ezen a kontinensen, és akár tetszik nekünk, akár nem, a nemzeti öntudat növekedése politikai tény. Mindannyiunknak el kell fogadnunk ezt a tényt, és ennek megfelelően kell alakítanunk politikánkat.”¹⁷*

A fenti mondatok elsődlegesen Nagy-Britanniára vonatkoztak ugyanakkor a Dél-Afrikai politikai elit számára is érzékeny üzenetként funkcionáltak, akik korábban szinte teljes egészében kizárták az önrendelkezésből és az ország irányításából az őshonos lakosságot. A függetlenségi hullám elfogadása a hidegháború és az új világrend szempontjából is kulcsfontos-

¹⁵ Beinart, William – Dubow, Saul (szerk.): *Segregation and Apartheid in Twentieth Century South Africa*. London. 1995. 31.

¹⁶ Harold Macmillan: *Wind of Change*, 1960. február 3. Online: ThoughtCo. <https://www.thoughtco.com/harold-macmillans-wind-of-change-speech-43760> – 2024. szeptember 27.

¹⁷ Uo.

ságúvá vált, mivel az Afrika és Ázsia országai válaszút elé kerülnek: “(...) a huszadik század második felének nagy kérdése az, hogy Ázsia és Afrika el nem kötelezett népei a Kelet vagy a Nyugat felé fognak-e fordulni.”¹⁸ Mindezzel Macmillan gyakorlatilag kimondta a korábbi gyarmatokról való gondolkodás új irányát: a területeket azok erősödése és London ezzel párhuzamos gyengülése, valamint a növekvő nacionalizmus és az önrendelkezés felerősödő igénye miatt lehetetlen lesz megtartani. A cél inentől, hogy maguk álljanak a hullám élére, megakadályozva, hogy ezek a jelenleg még el nem kötelezett országok a kommunista tömb irányába gravitálódjanak. A nyugati világnak vonzóbb jövőképet kell nyújtania a függetlensége vágyó országok számára annál, amit a szovjetek tudnak: “A küzdelem megkezdődött, ez egy harc az emberek elméjéért... Az el nem kötelezett nemzetek látni akarják az eredményeket, mielőtt döntenének.”¹⁹

Az elhangzó beszéd komoly visszhangot váltott ki odahaza és az egész világban. A Daily Mail másnap természetesen címlapon hozta a miniszterelnök beszédét: *Toast of Africans (Köszöntő az afrikaiaknak)* címmel.²⁰ Szalagcímként idézik az afrikai politikusok reakcióit is: “A miniszterelnök megért minket...” “Nem vagyunk többé egyedül...” Kiemelik, hogy a beszéd felbolygatta a kontinenst és az afrikai vezetők körében pozitív hullámokat keltett: “úgy érezzük végre, fontos szövetségesek vagyunk” “pontosan arra vágyunk, amit Nagy-Britannia kínál, önkormányzatiság, az életszínvonal emelése, méltóság”. Hosszú cikkben idéznek a beszédből tárgyilagosan és kontextusba helyezve, valamint részletezik annak és a Macmillan által felvillantott jövőképnél a pozitív fogadtatását. “*The Lid on Africa*”²¹ címmel ugyanebben a számban megjelent egy kommentár cikk is a beszédhez kapcsolódóan. Ebben dicsérik a miniszterelnököt, megemlítik, hogy a kritikusok előzetesen arra panaszkodtak, hogy a látogatása a rezsim jóváhagyását fogja jelenteni, de beszédével erre rácsáfol, mivel annak több pontján is utalt az apartheid rendszer negativitására és a felvillantott új doktrína fényes jövővel kecsegtet a kontinens számára. Ugyancsak hasonló pozitív fogadtatásról számoltak be néhány nappal később Macmillan haza indulásáról “*Come back Mac cries and tour*”²² című cikkükben. Kiemelték az ünneplő búcsúzó tömeget, ugyan-

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Stanley Bonnett: *Toast of Africans*. *The Daily Mail*. 1960. február 4. 1.

²¹ *The Lid on Africa*. *The Daily Mail*. 1960. február 4. 1.

²² Stanley Bonnett: ‘Come Back Mac’ Cries End Tour. *The Daily Mail*. 1960. február 6. 5.

akkor megjegyzték azt is, hogy Hendrick Verwoerd miniszterelnök jóval hűvösebb stílusban köszönt el brit kollégájától.

Természetesen a Guardian is vezető hírként foglalkozott az eseményekkel – érthető módon, mivel ellenzéki lapról van szó – kissé visszafogottabb lelkesedéssel és inkább tárgyias hangvételű tudósítással *“Egyszerű szavak Dél-Afrikának”*²³ címmel. Beszámolnak arról, hogy a miniszterelnök elmondta, miért változtatták meg az eddigi álláspontjukat a térség kapcsán. Kiemelik, hogy a beszédet kisebb meglepetéssel fogadta a Dél-Afrikai miniszterelnök, miután egyértelműsítette a két ország faji kérdésekben tanúsított különbségeit és azt, hogy az apartheid rendszer komoly problémákat okozhat, akinek válaszreakcióját *“Justice also for whites”*²⁴ címmel közlik. Ugyancsak kiemelik azt, hogy a helyi sajtó kritikával illette Macmillan látogatását és a beszédét is. A Mail-hez hasonlóan a Guardian is beszámol a miniszterelnök haza indulásáról és az utolsó sajtótájékoztatójáról, ahol kiemelte: *“Nagy-Britannia komoly érdeklődést mutat az afrikaiak problémái iránt, nem a beavatkozás, hanem a megértés szándékával.”*²⁵ E mellett pedig azt is kifejtette, hogy ezek a problémák nagyon komplexek, amelyeket nem szeretne leegyszerűsíteni.

A beszéd fogadtatása a brit és a nyugati sajtóban egyértelműen pozitív (ellenzéki lapok esetében inkább semleges) volt, Dél-Afrikában viszont felkavarta a kedélyeket. Mindez ugyanakkor egyfajta startjelzést is adott az afrikai kontinens elszakadásra és önállóságra vágyó országainak. Még ugyanebben az évben – október elsején – végérvényesen elnyerte függetlenségét Nigéria, amely a Nemzetközösségnek tagja maradt. 1961-ben Tanganyika, majd 1962-ben Uganda következett, amelyek szintén békés úton mentek végbe. Nem alakult azonban ennyire zökkenőmentesen a helyzet Kenyában, ahol a fehér telepesek birtokolták a legjobb földeket, velük szemben a Mau-Mau vezette fegyveres mozgalom a harc útját választotta, a helyzet végül az ország 1963-as függetlenségével oldódott fel.²⁶ 1964-ben és 1965-ben újabb országok, Malawi, Zambia és Gambia következtek. A legkomplexebb problémakör Dél-Rodéziában jelentkezett (ez a brit közbeszédet is tematizálta valamint a 1964-es és 1966-os választási kampányokban is megjelent) ahol a fehérek a dél-afrikai helyzethez hasonlóan megfosztották jogaiktól és földjeiktől az őslakosokat. Macmillan ellátogat Salisbury-be is, hogy megpróbálja rávenni a kormányt, változtasson politikáján. Lassan eszkalálódó és elhúzódó válsághelyzet alakult ki, amelyet

²³ Plain words to South Africa. *The Guardian*. 1960. február 4. 1.

²⁴ Justice also for whites. *The Guardian*. 1960. február 4. 4.

²⁵ Commonwealth co-existence. *The Guardian*. 1960. február 6. 1.

²⁶ Egedy, 2011. 136.

a miniszterelnöki székben őt követő Wilsonnak egy ideig sikerül kordában tartania, azonban a miniszterelnök két tűz közé került: a nemzetközösség egy része a fegyveres beavatkozást, míg mások a hatalomra jutó fehér vezetés megszilárdítását várták tőle.²⁷ Végül sikerült lebeszélnie az afrikai államokat a katonai akcióról és ígéretet tett arra, hogy szankciókat vezet be a regnáló Smith-rezsimmel szemben, mindezeket fokozatosan és állandó tárgyalások közepette alkalmazta az alkotmányosság visszaállítása érdekében. Az ügy végére 1980-ban került pont Zimbabwe létrejöttével.

A felsoroltakon kívül 1960 és 1974 között nyerte el függetlenségét Ciprus, Sierra Leone, Jamaica, Trinidad és Tobago, Málta, Szingapúr, Barbados, Guayana, Botswana, Lesotho, Szváziföld, Marutius, Katar, Bahrein és az Egyesült Arab Emírségek (a “Szueztől keletre” fekvő pozíciók feladásával) és a Bahamák is. Szolidabb kísérletet jelentett az informális befolyás – legalább egy részének – megtartásra a Nemzetközösség²⁸ átalakítása a háború után, amely 1947-ben belső reformokon esett át. A szervezet számára azt a szerepet szánták, hogy az idővel prognosztizálhatóan felbomló gyarmatbirodalom örökébe lépve (ha jóval szerényebb formában is) segítheti London gazdasági és politikai érdekeinek erősítését elsősorban gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok révén. A második világháború után bővülésnek induló szervezet²⁹ jelentősége ugyanakkor inkább szimbolikus maradt. Általánosan elterjedt az a gondolat, hogy a a brit dekolonizáció egyfajta önkéntes folyamat volt, ugyanakkor az igazság az, hogy a franciákkal ellentétben ők felismerték az elkerülhetetlent³⁰ és ennek köszönhetően az átmenet az esetükben jóval békésebben ment végbe.

EGY KÜLÖNLEGES (VAGY ANNAK VÉLT) KAPCSOLAT

Az első kérdésben – a gyarmati függetlenedés – tehát a briteknek engedniük kellett és még ha a külvilág felé viszonylag jól palástolva is tették mindezt, de mégis vereséget szenvedtek a gyarmati rendszer fenntartásának kérdésében. 1945 után a két szuperhatalom megjelenésével átalakuló világpolitikai viszonyok közepette London szemében még fontosabbá vált Washington és egy paritáson alapuló politikai partnerség fenntar-

²⁷ Havas Péter: *Attlee-től Brownig*. A brit munkáspárt kormányzati tapasztalatairól (1945–2008), Bp., 2009. 55.

²⁸ A brit miniszterelnök és a gyarmatok vezetői 1887-től rendszeresen találkoztak. Az első világháború után elinduló elszakadási hullám közepette 1926-ban mindezt formalizálták a Brit Nemzetközösség létrehozásával.

²⁹ The Commonwealth – Our History. Online: The Commonwealth. <https://thecommonwealth.org/history> – 2024. szeptember 29.

³⁰ Egedy, 2011. 106.

tása, a két ország viszonyának szorosabbra fűzése. Az ezzel ellentétben a valóságban idővel kialakuló alá – fölérendeltségi viszonyt megalapozta, hogy a háború alatt az Egyesült Államok 31 milliárd fontnyi árut és hadi felszerelést adott Nagy-Britanniának, amelyből ugyancsak 650 milliót kért vissza ellenszolgáltatásként, de a britek számára ennek előteremtése is komoly nehézségekbe ütközött.³¹ Az 1945-ben kormányra kerülő Munkáspártot ugyan gyanakodva figyelték a tengerentúlról, ám hamar egyértelművé vált, hogy a szigetország mindkét politikai pártja hasonlóan elkötelezett az atlanti együttműködés irányába és a vitás nemzetközi ügyekben való kooperációra. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy 1946 után újra elmélyüljön a két ország viszonya, aminek első lépéseként a kongresszus 3.75 milliárd dollárnyi kölcsönt szavazott meg a briteknek, amely együttműködést tovább mélyíti majd a Marshall-terv is. A két angolszász országot a szovjetek közép-európai terjeszkedése még közelebb hozta egymáshoz,³² amely katonai együttműködés (a gazdaságihoz hasonlóan) egy kiterjedt rendszer, a NATO megszületését eredményezte és szoros együttműködést a Koreai háború kapcsán. Az 50-es évek elején tehát úgy festett valóban egyenrangú kapcsolat alakulhat ki a két ország között, ugyanakkor ezek a brit illúziók hamar szertefoszlottak.

Az első komolyabb törést az 1956-os szuezi válság jelentette, amelynek kezelésében a regnáló miniszterelnök Eden számított Eisenhower támogatására, utóbbi azonban határozottan ellenezett egy katonai intervenciót Egyiptomban. Ezen a ponton a brit vezetés szembesülhetett azzal, hogy az USA korántsem úgy tekint a két ország szövetségére, ahogyan az angolok,³³ amely az amerikai nyilatkozatok és az ENSZ-ben zajló viták miatt a nyilvánosság számára is realizálódott. Az Edent váltó Macmillan 57 márciusában találkozott Eisenhower elnökkel annak érdekében, hogy megpróbálja normalizálni a viszonyt Washingtonnal, ami pozitív irányt is vett. Ugyanakkor abban az értelemben nem múltak el nyomtalanul az egyiptomi események, hogy szertefoszlottak azok az illúziók, amely szerint Nagy-Britannia osztozhat a hegemon vezető sze-

³¹ Magyarics Tamás: A három kör. =*Rubicon*, 1995. 9. szám 34.

³² Uö. 35.

³³ Minderről Anthony Eden is hosszasan ír emlékirataiban, ahogy ő fogalmaz: *“Ha az Egyesült Államok kormánya szövetségeshez méltó szellemben járt volna el, akkor – az erőszak alkalmazásán kívül – minden erejét latba kellett volna vetnie azoknak az országoknak a támogatására, amelyeknek gazdasági biztonsága a Szezi-csatornán való áthajózás szabadságától függött. Az amerikaiaknak szorosan össze kellett volna hangolniuk politikájukat szövetségeseik politikájával, és szilárdan ki kellett volna tartaniuk a hozott határozatok mellett”* Lásd: Eden, Anthony: *Full Circle: The Memoirs of Anthony Eden*. London, 1960. 701.

repben Amerikával. Ahogyan Dean Acheson amerikai külügyminiszter mondta, *“Nagy-Britannia elvesztett egy birodalmat és nem talált még szerepet.”*³⁴ Mindezt a folyamatot tovább generálta John F. Kennedy 1960-as megválasztása, aki elődeivel ellentétben már korántsem követte azt a régi iskolát, mely szerint országa legfontosabb szövetségese London kell, hogy legyen, mindebből kifolyólag Macmillan sem élvezett nála akkora bizalmat, mint elődjénél. hivatkozás Mindez néhány esztendővel Szuez után ismét megmutatkozott, amikor is a kubai rakétaválság idején teljesen figyelmen kívül hagyták a briteket, döntéseikről is csak utólag tájékoztatták őket. Ugyan a helyzetet valamelyest kozmetikázták az 1962 decemberében megkötött amerikai – brit rakéta egyezményrel³⁵ de ez inkább a gazdasági érdekek és a szovjet fenyegetéstől való félelem miatt volt fontos az USA számára. A két ország relációja ugyan továbbra is konstruktív és erős maradt (a britek például nyilatkozatokkal támogatták amerika Vietnami intervencióját) de kapcsolat a 60-as évek második felére már korántsem volt annyira különleges, ahogyan azt két évtizeddel korábban Churchill vizionálta.

IN AND OUT – A BRITEK ÉS AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ KÉRDÉSE

A harmadik említett dimenziót nagyban befolyásolta az előző kettő kapcsán bemutatott folyamatok alakulása. Az Európai integráció két világháború között első – meddő – kísérleteit követően Churchill 1946. szeptember 16-án a zürichi egyetemen elmondott beszéde a köztudatban is újtára indította az integrációs diskurzust. A felszólalás fogadtatása a sajtóban nagyon vegyesre sikerült: az oroszok egyértelműen elutasították, a franciák *“fanyalognak fogadták”*, de a brit társadalmat is megosztotta a kérdés.³⁶ Három hónappal a beszédet követően az akkor éppen ellenzékben lévő tory vezér megalapítja Londonban a United Europe Movement-et.³⁷ A mozgalom célja az volt, hogy megpróbálja előmozdítani a szorosabb integrációt a kontinens országai között. Churchill az Egyesült Királyságot inkább egy támogató külső partnerként képzelte el, amely megőrzi szoros

³⁴ Egedy, 2011. 137.

³⁵ A Macmillan és Kennedy által megkötött Polaris-egyezmény keretei között a britek az amerikai elnök hozzájárulásával vásároltak Polaris rakétákat, amelyeket válsághelyzetben egyedül, előzetes konzultáció nélkül is bevezethettek.

³⁶ Barta Róbert: Churchill és az Európai Egyesült Államok. = *Rubicon*, 2014.1. sz. Tágabb összefüggésben lásd: Barta Róbert: Churchill elképzelései a háború utáni Európáról. In. *A híd túlsó oldalán. Tanulmányok Kelet-és Közép-Európáról*. Szerk. Bán D. András, Bp., 2000. 266–304.

³⁷ J. Nagy László: *Az európai integráció politikai története*. Szeged, 2005. (Továbbiakban: J. Nagy 2005.) 19.

kapcsolatait a Nemzetközösséggel és az Egyesült Államokkal, így nem az európai összefonódás teljes tagjaként, hanem annak „barátjaként és szövetségeseiként” segíti az egységes Európa kialakulását, de nem vesz részt teljes mértékben annak politikai integrációjában.³⁸ Mindez egy első – egyelőre apró – lépés volt a korábbi egyértelmű elszigetelődésen alapuló politikától. A beszédben egy föderális Európai Egyesült Államok létrehozását, elsőként pedig az Európa Tanács felállítását javasolja, amelynek 1949 májusi alakulásán maga is részt vesz.

Alapvetően támogató, de jóval távolságtartóbb és szkeptikusabb nézőpontot követett az 1945 és 51 között regnáló Attlee kormány és annak külügyminisztere Bevan is. A kezdeti egységesedési törekvésekben folyamatos részt vett London, azonban amikor mindez mélyülni kezdett és 1951. április 18-án aláírták az Európai Szén- és Acélközösség létrehozásáról szóló megállapodást a szigetország behúzta a keziféket és távol maradt a szövetségként. A hivatalos indoklás az volt, hogy Nagy-Britanniának nincsenek szén- és acél problémái és ellátási nehézségei sem. Valójában azonban a kormányzat a szuverenitásuk csorbulásától tartott egy esetleges csatlakozást követően és elképzelhetetlennek tartották, hogy a saját parlamentjük felett álló hatalmat fogadjanak el.³⁹ Mindez a Nemzetközösség szerepének átalakítását is magával vonta volna, ahogyan arról az 51 őszen (újra) hivatalába lévő külügyminiszter Eden is elmondta: „nem akartuk alávetni magunkat olyan szuverén európai hatalmi szervezetnek, amelynek a Brit Nemzetközösségben fennálló kötelezettségeink miatt úgysem lehattunk volna tagjai.” Az 50-es évek első felének uralkodó narratívája tehát az egység irányába való nyitás és így a korábbiaknál szorosabb együttműködés volt a kontinenssel – mindezt megfelelő távolságból – ami egyelőre még csak kisebb elmozdulás volt az évszázados doktrínától.

A Montánuniótól való távolmaradással a korabeli napilapok szinte alig foglalkoztak az aláírás napjaiban. A Mail hasábjain semmilyen hosszabb anyag nem jelent meg az ügyben. A Guardian az aláírás másnapján egy hosszabb cikkben *“Britain and the Schuman Plan – Political Aspect”* foglalkozik a témával.⁴⁰ Ebben kifejtik, hogy a franciák szerették volna, ha a britek is elköteleződnek az egyezés mellett, de akkor még nem volt egyértelmű, pontosan hogyan fog működni mindez a gyakorlatban. London a tárgyalások alatt inkább csak megfigyelt és nem avatkozott be számukra kényes pontokon sem. A legnagyobb félelmeik: *“(…) a közös*

³⁸ Reid, W.: *Churchill 1945–1965: The Statesman as Artist.* Oxford, 2001. 4.

³⁹ J. Nagy, 2005.25.

⁴⁰ Britain and the Schuman plan – Political aspects. *The Guardian*. 1951. április 19. 4.

szervek felülírhatják egy-egy tagország szabályozását, veszélyeztetetik Nagy-Britannia ipari szerkezetét és hogy ebben a rendszerben az ő iparuk jobban megszervenéne egy recessziót (...)”hivatkozás szerintük mind jogos és alátámasztható. Ugyancsak kiemelik negatívumként, hogy a Főhatóság jogkörei negatívak lehetnek a szabad verseny szempontjából. A Guardian alapvetően ebben és az előző napok cikkeiben is semleges hangnemet ütött meg, felhívva a figyelmet a szupranacionális szervezettel kapcsolatos számos nyitott kérdésre. A Montánuniótól való távolmaradással tehát leginkább érdektelenséggel illetve visszafogott egyetértéssel reagált a sajtó.

A kontinens nyugati felén szorosabbra fonódó együttműködés következő lépése az Európai Védelmi Közösség egy évvel későbbi megalapítása lett volna, amelytől a britek – annak ellenére, hogy a koncepciót a kezdetektől fogva az ő részvételükkel képzelték el – ugyancsak távol maradtak. Erre Eden már 1951 novemberében felhívta a figyelmet, mondván, hogy szerinte ezzel a franciák és az olaszok az európai föderáció előmozdítását szeretnék elérni⁴¹. Az angolok kívül maradásával az EVK koncepciójából végül nem lett semmi, ugyanakkor ez is jelezte, hogy bár a konzervatívok és a szocialisták között számos ellentét van alapvetően ők sem törekedtek baloldali riválisuktól merőben eltérő politikára ezekben a kérdésekben.

A távolról szemlélés magatartását követte Macmillan és kormánya a Közös Piac megszületésének alkalmával is (1957. március 25.). A tárgyalásokon való részvétellel kapcsolatos mérsékeltnek is alig nevezhető érdeklődés háttérben az állt, hogy továbbra is az Egyesült Államokkal valamint a Nemzetközösség tagjaival való együttműködés jelentette a stratégiai prioritást. Ennél jóval materiálisabb okok is jelentkeztek, nevezetesen hogy a résztvevő országok célja a belső (egymás közötti) vámok fokozatos eltörlése volt, amely nem állt a korona érdekében, hiszen a nemzetközösségen belülről olcsón importálhattak élelmiszert. A legnagyobb nyugati agrártermelő Franciaország számára elfogadhatatlan volt az a brit alternatív megoldás, hogy hozzanak létre közös szabadkereskedelmi övezetet, így London ezúttal is távol maradt.⁴² A római szerződés aláírásának a Daily Mail nem szentelt komolyabb figyelmet, egyetlen részletesebb cikkben sem foglalkoztak a témával, mindössze szűkszavúan tudósítottak az aláírásról és a következő év január elsejével történő hatályba lépésről⁴³. Ismét valamivel aktívabb volt a Guardian

⁴¹ Egedy, 2011. 115.

⁴² Uő. 133.

⁴³ European market may start next year. *The Daily Mail*, London 1957. március 26. 9.

ezen a területen. Néhány nappal korábban már egy rövid összefoglaló cikket közölnek, amelyben francia perspektívából elemzik a következő héten aláírásra kerülő megállapodást, kiemelve annak Párizsra vonatkozó előnyeit⁴⁴. Másnap egy rövidebb írásban foglalkoznak az NSZK vetületéből a kérdéssel⁴⁵, míg a brit aspektus néhány nappal később kerül elő.⁴⁶ Ebben az említett – a távolmaradás háttérében álló – okokat összegzik objektív módon, az aláírás tényéről is semleges hangnemben, de a Mailnél részletesebben tudósítottak. A sajtó a néhány évvel korábbihoz hasonlóan ezúttal is rezignáltan kezelte az ország távolmaradását az egyre erősödő európai együttműködéstől.

Miután Londonnak nem sikerült keresztül vinnie az akaratát a szabadkereskedelmi övezet megteremtése kapcsán több kisebb, a Közös Piac intézményéből kimaradó ország irányába fordult. Ausztria, Dánia, Norvégia, Portugália, Svájc és Svédország részvételével közösen aláírták az Európai Szabadkereskedelmi Társulást (EFTA) létrehozó megállapodást Stockholmban. A britek ezáltal egy újabb lépést tettek Európa felé – igaz egyelőre csak gazdasági együttműködés, szorosabb politikai integráció nélkül. A szervezet az ipari árukra kivetett vámokat kívánta felszámolni tíz év alatt a tagállamok egymás közötti kereskedelmében, ugyanakkor ennek volumene miatt nem beszélhetünk kiemelkedően nagy jelentőségről. Nagy-Britannia az EFTA-ban találta meg azt a szerveződési formát, amely összhangban volt a nemzetközi szerepével és kereskedelmi érdekeivel, és a tory kormány igyekezett is otthon demonstrálni annak jelentőségét.⁴⁷ Mindezek mellett az EFTA célja volt az is, hogy elkerüljék vele a brit elszigetelődést is. Az egyezmény aláírásáról mindkét sajtótermék beszámolt. A Daily Mail például több véleménycikkből is kifejti pozitív hozzáállását az elképzeléshez. Néhány héttel az aláírás előtt⁴⁸ arról értekeznek a napilap hasábjain, hogy ez a fajta brit válasz a közös piac intézményére komoly gazdasági sikereket arathat és egyfajta híd lehet Európa irányába is. Utóbbiról, vagyis arról, hogy a két szervezet között hidat kell képezni Macmillan is többször beszélt, az egyik ilyenről, amikor mindezt de Gaulle-nak és Adenauernek fejtegette a Mail is tudósított⁴⁹. A Guardian ezúttal is semleges hangnemet ütött meg, inkább csak

⁴⁴ *Common market plans announced. The Guardian*, 1957. március 21. 7.

⁴⁵ Last chance for Europe? *The Guardian*, 1957. március 22. 9.

⁴⁶ Unity plan in Europe. *The Guardian*, 1957. március 25. 12.

⁴⁷ Edwards, G. & Wallace, H.: *The European Community: The Challenge of Enlargement*. London, 1977. 58.

⁴⁸ EFTA Makes its Bow. *The Daily Mail*, 1959. november 24. 1.

⁴⁹ Macmillan Plays a Trump Card. *The Daily Mail*, 1959. december 21. 2.

a megalakulást megemlítve, annak működésével és eredményességével kapcsolatban csak az aláírás (1960. január 4.) után jóval később kezdett el foglalkozni. Az EFTA létrehozása tehát egy újabb lépés volt, amelynél hamarosan jelentősebbek következtek.

A 60-as évek elejére a birodalom hanyatlásának egyre több kézzelfogható jele lett, például az említett gyarmati függetlenedési hullám vagy éppen a szuezi válság. Utóbbi egyik fontos konklúziója lett – ahogyan az előző szakaszban is nyomon követhető volt – hogy Washington szemében London nem egyenrangú partner, maga Kennedy elnök is az EGK-be való belépésre ösztönözte az angolokat. Macmillan végül 1961. július 31-én jelentette be az Alsóházban, hogy csatlakozási tárgyalásokat kíván kezdeményezni a Közös Piac képviselőivel.⁵⁰ A Munkáspárt ugyan retorikájában ellenezte a csatlakozást, de képviselőik végül tartózkodtak a szavazás alkalmával, így a tory kormány hivatalosan is kezdeményezhette az egyeztetések megkezdését. A parlamenti bejelentésről a *Mail* is címlapon számolt be “*Mack to talk tough*” címet viselő cikkében.⁵¹ Kiemelik, hogy mindez egyszerre lehetőség a politikai sikerre és veszély is, mivel sok minden fog a franciákon múlni. Macmillan nyilatkozataiban kiemelte a csatlakozás gazdasági és védelmi szempontból történő fontosságát is, amelyet a cikk is idéz hasonlóan más politikusok megszólalásaihoz is. A *Mail* összességében némi bizonytalansággal társított pozitív hangnemet teremtett a kérdés köré a későbbiekben is. Sokkal erőteljesebben kérdőjelezte meg a csatlakozás lehetőségét és indokoltságát a *Guardian*. Természetesen ők is a címlapon tudósítottak “*Britain will ask to join EEC*”⁵² címmel, amiben kiemelik, hogy Macmillan bizakodó, de nem magabiztos az ügyben, hosszan boncolgatják a lehetséges gazdasági és politikai veszélyeket is. A lap követi a Munkáspárt narratíváját, vagyis nem támogatják különösebben a csatlakozást, de heves ellenzésbe vagy támadásba sem kezdenek a későbbiekben sem.

A konkrét tárgyalások végül novemberben kezdődnek el Brüsszelben, a brit delegációt a későbbi miniszterelnök Edward Heath vezette. A Nemzetközösség körüli problémák hamar a felszínre törtek és elhúzódó tárgyalások kezdődtek több, annak országait érintő szabályozási kérdés kapcsán. Ennek eredményeként a politikai közvélemény egyre polarizáltabbá vált megosztva a két párt sorait is. A vitának – ideiglenesen – a francia elnök vetett véget, mikor 1963. január 14.-én egy sajtóeseményen bejelentette, megvétózza a britek csatlakozását, mivel szerinte az ország

⁵⁰ J. Nagy, 2005. 35.

⁵¹ Into the Rubicon. *The Daily Mail*, 1961. augusztus 1. 1.

⁵² Britain will ask to join EEC. *The Guardian*, 1961. augusztus 1. 1.

közigazgatásának berendezkedése és jogrendje nagyon különbözik a kontinensétől, a britek belépésével amerikai hegemonia keletkezne és az ország gazdasági helyzete fékezne a Közös Piac fejlődését. A belépésre végül magukat nehezen rászánó britek így hosszas huzavona után egyelőre az európai egység ajtaján kívül maradtak. De Gaulle tábornok bejelentésével természetesen mindkét sajtóorgánium foglalkozott. A Mail *“de Gaulle ütött – Mac a “családra” néz kiutat keresve”*⁵³ címlappal és a csalódott Heath képével jelent meg. A cikkben azt fejtegetik, hogy Macmillan-ek alternatívát kell keresnie a Közös Piachoz való csatlakozás helyett és a Nemzetközösség áprilisban esedékes miniszterelnöki találkozására fókuszálni. A sajtótájékoztatón elhangzottakból kiemelik a francia elnök azon szavait, hogy az angolok egyedül maguk tudják rendezni a csatlakozáshoz szükséges feltételeket. Több másik írásban is taglalják a Brüsszelben elhangzottakat és annak következményeit, amelyet *“rosszabbanak neveznek annál, amit bárki várt”* de ugyancsak idézik az ellenzék vezetőjének Gordon Brown-nak a szavait, aki szerint de Gaulle feltételei teljességgel elfogadhatatlanok a szigetország számára. A Mail – nem meglepő módon – nem hibáztatta a kormányt, sokkal inkább a francia elnököt támadta cikkeiben. A Guardian címlapján is az előző nap eseményeit láthattuk: *“Hatalmas ütés a brit EGK reményeknek”*⁵⁴. A cikkek hangvétele hasonló, ők is elfogadhatatlannak tartják a francia feltételeket és de Gaullet hibáztatják, így oldaltól függetlenül ugyanaz az általános helyzetkép és értékelés alakult ki a két napilapban. A következő évek két választási kampányában (1964 és 1966) valamint a belpolitikai csatározásokban rendre előkerült a téma a jobb- és a baloldal egymást támadó nyilatkozataiban ugyanakkor abban mindkét fél egyetértett, hogy nem lehet teljesíteni az irreális francia elvárásokat.

A fiaszkót követően átmenetileg lekerült a napirendről a csatlakozás kérdése, mígnem Wilson 1966 novemberében bejelentette az alsóházban a kérelem felújítását, amelyről 1967 május 2-án szavazott a parlament és támogatta azt elsöprő többséggel. De Gaulle azonban ismételten London útjába állt és május 17-es sajtótájékoztatóján, ezúttal főként a brit gazdasági nehézségekre hivatkozva azt javasolta, hogy a britek csatlakozásával egyelőre várjanak vagy előtte hozzanak létre egy társulási rendszert, ez volt az úgynevezett *“bársonyos vétó”*. A francia elnök a következő hónapokban több alkalommal is finoman ellenállt a brit törekvéseknek, akinek 1969-es lemondásával végül az utolsó akadály is elhárul a brit csatlakozás elől. 1970 decemberében elvi döntés született arról, hogy a *“hatok”*

⁵³ De Gaulle Blow. *The Daily Mail*, 1963. január 15. 1.

⁵⁴ Heavy blow to britan's EEC hopes. *The Guardian*, 1963. január 15. 1.

támogatják Nagy-Britannia, Írország, Dánia és Norvégia csatlakozását. A hosszú hónapokon át tartó tárgyalások után az Alsóház 1971 októberében szavazott az addigra már az egész társadalmat megosztó kérdésben.⁵⁵ A másfél évtizeden át tartó huzavonára végül 1972. január 22-én került pont, amikor aláírásra került Nagy-Britannia és az EGK közötti csatlakozási egyezmény.

Az Alsóháznak ezt követően még ratifikálni kellett mindezt, amelyről összesen 104 alkalommal szavaztak, míg végül 1972 júliusában 301:284 arányban hagyták jóvá. A Munkáspárt Wilson által vezetett árnyékkormányja akkor bejelentette, hogy választási győzelmük esetén népszavazást írnának ki a kérdésben, amit 1974-ben el is rendeltek. Az addigra a konzervatívok élére kerülő Margaret Thatcher először hevesen ellenezte azt, majd miután meglátta a lehetőséget a szavazásban arra, hogy saját érdemeit „hozzátegyje” a csatlakozáshoz és megerősítse Anglia pozícióit végül maga is beállt a referendum mögé, amelyre egy évvel később került sor⁵⁶ és a lakosság 67%-a foglalt állást az integráció mellett. A megváltozó politikai körülmények, London vezető szerepének elvesztése, a gyarmati rendszer felbomlása, az amerikaiakkal meglévő különleges kapcsolat átértékelődése, a gazdasági nehézségek tehát oda vezettek, hogy az egykori elszigeteltségből a szigetország az európai egység részévé vált. Ugyanakkor a másfél évtizedes huzavona sem a politikai pártok, sem a társadalom vetületében nem múltak el nyomtalanul, aminek következményeit – és a kérdés kapcsán kialakuló polarizáltság – négy évtizeddel később, a „Brexit” népszavazás kapcsán is láthattuk.

ÖSSZEGZÉS

A brit külpolitika fundamentumai és legfőbb irányai valamint az azokról való gondolkodás, ahogyan mindezt nyomon követhettük alapos változásokon mentek keresztül az 1945 és 1975 közötti három évtized során. Churchill a háborús diadal napjaiban és azt követően azt gondolhatta, hogy London a gyarmatait megőrizve egy erős és minden értelemben integratív Brit Nemzetközösség élén, az Egyesül Államok egyenrangú partnereként, a kontinens másod – harmadrangúvá váló hatalmainak integrációját távolról támogató birodalom marad, amely óvja a szabad világot a szovjet fenyegetéstől. A valóság és a körülmények alakulása ezzel szemben mindhárom elképzelés felülírását és újragondolását kényszerítették országát. A gyarmatok gazdasági és társadalmi megerősödéséből valamint nemzeti öntudatra ébredésükből és a britek egyre

⁵⁵ Egedy, 2011. 163.

⁵⁶ Lojtkó Miklós: Nagy-Britannia, a vonakodó európai. = *Rubicon*, 1997. 5–6. sz.

fogyatkozó erejéből hamar az következett számukra – részben okulva a franciák példájából – hogy engedniük kell a függetlenségi igényeknek és a megakadályozhatatlan változás élére kell állniuk. Ugyancsak fel kellett ismerniük azt, hogy az erős atlanti kapcsolatok ellenére 45 után az Egyesült Államok vált azzá, ami korábban a szigetország volt: a világ legerősebb hatalmává, akinek nem barátai, hanem érdekei vannak. Mindezen történések pedig a sokat emlegetett fényes elszigeteltség politikájának végérvényes feladásához és az Európai integráció folyamatába való betagozódásához vezettek, amelyek a 70-es évek második felétől újabb kardinális külpolitikai kérdéseket fognak kinyitni a Thatcher adminisztráció számára.

Dominic Nuszer

**Horrible Histories or History? Rule or Cruel Britannia?
Examining the Philosophy of Horrible Histories**

INTRODUCTION

This study examines one of the most significant British television series about history for children. Notably, it was the first children's show to win a British Comedy Award for Best Sketch Show in 2010. The series *Horrible Histories*, the successful adaptation of Terry Deary's book series, has already impacted generations of children in Britain. According to Jerome de Groot, professor of Literature, *Horrible Histories* implies that the way history is presented to learners is less exciting than the actual events which occurred.¹ The series presents the absurd, irreverent side of History with a postmodern deconstructionist lens to deliver a surprisingly in-depth and thorough analysis of History that is relevant to children, adults and experts alike.

The series is a unique opportunity for interdisciplinary studies bridging history, media, and even education. *Horrible Histories* exceeds the boundaries of traditional children's programming, offering new insights for studies about how history can be interpreted and taught through popular media. Through an interdisciplinary approach this study explores the series as a cultural artefact. Firstly, the study will explore how the author's own agenda had shaped the series' identity in the context of the change in historical theory of the late 20th century. Then, means, limitations and reconciliation of facts and entertainment will be explored in the context of historical films. This study argues that *Horrible Histories* provides an example of an intersection of entertainment, education and historical critique. By adopting a fragmented, irreverent approach, the series challenges traditional narratives, critiques imperialism and power structures, and redefines how historical knowledge is consumed and taught.

SHIFTS IN HISTORICAL THOUGHT AND THEIR REFLECTION IN HORRIBLE HISTORIES

Since the fall of the Soviet Union in 1991 and the end of the cold war, our perception of history has changed rapidly. Fatalistic Marxist and striving teleological frameworks were gradually undermined. Georg Gerson

¹ de Groot, Jerome, *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*. London, 2009. [Hereinafter: de Groot, *Consuming History*, 2009.] 39.

Iggers, a historian known for his writings on historiography, has described this shift as rapid fragmentation. According to Iggers, a new approach to history was conceived, which meant that historians started to see history as a narrative with many individual centres instead of focusing on a single grand one, not history, but histories.² Influenced by these shifts, it is not surprising that the series' name is *Horrible Histories*, not History. The philosophical and methodological changes to our understanding of history in the post-Cold War era are present in *Horrible Histories*. Thus, it can address serious issues that get media attention due to its popularity.

“Anti-Imperial Critique in Horrible Histories

Victoria: *I love to be a British queen*

I am Victoria, you see

Now where's my British butler

With my British cup of tea?

Butler: *Tea is not from Britain, ma'am*

From India, it was brought

Yes, for your cuppa, thousands died

And many wars were fought³

This song, featured in the show, caused controversy for criticizing the inherent violence in colonialism. However, this song is a means to analyse *Horrible Histories*' perception of history. When CBBC promoted the song as mentioned earlier on its iPlayer in 2020, Andrew Neil, an influential broadcaster, voiced his opinion that it is an “anti-British drive!”⁴ His opinion sparked heated exchanges in the public discourse. The enduring controversy surrounding the song, ‘British Things’ demonstrates that *Horrible Histories* continues to provoke relevant discussions years after its release.

---

² Iggers, Georg G., *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Middletown, 2005. [Hereinafter: Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, 2005.] 103.

³ Rickard, Laurence, *Horrible Histories: Season 1, Episode 9, “#1.9.”* Directed by Chloe Thomas, featuring Matthew Baynton, Simon Farnaby, Martha Howe-Douglas, Sarah Hadland, and Jim Howick. BBC Home Entertainment, 2009. DVD.

⁴ Thorpe, Vanessa. „Andrew Neil Attacks BBC over ‘Anti-British’ Horrible Histories Song.” *The Guardian*. 1 February, 2020. Online: <https://www.theguardian.com/media/2020/feb/01/andrew-neil-attacks-bbc-over-anti-british-horrible-histories-song> – 29 September 2024.

Terry Deary, the author of the source material, is well known for his divisive opinion on the British Empire. Deary named his book ironically *Cruel Britannia* for the Victorian era. According to an article published in 2013, he said that the empire was one of the most evil ones.⁵ Deary's claim is notably controversial and full of emotions, but still, his views are deep rooted in the series. According to historian Erik Linstrum, whose work centres around violence in the British Empire, the post-imperial societies attempted to suppress the memories of colonial wars rather than forgetting them involuntarily.⁶ Forgetting is when a group chooses to ignore a specific event while suppressing it is when a person or a group actively works to prevent the event from being discussed. Forgetting is more passive, while suppressing is more active. In the case of colonial wars, forgetting would involve not talking about or acknowledging the wars that occurred, while suppressing would involve actively trying to hide or distort the facts about the wars to prevent the public from debating them. *Horrible Histories*, adapting its creator's agenda, takes on an active role and faces the public with a colonial past with content such as the song. This is supported by Tom Lawson, professor of history, who argued that "*There is no shying away from Britain's past here*".⁷ Such perspectives highlight the series' relevance to ongoing debates about Britain's colonial legacy. In a way the series represents a public statement. The song presented at the beginning demonstrates how *Horrible Histories* engages with controversial subjects in an accessible format, encouraging public discourse on imperial history.

Analyzing the Series Through Nietzsche's Historical Framework

As a way to discover *Horrible Histories'* portrayal of history, Nietzsche's three definitions of history, monumental, antiquarian and critical can be used as a model. The critique of imperialism in *Horrible Histories* aligns with broader philosophical discussions on how history should be presented. These categories also provide a framework for un-

⁵ Jacques, Adam. „Terry Deary: The ‚Horrible Histories‘ Writer on the Evils of Empire and Whitehall ‚Muppets‘.” Independent. 3 November 2013. Online: Independent. <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/features/terry-deary-the-horrible-histories-writer-on-the-evils-of-empire-and-whitehall-muppets-8914045.html> 29 September 2024.

⁶ Linstrum, Erik, *Age of Emergency: Living with Violence at the End of the British Empire*. New York, 2023. 205.

⁷ Lawson, Tom. „Horrible Histories: Bringing Children an Irreverent Take on the Past for 25 Years.” The Conversation. 2 March 2018. Online: *The Conversation*. <https://theconversation.com/horrible-histories-bringing-children-an-irreverent-take-on-the-past-for-25-years-92205> – 29 September 2024.

derstanding the purposes such representations serve. Antiquarian history wants to preserve and admire history, especially ancient artefacts and sites.⁸ Monumental history uses the past to inspire us to attempt great things through the life of historical figures.⁹ Critical history based on moral or political standpoints presents and attempts to reflect on these through investigating the past.¹⁰ Many works of film follow a similar pattern, *Gandhi* (1982) is monumental. It is about someone who achieved something significant and wants us to feel inspired and awed. Biopics often follow this trend. *Quo Vadis* (1951) is a film that utilises historical clothing, items, and sites; it wants viewers to admire the ancient Roman world using extravagant backgrounds. The *Lives of Others* (2006) works because our current moral standpoint can reflect on what happens in the movie. The past can also be used to think critically of the present. *Horrible Histories* is not monumental because the series pokes fun at everything that might be perceived as inspiring, as the title suggests the horrible nature of history is emphasised. Visual language also supports this feeling. Elizabeth I is depicted with rotten teeth instead of a magnificent portrayal that might emphasise England's golden age. The series shows historical figures as villainous and appalling individuals, unattractive and bothersome like Elizabeth I or unpredictable like Charles II, or imbecile like George I. The most relatable monarch is probably Charles II, but only because his slogan in the show is that he is the "party king".

The series is neither antiquarian, as the show is more about people and situations. The show does not center on historical artifacts. An educational show might show sites, buildings but not *Horrible Histories*. Tudor currency is shown as something absurd and funny, not something to be admired or preserved. Even though, as Jonathan Stubbs, a film scholar, emphasises in his work on historical films, the excess of detail is the hallmark of realism.¹¹ All historical films or shows at least strive to feel real. In *Horrible Histories*, detailed props functioned as support for its credibility but not a chance for the young audience to experience awe.

Of the three types of history outlined by Nietzsche, *Horrible Histories* is best categorized as critical history, as it primarily critiques and con-

⁸ Nietzsche, Friedrich, *On the Advantage and Disadvantage of History for Life*. Trans. Peter Preuss, Indianapolis, 1980. [Hereinafter: Nietzsche, *Advantage and Disadvantage*, 1980.] 22.

⁹ Nietzsche, *Advantage and Disadvantage*, 1980. 18.

¹⁰ Ibid 4.

¹¹ Stubbs, Jonathan, *Historical Film: A Critical Introduction*. London, 2013. [Hereinafter: Stubbs, *Historical Film*, 2013.] 39.

demns those who contributed to making history ‘horrible. This conviction, however, is all stemming from contemporary values, reflecting modern ideas about morality and justice. The show’s humour works because we live in the present time. The series might be called retrospective because of this. There is a proper balance of these elements. For example, it is obvious if there are pop culture references or jokes. The series asserts the commonly held belief that history is fundamentally a record of violence and suffering. Even though the series holds a low opinion on history, it transforms these core characteristics through laughter into something that became popular among children and thought-provoking for adults.

The title, *Horrible Histories*, is a sign that the series results from the shift in thought mentioned by Iggers about creating one grand narrative.¹² As a result, the series has no grand narrative, instead countless stories of separate individuals. Iggers adds that in the case of novels. A narrative with a central plot in which individuals are no longer able to act as independent agents fades away.¹³ Even monarchs need a consistent story in the series. The show contains material about cooking, marriage, and healthcare, along with others, they are numerous. It may not disparage the need for a grand narrative of history, but the show is a collection of all that is horrible throughout human history. Because of the type of content, it can easily be implemented in classrooms about topics mentioned above, beyond the sole reason of entertaining pupils for a few minutes. According to oral historian Ronald J. Grele, public history fosters a democratic approach to historical interpretation, encouraging individuals to engage with and reinterpret their past.¹⁴ This democratic approach sounds like it fits into Terry Deary’s worldview discussed previously.

Iggers points out that historians who deal with broad social transformations and those centring on individual existences can co-exist and supplement each other.¹⁵ One of the reasons why the show became successful is because it does not try to replace school, as Terry Deary wants nothing to do with them. *HH* and school curricula could also supplement each other. This analysis suggests the series operates primarily within a critical historical framework, offering a unique perspective on historical events.

¹² Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, 2005. 57.

¹³ *Ibid.* 57.

¹⁴ Grele, Ronald J., “Whose Public? Whose History? What Is the Goal of a Public Historian?”, *The Public Historian* 3, 1981, no. 1. [Hereinafter: Grele, *Whose Public?*, 1981.] 40–48.

¹⁵ Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, 2005. 104.

HISTORICAL ACCURACY AND PUBLIC HISTORIANS

Horrible Histories requires trust from the audience to position itself as a credible source of historical facts. In the context of historical films, what can be expected of it? How can they accurately portray the past? The relevance of genres has come under question in recent years. However, according to Watson, a lecturer in film and media, the genre is a cognitive mechanism of film comprehension and the most crucial principle that cinema advances, changes, and develops.¹⁶ In order to better understand the accuracy of *HH*, its genre limitation needs to be considered. The creators had to make decisions in the context of the film industry. Because according to Stubbs, although fidelity to the past is valued in historical films, “lecture films” would be uncompetitive compared to genres not restricted to documenting facts.¹⁷ Shalom M. Fish, a researcher of children’s learning from educational media, claims that the television program must be highly appealing because if children do not enjoy it, they will not turn it on.¹⁸ Postmodern influence is found in *HH*, which is inescapable in contemporary media. According to Iggers, the postmodern view of history denies that historical writing refers to an actual historical past.¹⁹ Is it even equitable to judge *Horrible Histories* on credibility considering this? Regardless, *HH*’s creators decided to position it as accurate. The show’s fact-checking expert, Greg Jenner, was put in charge of being the public historian who monitors the show’s content. Who is a public historian? At face value, Jenner’s work is intended for the general public, not academics.²⁰ Another definition, according to Ronald J. Grele, oral historian, is that public history encourages a more democratic approach creating and interpreting history by allowing members of the public to become their historians and engage with their past.²¹ This democratic approach sounds like it fits into Terry Deary’s worldview discussed previously. *HH* has evolved past its genre and raised tough questions because, at its core, the creators cared about historical accuracy. Is *HH* an example of the ideals of public historians? Does his resentment of academics make the show untrustworthy?

---

¹⁶ Watson, Paul, “Approaches to Film Genre – Taxonomy/Genericity/Metaphor,” In Jill Nelmes (ed.), *Introduction to Film Studies*, Abingdon, 2012. 188–208.

¹⁷ Stubbs, *Historical Film*, 2013. 2.

¹⁸ Fish, Shalom M., *Children’s Learning From Educational Television: Sesame Street and Beyond*. New Jersey, 2004. 9.

¹⁹ Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, 2005. 104.

²⁰ de Groot, *Consuming History*, 2009. 39.

²¹ Grele, *Whose Public?*, 1981. 40.

COSTUME DRAMA AESTHETICS AND PERCEIVED CREDIBILITY

Often the selling point of historical films is the promise of experiencing time travelling. However, *Horrible Histories* cannot create a realistic depiction of the past as it uses humour and absurdity, and sketches are short, so the audience quickly leaps out from one era into the next. However, *HH* pays attention to some aspects to make the viewer feel they are looking at the past. This attention to detail underscores the show's commitment to balancing humor with historical credibility. The costumes and interiors of the show are reminiscent of *Black Adder*; another historical comedy which drew inspiration from costume dramas. *HH* and *Black Adder* try to create a historical setting for their scenes, but most of the action takes place indoors instead of in great outdoor scenes. These shows are closer to the theatre than those historical movies, and *HH* started as a play which could be a reason for this decision. The assumed credibility of costume dramas was utilized for sketches in *HH* to feel more natural, which is related to their commitment to historical accuracy.

Ros Little, costume designer, is known not only for *Horrible Histories* but also for such shows as *The Last Kingdom*. Why is his work so crucial concerning *HH*? According to Stubbs, the excess of detail is the hallmark of realism in historical films.²² Most adaptations of books require creating visual information from scratch for the film. However, *HH* is helped by the visual information in Terry Deary's books. Young audiences are grateful for multi-sensory learning aids. The show's costumes are crucial because the blend of periods requires distinguishability. Stubbs argues for the importance of this in historical films.

*"...the ruffled collar of the Elizabethan period, the bonnet of Regency England, the unkempt facial hair of medieval peasantry. In each case, it is the familiarity of these images and their accessibility to audiences, rather than their intrinsic relationship to the past, which creates the sense of historical plausibility."*²³

The show puts great effort not just into costumes but many accurate props. The furniture and the interiors are all chosen to represent the era best. Significant effort is also made to depict historical details accurately, with many scenes showing people eating with their hands.. *Horrible Histories* adheres to the trend of the importance highlighted by Stubbs, the details because this makes the series feel historical.

²² Stubbs, *Historical Film*, 2013. 39.

²³ *Ibid.* 40.

ENTERTAINMENT VS. EDUCATION: THE GENRE PARADOX

However, even if the show feels credible externally, how does it address the seeming paradox between entertainment and content? Caroline Norris, *HH*'s producer, has shared her experience with this dilemma. According to Norris, the series would first have to put comedy in the first place. Nevertheless, the creators soon discovered that the truth was funnier than fiction.²⁴ Probably to be sure, they contracted the above-mentioned public historian Greg Jenner, who had been described as a 'tyrannical pedant', claims to have found only eight mistakes out of four-thousand facts.²⁵ This claim is suspicious of bias, and it needs further examination. According to Seán Lang, a history lecturer, the costumes and the food presented are also accurate, but only occasional inaccuracies appear in the show.²⁶ More academic reflection on the accuracy of the series would be tremendous for the credibility review. However, the fact that there are consultants with expertise in the field area signifies the creation of the show intended to avoid any inaccurate content.

The target group are not academics but the viewers of the series. *Horrible Histories* could have enlisted a group of historians, but Terry Deary probably dismisses historians partly for his strong views of the so-called establishment. Just as teachers like his books, despite his hostility, historians must have praised his work and its adaptation, as Seán Lang mentioned before. Nonetheless, historical films have always been in the crosshair of historians, like *Darkest Hour* or *Braveheart*, for their fictional elements. However, Stubbs criticises certain historian attitudes to films that they can precisely determine when films misrepresent the past and suggests that „fact” and „fiction” are inherently distinct and incompatible and that a correct adaptation of the past exists and is accessible by historians.²⁷ In the case of *Darkest Hour*, how did specific conversations occur? In *Braveheart*, what level of dramatic representation is still factual, according to sources? In the case of *HH*, does a comedic portrayal of facts make it still factual? As long as there is reasonable support it should

²⁴ Lang, Seán, “History – Is It Always Horrible?” *Educational Recording Agency*. Online: *Educational Recording Agency*. <https://era.org.uk/the-licence/licence-in-action/history-is-it-always-horrible/> – 29 September 2024. [Hereinafter: Lang, *History – Is It Always Horrible?*, 2024.]

²⁵ Preston, Richard. „Horrible Histories: 20 Years of Entertaining Children.” *The Telegraph*. 21 February 2013. Online: *The Telegraph*. <https://www.telegraph.co.uk/culture/tvandradio/9857326/Horrible-Histories-20-years-of-entertaining-children.html> – 29 September 2024.

²⁶ Lang, *History – Is It Always Horrible?*, 2024.

²⁷ Stubbs, *Historical Film*, 2013. 47.

be tolerable. The series is an example that facts and entertainment are not mutually exclusive.

Stubbs suggests that, besides the fact that historical films should be regarded as works of history also as they are narrative interpretations of past events.²⁸ The British costume drama tropes and use of historical props and colourful costumes were found to be how the show persuades the audience of its credibility. At least one historian, Seán Lang, has praised the series for its accurate representation of everyday items and apparel. It seems the series is a manifestation of the public historian movement, which seems closer to Terry Deary's worldview than academics. The postmodern characteristic of the show also makes its academic evaluation hard. Caroline Norris, the show's producer, positioned the show as an advertisement for history: "I hope *Horrible Histories* makes people curious to find out more about all eras and helps them to realise how funny, nasty, amazing, silly and gory the past was!"²⁹ However, underestimating the depth of the content of *Horrible Histories* would be trivializing its revolutionary content. Stubbs proposes that instead of debating whether a particular should be considered authentic, the real focus should be on why films represent the past in particular ways.³⁰

CONCLUSION

Utilising historical research, *Horrible Histories* challenges traditional approaches to history and engages a diverse audience. Its critical stance on imperialism, monarchy, and other traditional power structures aligns with contemporary debates about historical consciousness and public memory.

The show's success highlights the potential for media to democratize historical knowledge, making it a vital tool for engaging younger audiences. However, as *Horrible Histories* moves further into such topics, it raises critical questions about the limits of accuracy in entertainment and the role of creators like Terry Deary in shaping historical narratives.

Future research could delve deeper into how the series influences viewers' perceptions of history, particularly in school settings, and its reception across different cultures. Academics and educators should consider how such media can supplement traditional teaching methods, creating a more holistic approach to historical education.

²⁸ Stubbs, *Historical Film*, 2013. 58.

²⁹ „About Horrible Histories.” *British Comedy Guide*. Online: British Comedy Guide. https://www.comedy.co.uk/tv/horrible_histories/about/ – 29 September 2024.

³⁰ Stubbs, *Historical Film*, 2013. 52.

NUSZER, DOMINIC

Horrible Histories can be inspiring about how history is taught, consumed, and remembered. The series confronts its viewers uncomfortable truths, reminding us that history, no matter how “horrible,” is vital for understanding our present and shaping our future. Scholars and educators must also continue to explore innovative ways to make history relevant for all audiences for the benefit of all ensuring that history remains vibrant, inclusive, and accessible to all.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bauman Fruzsina Katalin, PhD-hallgató, ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program

Bencze András, PhD, intézeti referens, Vezetéstudományi Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem.

Beretzky Ágnes, PhD, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Anglisztika Intézet, Angol Nyelvű Irodalmak és Kultúrák Tanszéke

Dobos Boglárka, anglisztika MA szakos egyetemi hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem

Dominic Nuszer, angol-történelem szakos tanár, alumni, Károli Gáspár Református Egyetem

Gliga Evelin, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Hegedús Zoltán, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Kerepeszki Róbert, PhD, habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Modernkori Magyar Történelmi Tanszék

Kalló Olga Borbála, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Kálnoki-Gyöngyössy Márton, az MTA doktora, egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Nemeskürty István Tanárképző Kar

Kovács Gyula, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Pintér Zoltán Árpád, PhD, középiskolai tanár, Karcagi Nagykun Református Gimnázium

Sipos Nikoletta, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Szoka Margit, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Zilahy-Sebess Ágnes, International relations MA szakos egyetemi hallgató, ELTE Társadalomtudományi Kar

Szerkesztői útmutató a „Történeti tanulmányok” jegyzeteléséhez

A kötetben az évszámok jelzésére nem a római, hanem az arab számokat használjuk. Az évszámok, és általában a számok között nem a kis kötőjelet (-), hanem a hosszú kötőjelet (–) használjuk! A kis kötőjelet a földrajzi nevekben használjuk, a helyesírás szabályainak megfelelően. A lábjegyzetekben Budapest nevének rövidítése szerepeljen: Bp., Magyar nyelvű tanulmányoknál kérjük az ed.; transl.; Hrsg.; red.; (stb.) helyett a magyar megfelelőik használatát.

LÁBJEGYZET

a) Önálló kötetnél:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve (külföldinél vezetéknev – vessző – keresztnév) – kettőspont – a kötet címe – pont – a kiadás helye – vessző – éve – pont – a kötet terjedelme (oldalszám) – pont. A kötet címét kérjük *dőlt* betűvel szedni, alcímét állóval.

Pl. Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmondkorban*. Bp., 2005. 149. (továbbiakban Engel, 2005.)

b) Gyűjteményes kötetben lévő tanulmányoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – In – pont – a kötet címe – pont – a szerkesztő(k) neve – vessző – a kiadás helye – vessző – éve – pont – oldalszám (től-ig, a két szám között **nagykötőjel**) – pont. A gyűjteményes kötet címét kérjük *dőlt* betűvel szedni.

Pl. Nagy István: Urbáriumok. In. *A Nyírség parasztsága*. Szerk. Kiss József, Nyíregyháza, 2003. 15–48. (továbbiakban Nagy, 2003.)

c) Folyóiratban megjelent írásoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – egyenlőségjel – a folyóirat címe – vessző – év – pont – folyóiratsorszám – pont – a szám szó rövidítése (sz.) – oldalszám (től-ig, a két szám között **nagykötőjel**) – pont

Pl. Nagy Sámuel: A Tisza vízrajza. = *Földrajzi Lapok*, 1999. 3. sz. 15–48.

d) Levéltári hivatkozásnál:

A levéltár nevét első előfordulásakor kérjük pontosan közölni, majd záró- jelben továbbiakban – rövidített levéltári jelzet – legkisebb őrzési egység (doboz = d.; kötet = k.; kútfőnél és iktatószámánál csak: szám/év – pont)

Pl. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban MNL HBML) IV. A. 1/B. 5. k.

e) Hivatkozás napilapban megjelent cikkekre

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a cikk címe – pont – napilap címe – évfolyam – pont – megjelenés dátuma – megjelenési szám – pont – a szám szó rövidítése (sz.) – oldalszám – pont. A napilap címét kérjük *dőlt* betűvel szedni.

Pl. Bárány Attila: Égi kagán. *Magyar Nemzet* 67. 2005. június 18. 142. sz. 36.

Párisi jelentés Az Est számára az entente tanácskozásának sikertelenségéről. *Az Est* 7. 1916. április 1. 92. sz. 1.

f) Hivatkozás az Interneten található dokumentumra:

A nyomtatott kiadás (ha van) bibliográfiai adatai a fentiek szerint, *majd ezt követően a honlap címe, URL-cím: <http://stb> – letöltés éve. hónap. nap. Az URL-cím kurzív, a letöltés idejét közöljük.*

Pl. Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.*

Bp., 1978. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/01600/01608/01608.htm> – 2006. január 14.

Stylesheet

Examples

a) Monographs:

Atkins, John William Hay, *English literary criticism: the Renaissance*. New York, 1968. 212.

b) Edited or translated works:

Erasmus, Desiderius, *Dilutio eorum quae Iodocus Clithoveus scripsit adversus declamationem Des. Erasmi Roterodami suasoriam matrimonii*. Ed. E. V. Telle, Paris, 1968. (De Petrarque à Descartes, 15) 75.

c) Volumes of many authors or edited collections of articles:

Barth, Hannelore, "Zum Herodot-Kommentar des David Chytraeus", In: Pavel Oliva (ed.), *Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra*. Praga, 1968. 381–391.

d) Journal articles:

Boyd, Beverly, "A new approach to the 'South English Legendary'", *Philological Quarterly* 47, 1968, 494–98.

e) Article in a daily newspaper:

Major U.S. Decision is Awaited. *The Washington Post*. October 22, 1962. 1.

e) Document on the Internet:

Pettinger, Tejvan, "UK Economy in the 1920s", Economic Help, 2017. Online: <https://www.economicshelp.org/blog/5948/economics/uk-economy-in-the-1920s/> – Accessed: 29. September 2021.

f) Formal requirements:

The maximum length of papers is 40000 n.

For the first time a work is cited, please give the full reference. In the case of abbreviations, sign it after the first reference as [hereinafter CSPM].

The references (footnotes) should be formatted in the following manner: family name, shortened title, page number. Beverly, New approach, 2003. 185.

